

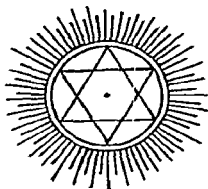
उमासहस्रम्

भारतसर्वकारस्य

शिक्षासचिवालय-कृत-अर्थ-साहाय्येन प्रकाशितम्

उमासहस्रम्

श्रीवासिष्ठगणपतिमुनिप्रणीतम्

सम्पादकैः ब्रह्मश्रीकपालिशक्तिभिर्विरचितया
प्रभारुयया च्यारुयया समेतम्

प्रथमसंस्करणम्—१९४३

पुनर्मुद्रणम्—१९६२

प्रकाशक

मा. पु. पण्डित

श्रीभरविन्दाश्रम पाण्डिचेरी-२

प्रकाशनस्य सर्वाधिकारस्वामिनः

श्री दे. सु. विश्वाभिन्नमहोदयस्य विशेषानुमत्या

© दे. सु. विश्वाभिन्नः

मुद्रकः

श्रीभरविन्दाश्रम-मुद्रणालय

पाण्डिचेरी-२

३९०/४/६१/५००

विज्ञापनम्

(प्रथमावृत्तिगतम्)

प्राच्येषु काव्यकण्ठगणपतिशास्त्रीति विश्रुतो भगवान्वासिष्ठमुनिवंहून् वेद-
शास्त्रमाहित्यग्रन्थान् प्रार्णपीत् । तत्रेदं मुख्यतमम् उमासहस्रम् नाम स्तोत्रमाहि-
त्यरत्नम् । अस्य प्रकाशनाय स्वर्गस्थस्य गुरोर्ग्रन्थकृत. प्रियपुत्रेभ्यः श्रीमहादेव-
शास्त्रिभ्यः प्राप्ताधिकार अहं महदिदं कर्तव्यं सेवनं निर्वर्तितवानस्मि ।
एतन्मुद्रयित्वा प्रकाश्यं नेतव्यम् इति बहूना तच्छिष्याणां चिरन्तनोऽभिलाषः
मफलोऽभवदद्य । उपस्थिते विपमोऽस्मिन् मुद्रणप्रकाशनोपकरणेष्वसामान्यश्रमासा-
ध्येषु सर्वेश्वरानुग्रहादकल्पे कर्तुमिदं कङ्कर्यमिति गुर्वेतदस्मद्भाग्यम् । अत्र विषये
बहवः सुहृदः कृतज्ञतापुरस्सरं स्मरणीयाः । तेषामिह कतिपयानां वा नामानि
मप्रेमगौरवम् उल्लिख्यन्ते—

अस्मत्प्रियसुहृत् सदृशनभाष्यन्मातृतत्त्वप्रकाशादिग्रन्थकृत् तत्रभवान् ब्रह्म-
श्रीकपालशास्त्री बाल्यादारभ्य उमासहस्रकवेरन्तेवासी (सम्प्रति श्रीअरविन्दा-
श्रमवासी) ग्रन्थस्य सम्पादनेन कविजीवितसङ्क्षेप-ग्रन्थोपोद्धान-व्याख्यान-
विरचनैश्च सस्कृतभारतीम् उपासमानान् सामान्यतः, अम्मदादीन् वासिष्ठमुनि-
भक्तान् विशेषतश्च अधमर्णाननानीत् ॥

माननीयोऽस्माकं सुहृन्मणिः श्रीमान् सुन्दरपण्डितः (एम्. पि. पण्डित,
अड्डोकेट्) असाधारणेनादरेण मुद्रणसामग्रीसम्पादनादिकार्यधुर सुभरा दिवाय
मुद्रणपूरणाय नवतदिवं तपसेव परिश्रमं कुर्वाणः कार्याणि चालयन् प्रशसनीया
मेवामकरोत् इति महनीयमस्येदमाचरितम् ॥

आर्योऽस्मदाबाल्यमित्र विश्वामित्रो (डि. एम्. विश्वामित्र, वकील)
वासिष्ठमुनिप्रवरानुचराणांमग्रग्रन्थः सोत्साहं ग्रन्थस्य प्रकाशन-प्रचारण-औपयिक-
प्रदर्शनेन कर्तव्येषु प्रायेण निर्णायकोऽभवत् ॥

तत्रभवान् ब्रह्मश्रीपण्डितराजुदासश्री (टि. आर्. सुब्रह्मण्यशास्त्री),
आर्य श्रीमान् विश्वनाथश्चोभी अरुणाचलवागिनी भगवद्रमणमहर्षिभक्तौ
वामिष्टमुने प्रियशिष्यौ मुद्रणपत्रशोधने भूयिष्ठं भागम् अहरताम्, अन्यथा च
प्रकाशने श्रद्धामवधनीताम् ॥

अन्ते चेद् वक्तव्यम् । अस्मदीयनन्दिनीमुद्रणालयकार्यकारिण चिरञ्जी-
विन अस्मदायादकुलपुत्रा सोल्लासं सभक्तिश्रद्धं शुद्धं च मुद्रण रमणीय
निर्वर्तयन्निति प्रीतोऽस्मि मुनराम् ॥

शिरसि
२२-१-१९४३

इति सतामारायक प्रकाशक,
सीताराम-विघ्नेश्वर-भटनि.

निवेदनम्

अत्र प्रथमं तावदुमामहेश्वरस्य आदर्शपुस्तकाल्लेखो भवति । ग्रन्थकृता स्व-
हस्तलिखितानि चत्वारि पुस्तकानि मिलितानि समवलोक्य प्रकाशनाय पुस्तक-
द्वयमुपात्तम् । चतुर्ष्वपि पुस्तकेषु प्रथमम् आन्ध्रलिपियु लिखितम् । इदं च
प्राचीनं, रचनकालो (श्री. न. १९०७) दत्तः । ग्रन्थकृदनुग्रहाभ्यर्चनं मान-
नीयेनास्मन्मित्रेण आर्य-शेरस्वामिना (एम्. शेरस्वामि अव्यर, अड्वोकेट्)
अत्रोपयोगाय दत्तम् । पुस्तकस्य दशानां प्रान्तेषु नत्र नत्र स्तवकाश्लोक-
भागानां क्वचिद् भावप्रदर्शनाय विषया सूचिताः । स्तवकानां मङ्गल्याः श्लोकानां
पाठाः सङ्ख्याः क्रमश्च उत्तरकालीनग्रन्थाद्भिद्यन्ते ॥

द्वितीयं नागरलिपियु लिखितम् । अत्रापि लेखनकालो (श्री. न. १९०२
मवलम्बस्य पूर्वभागः) दत्तः । 'गिरसि'-नगरान् ग्रन्थकृतः शिष्यवर्गादस्म-
त्प्रियमुहदा श्रीमता मुन्दरपण्डितेन (एम्. पि पण्डित, अड्वोकेट्) लिखितम् ।
उत्तरकालीनपुस्तकात् भिन्नं स्तवकश्लोकमङ्गल्याक्रमेषु । इदं पुस्तकद्वयं श्लो-
कानां व्याख्याने क्वचिदुपयुक्तमभूत् ॥

तृतीयं आन्ध्रलिपिलिखितम् । इदमपि द्वितीयमिव 'गिरसि'तः प्रापितम्
अस्य प्रकाशनस्य आदर्शपुस्तकं भवति । अस्य लेखनकालो न दत्तः ॥

चतुर्थं भगवान् श्रीअरविन्दः मयि कृपाविशेषेणात्रोपयोगाय दत्त्वा मामन्व-
ग्रहीत् । अस्मिं हि ग्रन्थकारः नागरलिपियु स्वहस्तलिखितमिदं श्री. न. १९२८
मवलम्बरे ममर्पितवान् । अस्मिन् पुस्तके प्रथमदलस्य गिरसि लेखनस्यारम्भ-
दिवसः समाप्तिदिवसश्च दत्तोः । "आरम्भः— १५-८-१९२२, समाप्ति—
४-९-१९२२" इति लिखितं दृश्यते । अत्र प्रतिस्तवकं विषया सूचिताः ।
नास्त्यपरो भेदस्तृतीयचतुर्थयोः । अत्यन्तविरलः पाठभेदो दृश्यमानः व्याख्याने
दलस्य पादे वा दत्तः ॥

अथ च गिरसि-श्लोकाः आर्यः श्रीमान् विश्वामित्रः स्वोयं पुस्तकप्रतिलेखम्
आदावेव प्रेषितवान् । अरुणाचलादन्यच्च प्रतिलेखपुस्तकमदर्शि । अनयोः

शायनस्तुल्य एव पाठः । त्वन्निष्ठाठभेदोर्गिनिश्चितकरः । यद्यपि प्रकाशनाय ग्रन्थकृत्लिखितपुस्तकलाभेन प्रामाण्यमगन्दिम्य ज्ञान, तयार्गी पूर्वोत्तयोस्ते पाठ-भेदाः सूचिताः ये ग्रन्थकृत्लिखितपुस्तकद्वयस्यान्यतरेण मवादमभजन । अलम-तावता आदर्शपुस्तकसम्पादनमधिकृत्य ॥

अथेह मुग्धीतनामधेयानां मुहूर्त्तदामुपकारिणा मामांदममुल्गाग मरण भवति—अस्मत्प्रियमुहूर्त्तदार्थो विश्वामित्र (डि एम् विश्वामित्र, वकील) प्रथममुमासहस्रस्य मध्याह्न्यम् अव्याह्न्यं वा प्रकाशने बद्धपरिकरो व्याख्याविरच-नाय मामुदयोजयन् । मध्याह्न्यस्योमासहस्रस्य प्रकाशने कुतूहली ससृजतवा-ग्रसिक्ताप्रणीरुदार श्रीमान् सुन्दरपण्डितः बहुप्रकारैरस्मिन् प्रकाशने स्वीय बहु-मुख सत्त्व व्यलासयत्, आदर्शपुस्तकानि लम्बयित्वा तेषां शोधने साहाय्यम-करोत्, व्याख्यानप्रणयनाय मा प्रोत्साह्य अन्यन्च यावदपेक्ष कर्तव्येषु समर्थि-तवान् । आद्योर्बहुजन्मसञ्चितेव वर्षपूगर्वाधिता मैत्री अस्य ग्रन्थस्य सम्पाद-नाय व्याख्यानरचनाय प्रकाशनाय च निमित्तमभूदिति दिङ्मात्रमुक्तम् ॥

अस्मत् सस्कृतसाहित्यग्रन्थानधीयान मुधीर्नेष्टिको भाववपण्डित (एम् पि. पण्डित, वि ए वि कोम्) सहोदर सुन्दरपण्डितस्य कनीयान् प्रेषान् मम बहुविधं साहाय्यम् अकरोत् । श्लोकसूचिकापरिकल्पनादिभिः परिश्रमेः सोल्लाम बहुगरा मदीय भारमवतार्य स्वयमवासीत् ॥

अस्मदीयप्रियमुहूर्त्तौ चिरञ्जीविनी, विद्वद्वरेण्यो ब्रह्मश्रीराजुशास्त्री, नेष्टिकः साधुसाहित्य श्री विश्वनाथस्वामी मुद्रणपत्रशोधने साहाय्यं कृत्वा अन्यथा च विजोत्साहं फलितमनुहताम् ॥

अन्ते चेद भवति । अस्मिन् पावने कार्ये गुरोरग्रन्थप्रकाशने सादर प्रवृ-त्ताय भगवद्वासिष्ठगणपतिभक्तिपराय प्रकाशकाय चिरञ्जीविने श्रीमते सीता-राम-विघ्नेश्वर-भङ्गये देवतानुग्रहप्रार्थनाभरा अस्मदाशिषो भूयस्य सन्तु ॥

अग्य ग्रन्थस्य स्वीय प्रकाशनाधिकार अन्यस्मिन्वा सङ्क्रमय्य कर्तव्यं मुकुत माधिनयने अस्मदाचार्यपुत्राय श्रीमते चिरञ्जीविने महादेवनास्त्रिणे सर्वेश्वरो दिदानु सर्वं कन्याणम् ॥

श्रीअरविन्द्राश्रम, नवल्ली (पाण्डिचेरी, फ्रेंच इण्डिया)

चित्रभानु म मार्गशीर्ष-पूर्णिमा

सम्पादन

२२-१२-१९४२

ति वि. कपालिशस्त्री

व्याख्यातुर्विज्ञप्तिः

अथ व्याख्यामधिकृत्येदं वक्तव्यम् । आन्ध्रलिपिलिखितमादर्शपुस्तकमेव श्लोकानां व्याख्यानम्याधारांशभवत् । कविजीवितादि विरचय्य ग्रन्थः मव्या-
म्यो मुद्रणाय प्रेषितः । नतो मुद्रणं प्रचलति, नागरलिपिलिखितं श्रीरुद्रविन्दोप-
पुस्तकं लब्धम् । ईवाद् द्वयोस्तुल्य आसीत् पाठः, तथा म्बकश्लोकसङ्घ-
क्रमाच्च । द्वित्रेष्वेव स्थलेषु दृष्टाः पाठभेदाः श्लोकद्वयाख्याते पत्रस्य पादे
वा सूचिताः । एकत्र (१५ म्. ४ श्लो.) 'विश्ववस्तुषु निरस्तविशेषः'
इति पुस्तकद्वयेऽपि दृश्यते । तयार्थे 'विशेषा' इति अरुणाचलम्यनिष्यवर्ग-
पाठानुसारेण मुद्रितम् । अम्य पाठस्य ग्रन्थकृत्लिखित-आदर्शपुस्तकालाभेऽपि
आप्तवाग्विद्वामात् पाठस्य मौष्टवाच्च ग्रन्थकृता अनन्तरकाले तथा संस्कृतं
स्यादित्यममि । अन्यत्र (२५ म्. २५ श्लो.) 'पूर्णाश्वरे' इति आन्ध्रलिपि-
लिखितम् अवलोक्य श्लोको व्याख्यातः । मुद्रणानन्तर 'पूर्णाश्वरे' इति अरुणा-
चलपाठ विजाय अपरलब्धं नागरलिपिपुस्तकेऽपि तथा स्थितं दृष्ट्वा पुस्तक-
स्यान्ते संस्करणपत्रे 'श्वरे पूर्णा' इति नदनुसारेण व्याख्या च दत्ता ॥

अथेह व्याख्याया पूर्वेणा पद्धतिमनुसृत्य व्युत्पिन्मूना मुखबोवाय श्लोकानाम्
अन्वयमूखेन व्याख्यानं विरचितम् । तत्र नत्र निघण्टव उदाहृताः । आव-
यकेषु स्थलेषु मन्दिग्घेषु वा व्याकरणं निरूपितम् । यत्र श्लोकार्यो विष्णु-
स्तत्र विग्रहवाक्यदानमात्रेण व्याख्यानं ममापितम् । गृहपात्रमन्त्रिणी प्रौढस्य
क्वैरम्य कविताया सर्वत्र विलमिता । तस्मात् पदप्रयोजनानि 'पर्याप्तो ह्येकः
पुलाकः स्यात्वा निदर्शनाय' इति क्वचिदेव सूचितानि । नानि पुनः पाठकै-
रुह्यानि, विद्वद्भिः महदयं रास्वाधानीति व्याख्याया न लब्धोऽवकाशस्तेषाम् ।
अथ प्रतिपादिताश्चालङ्काराः । तेषां लक्षणोदाहरणे 'इति लक्षणान्' इत्यु-
क्तम्यलेषु चन्द्रालोकलक्षणादिति बोध्यम् । अलङ्कारोपनिप्रदर्शने नालं चन्द्रा-
लोक इति यथोचितं मम्मट-विश्वनाथ-दीक्षित-जगन्नाथानां ग्रन्था आश्रितान्त्र
नत्र नामन उल्लिखिताश्च । यद्यप्येवमिन् श्लोके क्वचिदमर्द्धीणालङ्कारा

अनेके दर्शयितुं शक्याः, तथाऽपि ग्रन्थविम्बरभियां न दर्शिताः । तावता न समृष्टिसङ्करालङ्कारा नोपपादिता । अलङ्कारनिर्णये प्रायेण कुवलयानन्दकारोऽनुमृतः । यत्रालङ्कारमीमांसकानां विप्रतिपत्तयः नत्र रसगङ्गाधरकारविमर्शोऽप्यन्तमुपयुक्तोऽभूत् ॥

अथ च दण्डिनमनुसृत्य निन्दति-आक्षिपति-जयति-प्रतिगर्जनीत्यादिसादृश्य-सूचकपदेषु प्रयुक्तेषु उपमेत्येव गृहीतं, न तु प्रतीपमिति । तावता न प्रतीपस्य पृथगलङ्कारता नोपात्ता । अत्र वक्तव्यं समासतोऽभिधीयते ।

यद्यपि प्रतीपस्योपमाभेदतया पृथगलङ्कारता नाभिमतैर्वैकल्या, तथाऽपि अप्यप्यदीक्षितादीनां मतमादरणीयत्वेनावलम्बितम् । तन्मनस्यण्डनधुरीणैः रसगङ्गाधरकारैः प्रतीपस्योपमाभेदता प्रतिपादयद्भिरपि प्राचामनुरोधेन प्रतीपनिरूपितमिति चावधारितम् । अत एवैह व्याख्याया बहुषु स्थलेषु प्रतीपप्रतिपादितम् । परन्तु हसति-निन्दति-प्रतिस्पर्धते-द्वेष्टीत्यादीनि पदान्युपमाया चमत्कारितया प्रयुज्यन्ते । तस्मान्न तादृशपदप्रयोगमात्रेण प्रतीपमिति वक्तुं युक्तम् । यत्रोपमानतिरस्कार एव चमत्कारप्रयोजनतया विवक्षितस्तत्र प्रतीपमिति गृहीतं, यत्र माधर्म्यमेव चमत्कारितया विवक्षितं तत्रोपमेवेति च । चमत्कारनिदानभेदो ह्यलङ्कारभेदे निदानम् । अथ च भेद उमानह्यस्लोकमेकमुदाहृत्य प्रदर्शयिष्यते । 'मृदोका मधुरतया' (१८ स्त २५ श्लो) इत्यत्र कविः स्वप्रणीतप्रहर्षिणीवृत्तरचिन्पद्यानां शशांशुपुं सुधामहिमानं गङ्गागाम्भीर्यं च विवक्षुं तेषां शशादीनां माधुर्यादिभिर्निर्जयं गायति । अतोऽत्रोपमेवेति कथितं, न तु प्रतीपमिति, यत्र कवीस्वरेण प्रौढेन वार्त्तपे मक्ताप्रगण्येन वद्धा प्रहर्षिणीधेनी शशाधेव मधुरा, मुधेव महिमवती, गङ्गेव गम्भीरेति माधर्म्यमेव विवक्षितं, न तु उपमानमृत्तशशादिनिरस्कारमिति ग्रहणं मूपपन्नं भवेत्सहृदयानाम् । यदीह कविना शशा मम प्रहर्षिणीव मधुरा, गङ्गा मम प्रहर्षिणीव गम्भीरेत्याद्युपमानतिरस्कार एव विवक्षित इति ग्रहणमुपपन्नं भवति सहृदयस्य, तदा प्रतीपं दुर्वारम् । एव सहृदयसहृदयमाक्षिकेण विवक्षानिर्णयेन चमत्कारनिर्णयसिद्धेरलङ्कारभेदो पाठ्यः ॥

एव सर्वत्र प्रतीपप्रतीपित्यले उपमेव वक्तुं शक्येति मा भूत् । चमत्कारकलङ्कतया उपमानतिरस्कारविवक्षायां प्रतीपमेवेति पाठ्यम् । तथा च 'स्वद्वि-मोक्षितनिर्भेदिलोक्षिते' (१२ स्त ४ श्लो) इत्यत्र गङ्गाधरगद्भे परमेस्वर-धनोपासकानां उपमेवभूतशशवर्तीवर्त्तानां मोन्दयोन्मथंतीर्तनाय प्रसिद्धोप-

मानभूत-भृगीविलोकिन-तिरस्कृतिः विवक्षिता चमत्कृतिभादघातीति प्रतीपमेवो-
पपादितमिति आलङ्कारिकसरणिदिङ्मात्रं प्रदर्शिता । बलङ्कारनल्लक्षण-
निष्कर्षोपपादनेषु आलङ्कारिकाणां विप्रतिपत्तीर्यथाश्रुतन् अवधाय तत्र ययामति
मारागम् आदाय निर्णीता उपपादिताश्च तत्र तत्रालङ्काराः । इदं च स्यात्-
नुगममलङ्कारजिज्ञामूना, विद्वांसो रसिकाश्च आराधिता स्युरित्याशंसे ॥

कविजीविनसङ्क्षेपं उमामहेश्वरमम्भवमन्दर्भं समासतो ग्रन्थस्योपोद्घातं
वाङ्मुखं व्याख्यायाश्च पश्यता महाशयानां ग्रन्थस्य गरिमा सुगमो भवेदित्य-
मंशयम् । यद्यपि अस्मदाचार्यस्य भगवतो वासिष्ठमुनेः लोकोत्तरवाग्दलास-
विवरणेनैव नीतोऽस्मि धन्यता, तथाऽपि, यदि मदीयोज्यं परिश्रमः संस्कृत-
वाग्रमिकानाराचयेत्, यदि च काव्याधीनिनाम् उपकाराय भवेन्, ततोऽपि यदि
मुद्रमावहेदीपद्वा विदुषां. मन्येयैव धन्यतरमात्मानम् अनुचरोऽहं घोरानाम् ।

‘आपरितोपाद्विदुषा न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥’

विषयसूचिका

वासिष्ठो गणरत्निमुनि	...	...	१
महर्षेर्देवर्गन-उपदेशलाभ	...	...	९
उमासहस्रम्	...	...	१४
उमासहस्रप्रभा-व्याख्या	...	...	१७

प्रथमं शतकम्

स्तवकमध्या विषय	वृत्त	पारखंम्
१. व्योमगरीरा, स्त्रीरूपा च	आर्षा	१९
२. सर्गादिवर्णनम्	पञ्चधामर	३२
३. सगरीरायाश्च साधनम्	तनुमध्या	४८
४. आध्यात्मिकविभूतय	गीति	५६

द्वितीयं शतकम्

५. परिणय	उपजाति	६८
६. माहाभाग्यम्	मदलेखा	८१
७. व्योमगरीरा, मानुवादिविभूतयश्च	वमन्तिलेखा	९०
८. चरित्रवयम्	अनुष्टुप्	१०५

तृतीयं शतकम्

९. मन्दनाग	आर्षा	११६
१०. वैशाखिशाशान्तवर्णनम्	लज्जिता	१०५

मन्यकमंग्या विषय	युक्त	पारम्भम्
११. पादादिकेशालवर्णनम्	आर्या	१३७
१२. शृङ्गारवर्णनम्	रयोद्धता	१४७

चतुर्थं शतकम्

१३. कटाक्ष	त्रिष्टुब्विशेष (उपजाति.)	१५८
१४. काली गौरी कुण्डलिनी च	उपगीति.	१६८
१५. शक्तेः स्वागतम्	स्वागता	१७८
१६. अध्यात्म शक्तिवैभवम्	कुमारललिता	१८९

पञ्चमं शतकम्

१७. मदकरीगञ्जिन	चम्पकमाला	१९७
१८. रूपविशेषा. कुण्डलिनीममल्लालञ्च	प्रहृषिणी	२०७
१९. ध्येयललिनारूपम्	प्रमाणिका	२१८
२०. सर्वसारमर्या	भगिबन्धः	२२६

षष्ठं शतकम्

२१. अर्धनारीश्वर	अनुष्टुप्	२३५
२२. हरकुटुम्बकम्	विद्योगिनी	२४४
२३. प्रकीर्णकम् (गायत्रीगञ्जिनम्)	नरमनोग्गा	२५४
२४. प्रकीर्णकम्	सुप्रतिष्ठा	२६२

सप्तमं शतकम्

२५. क्षेत्रमाला	इन्द्रवज्रा	२७०
२६. अपीतकुचाम्बा	दोषकम्	२८०

स्तवमंख्या	विषयः	वृत्तं	पादवंग्
२७	प्रचण्डचण्डी	गिखरिणी	२८९
२८.	रेणुकादिवर्णनम्	वसन्ततिलका	३०४

अष्टमं शतकम्

२९.	नवविधभजनम्	मदलेखा	३१५
३०.	मानगपूजा	प्रमाणिका	३२३
३१.	नामवर्भवम्	उपजाति	३३१
३२.	भक्तियोगश्च	आर्षांगीतिः	३४०

नवमं शतकम्

३३	जपो योगोर्षणं च	वशस्थम्	३४९
३४.	प्रार्थना	हरिणी	३५९
३५.	प्रार्थना	शक्वरी (इन्दुवदना)	३७१
३६.	प्रकीर्णकम्	अतिशक्वरी (तूणकम्)	३८२

दशमं शतकम्

३७.	तन्त्रविचारः	अनुष्टुप्	३९३
३८.	दशमहाविद्या.	पादावुलकम्	४०५
३९.	प्रायोज्योमशरीरा	इन्द्रवज्रा	४१४
४०.	दैवगीतम्	पादावुलकम्	४२२

उमासहस्रम्

श्रीमहर्षेरन्तेवामी गणपतिमुनिः

श्रीः

वासिष्ठो गणपतिमुनिः

उमासहस्रस्य महतोऽस्य स्तोत्रसाहित्यस्य प्रणेता काव्यकण्ठपदलाञ्छनो भगवान् अस्मदाचार्यो वासिष्ठगणपतिमुनिः। सर्वतोमुखी चास्य नैष्ठिक-निखामणेर्माननीयचरितस्य मेघामयी जीवितप्रभा। सा च यत्सं प्राप्ताऽपि तस्य सीमानमवाप्य स्वायत्तीकरणाय प्रभुरभूत्। वेदाः शास्त्राणि तपो जपः कवितेत्येतानि प्रज्ञां निमगंज्वलितां समुज्ज्वात्य जीवितमपूरयन्नस्य। अत एव राष्ट्रीयविषयो लोकवार्ता सङ्घक्षेम धर्मोद्धारः अस्पृश्यतेत्येवमादिषु सक्त्वा मप्यस्य चित्तं कादाचित्केनैव मनस्तेषु व्यापार्यं कृतवान्सङ्घस्य कंठ्यम्। बहुविस्तरमस्य चरितं सङ्क्षेपेणास्यानुमपि बहुशतपत्रात्मकः प्रबन्धो निबद्धमेत। तच्च पावनं माननीयं च कृत्यं कोऽपि पुण्यपुरुषो निपुणतरं निर्वाहयेदित्या-शयाऽत्र कविजीवितस्य कतिचनानां समागतोऽभिधास्यामः, येनास्य महानुभावस्य लोकोत्तरकविनामुल्लासयन्ती जन्मनः सिद्धाऽआधारणी प्रतिभा च प्रतिभायात्पाठकमहासायानाम् ॥

अयं च पित्रोस्त्रयाणां पुत्राणां मध्यमः। अस्य जन्मनः प्राक्काशी-क्षेत्रं गतवत्। पितुर्नर्मिहनास्त्रिणः किमपि देवताप्रसादभरं दिव्यं दर्शनमभूत्। तत्र विघ्नेश्वरमग्निधो स्थितस्य तस्योपकण्ठमागतः कोऽपि शिशुः। स च गणाधिपतेर्देवाग्निर्गन्तस्तमुपगम्यान्तर्धानमगमत्। ततो वाराणस्याः प्रत्यागता-त्सिनुरयं, मध्यमः पुत्रोऽजायत। बहुभिर्निर्गन्तैर्गणपतेरेवागतोऽयं शिशुरिति दृग्धीर्नर्मिहसास्त्री गणपतिरित्यस्य नाम चकार। जातस्य गणपतेराप्य-वयं बालग्रहदोषजो मूर्च्छादिबिकारः प्लीहुरोगो ज्वरबाधेत्यामयाना बहूनामा-लयाञ्जमभूच्छरीरम्। प्राप्ते तु पठे वर्षे, निमित्तमाधेन विवित्ताविशेषेण

सर्वबाधाविनिर्मुक्तस्य बालस्य बुद्धिर्नामः सपदि व्यक्तं विलसितुमारभन्त ।
पूर्वं * वंशजा इवास्य पिताऽप्यायुर्वेदे दैवज्ञतन्त्रे तन्त्रशास्त्रे च विहारदः । श्री-
विद्योपास्तिरेतकुलजाना कुलधनम् । साधुव्युत्पन्नाना नानाशास्त्राभिज्ञाना-
मस्मिन्कुले सम्नूतमिम काले ज्योतिषादिविद्या प्राक्तना संस्कारा इव स्वयं
प्रपेदिरे । दशमे वर्षे पञ्चाङ्गं गणयितुं प्राभवत् । द्वादशे मेघसन्देशानु-
करणेन मृङ्गसन्देशमिति काव्यमरीरचत् । अन्यानि च पद्यानि कवयन्
कवितामविरतमुपास्त । सा च वशिता मनोरमा भक्तुर्दशवार्षिक बालकवि
मोहादिव वद्रे । ययोऽनुर्लभं कवितायामौर्द्धत्यं रामणीयकं च तदानीमेव
दृष्टे । अत्रेदं निदर्शनं भवति ॥

“इह कैपाञ्चिवेपा चेन्न सन्तोषाय ना क्षतिः ।

किमानन्दाय काकानां बालकांकिलकाकली ॥”

इत्यादि । काव्याधीति समाप्य व्याकरणमलङ्कारशास्त्रं च शिक्षमाण
एव वाल्मीकि-व्यासनिबन्धौ सविस्तरं व्यचारयत् । महाभारतं तु बहुश्रुत्वो-
ऽपाठीत् । अनेन सुव्यक्तधीविक्रमो जातः । तपसा सर्वं साध्यमिति दृढो-
ऽमूर्तिश्चयः । तदा तपोऽभिलाषी शालो महत्वाकाङ्क्षी पितुरनुमत्या तीर्थ-
यात्रामारभन्त । बाल्य एव कृतोद्वाहोऽप्यष्टादशवर्षदेशीयो देशान्तरेषु तत्र तत्र
क्षेत्रेषु मुषनेश्वरादिषु तपस्वरत्नवाप्सीत् । प्रागेव पितुर्महोपासकात् श्रीविद्या-
दिमन्त्रदीक्षा प्राप्तम्यास्य मन्त्रबलात्तपसा स्तोत्रेण चाराधनेन प्रत्यक्षो भवे-
त्साम्बमूर्तिः सर्वेश्वरो भगवानित्यावात्स्यल्ला श्रद्धा वपसा सहार्कघण्ट । ततः
वासीशेनं गन्तव्योऽस्य तस्मिन्काले विश्रुतपाण्डित्यैः शिवकुमारपण्डितैः सह
परिषयो जातः ॥

* आन्ध्रराष्ट्रे विनाम्पत्तनमण्डले 'बोव्विलि'-मन्थानगः कुमुदीपलनामा
(बलवराय)शामोऽमल्लदेवंमस्यलम् । अस्य पूर्वं शोलदेशीयकुम्भपोण-
मण्णोपाल-वन्द्यगमानु-अग्रहारवामिनः । ऋग्वेदिनः कौण्डिन्यसप्तगोत्राः ।
नैषामान्धदेशभागताना याना पररणपट्या मन्वसराः । अम्यलमोमयात्रि-
कुण्डोपापय ष्णे ॥ श्वैरंजनबालः बहुपान्यकात्तवबहुलाष्टमी (श्री. घ.
१८-११-१८३८)

अयं काश्यां वसतोऽभ्योपगता वार्ता "गौडेषु विश्रुते नवद्वीपनगरे पाण्डि-
त्यपरीक्षायै प्रचलिष्यति पण्डितपरिपद्" इति । मुहुदां प्रेरणया तत्र परीक्षि-
ष्यमाणवर्गे प्रवेशलाभाय पत्रनेकं शिवकुमारपण्डितेभ्यो लब्ध्वा नवद्वीपं प्रस्थितः ।
स च लेखः परिपत्कार्यनिर्वाहकेभ्यः शितिकण्ठवाचस्पतिभ्यो दत्तः । दत्तस्य
शिरसि हनूमन्तं कीर्तयद्रामायणश्लोकार्थं "देवानुरत्नभीकेषु बहुतो दृष्टविक्रमः"
इति लिखितमवलोक्य तृप्तो वाचस्पतिरनुमतिमत्स्य परीक्षायै लम्नयामास ।
आगतः परिपद्विषयः । शरीरेण कृमोऽस्माकं युवा समृद्धः साहित्यसंपदा भुव-
नमेव तृणीकुर्वत्या दृष्ट्या दीप्तः समां प्रविष्टः । प्रविशन्नेवायनेकविशतिवर्षो
वर्षिष्ठं कञ्चन गम्भीरावृत्तिं समुपविष्टं निर्दिश्य पार्श्वगं प्रवेशकपुर्यनप्रा-
क्षीत् "कोऽसौ महाशय" इति । स त्वम्बिकादत्तो नामानुक्विमं प्रश्नमा-
कर्ष्य स्वयमुत्तरदानव्याज्जेनास्य परीक्षा परीक्षकः प्रारब्धवान् । बाल्य एव
सिद्धकवेरस्य महान्तमनुभावमाविष्कुर्वन्नयं रसवान्कथाघट्टः । तं किञ्चिदिव
सविस्तरभावेदयामः ॥

अम्बिकादत्तः "सत्वरकवितासविता गौडोऽहं कश्चिदम्बिकादत्तः" इति
स्वकवितासामर्थ्यं स्वं देशं नाम च सप्राप्तं पद्याघेन प्रोक्तवान् । अस्माकं
युवा नविश्च तत्सदृशमेव पद्यं पूरयेदिति परीक्षकस्य भावमवबुद्धवान् । ततः
सपदि प्रत्युत्तरदानाय कवेर्मुखात्सदोगतहृदयसमावर्जनपट्टः कोकिलकाकली-
मञ्जुला निर्गता भारती ॥

गणपतिः "गणपतिरिति क्विकुलपतिरतिदक्षो दाक्षिणात्योऽहम्" इति
पद्यं पूरयित्वा "भवान् दत्तः, अहं त्वौरत्तः" इति चमन्चकार । भवानम्बि-
कादत्तो दत्तपुत्रः, अहं गणपतिरौरत्त इत्यभिप्रायेणैवभाषीत् ॥

ततः परीक्षोपक्रान्ता । पद्यपूरणाय दत्ताः समस्याः । द्वयोरनुष्टुभोरु-
त्तरार्थे दत्ते परीक्षकैः । पूर्वार्धाभ्यामेवं पूरितवान् परीक्षितः ॥

हिडिम्बा भीमदयिता निदाये धर्मपीडिता । (पूरणम्)

स्तनवस्त्रं परित्यज्य वधूः स्वशुरमिच्छति ॥ (किन्त्वनवद्यचरिता)

इति समस्या ॥

चतुर्थ्यां भाद्रशुक्लस्य चन्द्रदशनशुद्ध्या । (इति पूरितम्)

वत्सरत्संकदा गौरी पतिवचनं न पश्यति । इति समस्या ॥

तृतीया समस्या । अत्र चतुर्थं पादो दत्तः त्रिभिः पादैरेवं पूरिता ॥
 राहुश्चक्रकोणे च गुप्तस्तृतीये कल्पभावे च धरातनूजः ।
 लग्ने च कोष्ठे यदि बालकः स्यात् सूर्यं शशाङ्केन तर्मा विनष्टः ॥

(न त्वमावास्या)

चतुर्थ्यां समस्यायां च अन्त्य. पादो दत्तः, एवं श्लोकः पूरितः ॥
 रातीविद्योगेन विपण्णचेतसः प्रभोः शयानस्य हिमालये गिरी ।
 शिवस्य चूडाकलित सुधाशया पिपीलिका चुम्बति चन्द्रमण्डलम् ॥

एवं क्षटिति समस्यापूरणे जाज्वल्यमानाऽस्य प्रतिभाविजृम्भिता निर-
 गलवविताधारा विद्वत्समाजं सम्मोहयामासेति किमत्र चित्रम् ?

तत. परीक्षायां प्रचलन्त्यां द्वौ श्लोकौ व्याख्यानाय परीक्षकैर्दत्तौ । तत्रैकः
 “रतुम क वामाक्षि” इति काव्यप्रकाशोदाहृतसाभाराश्लोकः । अन्यस्तु रघु-
 बंशनवमसर्गस्य “न मृग्याभिरति” रिति । उपश्रान्ता च व्याख्या अनगल्या
 धारया वाग्बीर्यामृतमादिष्कुर्वाणा कर्णकुहुरैः समासदां हृदयानि प्रविश्य बहु-
 तरां रसाद्राणि व्यतानीत् । वयसा यवीयस तेजसा प्रवृद्धस्याशुधाराकवेरस्य
 रसनाप्ररङ्गे नृत्यन्ती वाणी क्षणमेकत्र स्खलितेव दृष्टा परिपदश्रासनम-
 लङ्कुर्वता स्वयमाशुकविनाऽम्बिकादत्तेन । सर्वासामिति स्थले सर्वेषामिति
 स्थलितम् । लघ्वावसरः परीक्षको “विरम तावत्” इत्यबोचत् ॥

अम्बिकादत्त.—

अनवद्ये ननु पद्ये गद्ये हृद्येऽपि ते स्खलति वाणी ।
 तर्त्तिक त्रिभुवनसारा तारा नाराधिता भवता ॥”

(किं मरस्वती नोपामिता स्वया यदेवमपराधं प्रयुञ्जस इतीभमर्धमभि-
 दधति तदीयश्लोकैः दोषमद्राक्षीदोपज्ञोऽस्माकं युवा । एवमभियुवत. प्रत्यभि-
 योगेनेदमाह ॥)

गणपति. —“नेह मारशब्दो विशेष्यलिङ्गः सार इति वचनम्ये सारा तारा
 इति प्रामाण्यमाधु प्रयुक्तं भवता” इति श्रुवन्नेवमप्राक्षीत् ॥

“सुधां हसन्ती भधु चाक्षिपन्ती यशो हरन्ती दयिताघरस्य ।
न तेज्जमास्यं कविता करोति नोपास्यते किं दयिताधेदेहः ॥”

(स्त्री तारा नोपासिता किमिति मा पृच्छसि, त्वया किं पुमान्नोपासितः ? इति प्रतिप्रश्नः)

अम्बिकादत्तः—

“उच्चैः कुञ्जर मा कार्पाबृंहितानि मदोद्धत ।
कुम्भिकुम्भामिपाहारी शेते सम्प्रति केसरी ॥”

गणपतिः—पुनश्च दोषः । न कर्मधारयान्मत्वर्थीयः (कुम्भिकुम्भामिपाहार इति बहुव्रीहिः स्यात् । हारी केसरी इति प्रासायासाधु प्रयुक्तम्)

“समासीनो रसाले चेन्मौनमावह मौकले ।
लोक. करोतु सत्कारं भत्वा त्वामपि कोकिलम् ॥”

अम्बिकादत्तः—

“ज्योतिरिद्गण न किन्तु मन्यसे यत्त्वमेव तिमिरेषु लक्ष्यसे ।”

गणपति. —

“किन्तु दीप भवने विभाससे वायुना बहिरहो विधूयसे ॥”

अत्रान्तरे शितिकण्ठवाचस्पतिरिमं वादमुपसहर्तुं द्वाग्मदर्शयत् । परस्पर-
व्यक्तिगता निन्दामपवर्ज्यं, गौड-दाक्षिणात्याकुभावपि परस्परजातिदूषणेनोप-
संहरतामिमं घट्टनिति माध्यस्थ्यमकरोत् ॥

अम्बिकादत्तः—

“भट्टोऽखिलोऽष्टोपरि वारवध्वा निपीय मध्वारभते विहारम् ॥”

प्रत्युत्पन्नमतिर्गणपति. —

“असुव्ययो वाऽस्तु वसुव्ययो वाऽप्यमी न भीनव्यसनं त्यजन्ति ॥”

अथ परीक्षायाः समाप्तौ रसिकाग्रणीरम्बिकादत्त. परीक्षा तीर्णवन्तं वृद्धो
युवानं गणपतिमादिल्प्यन्नामोदवचनै. सन्तृप्ति प्राचीकटत् । गणपतिश्च सवि-
नयमवोचत् “वादेऽस्मिन् ममापराधाः क्षन्तव्याः” इति । “सर्वानपराधान्

तव 'मीढयं-पर्यमाक्षीत्' इति सोऽभणत् । (अमी न - मीनेत्यत्र मीढयम्)
 *तदानीमेवास्मि, 'काव्यकण्ठ' इत्युपहारः, पण्डितपरिपदा दत्तः ॥ -

पञ्चविंशो वर्षे प्रचलति द्रविडदेशमागतः पञ्चपान् वत्सरान् यात्रास्व-
 यापयत् । प्रथमं काञ्चीक्षेत्रं ततोऽरणाचलं चागमत् । तत्रैकं वत्सरमवा-
 त्सीत् । तत्रान्तरेऽरणाद्रौ वसन्तं "ब्राह्मणस्वामिन" प्रसङ्गतो द्विरद्रासीत् ।
 अरणाचलात्प्रस्थाय तदुपकण्ठप्रदेशेषु कञ्चित्कालमुवास । - ततः परमेवास्य

*श्री. श. १९०० सं.

नवद्वीपपण्डितैस्तं प्रशंसापत्रम् अस्मदाचार्याणां प्रियशिष्यैः श्रीमद्भिः के.
 जि. मुवह्यप्यशास्त्रिभिः (अप्यु) सुरक्षित सादरप्रेम्णाऽत्रोपयोगाय प्रदर्शितम् ।
 मूलपत्रस्यायं प्रतिलेखो भवति ॥

॥ प्रशंसापत्रम् ॥

। श्रीमद्गणपतिशास्त्रिन् ।

संसारे मत्वास्मिन् कवित्वमित्यसमुद्रसमुत्थममृतम् । सुदुर्लभं च तत्
 लोकाधिकसौभाग्यवशात् सुप्रमन्नदैवानुकम्पया वा यः कश्चिदिह ममधिकुल्लो-
 स च भूस्योऽपि स्वर्गीय इति मम्पृहमालोक्ष्यमानो गुणपक्षपातिभिर्विद्वद्भि-
 नितरामाद्रियते ॥

अतो यद्य श्रीमद्भिरसाधारणकवित्वमिह प्रकटय्य मुधियः सर्वे सन्तो-
 षमाशदिताः तेनैव चरितार्था नवद्वीपवामिनः कोविदा वयमनोपगुणकथाम्ने
 विनाशपट्टनप्रदेशान्तर्गतकलवरार्द्रशामवसनये श्रीमद्गणपतिशास्त्रिणे तुभ्य-
 मानीर्वात्पूर्वकमिमं श्लोकमुपहरामः ॥

प्राचीनैस्तैः कविकुलवरैः कालिदामादिभिर्वा

रम्या रीतिर्भवंदनुगता गैव भूयादिदानीम् ।

गद्भिर्दसो य इह रश्मिः 'काव्यकण्ठो'पहारः

तेन श्रीमानिह भुवि भवानुग्मलक्ष्यापि भूयात् ॥

१८०१ अक्षांशस्यमौराक्षेत्रस्याप्यदिशये । श्रीपुतरात्रहृत्पणनरं वञ्चाननः ।
 उतहारपत्रस्यापगतान् अनुदन्तानां गण्डितानां नामानि स्वहृत्पणनदिशितानि
 दृश्यन्ते ॥

जीवितस्यापरः—काण्डः । द्रविडदेशेष्वेवाणि गच्छन्—तत्र तत्राप्यावधाननैपुणो
 बुधजनगोष्ठीष्वभिज्ञसमासु प्रदर्शयामास । राजते—स्म नित्यतन्त्रज्ञा—सद्गुणा-
 लङ्कारा सरसकविता वसंवदा काव्यकण्ठस्य ।—अस्मिन्नेव काले “अग्निमीड्र”
 इत्यारभ्य “सुसहासती” त्यन्तम् ऋग्वेदे सस्वरमर्घात्प सादनीयं भाष्यं च सम्-
 वलोकितवान् । गूडान्—मात्रवर्णिकभावांस्तपःप्रनावादवबुद्धयः—गहनानि देव-
 तातत्वानि च विज्ञाय क्वचिदन्तेवासिभ्यः सहृदयेभ्यश्च न्यरूपयत् । जैमिनीय-
 तर्कवार्तिकदिशास्त्रप्रत्यानन्तरमेव—व्यरीरचत् । अस्मिन्नेव समयेज्य महा-
 नुभावस्य प्रभावो बहुधा व्यजृम्भत । भगवतो रमणस्य महर्षेः कण्ठाकटाभ-
 स्पास्पदं चाभूत् ।—स्वयं च बहुभ्यः शिष्येभ्यो मन्त्रदीक्षामदत्त । मन्त्रमूर्ते-
 रस्योपदेशप्रभावः—कैषाञ्चिदस्मास्वभूतपूर्वेषानुभवात्मना व्यलासीत् ।—अद्भुत-
 मासीदिदं यदस्यैव कण्ठस्वरः जप्त्युपदिष्टे शिष्ये श्रूयमाणो जपभारमव-
 तार्यं जपं स्वयं निरवर्तयत् ।

अनुचराणामन्येषां वा रसिकानां मध्ये समासीनस्य कथाप्रसङ्गेष्वस्य
 वक्त्रारविन्दान्मुहुर्मुहुश्छन्दोब्रह्मैव रैवाणी वाणी वहन्ती सम्मदतरङ्गप्ला-
 वितानस्मदादीन् षड्विधान् वीर्यवतरांश्च व्यधासीत् । इह स्थालीपुलाकन्या-
 येन कानिचित्प्रास्ताविकानि पद्यान्मुदाहरामः ।—उपविष्टेष्वस्मास्वेकस्तम-
 प्राक्षीत् “किमपि ध्यायतीव भवान्” इति । सपद्युत्तरमिदमदत्त— “दशां
 देशस्यतां प्रतिपदमयं ध्यायति जनः” इति तुरीयः पादः प्रथमं निर्गतः ।
 ततः क्षणात् शिखरिणीब्रह्मिदं पद्यं पूरयित्वा, हरिण्या द्वे पद्ये गीते । तत्रे-
 दमेकं भवति ॥

“अरिभिरदयैः क्रान्तार्यं ते मुहुर्मुहुर्द्वैतः

करमविकलं दातुं धीरो न कोऽपि विलोक्यते ।

इव तव दयितास्ते ते पूर्वं धरे भरतादयो

यदजितभुजादुर्गस्यापास्तवाम्ब न भीरमूत् ॥” इति ॥

अथ मद्रपुर्यामासीद्विश्रुतो विद्वत्कुलरोखरो वेद-वेङ्कटरामशास्त्री । सह
 तेन सल्लापे प्रस्ताववशात् किमपि पृष्टोऽयं इदित्येवमुत्तरमब्रवीत्—

“स्यत्तु सर्वज्ञशिरोमणिदीधितिदोषप्रदर्शनेऽपि पटुः ।

भवता शङ्काः शङ्करहरिणदूतो हासनवशास्त्री ॥”

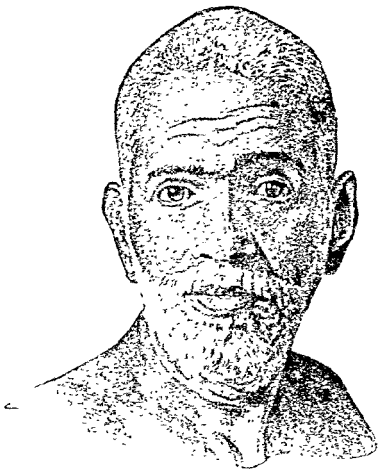
इति ॥ (अत्र सर्वज्ञ-शिरोमणि-दीधितिपदेषु श्लेषः । सर्वज्ञस्य महाविदुषः शिरोमणिमट्टाचार्यस्य दीधित्याख्यनैयायिकग्रन्थेऽपि दोषप्रदर्शने पटुरय शास्त्री । पक्षे, सर्वज्ञस्य शिवस्य शिरोमणेश्चन्द्रस्य दीधितौ दोषदर्शने पटुर्मन्दाहासो देव्याः)

अयंकदाऽष्टावधाने घण्टासतके प्रणीयमाने, घण्टादशाशेन पद्याना पञ्च-
विंशतिमगासीत् । लेखकाश्च लिखितु नाशक्नुवन् । कीर्तिसोपो महामना-
वि. कृष्णस्वाम्यार्यं तमदृष्टपूर्वं वाग्विक्रममवलोक्य जाताश्चर्योऽस्मदाचार्यं बहुधा
बहु मने । अन्यदा “पेक्षुपियर”-प्रणीतस्य “भाक्वेत्”आख्यस्य आङ्ग-
नाटकस्य कथामनधीताङ्गलिरोऽस्याख्यायासुधारया तस्याः संस्कृतपदान्य-
स्माकमेकेन पृष्टमात्रः, “‘डूकन्’ नाम महीपति. समभवत् स्काट्लाण्डुदेशे
पुरा” इत्यारब्धवान् ॥

श्री. म. १९०७ सवत्सरात्प्रागेवाष्टावधानक्रीडां समाप्य तपसि गाढा-
सक्तमभूदस्य चित्तम् । तस्मादस्मत्समागमसमये काव्यालापानवर्जयन्नपि तीव्रे
तपसि बद्धदृष्टिरभूत् । प्रसङ्गवशान् अष्टावधानकथा आचक्षणेऽस्मिन् सकृद्वा
द्रष्टव्यमष्टावधानमिति कुतूहलं क्षण मामाविष्टम् । तद्विदित्वा शिष्यवत्सले-
ऽस्मदाचार्यं “एयोऽहं प्रदग्ंयामि कांश्चनानांशान्” इति ब्रुवत्येव कश्चन
विदितपूर्वं. संसृताभिज्ञ आन्ध्रविद्वानागतः । कुशलप्रदानात्पर
“कविनामघिवृत्स्य भवदभिप्रायो वमन्ततिलकया वक्तव्य” इत्यभ्यर्षितवान् ।
लेखफलके पदपञ्चाशत्स्थानात्मक कोष्ठ विलिख्य यथानिर्दिष्ट स्थानेष्वक्षर-
विन्यामायाचार्यं हस्ते फलकं न्ययान् । स्वयं स्थानानि निर्दिष्टवान् । पौर्वा-
पर्यव्यतित्रमणं निर्दिश्यमानेषु स्थानेषु एकैकमक्षरं यथास्थानं न्यास्यदाचार्यः ।
एवत्रैव क्षण विरम्याक्षरं न्यस्तम् । तच्च “नूल” इति स्थले । तत्रैव
कविनामुद्दिश्य स्वं मुख्यमभिप्रायमाविरकार्षीत् । तदिदं पद्यं भवति ॥

“श्रीति ददाति विपुला श्रियमातनोनि
निर्मानि नूनममयं दुरितं धुनोनि ।
आर्शिकरोति हृदयान्यपि देवतानां
रग्मे शुभाय न भवेत्प्रविता विदोषा ॥”

“बाध्यं यममर्षवृत्” इत्यादि काव्यस्य प्रयोगतमाहः । तस्य नूतनतमय-
निर्माणं च भवतीत्ययं शक्यं योऽभिप्रायं शयेणापुनिकानामत्यन्तमभिमतो

भगवान् श्रीरमणमहर्षिः

भवति । “राजा कालस्य कारणम्” इत्याहुः । “कविः कालस्य कारणम्” इति च बहुदेशचरित्रशोधनैरुपपादनक्षममित्याचार्यस्याशयः ॥

अवधानप्रणयनेषु कविसार्वभौमैस्मिन् तत्र तत्र सभासु पद्यानि ब्रुवति, लेखकैर्लिखितेषु पद्येषु इदानीं द्वे खण्डकाव्ये एकं घण्टाशतकं च लभ्यान्व-
वशिष्टानि सुरक्षितानि भवन्ति । अत्र* तत्त्वघण्टाशतकस्थमुपसंहारश्लोकमुदा-
हृत्य कविर्भवघट्टमुपसहराम । स एष श्लोको भवति ॥

वेदान्तशास्त्रशतकान्तकलान्विचार्य

प्राचामृगागमदृशा मतमाददानः ।

क्षेत्रे फणीश्वरकलाजनितस्य पुसो

घण्टाशत गणपतिः कविराडकार्पात् ॥

॥ अथ महर्षेर्दर्शनम्—उपदेशलाभः ॥

श्री. श. १९०७ संवत्सरे, अरुणाचलक्षेत्रे तपश्चरत्याचार्ये सशयातंमिव
मूर्हतंमात्रमस्य चलित वित्तम् । “अकरव बाल्यादारभ्य शतलक्षजपेन पञ्चा-
क्षरपुरश्चर्याम् । जप्ताः—श्रीविद्याद्याश्च मन्त्रा । एकवाराशनोपवासादि-
कृच्छ्रवर्तैरपि नाद्यापि भगवान् प्रसन्नोऽभूत् । शास्त्राणि न मृषा भवन्ति ।
कोऽपि स्यान्मम साधनविधाने लोप । किं करवाणि ? अथवा निगमागम-
शास्त्रपुराणेतिहासान् सम्यग्विचारितवत् श्रद्धावतोऽपि मम तपस्वरूपमेव न
विदितं भवेत्” इति अस्य ध्यायन् एव, ज्वलिता काचन धीरिममाविवेश ।
“इह गिरौ गुहाया स वसति ब्राह्मणस्वामी । बहो कालान्मीनमवलम्ब्य तपसि
तिष्ठति । तपस स्वरूप तस्य विदितमेव भवेत् । भवतु, अधुनैव त दृष्ट्वा
प्रथमामि” इति सद्य एव जपस्थल विहायोत्थितः । स सोमवासरः कार्तिक-
शुक्लचतुर्दशीदिवसः (श्री. श. १८ ११ १९०७), नभोमणेर्नभोमध्यात्पश्चि-
माभिमुख चलितस्य गत घटिकाद्वयम् । अनेन पिरिमारुह्य बहिर्गुहायाः समु-
पविष्टो दृष्टो ब्राह्मणस्वामी । अरुणाचलक्षेत्रे ते कृतिकोत्सवदिवसाः ।

*पश्चिमाब्धितीरे “वडभाण्डेश्वरा” ह्ये बलरामक्षेत्रे तत्त्वघण्टाशतक
प्रणीतम् ॥

तेषु ब्राह्मणस्वामिनो वासस्थलमपि जनसङ्कुलं भवेत् । तस्मिन् दिवसे तु विजनमासीत् । दैवमनुकूलमिति धैर्यमवलम्ब्योत्साहवान्विनयेन स्वामिनं तमुपासयत् । निकटं गत्वा दृष्टमात्रस्य तस्य मौनीन्द्रस्य दक्षिणं चरणं दक्षिणेन हस्तेन, वामं वामेन चोभादप्युपसङ्गृह्य साष्टाङ्गं प्रणिपत्योत्थाय व्यजिज्ञपत्—“अधीतानि शास्त्राणि । बहुनास्तपश्चरितम् । जप्ताश्च मन्त्राः तपसः स्वरूपं त्वजानन्तमिवात्मानं पश्यामि । भवानिह तपसि स्थितो वेदेति श्रद्धे । अनुगृह्यतामयं जन” इति ॥

तदा स मुनिपुङ्गव इमं प्रत्यभिजज्ञे आन्ध्रोज्यं विद्वान् काव्यकण्ठगणपति-शास्त्रीति । यतोऽत्र द्वित्रेभ्यः सवत्सरेभ्यः पूर्वम् उचितो मौनस्वामिनमेनं द्विर-दशत् किलास्मदाचार्यः । तदानीमेवदा *शुक्लाम्बरधरमिति श्लोकस्य ब्राह्मण-स्वामिपरतया तत्सन्निधावेवानेन व्याख्यानमस्मार्यात् गुहावासी । तदानीं हर-सहस्रं नाम स्तोत्रं विरच्यारुणाचलेऽथरसश्रियो गीतवतोऽस्य मधुरविचित्रो वाणीविलासस्तक्षेत्रवासिना विदितचरोऽभूत् । आवालवृद्ध कीर्तितकाव्यवैभवं-मेनं क्षणादभिज्ञाय, बहोः कालान्तरिव बहिश्च मौनी स्वामी कञ्चित् कालं करुणार्द्रदशा मिश्रवप्रेवेममद्राक्षीत् । तत उभयोरपि जीवितयोर्नूतनं कण्ठं सम्भवतंपन्ती मौनिसार्वभौमस्य हृदयादुपदेगभारती काव्यकण्ठाय मुक्ताकण्ठ-ववाटा द्राविडया निस्सगार । अयमस्याः संस्कृतानुवादो भवति—“अहम-हमिति कुत आयातीति विचार्यश्रुदयस्थले लीयते, तदेव तपः । जप्यमान-स्य मन्त्रस्य ध्वनिः कुत उदेतीति विचारिते, उदयस्थले मनो लीन भवेत् । तदेव तपः ।” इति । इमं च गुरुपदेन “अहमिति स्मृतिः क्व नु विभासते । इदमनुस्मरन्तपदि लीयते ॥” इत्यनेन गीतेन अनन्तर निबद्धवान् कविः । गृहीत्वैममुपदेनं तृणोज्यमानन्दमानः कतिपयपटिकास्तत्र ब्राह्मणस्वामिनोऽधुना मुक्ताब्राह्मणमौनस्य स्वगुरोः प्रत्यग्रलब्धयोः पादारविन्दयोः सन्निधाने ध्यानभा-स्यायोदाघातपोषणोऽयमस्मदाचार्यः । प्रस्थानसमये पारसर्वानं कञ्चन

* अयं च प्रसिद्धो गणेशश्लोकः ॥ ब्राह्मणस्वामी च शुक्लाम्बरधरः
शुक्लशोभितधरः । अग्रजम्बरगावम्पिनो व्यापनशीलो विष्णुः । शशोव
शेषमानोज्य देहकर्म । मनश्चित्त बद्धिरहकार इत्यन्तःकरणचतुष्टय भुङ्क्ते
तस्मान् चतुर्भुक् ॥ उत्तरार्धे न विशेषः ॥

पुरुषममुष्यः नामधेयमप्राक्षीत् । - तस्मादुत्तरं - वचः - - पूर्वार्थमे वैङ्कटरामाय
इत्याकर्ष्यं - 'रमण' इति - सङ्क्षेपरमणीयं - नाम चकार । - महानयं - परतत्त्वस्य
द्रष्टेति - - हेतोर्महर्षिरिति - निजेष्वनुयायिवर्गेष्वस्यापयत् । तदारभ्य रमणो
महर्षिरिति प्रसिद्धिः प्रसरन्ती - जयति ॥ - - - - -

ततो देव्याः प्रसादादेवाय सिद्धो गुह्यलब्ध इति कृतज्ञो भक्तिपरवशतयो-
मा देवीमधिकृत्य पद्यानां 'सहस्रेण' 'उमासहस्र' नाम स्तोत्रकाव्यमरीरचत् ।
तच्च विशत्या दिवसानां समाप्तिं नेतव्यमिति घृतप्रतेन समारब्धम् । दिने
दिने चलदेवाभूद्भजनम् । विशेषे तु दिवसे शतद्वयाधिकानि पद्यानि रचयितव्या-
न्यवशिष्टान्यभूवन् । गिरेरङ्के बहिराम्रगुहायाः स्वगुरोर्महर्षेः सन्निधावुप-
विष्टस्तत्कालनिबद्धान् द्विशताधिकश्लोकाल्लेखकैः चतुर्भिः शिष्यैरलेखयत् ।
रात्रेद्वितीये - मूर्द्धं प्रारम्भ्यारत्रे - समाप्तवान् । - - विजृम्भिताऽस्याऽऽधारा
सारस्वतप्रभाषस्य । - तावन्तं कालं निमीलितनेत्र उपविष्ट एवासीद् भगवान्
महर्षिः । ग्रन्थे सम्पूर्णं त्विदमुन्मीलितलोचनः प्राह "किं मयोक्तं सर्वं
लिखितम्" इति । - आचार्यं स्पेतेरेपा चायमाश्चर्यमजीजनन्महर्षेः प्रश्नः । भग-
वान् महर्षिः - करुणामूर्तिरपाधान्तर्ध्यानात् सद्यो निर्गतः बाह्यस्य भुवनस्य
अन्तरस्य च विशेषमपश्यन्नेवं पृच्छति । - अस्यानुग्रहविशेषादेव प्रेरितो दिव्या-
वेशः एव निदानमर्धरात्रान्तरेव ग्रन्थसमापनस्येति प्रश्नस्य भावमवबुद्ध्य "अयं
किम् । - सर्वमनुगृहीतं गृहीत्वा ग्रन्थमिदानीं समाप्तवानस्मी" ति गुरोः प्रश्न-
स्योत्तरमवोचदन्तेवासी । अत एव प्रथमं प्लवङ्गसदत्सरे निबद्धस्योमासह-
स्रस्यान्ते लिखितेषु श्लोकेष्वयं दृश्यते -

"यदस्य महत् काले पार यातोऽस्मि कर्मणः ।

- - अनुग्रहोऽयमाचार्यरमणस्य महात्मनः ॥"

इति । तत्रैव रचनकालोऽपि दत्तो द्वाभ्याम् ।

- - "प्लवङ्गे कार्तिके कृष्णे पष्ट्या मङ्गलवासरे ।

- - स्तोत्रमेतत्समारब्धं तटे शोणधराभृतः ॥

- - एकादश्याः शुक्लपक्षे मार्गशीर्षे र्वेदिने ।

- - नीतं समाप्तिं विशत्या दिनानां व्रतिना-मया ॥"

इति । इमं पावनं ग्रन्थं कालान्तरेषु तपसोऽङ्कतया सप्तवारं सस्कृतवान्कवि-
कुलेश्वरः । ग्रन्थमधिकृत्यान्यत्र विचार्यते । प्रकृतमनुसरामः ॥

अथैकदाऽस्मिन्नेव काले रात्रौ भगवतो महर्षेः सन्निधौ स्वशिष्यैः सहा-
चार्यै समुपविष्टे, स्तोत्राणि गायति, श्रीमहर्षेर्मस्तकादूर्ध्वं नभस्त. किमपि
ज्योतिर्नक्षत्राकृति पट्टकृत्वस्तस्मिन्प्रवतीर्णमदृश्यत । अनेनासाधारणदर्शनेन
भगवाद्यमणः साक्षात्कार्तिकेयस्याशतो भुवि सञ्जात इत्यस्मदाचार्यस्य प्रत्य-
भासीत् । ततः परमेव “यानायात्र न केकिना कुलपति”रिति श्लोकाष्ट-
केन स्वगुहं रमभमस्तोपीत् । ततः क्षेत्रान्तराणि जिगमिपुरहणाचलात् प्रस्वा-
नसमये महर्षि गुहमिद किलापृच्छत् “किमलम् अहमूलान्वेषणमिष्टार्यसिद्धये,
उत मन्त्रध्यानमवश्यम् ?” इति । ‘आद्यमेव पर्याप्त’मिति प्रतिवचो गृहीत्वा
प्रतस्ये ॥

दक्षिणदेशे कन्याकुमारोक्षेत्रावधि बहूनि तीर्थानि गत्वा तत्र तत्र मूर्ती-
रस्तोपीत् । पश्चिमावधितोरे गोकर्णे कञ्चित्कालमुवास । दीर्घकालवासक्षेत्रेषु
विश्रुतम् उत्कलेषु भुवनेश्वरक्षेत्रं प्रथमं गणनीयम् । अत्र हि बाल्ये मन्त्र-
साधनेन भुवनेश्वरी किलाराधितवान् । अत्र ह्येव स्वप्ने काचन स्त्री जिह्वा-
यामस्य मधु निक्षिप्यान्तर्धानमगात् । अनन्तरमेव कविता वशिताऽभूदित्या-
चार्यमुखादस्माभिः श्रुतम् । आन्ध्रोत्कलमध्ये मध्ये वयसि महेंद्रपर्वते च
तपस्तप्तम् । गोकर्णप्रान्तेषु चिरमवासीत् । द्रविडेपु आदाविवान्तेऽप्य-
हणाचलस्यलमेव चिरकालवामभूरभूदस्य । अत्र हि स्वगुरोर्महर्षेरावासः ।
अत्र ह्येव पुनः पुनर्गुरुमन्निधिभागत्वोपितः । अत्रैव महत्यो योगानुभूतयः
समपद्यन्त । अत्रैवाग्रगुहायां तपसि स्थितस्य महानुभावस्य निरोग्रन्यभेदेन
शीर्षकपाले भिन्ने । अस्मान् कपालभेदादेव “व्यपोह्य शीर्षकपाले भूरित्यग्नौ
प्रतिनिष्ठति” इति श्रुतेर्गहनो भावः तन्मुखादेवास्माभिरवबुद्धः ॥

अयाम्यापुषोऽरार्यं प्रायेण ऋग्वेदार्थविचारादिना सम्पूरितम् । मन्त्रा-
र्थविचारे विलक्षणो भवत्यनेन दक्षिणः पन्थाः । सर्ववेदभाष्यकृतं सायणमा-
चार्यं बहुमन्यमानोऽपि तद्भाष्यमाहाष्येनैव बहुषु स्थलेषु सहितामु मन्त्रार्थान्
अन्यथा व्याख्यामीन् । मान्त्रवर्णिकाना गहनार्थबोधनाय ऋग्भाष्योपोद्धात
न्यवधानान् । वेदमन्त्रेषु मन्त्रद्रष्टृषु चाद्वितीयाऽप्य भक्तिः । वेदेषु वचिद्
गुप्तान् अस्त्रमन्त्रान् दृष्ट्वा, ‘अलौकिकोपायप्रदंवा मन्त्रा’ इति शिष्येषु
ईदृशी भक्ति यदा ष प्रत्यतिष्ठान् । वेदानधिष्ठित्य आचार्याण्यस्येद
वशिष्टेषु द्रष्टव्यम् ॥

ब्राह्मणानाम् उपनिषदां च मूल मन्त्रसंहिता इत्याचार्यस्य सिद्धान्तः । उप-
निषदा विधिषोपत्व यथाऽस्य नाभिमतम्, तथा मन्त्राणां कर्माङ्गत्वनियमोऽपि
नाभिमतः । मन्त्रमूलादेव द्वे शाखे भवतः । तत्रैका कर्मकाण्डात्मिका अपरा
ज्ञानकाण्डात्मिका चेति । कर्मसु विनियुक्ता बहवो मन्त्रा अध्यात्मपरतया
व्याख्येयाः । सर्वेषां मन्त्राणां कर्मपरतया व्याख्यानमसमञ्जसमित्येवमादयो
भावाः स्वप्रणीतेषु ग्रन्थेषूपपाद्यन्ते ॥

आचार्यं पूर्वोत्तरमीमांसयोर्विमर्शं कृत्वा ग्रन्थान् न्यबध्नात् । ज्योतिषा-
युर्वेदतन्त्रशास्त्रीयग्रन्थाश्च प्रणीताः । भाववैशिष्ट्यं तु सर्वत्र प्रणीतेषु स्फुटं
दृश्यते । भारतचरित्रविमर्शने विक्रान्तोऽसौ भारतसङ्ग्रहं नाम विमर्शग्रन्थम्
अत्यन्तसरलया रीत्या व्यरिचत् । चरित्रकथावस्तु निर्माय “पूर्णा” इति
कथा नवीनकथाशैल्या सर्वसुणशोभिता भाषया हृदयङ्गमया निबद्धवान् ।
अत्र नवीना संस्कृतवचनशैली दीर्घसमासजटिलवाक्यविवर्जिता आधुनिका-
नामामोदमादधीत । अथोमाशतक, शिवशतक, इन्द्राणीसप्तशती, प्रचण्ड-
चण्डीत्रिशती, अग्निवाय्वादिगीतमालेत्यादिपरस्सहस्राणि पद्यानि स्तोत्रगिरां
सन्दर्भस्याभिनवानि प्रतिमानानि व्यतानीत् ॥

अथ संस्कृतवाङ्मयेऽस्यात्यन्तप्रियपूज्या द्वौ कोशीः । तत्रैको ब्रह्मकोशः
ऋग्वेदसहिता, अन्यस्तु वेदादिशास्त्ररहस्यकोशो महाभारतसहिता । महा-
भाष्यं वा पठनीयं राज्यं वा शासनीयमित्यभिमुक्तानां प्रशस्तिरस्य सुतराम-
भिमता । त्रीणि भाष्याणि रचनरीत्यपेक्षया प्रियतमान्यस्य । तत्रापि पात-
ञ्जल महाभाष्यम् अथ स्थानमवहदस्य हृदये । शाबरं भाष्यं द्वितीयं, शारी-
रकभाष्यं भगवत्पादानां तृतीयम् ॥

सङ्घोद्धारो देशक्षेम सर्वसमयसामरस्यं मान्त्रवर्णिकदेवतातत्त्वप्रकाशन-
मित्येतेष्वआचार्यस्यासीज्जीवितसहस्ररी ज्वलन्ती महती काङ्क्षा । तदर्थः
स्तुतयश्शतशो दृश्यन्ते तदीयग्रन्थेषु । बहो. कालात्पूर्वम् एवमगासीत्—

“आन्ते त्वदीयनाम पावनाच्च पावन यस्य गुण्यपूरुषस्य पूरुषार्धविग्रहे ।
सैरिभामुरेन्द्रहन्त्रि सम्मदाय भूयसे बन्धनालयोऽपि तस्य नन्दनं वनं यथा ॥”
इति । महती काचन देवी विभूतिर्मानुषीं तनुमाश्रित्य भूमौ कञ्चि-
त्कालं विलसितेयसशयम् । अथवा वैष्णवसमयत्रयस्तम्भो निगमान्तदेशिकः

आत्मानं १हरेषंष्टाया अवतारमाह । तथा बुधैरुपपत्तिभूमनोत्प्रेश्यत इति चमत्कारेण म्वं भावमाविश्चकार । आनन्दतीर्थं आचार्यंस्तु आत्मानं दायो-
स्तृतीयं रूपमाह १ । गणपतिराचार्यः गणाधिपतेरंशनी जात इति स्वय-
मेवोमासहस्रेज्यत्र च श्रूते । अतिमानुपवाग्वीर्यंसमृद्धस्तपोधनो बहुलविद्या-
विलासी भगवान् वासिष्ठो गणपतिमुनिराचार्यः स्वीयभूविलासलाञ्छनानि
सजीवानि स्वीये भक्तवृन्दे गद्यपद्यात्मके वाङ्मये च निधाय २स्वस्थान-
मुत्क्रान्तो विजयते । अन्ने चास्य महनीयं भावमुच्चैर्दधता जयवादेनोमा-
सहस्यपद्येनोपमहराम ॥

जयतु भरतक्षोणीक्वण्ड विपादविवाञ्जितं
जयतु गणपस्तस्य क्षेमं विघातुमना मुनि ।
जयतु रमणस्तस्याचार्यो महर्षिकुलाचलो
जयतु च तयोर्माता पूता महेशविलासिनी ॥

(उमासहस्रे स्त. ३४ श्लो. २४)

॥ उमासहस्रम् ॥

महर्षिदं स्तोत्रकाव्यम् । उमा देवीमधिकृत्य दशभिः पद्यशतकैर्निबद्धम् ।
नैष्ठिको महावविस्तपमोऽङ्गतया स्तोत्रैरगासीद् भगवती सर्वेश्वरीम् । अतो
मन्त्रप्रायाणि भवन्त्येतानि पद्यानि । एषा केषाञ्चिद्दीर्घवत्तरत्वं दृष्टफलक-

१वित्रामिनी विबुधवैरिवरूपिनीना
पद्यासनेन परिचारविधौ प्रयुक्ता ।
उत्प्रेश्यते बुधजनैरुपपत्तिभूमना
पष्टा हरेः समजनिष्ट यदात्मनेति ॥ (मद्बुल्यमूर्षोदयम्)

२महाभारततात्पर्यनिर्णये (अ. ३१ श्लो. ८१)

"यस्य प्रीप्युदितानी"त्यारभ्य "मध्वो यस्तु तृतीयमेतदमुना ग्रन्थ-
श्रुतः वेदावे" इति ॥

१२५७-१९९६ धानुगंवत्सर-श्रावणगुडमन्वरी ।

तया प्रस्फुट भवति भक्तानाम् । सहजनिष्ठस्य सद्गुरोः सन्नधिौ तपस्तपता
कविना निर्मितोऽयं पावनः पारायणग्रन्थो भवति भक्ताना श्रद्धालूनाम् । अत
एव प्रथमं ग्रन्थे समाप्ति नीते 'सिद्धगिरा कवीश्वरेणैवमुक्तम्—

“यदि गायन्निमं ग्रन्थमुत्तरेदापदं कृती ।
महिमा स महेश्वर्याः शीर्षं स्यादुन्नतं न मे ॥
अयमम्बापदप्रीतेरुद्गारो वाङ्मयाकृतिः ।
अर्थः कश्चिदनेनापि सता यदि मया जितम् ॥”

पञ्चविंशतिपद्यात्मकाना स्तवकाना चत्वारिंशता निबद्धेयं स्तोत्रसाहस्री ।
एकवृत्तनिबद्ध एकैकोऽपि स्तवकः । अत्र संग्रकारः, सर्वेश्वर्याः परमार्थ-
स्वरूपं, वैदिक-तान्त्रिकदेवताना स्वरूपाणि, देवतानुग्रहोपायः, देव्याः प्रसादा-
द्योगानुभूतयः, दशमहाविद्यानां तत्त्वं, तासामुपास्तिविधिफलानि, आपनिषद-
विद्यासाधनानि—इत्यादीनि गहनानि तपसा शास्त्रचर्चया अनुभूत्या चान्तः
प्रविश्य लब्ध्वा रसोत्तरकवितया स्फुटानि सम्पादितानि जेजीयन्ते ।
अनेन “कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे” इत्यालङ्कारिकानामभिमततमं प्रधानं
काव्यप्रयोजनं रिरसो. कान्तस्य कान्तेव रहस्योपदेशात्सहृदयस्य रतिं
कुर्वाणा साध्नोति कवेर्भारती ॥

अथास्य ग्रन्थस्य विषयान् कविगीतं श्लोकैर्बुभुम् ॥

“दक्षित रमणस्ययैर्वाविहाक्यैमिताक्षरैः ।

यावच्च पितृपादाना विज्ञातमुपदेशत ॥१॥

तन्त्रेभ्योऽवगत यावत्प्राचामाचारशासिनाम् ।

यावत्परमपुण्यासु कुलगोष्ठीषु च श्रुतम् ॥२॥

विदितं विविध यावदितिहासविलोकनात् ।

यावदप्यात्मना दृष्टं तपता विपुलं तप ॥३॥

अधिकृत्य महामाया भुवनानामधीश्वरीम् ।

अत्र स्तोत्रे प्रसङ्गेषु समस्तं तत्प्रदर्शितम् ॥४॥”

यद्यपि वेदवेदान्तयोगतन्त्रादिरहस्यानि भेषजानि मधुरानुपानेनेवानेन
स्तोत्रसाहित्येन रोचयन् साधुलोकं वीतशोकं विदधानो रमयति रमणशिष्यः,
तपापि न शास्त्रीया एव विषयाः कवितया समाख्याताः । सर्वेश्वर्या अनु-

ग्रहार्थलीलाचारिप्रकीर्तनैः काव्यजोभाषोपकैः व्युत्पत्सूना माहित्यमरणी
बोधाय व्युत्पन्नाना प्रमोदाय च प्रभुरयं रसोज्ज्वलमाहित्यमन्दर्भः । तथा
चात्रोमादेव्याः पर्वतराजपुत्र्याः सम्भववान्यपरिणयशृङ्गारकथाः- श्रूयन्ते । मन्द-
स्मितकरुणाकटाक्षनामवैभवानि रसावहाभिर्वाग्भिर्वर्णितानि भवन्ति । ओज-
प्रसादमाधुर्यैर्यतः शब्दतश्च समन्ततो व्याप्तान्येतानि पद्यान्यास्वाद्यतमानि
सहृदयाः स्वयमुपादायास्वाद्यानुभवेयुः ॥

“अत्रापि गुणलेगाञ्चेदालङ्कारिकमम्मता ।

स प्रताप गरस्वत्या निर्गच्छन्त्या अनर्गलम् ॥”

इति गीत कविना । ग्रन्थमवलोकमानाना निर्गत्सराणामेतत्सत्यं स्फुरे-
दित्यमंशयम् ॥

बहुषु स्तवकेषु प्रवहन् काव्यरसो रसिकानाप्लावयन् विलमतीत्यत्र दिङ्-
मात्रं प्रदर्शयाम् । पार्वतीपरमेश्वरयोः शृङ्गारघट्टो द्वादशे स्तवके वर्णितः ।
अयं च कुमारसम्भवाष्टमसर्गं स्मारयति । उभयत्र शृङ्गारो विषयो रयो-
द्धता च वृत्तम् । क्वितु जगद्गुर्वोः सम्भोगवर्णनेऽनौचित्यं पश्यन् परिहरति
चमत्कारेण कविचम्वर्ती ॥

“ब्रह्मचर्यनियमादचञ्चला नायिका यदि लुलायमदिती ।

नायकश्च मुमवाणमूदनो वेद को रतिरहस्यमेतयो ॥”

(स्त. १२ श्लो २०)

सैयं फक्किवा जगत्पितृसम्भोगो वर्णनविषयता न गच्छतीति समर्थयति ।
अर्धाङ्गस्तवकस्यादिमं पद्यं पश्यामः ॥

“इतः पीत्वा कुचं स्कन्दे प्रमारितकरे नतः ।

जयति स्मितमुद्भूतं शिवयोरेकदेहयोः ॥” (स्त २१ श्लो १)

प्रणम्यैर्ज्ज्मिन्निबन्धे एकैकमपि पद्यमुदाहार्यं पाठयमास्वाद्यं च दृश्यते ।
तत्किं वा श्लाघ्यं किं वा त्याज्यम् ? तदिदमभिनवं माननीयं निदर्शनं स्तोत्र-
गाहित्यस्य, अमृत्यपदं विविदिपूणा, अनल्पबलं भजकलोकस्य, महृदयान्त
माधुना हृदयान्यावर्जयन्मुदावहं विदाभिदमुमासहस्रं विजयनेतरा विजयते-
नराम् ॥

ग्रह्यश्रीकपालिशस्त्री

॥ उमासहस्रप्रभा-व्याख्या ॥

सोऽयं रसोज्ज्वलः संस्कृतसाहिनीशेखरायमाण उमासहस्रनामा पावन-
प्रबन्धः, यस्येयं प्रभाख्या व्याख्या विरच्यते । अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥

उमासहस्रमाहित्यं सौरं मण्डलमुज्ज्वलम् ॥
स्वतमिद्धा प्रभा तस्य कस्तां दीपेन दर्शयेत् ॥१॥

अथवा भास्करार्चाया दीपोऽङ्गं मुख्यमिष्यते ॥
उमासहस्रमप्येवं प्रभयाऽऽराध्यते भया ॥२॥

इयमाचार्यपादानां शिष्यमद्वान्तेजसाम् ॥
प्रभा भवति सद्ब्यास्या गुरुभावप्रदर्शिनी ॥३॥
गङ्गायास्तीर्थमादाय तस्यां तस्यै जलाञ्जलिः ॥
दत्तमर्घ्यं प्रसास्तां चेन्न प्रसास्ता कर्त्तव्यम् ॥४॥

रसिकानां प्रमोदाय व्युत्पत्नूना च बुद्धये ॥
आराधनाय साधूनामेया भाषा भवेद्यदि ॥५॥

शाचार्यवाग्बिलासस्य विपुल्या कृत्यकारिणः ॥
मम भूयो भवेद् भाग्यं द्विहक्ता चरितार्थता ॥६॥

इहान्वयमुखेनैव क्वचिदाकाङ्क्षया पुनः ॥
रचिता नातिसद्विशिप्ता रुचिरा न च विस्तृता ॥७॥

व्याख्या प्रभाख्या शिष्येण दासिष्ठस्य महात्मनः ॥
भारद्वाजेन सद्विद्यां विभ्राजेन कपालिना ॥८॥

॥ उमासहस्रप्रभा-व्याख्या ॥

सोऽयं रसोज्ज्वलः मंस्कृतसाहितीनेखरायमाण उमासहस्रनामा पावन-
प्रबन्धः, यस्येयं प्रभाख्या व्याख्या विरच्यते । अत्रैते श्लोका भवन्ति ॥

उमामहस्रसाहित्यं सौरं मण्डलमुज्ज्वलम् ॥
स्वतन्मिद्धा प्रभा तस्य कस्तां दीपेन दर्शयेत् ॥१॥

अथवा भास्करार्चायां दीपोऽङ्गं मुख्यमिष्यते ॥
उमासहस्रमप्येव प्रभयाऽऽराध्यते मया ॥२॥

इयमाचार्यपादाना शिष्यसद्व्रकान्ततेजसाम् ॥
प्रभा भवति सद्ब्याख्या गुरुभावप्रदर्शनी ॥३॥

गङ्गायास्तीर्थमादाय तस्या तस्यै जलाञ्जलिः ॥
दत्तमप्यं प्रसस्तां चेन्न प्रसस्ता कथं न्वियम् ॥४॥

रसिकानां प्रमोदाय व्युत्पत्सूनां च बुद्धये ॥
आराधनाय साधूनामेषा भाषा भवेद्यदि ॥५॥

आचार्यपाग्विलासस्य विवृत्या कृत्यकारिणः ॥
मम भूयो भवेद् भाष्यं द्विरुक्ता चरितार्थता ॥६॥

इहान्वयमुत्तेनैव क्वचिदाकादक्षया पुनः ॥
रचिता नातिसद्बक्षिप्ता रुचिरा न च विस्तृता ॥७॥

व्याख्या प्रभास्या शिष्येण वासिष्ठस्य महात्मनः ॥
भारद्वाजेन सद्विद्या विभ्राणेन कपालिना ॥८॥

उमासहस्रम्

[प्रभाख्यया व्याख्यया समेतम्]

प्रथमः स्तवकः

अखिलजगन्मातोमा तमसा तापेन चाकुलानस्मान् ॥
अनुगुह्लात्वनुकम्पा- सुधार्द्रया हसितचन्द्रिकया ॥१॥

अयोमासहस्रस्यायमादिमः श्लोको भवति । अखिलेति— उमाऽस्माननुगुह्लात्पिबति विशदं धान्यम् । तमसा अज्ञानेन तापेन आध्यात्मिकादित्रिविधदुःखानुभवेन च आकुलानभिभूतानविद्यातिरस्कृतान् तापत्रयार्तानस्माननुगुह्लात्त्विति शेषः । अनुग्रहसाधनीभूतम् उमाहसितम् चन्द्रिकात्वेनारोपितम् अनुकम्पासुधार्द्रयेति विशिनष्टि । अनुकम्पा दयैव सुधा तथा आर्द्रया अत एव शीतलया, हसितचन्द्रिकया हसितमेव चन्द्रिका तथा । यथा सुधार्द्रा चन्द्रिका तथा दयार्द्रा हसितमित्यर्थः । चन्द्रिकया तमो ध्वान्तं नश्यति, तापश्च धर्मः शान्तो भवति । हसितप्रकाशेन अज्ञानहानिर्दुःखनिवृत्तिश्च । एवं तमस्तापहरत्वं हसितचन्द्रिकयोः समानो धर्मः श्लेषानुगृहीतः । प्राधान्येनानयोः साधर्म्यं तु आह्लादपरत्वं, तज्ज्व मूढ व्यङ्ग्यम् । चन्द्रिकापक्षे अमृतकिरणशीतलसुखस्पर्शतया व्यञ्जितं, हसितपक्षे दयारूपामृतमयत्वेन । तापात्तैरमृतं हि भेषजम् । चिदावरकं तमो जाडघलक्षणम्, आनन्दप्रतिबन्धकश्च तापः । अनयोर्हमयोर्हमाहसितानुग्रहाद्विवृत्तिरिष्यते । सा च हसितस्य प्रकाशरूपचिन्मयत्वेन अमृतमयानन्दगर्भतत्वेन च निर्वा-

ह्येति व्यज्यते । चिदानन्दस्वरूपमुमाहसितं ज्ञानप्रकाशस्पर्शनास्माकं जाड्यम्
अमृतानन्दप्रवेशेन दुःखं च ध्वंसयत्विति तात्पर्यम् ॥

अनुगृह्णानु, अनुग्रहश्च अनुसृत्य ग्रहणम् । उमायाः अस्माकं च
अन्तरं यथा न स्यात्तथा अविच्छिन्नधारया हसितधोरणी करोतु व्यापार-
मित्यर्थः । हसितचन्द्रिकया उमामुखचन्द्र आक्षिप्यते । स च नित्यपूर्ण-
कलः, न चेत् सर्वत्र व्याप्य अस्माननुगम्य कथं गृह्णीयात् ?

अस्मान् अस्मदादीन् भूजुष. सर्वानित्यर्थं, नेदं प्रायिकाभिप्रायम् ।
विरलानां निर्धूततमस्तापाना सिद्धानामपि सिद्धत्वम् उमाहसितानुग्रहबलादेवेति
बोध्यम् । अखिलजगन्मातृत्वम् उमाविशेषणम् अनुग्रहक्रियाप्रकर्षकम् ।

स्तावकलोकप्रतिनिधे कविसार्वभौमस्य ग्रन्थस्यादौ उमाहसितनिर्वहणीय-
लोकानुग्रहाशासन कवेर्दृष्टिवैशाल्य महासत्त्वता च घोषयति । कविगत-
परदेवतादिप्रयत्नकरतिभावव्यगिन्दिशायम् । श्लेषोज्जीवितं रूपकमलङ्कारः तेना-
नुप्राणित वस्तु । आर्यावृत्तम् ॥१॥

निखिलेषु प्रवहन्तीं निरुपाधिविमर्शयोगदृश्योमिम् ॥

अजरामजाममेपां कामपि वन्दे महाशक्तिम् ॥२॥

प्रथमश्लोकेन सामुदायिकमाङ्गल्यमाशासितम् । उमाया अखिलजग-
त्प्रसूत्वेन स्वरूपवृहत्त्वम् अनुमेयतया ज्ञापितम् । इह तु द्वितीये वन्द्यमानाम्
उमा महाशक्तिस्वरूपिणी विशिनष्टि ॥

निमित्तेष्विति—निमित्तेषु सर्वेषु वस्तुषु इह अमुत्र वा प्रवहन्तीम् अवि-
च्छेदेन भवन्ती, यथा तरङ्गिणीनोयप्लावनेन क्षेत्राणि नदीमातृकाणि
फलानि भवन्ति, तथा सृष्टौ सकलानि वस्तूनि महाशक्तिमातृकाणि
भवन्ति, सर्वेषां वस्तूनां जीवनाधारत्वेन धरन्ती महाशक्ति वन्दे इति शेषः ॥

निरुपाधिविमर्शयोगदृश्यामि निगन्त उपाधिरवच्छेद. देशकालादिः
यस्मान्म विमर्श आलोचनरूपः स एव योगो युक्तावस्थाविशेषः तस्मिन्
दृश्या. गृहमदृग्गोचरा. ऊर्ध्वस्तरङ्गाः यस्यास्तां, देशकालाद्यनवच्छिन्नावण्ड-
स्वरूपवर्षाद्योषनात्मको यो निर्विषयध्यानयोगः ध्यानध्यानयोनिरन्तरधारा-
त्वेन युक्तव्यविशिष्ट तस्मिन् योगे महाशक्त्या सर्वत्र निरन्तरं धरन्त्या
अति अत्रयशायास्तरङ्गाः प्रत्यक्षा भवन्तीत्यर्थः । ऊर्ध्वानामेव योगवधु-
लम्ब्य न क्षमिष्या. पूर्णाया महाशक्ते । ऊर्ध्वश्च भङ्गा प्रवाहरूपिण्या

महाशक्तेः चलनात्मकाल्यागद्योतकाः । निविपयध्याने उन्मीलितचक्षुषः शक्तिभङ्गानां गोचरीकृतत्वान्, सत्यदृष्टी महाशक्तेः सद्भावः प्रतिपाद्यत्वेन गम्यः । अनेन परमार्थदृष्टी यस्तेरसद्भाव प्रतिपादयतामेकेषां मतं कवेर्नाभिमतमिति सिद्धम् । आह चान्यत्र 'न तेऽस्ति भावता न शक्तिरूपिणी हि विद्यमे' इति ॥

अजरात् अविकार्यत्वप्रतिपादनपरमिदं विशेषणं मततपरिचलत्प्रवाहरूपिण्याः शक्तेर्व्ययशङ्का मा भूदिति च, अक्षय्यामित्यर्थः । अत्रा कालत्रयसद्भावतया जन्मराहित्यं कथितं, नित्यामित्यर्थः । अमेयां मातु न शक्याम् 'इयद् बहुलमोलं जगल्लघु दशाना' इत्यन्यत्रापि स्तूपमानाया महाशक्तेरियत्तापरिच्छेदो नास्तीत्यर्थः । अत एव निरुपयतीति विशेषणेत महाशक्तेः केषाञ्चिदशविशेषाणामेव दृश्यत्वमुक्तम्, न तु महाशक्तिः साऽन्येनावयन्तुं शक्येति । कामपि अनिर्वाच्यां निग्निलयस्तुजीवनाधारत्वेऽन्येष्वेव तस्या योगचक्षुषा गृह्यमाणत्वात् । जरा-जन्मरहितां मानातीतां महती शक्तिं वन्दे स्त्रीमि ॥

एवं महतोऽप्य स्तोत्रकाव्यम्यादौ आद्येन श्लोकेन लोकानुग्रहाभ्यर्थनपुरस्कृत्य द्वितीयेन स्वीयध्यानपरिचिनस्वरूपव्यापारा महाशक्तिम् अभिष्टुत्य च कविर्नयं श्लोकद्वयेन शिष्टमममर्तं ग्रन्थारम्भमङ्गलमाचरितम् ॥

चतुःस्तवकेऽस्मिन्नाद्यगतके परदेवताभुमामविकृत्य निगमागमेनिहासपुराणा-घारान् समयभेदानुदाहरन् तत्र तत्र यावदवकाशं तेषा गूढार्थान् प्रकाशयन्, उमास्वरूपस्य विवरणं तत्साक्षात्कारपथावतीर्णानुभवविशेषान् व्याचष्टे । तदिह प्रथमे स्तवके परार्चनश्रवणस्य सत्य-तपो-जनाभिषस्य नित्यवैलोक्यस्य तत्त्व-कथनेन परदेवतास्वरूपं प्रस्तूयते, तदविकृत्य प्रवृत्तानां कथाना तात्पर्यं च ॥२॥

सा तत्त्वतः समन्ता- त्सत्यस्य विभोस्तता तपशक्तिः ॥

लीलामहिलावपुषा ह्रीमवती तनुषु कुण्डलिनी ॥३॥

सा तत्त्वत इति—या महाशक्तिः प्रयान्ता या तत्त्वत, वस्तुतः विचार-दृष्ट्या शरिरीकत्वेनेत्यर्थः । सत्यस्य विभो, पुरुषस्य ईश्वरस्य समन्तान् शक्तिः सर्वत्र तना व्याप्ता तपशक्तिः भवतीत्यव्याहार्यम् । लीलामहिलावपुषा लीलाया महिलायाः स्त्रियाः वपुषा शरीरेण ह्रीमवती हिमवत पृथ्वी भवति, तनुषु अस्मद्भदीनां शरीरेषु कुण्डलिनीशक्तिः योगिनां विदिता तन्वसाहनेषु

प्रसिद्धा । महाशक्तेरत्र श्रैविध्येनावस्थानमुक्तम् । अद्वितीयस्यैकस्य सत्यात्मन ईश्वरस्य भास्करस्य प्रभेव निसर्गसिद्धा सर्वव्यापिनी तपश्शक्तिमहाशक्तेराद्यं मूलं स्वरूपम् । अनुग्रहार्यं लीलाविग्रहस्वीकारात् हैमवतीरूपं द्वितीयम् । अत्र देव्याः प्रत्येकव्यक्तित्वम् अनङ्गीकुर्वाणान् प्रति उत्तरन्नाह । 'एकान्तविदेही तौ चेदतिमूक्ष्मौ । लीलातनुबन्धाशक्तावभिधेयौ ॥' इति । अनुग्रहार्यं लीलया शरीरस्वीकारासामर्थ्यं कथं सर्वशक्ते पुरुषे परस्या शक्ती वा आरोप्यते ? एवमध्यण्ड अधिदैवतं चोक्ते, अध्यात्मं तु कुण्डलिनी तृतीयं रूपम् । उमाया हैमवतीनामग्रहणस्वारस्य तु 'भासुरहेमाभरणा' 'तस्य प्रथमः साक्षी' इति श्लोकद्वयव्याख्याने प्रपञ्चयिष्यामः ॥३॥

परमः पुरुषो नाभि- लोकाणां सत्य उच्यते लोकः ॥

परितस्ततः सरन्ती सूक्ष्मा शक्तिस्तयो लोकः ॥४॥

अथ परमपुरुषस्य तच्छक्तेश्च सत्य-तपो-जनलोकात्मनावस्थितत्वप्रकारं निरूपयति द्वाभ्यां श्लोकाभ्याम् ॥

परम इति—परम पुरुषो लोकानां नाभि सत्यो लोक उच्यते । उत्तरार्धं ऋमान्वयम् । सत्यो विभुरिति पूर्वश्लोकोक्त परमः पुरुष उच्यते । स एव सत्यो लोकश्च आख्यातः । सत्यस्वरूपस्य तस्य अक्षण्डत्व-बृहत्त्वद्योतनाय सर्वेषां लोकानाम् आद्यत्वज्ञापनाय च स लोकशब्दवाच्य इति ग्राह्यम् । यथा रथचक्रस्य नाभौ मध्ये मूलस्थानभूते सर्वे अराः अपिताः तथा परमपुरुषे सत्ये लोके सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिता इत्यर्थः । वृत्तस्य मूलं मध्यमिव लोकजालस्य मूलं केन्द्रं सत्यलोकापरपर्यायं परमपुरुष इति विज्ञातं भवति । तं परितः तस्य समन्तान् सरन्ती या वितता भूत्वा प्रसरन्ती राजते सा शक्तिः तपोलोक उच्यते । प्राणिनः प्राण इव परमपुरुषात् तच्छक्तिर्न विभोज्या । सत्यस्य शक्तस्य सूक्ष्मा शक्तिस्तपश्शब्दवाच्या निसर्गसिद्धा । पुरुषस्य तच्छक्तेश्च सत्य-तपो-लोकात्मकत्वमुक्त्वा जनलोकस्वरूपं विवृणोति ॥४॥

अन्तर्गुह्यार्थानां पुरुषाग्नेर्धूमकल्प उद्गारः ॥

शक्तिश्रवालाः परितः प्रान्तेष्वभवञ्जनो लोकः ॥५॥

अन्तर्गतं—पुरुषाग्नेः पुरुष एवान्निम्नस्माद् धूमकल्पः ईषदममाप्तो धूमः धूमोरम इत्यर्थः । अन्तर्गुह्यार्थानां परमपुरुषस्यान्तः गुह्यानाम् अस्पष्टानाम् अभ्यन्तावस्थानां मृग्यमानजगज्जालवीजभूतानां नानाविधजगज्जीवोपाधि-

भूतानां भूतानां भवतां भव्यानां धोपादानां दयतां परमपुरुषादाविच्छिन्न-
 माणानां पदार्थानाम् उद्गारो निर्गमः दक्षिण्वालाः परितः परमपुरुष-नपो-
 ज्वालाणां समन्तान् प्रान्तेषु पर्यन्तेषु जतो लोकोऽभवत् स्थित इत्यर्थः । यथा
 ज्वलनाद् धूमो निर्गम्य तज्ज्वालाः परितः आवृणोति, तथा मत्स्यलोकात् परम-
 पुरुषान् व्यञ्जिष्यमाणाः मूढार्थाः निर्गम्य तदीयमग्निनरङ्गान् परितः प्रदे-
 शेषु गरन्तीति भावः । एष एव जनलोक उच्यते यः मत्स्यलोकात् मण्डलोक-
 द्वारा सर्वलोकोपादानत्वेनावस्थितः । अत्रेदमवधेयम् । इदं जन-नपः-मत्स्याभ्यं
 लोकरूपम् अविषोऽयं नित्यं च भवति । परमस्य सर्वगतनिर्गमगिद्धत्वात्,
 तस्यास्व परमपुरुषान्तर्गुदार्थाविष्कारकत्वभावाच्च । अत एव लोकरूपान-
 वेदिनः मत्स्यलोकादिनः मत्स्यादिभ्योऽप्यं नित्यममृतात्माः । परानरोऽप्याह
 'जनस्वगतत्वा मत्स्यमिति पावृतेरुत्तरपम्' इति । तथा च श्रीविध्येन वेदान्तिभिः
 प्रतिपाद्यमानं गच्छिदानन्दलक्षणम् एकमेवाद्वितीयं परं षण्णु मगंगम्बन्धापेक्षया
 लोकरूपत्वंनाऽवस्थाप्य जयतीति कवेराद्यः । एवं च मदेव मय्यं, निदेव
 तपस्वनिस्त्वा, जनश्चानन्द इति श्राव्यम् । मन् परमः पुरुष एव मगंग्य
 उपादानं निमित्तं चेति अद्वैतिसम्मतं तत्त्वमभ्युपगम्य तस्य त्रिष्णत्वात् तप-
 स्वनिस्त्वपिदात्मना निमित्तकारणत्वं, जनयितृत्वपर्यकतन्त्रात्मना उपादान-
 कारणस्य च एवम्यैव परम्योक्तम् इति शेषम् । पुरुषस्य प्राण इव तप-
 नियाकारकं, घरीरमिव आनन्दस्य स्वल्पं भवतीत्येतावदाऽहम् ॥५॥

अनिगूढमधुमकल्पं लोकं तन्मात्स्यपाञ्चया नाकम् ॥

एतं ततोऽपि मूढमा ध्यात्वाऽन्तरतः परा शक्तिः ॥६॥

अथ त्रिभिः श्लोकैः तपो-जनलोकयोः सम्बन्धं विपुत्रन् मयोर्निमित्तेन
 व्यवहारं च निदिशति ॥ अनिगूढमिति—

अनिगूढमधुमकल्पम् अत्यन्तगूढमनया धूमाकारमिव स्थितम् अन्यथा आ-
 क्षयया नाकं तनम् एतं लोकं नाकं । स्वर्गं इति नामान्तरेणाभिहितम् इमं जनलोकं
 तपोऽपि मूढमा परा शक्तिः अन्तरतः ध्यात्वा धूमकल्पान् जनलोकादिति
 मूढमतरा परा शक्तिः तस्यान्तरवस्थाप्य मगंगियं जनलोकं प्रन्तर्थाप्य राजन
 इत्यर्थः । धूमस्यान्तर्बन्धेन जनस्यान्तर्गत इति तस्याः मूढमन्धं घरीरमन्धं
 शेषम् । नाकः स्वर्गवार्त्ता, न विद्यते अकम् अमुत्र दुःखमग्निर्दिशि । नाकस्य निर्वचन-
 माहः । अत एव जनलोकपालानन्दमयं चैवाऽऽभिधु भाषया नाकं प्राहुः ॥६॥

धूमान्तरोष्मकल्पा शुद्धज्वालोपमा च या शक्तिः ॥

तां दिवमाहुः केचन परमं व्योमापरे प्राहुः ॥७॥

केचन धूमान्तरस्या शक्तिज्वाला तपश्शक्तिकलां स्वर्गमाहुरिति मतभेद-
माह धूमान्तरेत्यादिना— धूमान्तरोष्मकल्पा धूमस्यान्तरे यथा ऊष्मा धर्मः
तथा उद्गीर्यमाणस्य गूढार्यसङ्घातस्य जनलोकस्य अन्तः शुद्धज्वालोपमा या
च शक्तिः तां दिवः स्वर्गमाहुरेके केचन, परमं व्योमापरे प्राहुः। प्रथमम्
एकैव शक्तिस्तपोरूपा परस्य पुरुषस्योक्ता, अनन्तर सा पुरुष परितः सरन्ती-
त्युदिता, ततश्च तस्याः परितः प्रान्तेषु पुरुषान्तर्गूढार्यमयोद्गारो जनलोको
भवतीत्युक्तम्। इह तु जनलोकान्तप्रचाराम् अत एव सोपाधिकां शक्तिं
निरुपाधेर्मूलशक्तेर्विविच्य विसृज्यमानगूढार्यरूपजनलोकोपाधिकां शक्तिं स्वर्गमाहु-
रेके, अपरे तु इमाश्चैव परमं व्योमेति कथयन्तीत्युक्तम्। परमं व्योम तु
ऋग्वेदप्रसिद्ध 'ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्' इत्यादौ, तथोपनिषत्सु च। तैत्ति-
रीयकाश्चामनन्ति 'यो वेद निहित गुहाया परमे व्योमन्' इति। तस्मादिदमव-
गतम्। एके सृष्ट्युपादानद्रव्यमय जनलोकाख्य परमपुरुषात्निर्गच्छदर्थजालं
स्वर्गमाहुः। केचित्तु तदुपहितज्वालोपमशक्तिं स्वर्गमाहुः; तां च पुनः पर-
माकाशपदवाच्या मन्यन्ते ॥७॥

उद्गीर्णधूमकल्पो योज्यमपारो महाञ्जनो लोकः ॥

व्योमान्तरिक्षगगन- प्रभृतिभिरिभिवाभिराहुस्तम् ॥८॥

यदि जनलोकोपाधिकाया शक्तेः परमव्योमपदवाच्यत्वमुच्यते, तर्हि जन-
लोकस्य व्योमपदवाच्यत्वं चेत्यनयोर्भेदमाह ॥

उद्गीर्णति— उद्गीर्णधूमकल्प उद्गीर्णो धूम इवेत्यर्थः। यो जनो
लोकः अयमपारो निरवधि महान् बृहत्त्वलक्षितः। तं जनलोकं व्योम-
अन्तरिक्ष-गगनप्रभृतिभिः अभिधाभिः नामभिरित्यर्थः आहुः। जनलोकस्या-
वादानपदवाच्यत्वे मिद्वे तस्य आनन्दस्वरूपत्वेन प्रतिपाद्यमानत्वात् आनन्द एवा-
वादा इत्युक्तं भवति। श्रूयते च 'यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्' इति
'आकाशादीर ब्रह्म' 'आनन्दाद्ब्रह्मैव खल्विमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि।
अत एव छन्दोगधृतिः आनाशस्य अनुत्पन्नत्वमाह ब्रह्मसारीरत्वात्। तस्यैव
गर्वत्रगदुपादानत्वं चेह् वाच्यम्। टुनदि समुद्रो इति समुद्रघर्षेणाग्नन्दतेर्घातो-
निलपन्नस्य आनन्दशब्दस्य समृद्धिमत्त्वं वाच्यम्, एव पूर्णत्वमुक्तं भवति।

आकाशश्च आह समन्तात् काशते इति व्युत्पत्त्या सर्वत्र प्रकाशमानतया विभुः पूर्णः समृद्ध इति गम्यते । ज्योम्नाः जनलोकस्य तदुपहिताशक्तेः परमज्योम्नश्चैव भेदः । एकत्र आकाशे शक्तिप्रकाशो गूढः, अन्यत्र परमाकाशे स्पष्टः । किं च आकाशः केवलदेशवाचकत्वेन न ग्राह्यः, तस्य सर्वमूलकारणावस्थित-परमपुरुषसरीरभूतदिव्यद्रव्यत्वात् ॥८॥

एवं तपोजनलोकयोः सृज्यमानलोकानां क्रमशः निमित्तोपादानभूतयोः शक्त्याकाशयोर्विवेकमाख्याय प्रसङ्गवशात् सर्गपद्धतिं निरूपयन् परमात् पुरुषात् पृथक् स्फुरद्वात्मा जनलोकात् सर्गमनुगृह्णातीत्याह ॥

प्रान्तेषु कोऽपि शक्तेः पृथगात्मा विद्यदुपाधिसङ्गेन ॥

परमात्मनो विभक्तः स्वयमभिमन्ता विनिष्येदे ॥९॥

प्रान्तेष्विति— शक्तेः प्रान्तेषु उक्तलक्षणायाः शक्तेर्ज्वलन्त्याः उपान्तेषु तीरेषु तपोलोक-जनलोकयोः सन्धिप्रदेशेष्वित्यर्थः । विद्यदुपाधिसङ्गेन जनलोकाकाशोपाधिसम्बन्धेन कोऽपि पृथगात्मा परमात्मनो विभक्त ईदृशोऽभाविति निश्चेतुमशक्यः परमपुरुषात् अव्यक्तान् पृथक् व्यक्तिमापन्नः स्वयमभिमन्ता विनिष्येदे स्वाभिमानवान् स्फूर्तो जातः । परमः पुरुष एव परमात्मा, स सर्वस्मात् परस्तादव्यक्तः सत्यः, तस्मादात्मव्यक्तिः शक्तिप्रान्तेषु आकाशोपाधिसम्पर्कात् स्वाभिमानितया स्पष्टेरध्यक्षोऽभेददिति भावः । अभिमानश्च अभितः स्वीयत्वेनावबोधनं, अहमस्मि इदं मदीयमिति ज्ञानं, इदमेव सर्गमूलं भवति । अभिमानी स्फुरद्वात्मा परमात्मनः पृथग्व्यक्तिरित्यभिप्रायः । परमात्मा सर्वस्यापि मूलपुरुषः, तस्य पृथगात्मा व्यक्तिस्तु साक्षादध्यक्षस्य सर्गस्य धत्ते इति ज्ञेयम् ॥९॥

अथ यत्र आकाशस्वरूपे जनलोके शक्तिज्वालाया स्फुरद्वात्मा व्यक्तः स एव दक्ष इति प्रोक्तः, तच्छक्तिर्दाक्षायणीति च त्रिभिः श्लोकराह ॥

दक्षः परोक्षमुदितः पन्था एष त्विषां जनो लोकः ॥

तद्गर्भे लब्धात्मा कथिता दाक्षायणी शक्तिः ॥१०॥

दक्ष इति— त्विषामचिषामेष पन्थाः मार्गः, ज्वलिनाकाशो दक्षः परोक्षम् अप्रत्यक्षं गूढभाषयेत्यर्थः । उदितः तद्गर्भे ज्वलिनाकाशदक्षात्मनो गर्भे उदरे अन्तर्हित्यर्थः लब्धात्मा प्राप्तस्वरूपा तथाविधोपहितमत्ताका दाक्षायणी

तथाऽपि प्रकृतमनुसृत्य हैमं सौवर्णं ज्योतिरस्याः अस्तीति वक्तव्यम् । कथम् ? उच्यते । ग्रन्थकृत् प्रथमं ऋग्वेदाद् दक्षादिति प्रादुर्भावमुल्लिख्य ततस्तवलकार-शाखिभिराम्नाताम् उमाकथां स्मारयति । अग्निवाय्वोः किं तद्यक्षमित्यज्ञात्वैव निवृत्तयोः, इन्द्रो ज्ञातु प्रवृत्तः, तत्तु यक्षरूपम् अन्तर्दधे । तदा तस्मिन्नेवाकाशे स उमा स्त्रियमपश्यत् । सा तं ब्रह्मेत्यवोचत् । तथा च केनोपनिषदि 'स (इन्द्रः) तस्मिन्नेवाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमा हैमवती ता हो-वाच किं तद्यक्षमिति । सा ब्रह्मेति होवाच ॥' अत एव हैमवतीमुमा बहु-शोभामिति प्रयुक्तम् । विशदतरं भवतीदमुत्तरश्लोके ॥१५॥

तस्य प्रथमः साक्षी भुवनजुषां नयनशालिनां मध्ये ॥

वपुषः किलादिसुदृशो निरुपमपुण्यो निलिम्पपतिः ॥१६॥

तस्येति— भुवनजुषा जगति प्राप्तस्थितिकानां नयनशालिनां चक्षु-ष्मता मध्ये निरुपमपुण्यः असमानः सुकृती निलिम्पपतिः देवराडिन्द्रः आदिसुदृशः आदिस्त्रियाः तस्य वपुषः प्रागुक्तस्य बहुशोभस्य देदीप्यमान-विग्रहस्य प्रथमः साक्षी अमूदित्यध्याहार्यम् । इन्द्र एव ता प्रथमं दृष्टवानिति केनोपनिषदावयवलेनोक्तम् ॥१६॥

अथ तामेव स्वाभिमतामुमामाह ॥

पल्लवमुदु वेदिगत- ज्वलनपवित्रं महार्घमणिकान्तम् ॥

नवचन्द्रखण्डसौम्यं शिवसुदृशस्तत्स्मरामि वपुः ॥१७॥

पल्लवमुद्रिति— शिवसुदृशो वपुः स्मरामि स्पष्टं वाक्यम् । अन्यानि उभावपुषो विशेषणानि सुबोधानि । भार्दव-पावनत्व-कमनीयता-प्रसन्नताना श्रमराः किमलयादिगतैर्गुणविशेषैः सादृश्यं निर्वर्ण्य तद्वपुः स्मरामीत्याह । योग-बलात्स्वभावसिद्धमामर्ष्याद्वा जन्मान्तरे लोवान्तरे वा दृष्टपरिचितम् उमा-वपुः कविः स्मरति ॥१७॥

अथेतामेवोमा पुराणेषु प्रसिद्धा हिमाचलपुत्री गौरी वदत्येक इत्याह ॥

केचन गौरीं देवीं शीतादेव्यतात्मनो जाताम् ॥

कथयन्ति स्त्रियमुत्तम- सावण्यास्वादितो गण्याम् ॥१८॥

केचनेति— शीतान्त्रेः देवतात्मनः जातां गौरीं देवीम् उत्तमलावण्यामु उत्तमं प्रशस्तं लावण्यं रामणीयकं यासां तामु लोकोत्तरमुन्दरीषु आदितः आदौ सार्वभित्तकस्त्वसिल् गण्या गणयितुं योग्यां, रसोत्तरमौन्दर्यसम्पन्नानाम् अग्रे माननीयां स्त्रियं केचन कथयन्ति ॥१८॥

अचलपुत्री गौरीति भक्तागीता कथा सत्याज्यस्तु, तस्या मूर्तार्थाधार्यं तु तेजोऽविशेष इत्याह ॥

सत्यैव भवतु सेपं कथा तयाऽपि प्रभाषितां भक्तैः ॥

तां मूर्तिमादिमुद्गो जानीयात्कमपि तेजोऽंशम् ॥१९॥

सत्यैवेति— यद्यपि सेपं कथा सत्यैव भवतु, तयाऽपि भक्तैः प्रभाषितां ताम् आदिमुद्गो मूर्ति कमपि तेजोऽंशं जानीयात् इति योजना ॥१९॥

अथ कथं सा पार्वती वेदे तेजोऽंश उच्यते इत्याह ॥

मन्यन्ते केऽपि धनं पर्वतमुक्तं निगूढया वाचा ॥

प्रादुर्भवति गभीर- ध्वनिरविषह्या यतः शक्तिः ॥२०॥

मन्यन्त इति— केऽपि केचन निगूढया रहस्यया वाचा वेद- भाषया उक्तं धनं मेघं पर्वतं गिरिं मन्यन्ते । निरुक्ते निषष्टौ त्रिशन्मेघनामसु पर्वतपदं नवमं पठितम् । यतः यस्मान्मेघात् गभीरध्वनिः गम्भीरधोया अविषह्या दुर्भरा शक्तिः विद्युद्रूपा प्रादुर्भवति प्रकाशतां गच्छति ॥२०॥

अथ दक्षयागपुराणकथानस्य उपर्युक्तं गूडाखंविवरणेन द्वाभ्यां प्रदर्शयति ।

आकाशो गोलेभ्यो यद्वितरति निजरजश्चयादक्षम् ॥

नेशाय कौतूह्ये सा संसारे दक्षयागकथा ॥२१॥

आकाश इति— दक्षस्य प्रजापतेर्यजने शिवो नाहूतः, अन्येभ्यो देवेभ्यो हवीषि दत्तानि । रुद्रः क्रुद्धोऽभूत् । पितृषुभिः सन्निहिता वाक्षायणी तत्र

द्वितीयः स्तवकः

अस्मिन् प्रथमगतकस्य द्वितीयस्तवके ईश्वर-शास्त्रयोः भेदाभेदस्वरूपम्, अन्योन्यसम्बन्धं समयभेदकथनद्वारा उपपादयति । सद्भक्षणेन सृष्टिप्रकारं निरूप्य अध्यात्माधिदैवतविचारेण त्रिमूर्ति-पञ्चमूर्तिमिद्वान्तोपपादनेन च महा-शक्तिरूपा कवेरिष्टदेवता स्तूयते ॥

सहादरेण यो बलक्षपारिजातमालया

गलस्यलीविभूषया ध्वनिं विनैव भाषते ॥

महेशपुण्ययोषितो मनोजहास एष मे

विभूतये प्रकल्पतां विधूतये च पाप्मनाम् ॥१॥

महेति —यः उमाहास. गलस्यलीविभूषया कण्ठहाराभरणभूतया बल-क्षपारिजातमालया सह आदरेण ध्वनिं विनैव भाषते पारिजातस्य शुभ्र-वर्णत्वं प्रनिद्धम्, तस्य वर्णान्तरामस्त्वेऽपि नामत कथनं हामोऽपि बलक्ष इति गमयितुम् । उभयोः सावर्ण्यान्भैत्री, तथा सिद्धया, हासो मालया महं रहस्यभाषिते प्रवर्तते । हासाशुक्तिरामः कण्ठभूषाया. पारिजातमालायाः वक्षःस्थले विश्रान्तायाः शुभ्रायाः प्रान्तेषु बहुमानपुरस्सरं व्याप्रियते । हासस्य विलास एव निःशब्दभाषणम् । आदरोऽत्र बहुमानः । उमाहासस्य पारि-जातमालायामादरः औचित्यपोषकः । पारिजातस्य सुलोकमम्भवत्व, हास-स्येव शुभ्रत्व, वक्षःस्थलस्थित्या हृदयसमीपवर्तित्वं चादरास्पदं व्यङ्ग्यम् । महेशपुण्ययोषित एषः यच्छब्देन परामृश्यमान. मनोजहास मे विभूतये प्रवर्णयतां, पाप्मना विधूतये च प्रकल्पतां शिवमुन्दर्याः रमणीयो हाम. ममै-श्वर्याय, पापविधूतनाय च प्रभवत्विति प्रार्थ्यते । पुण्ययोषित् मुन्दरस्त्री 'पुण्य तु चार्वादि' इति पुण्यशब्दस्य मौन्दर्यपर्यायत्वान् । इह पुण्यं मुकृत-वाचकः वा म्यान्, तद्भिः अयमर्थः, महेशस्य पुण्यं मुकृतमेव योषित् पार्वतीति । एवमेके प्राहुः ईशस्य तपःपञ्चमुमा, उमापाम् तपःपञ्चमीशदचेति, 'परस्परतपः-

सम्पत्कलायितपरस्वरी । प्रपञ्चमाता-पितरौ प्राञ्चो जायापती स्तुमः इति
जयदेवः । हासस्य मालायाश्च आनुरूपात् समालङ्कारः ॥१॥

पुनश्च पापफलप्रध्वंसं प्रार्थयते ॥

निरन्तरश्रिते सदा कृपारसप्रवाहिनी

विलासिनीतनुविभोः पुमाकृतेष्विमोहिनी ॥

सुधातरङ्गकल्पहासभामुरानना शिवा

पदाञ्जलम्बिनो धुनोतु पाप्मनः फलं मम ॥२॥

निरन्तरेति- शिवा पदाञ्जलम्बिनो मम पाप्मनः फलं धुनोतु इति सरलं वाक्यम् । शिवां विशिनष्टि । निरन्तरश्रिते निरन्तरम् अविच्छेदं यथा तथा श्रिते आश्रिते जने विषये सदा कृपारसप्रवाहिनी अविस्तरदयामृतप्रवाहायते भगवतीत्यर्थः । पुमाकृतेः विभोः विमोहिनी विलासिनीतनुः पुरुषाकारस्वैस्वरस्य मोहननी कमनीयस्त्रीशरीरेत्यर्थः । विलासिनीतनुरेकं पदं, विलासिन्यास्तनुरिव तनुर्यस्याः सेति । पुमाकृतिविभुः, विलासिनीतनुः शिवेति वैलक्षण्यम् आकारस्वीकारेण कथितम् । सुधातरङ्गकल्पहासभामुरानना ईषद्वताः सुधातरङ्गाः सुधातरङ्गकल्पाः हासाः तैः भामुरम् आननं यस्याः सा अमृतवीचिमयहासांशुभिर्भासमाना चन्द्रमुखीत्यर्थः । एकस्या एव द्विघोल्लेखनात् उल्लेखालङ्कारः ॥२॥

अथ सृष्ट्यादिविधात्री सर्वत्र भासमानामपि गुर्वनुग्रहेण विना ज्ञातु
विशा अपि न शक्नुवन्तीत्याह ॥

करोति या विभति या निहन्ति या जगत्त्रयं

समन्ततो विभाति या न दृश्यते क्वचिच्च या ॥

अतीव गुप्तरूपिणी गुरुपदेशमन्तरा

न शक्यते द्रुधेश्च बोद्धुमन्धकारिसुन्दरी ॥३॥

करोतीति- जगत्त्रयं या करोति, या विभति, या निहन्ति, या समन्ततो विभाति यद्यप्येवं त्रिलोकसर्जन-रक्षण-संहरणानि विदधती सर्वत्र भासमाना वर्तते, तथाऽपि या क्वचिच्च न दृश्यते क्वचिदपि दृष्टिगोचरा न भवतीत्यर्थः ।

कुतः? अतीव गुप्तरूपिणी अत्यन्तमूढमरुपत्वान्न स्थूलचक्षुषो दृश्या । तर्हि कोऽभ्युपायो वेत्तु जगन्मातरम्? गुरूपदेगादन्तश्चक्षुष्युन्मीलिते, सा बोद्धुं शक्यते । तदेवाहोत्तरार्धेन । तच्च स्पष्टम् । अन्यकारिः शिवः तस्य सुन्दरी शिवा ॥३॥

सर्वेषां भूतानां प्रबोधनादि देव्यैव क्रियत इत्याह ॥

महान्धकारवन्धुरस्य भूतसञ्चयस्य या
विनिद्रितस्य सर्वबीजघाम्नि मौनमुद्रिते ॥
समन्ततो विजृम्भणाय भासनाय चाभव-
न्महद्विधाय चेष्टितं ममेयमिष्टदेवता ॥४॥

महान्वेति— या देवी मौनमुद्रिते मौनेन निद्राब्देन नादातीताशर-
नैश्चल्येन मुद्रिते अनुद्घाटयतयाज्वरियने निष्कम्पलक्षणे सर्वबीजघाम्नि सर्व-
स्यापि कारणावस्थानिधानभूते स्थाने मूढमाकारे परमभुरूपशरीरभूते वि-
निद्रितस्य निश्चेष्टस्य महान्धकारवन्धुरस्य महति अन्यकारे बन्धुरस्य विप-
मस्य सर्वलयावस्थायाम् अप्रकाशतया गाढान्यवारे व्यवस्थाविरह वैपम्य गत-
स्य, निष्प्रिय-निष्प्रकाशस्य भूतसञ्चयस्य सर्वप्राणिसमूहस्य जगज्जीवराशेर्वा
समन्ततो विजृम्भणाय भासनाय च त सर्वं समन्तान् सर्वत्र स्पष्टता गम-
यित्वा स्वोचितत्रिव्यारुणं नियोजयितुं तथा प्रकाशयितुं च महत् चेष्टितं
विधाय महत्कार्यं कृत्वा, अभवत् प्राभवत् शान्ताऽभूदित्यर्थः । इयं या
सर्वं निद्रित लयदशान् प्रबोध्य, विजृम्भयितुं भासयितुं च स्वीयचेष्टितवि-
शेषेणागतम् । मेयं ममेष्टदेवता महाशक्तिरमा न केवलं पुराणप्रसिद्ध-
देशनाऽपरिच्छिन्नाऽरन्तरिणेति शिवेऽभीष्टदेवीस्वरूपमुक्तम् ॥४॥

शस्या आदिम चेष्टितं स्तोत्रि ॥

महेश्वरः समस्तभूतबीजकोशः

शिरस्यशोषविश्वमप्यपारदिव्यर्षभवा ॥

विधित्रयेष्टयाऽऽद्या विपूतनापनिद्रया

जगद्भृता जयस्यगावनादिशक्तिररुभृता ॥५॥

महेशेति— अनादिगक्तिरसौ जयति प्रागभावो नात्स्यस्यां इत्यर्थः । जयति उत्कर्षेण वर्तते । अमूमन्विका विशिनष्टि । समस्तभूतबीजकोशतः महेशगर्भतः अक्षेपदिव्यं किरन्ती सर्वेषां भूताना उपादानसामग्रीनिधानात् महेश्वरस्यान्तरात् कारणावस्याकाशात् समस्तं जगज्जालम् उद्धृत्य निर्गमय्य विशिषन्ती, अपारदिव्यवैभवा अपारम् अनन्तं दिव्यं वैभवम् ऐश्वर्यं यस्याः सा, विधूतनायनिद्रया आद्यया विचित्रचेष्टया विधूता अपास्ता नाथस्वैश्वरस्य निद्रा योगनिद्रा यया तथा आद्यया मृष्टधारम्भार्यया विचित्रचेष्टया अद्भुत-त्रियया उपलक्षिता अत एव अद्भुता जगन्नुता समस्तलोकस्तुता जयतीति वाक्यसोपः । ईश्वरस्य योगनिद्रातोऽप्रवांचे सति, ईश्वर्याः विश्वविक्षेपक चेष्टित न सम्भवति । अत एव तच्चेष्टितमद्भुतं येन सर्वेश्वरः समाधितः प्रवुद्धः ईश्वर्याः विश्वसृष्टिविधानमनुगृह्णाति ॥५॥

अथ द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां शिव-शक्तयोर्नामभेदोपपत्तिं दर्शयति, तयोर्भेदा-भेदसम्बन्धं च ॥

भवं भगन्ति तान्त्रिकास्त्वदाश्रयं तमव्ययं
समामनन्ति वैदिकाः सदर्शिते सदाह्वयम् ॥
न कश्चिदर्थभेद एतदाख्ययोर्द्वयोर्भवे-
द्भिदेयमादिनं परं पुमान्परं नपुंसकम् ॥६॥

भवमिति— सदर्शिते सद्भिः पूजिते भगवति, तान्त्रिकाः तन्त्रशास्त्र-प्रमाणका आगमिकाः त्वदाश्रयम् अव्ययं त भव भगन्ति तवाश्रयत्वेन स्थितम् अक्षयं तं पुरुष भव इति नाम्ना व्यवहरन्तीत्यर्थः । वैदिकाः सदाह्वयम् आम-नन्ति वेदसमयानुगास्तं पुरुष त्वदाश्रय सत् इति गायन्ति । सत् आह्वयः यस्य तं सदाह्वयम् । द्वयोरेतदाख्ययोः सत् भव इति एतयोर्नाम्नो अर्थ-भेदो न कश्चिद् भवेत्, भवतीति भवः भू सत्तायामिति धातोर्निष्पन्न, अस्तीति सत् अस भुवीति धातोर्व्युत्पन्नम् । तस्मात् सन्न भवन्न मत्तार्यकौ अर्थभेदरहितौ, तयोर्लिङ्ग एव भेदः भिदेयम् इयं भिदा अयं भेद इत्यर्थः । आदिमं परं भवः पुमान् पुल्लिङ्गः परं नपुंसकम् अन्यत् परं मन् नपुंसवलिङ्गम् ॥६॥

स चेद्भूवोऽभिधानतो भवान्यसि त्वमध्यये
 समीर्यते स सद्यदि त्वमम्ब भण्यसे सती ॥
 न तेऽस्ति भावता न शक्तिरूपिणी हि विद्यसे
 न वेद्यि कालिके कथं सतोऽस्तदद्य भिद्यसे ॥७॥

स चेदिति—अध्यये सम्बोधनं, सः अभिधानतः भवश्चेत् त्वं भवानी
 असि तस्य भव इति नाम चेत् तव भवानीति नाम । स सत् समीर्यते
 यदि, अम्ब, त्वं मती भण्यसे म सच्छब्दवाच्यश्चेत् त्व सतीशब्दवाच्या भवसि
 ते भावता नास्तीति न तव सत्ता अस्त्येव हि यतः शक्तिरूपिणी विद्यसे ।
 कालिके सम्बुद्धिः कथं मतोऽस्तदद्य भिद्यसे ? न वेद्यि । सदसद्विलक्षणा
 शक्तिरित्येके प्राहुः, कथं तदुपपद्यते ? शक्तिरूपिण्याः तव सत्ता अस्ति ।
 असद्भावो नास्ति । तस्मात् तव सदसद्विलक्षणस्यासम्भवं पश्यामीति
 भावः ॥७॥

केपाञ्चिन्मते जगन्मूलम् अमत्, अन्येषा चिति, पुनरितरेषां आनन्दः,
 एवमेकैव देवी बहुधा प्रोच्यत इत्याह ॥

जगद्विधानकार्यतः पुरा सुरामुरस्तुते
 त्वमम्ब जीवितं भवस्यभावमूलवादिनाम् ॥
 विरल्पवर्जिता मतिः प्रबोधमूलवादिनां
 रसोऽनपेक्ष उत्तमः प्रमोदमूलवादिनाम् ॥८॥

जगदिति—अम्ब सुरामुरस्तुते सम्बोधनं, जगद्विधानकार्यतः पुरा
 विश्वमंत्रनव्यापारात्पूर्वम् अभावमूलवादिना मते त्व जीवितं भवसि देवानां
 पूर्व्ये युगे, 'अमत्र मद्राजयत' 'अमद्वा इदमग्र आसीत्' 'असदेवेदमग्र आसीत्'
 इत्यादिमन्त्रवर्णोपनिषदावयानि जगन्मूलम् अभाव एवेति मन्यमानैराधारतया
 स्वीत्रियन्ते । तेषाम् अभावमूलवादिना मते किमपि जगत्त्रियाकारकम् अभि-
 मतम् । तच्च प्राणापरपर्यायं त्रियाधायकं जीवितं भवति, यदेवासि त्वं,
 येन विना अप्वपि जगत् न क्ष्येत् । नासदीपमूक्ते 'आनीत्' इति पठित्त
 प्राणनपदम् इह स्मरन्ध्यम् । अथ प्रबोधमूलवादिनां मते विरल्पवर्जिता
 मतिः चिदम्बरुपं सत् जगत्कारणं पश्यता मते चित्तिरेव तव स्वरूपम् ।

प्रमोदमूलवादिनाम् अनपेक्ष उत्तमो रसः आनन्दाज्जगज्जन्म विदता मते,
इतरानपेक्षः स्वतन्त्र. रसपदवाच्य आनन्दस्तव स्वरूपम् ॥८॥

ईश्वरस्य परा चितिः भवानी, उमा, शिवा इति त्रिभिर्नामिभिरभि-
धीयत इति सहेतुकमाह ॥

भवत्यसावतो भवान्यनादिरन्तर्वाजिता

जगन्ति माति नित्यमोरसौ तदभ्यधाय्युमा ॥

रसात्मिकोऽश्रयतेऽखिलैरसौ ततः शिवोच्यते

परैवमोशितुश्चितिस्त्रिधा बुधैरुदीर्यते ॥९॥

भवतीति— असौ भवति अतः भवानी एषा महाशक्तिः सत्स्वरूपिणी
भवतीति भवानी इति व्युत्पत्तेः अनादिः अन्तर्वाजिता आद्यन्तर्वाजिता काल-
त्रयेऽपि तस्याः सद्भावादित्यर्थः । ओः उपदवाच्यात् शिवात् असौ महाशक्तिः
जगन्ति नित्य माति भुवनानि परिमाति, बहुसङ्ख्यानानि भुवनानि शिवाद्भेया-
दुत्पाद्यमानानि मितानि भवन्ति देव्या । मातीति मा मानशक्ति तत्
तस्मात् उमा अभ्यधायि उमेत्युक्तेत्यर्थः । उमा उ शिवः, ओ. तस्य शिवस्य
मा मानशक्तिः । उमापदनिर्वचनम् इदम् अपूर्वं कविकल्पितमपि तत्त्व-
बोधकतया रसावहं भवति । कविनाऽप्यत्र उम् आ इति वर्णद्वयात्मकः उमाशब्द
एव आ उम् इति व्युत्पत्तो भूत्वा ओङ्कारः प्रणवात्मा जात इति चमत्कृतम् ।
कालिदासस्य निर्वचन 'उमेति मात्रा तपसो निषिद्धा, तस्मादुमास्या सुमुखी
जगाम' इति प्रसिद्धम् ॥

अखिलैः असौ रसात्मिका उश्रयते, ततः शिवा उच्यते रसः आनन्दः
उश्रयते काम्यते वश कान्ती इति धातो. वर्णव्यत्ययतः सिद्धः शिवशब्दः,
आनन्दस्वरूपतया सर्वैरप्यसौ काम्यमानत्वात् शिवा इत्युच्यते । एवम् ईशितुः
परा चितिः बुधैः त्रिधा उदीर्यते । स्पष्टम् ॥९॥

अथ परा चितिः इच्छा-क्रिया-जानात्मक श्रैविध्यं भजत इत्याह ॥

चितिः परैव कामना रसेन केनचिद्युता

चितिः परैव सर्वदाऽप्यनन्त्यजस्य तु क्रिया ॥

चितिः परं च गोचरावभासिका मतिः स्मृता

त्रित्वमन्यया चितेश्चिरन्तर्नरुदीयते ॥१०॥

चितिरिति— परा चितिरेव केनचिद्रसेन युता कामना भवतीति शेषः । रसेन आनन्देन अनुभवयोग्येन युता चित् इच्छा भवति सैव कामना, इच्छात एव आनन्दात्सर्जनस्य सम्भवः । अत एव प्राक् सृष्टेः 'सोऽकामयत' इति श्रूयते । केनचित् अनिर्वाच्येन रसेन भोगेच्छाविषयमूतेनेत्यर्थः ॥

क्रिया तु सर्वदाऽपि अनन्ती अजस्य परा चितिरेव, तु भेदार्यकं कामनातो भिन्ना क्रिया, सर्वदा अनवरतम् अनन्ती प्राणन्ती अजस्य पुरुषस्य परा चिदेव नान्या । सृष्टेः पूर्वमपि प्राणन्नेवासीत्पुरुषः, तच्च अनन चिद्व्यापार एव । अत्र मन्त्रवर्णो भवति—'आनीदवात् स्वधया तदेकम्' इति तदेकं सन् अवात् सृष्टेः पूर्वं वायोरसत्त्वात् श्वसितसावनवायुनिरपेक्षं रसरूपया स्वधधो-पलक्षितम् आनीत् श्वसदेवासीदित्यर्थः । एवम् इच्छात्मिकां क्रियात्मिका च परा चितिम् उक्त्वा ज्ञानात्मिकामाह । परा चितिरेव गोचरावभासिका मतिः स्मृता गोचरावभासिका विषयप्रकाशिका परा चितिरेव मतिः स्मृता ज्ञान-शब्दवाच्या भवतीत्यर्थः । एव चिरन्तर्नः बहोः कालाद् वृद्धैर्विज्ञैः चितेः त्रिता त्रित्व त्रिप्रकारत्वम् अन्यया उदीयते प्रकारान्तरेणोच्यते । पूर्वश्लोके भवानी, उमा, शिवेति एकः त्रित्वप्रकारश्चितेरुक्तः । इह अन्यः प्रकारः । अत एव अन्यवेति उक्तम् ॥१०॥

देव्याः ईश्वरसक्तित्वात् ईश्वरादभेदे सिद्धेऽपि तस्या पृथग्भावस्य लक्ष्य-माणत्वमाह ॥

चिकीर्षन्ति प्रभो ज्वलत्वदीपकीलसन्तते-

दिकीर्षन्धूमजालमेतदम्बरस्थलं ततम् ॥

विमृष्टितः पुराऽसि या शिवप्रभृत्वहृषिणी

पृथक्प्रभृद्व सभिताऽसि मा सवित्रि पुष्करे ॥११॥

चिकीर्षन्तीनि— प्रभो ईश्वरे नमम् एतदम्बरस्थितम् उद्देश्यं ध्यात्वा अस्मदक्षिप्रपक्षं शिवेन ज्वलत्वदीपकीलसन्ततैः असादान, ज्वलन्त्यास्तव ज्वाला-माजान चिकीर्षन्धूमजालं विषेयं, चिकीर्षन्तीनि विधिजानि धूमजालानि

यस्मिन् तत् चिकीर्षति कर्तुमिच्छति सति, यदा ईश्वरः सर्वत्र नभःस्थले अतिनूश्मबूमोषनं स्वीयं द्रव्यं विज्ञेयुमिच्छति इत्यर्थः, तदा विसृष्टितः पुरा प्राक् सृष्टेः या प्रभुत्वरूपिणी जति ईशिनृत्वसामर्थ्यरूपेण स्थिताऽस्ति । सा त्वं हे सवित्रि जगज्जतयित्रि, पुष्करे पृथक् प्रभुत्व लक्षिताऽस्ति स्वयं प्रभुरूपेणापि प्रत्येकं सृष्ट्याधारे आकाशे लब्धरूपाऽस्ति । सृष्टेः पूर्वं पुरुषादपृथग्भावेन प्रभुत्वरूपेण स्थिता शक्तिः सृष्टौ प्रवर्तमानायां पृथग्भावेन प्रभ्वी अभ्यलक्षीति भावः ॥११॥

काव्यभाषया सृष्टिपद्धतिं रूपयिष्यति । तत्र प्रथमं नक्षत्रमण्डलविधानमाह ॥

पुनर्विपाकतो घनीभवद्भ्रुरक्षिगोचरं-

स्ततस्ततः समुज्ज्वलं खनूश्मरेणुगोलकैः ॥

अजाण्डवृक्षकोटिकन्दवृन्दवृक्षयाः पुरा

महेन्द्रदृष्टिमप्युमेम्ब मण्डलानि भास्वताम् ॥१२॥

पुनरिति— पुनः विपाकतः पूर्वश्लोकोक्तानां धूमसदृशनूश्मद्रव्याणाम् अम्बरे विगृष्टानां पाकवशात् परिणामविशेषेत्यर्थः । घनीभवद्भ्रुः घनभावं प्राप्तैः अक्षिगोचरैः दृश्यैः ततस्ततः उपर्युपरि प्राग्प्रभावात् क्रमेणेत्यर्थः । समुज्ज्वलैः दीप्यमानैः खनूश्मरेणुगोलकैः खम् आकाशः तत्र नूश्मरेणवः अणवः तेषां गोलाकाराः पिण्डाः तैः गोलकैः उपादानभूतैः भास्वता मण्डलानि सूर्याणां मण्डलानि, दीप्तिमता नक्षत्राणां मण्डलानि वा, सूर्याणामेव अत्यन्तविभ्रुकृष्टत्वात् नक्षत्रात्मना दृश्यमानत्व कवेरभिनतम् । अजाण्डवृक्षकोटिकन्दवृन्दवत् अजाण्डा एव वृक्षाः तेषां कोटीना बहुमह्युद्याना कन्दानां मूलांशानां वृन्देन तुल्यं ध्वजाः त्वं विहितपतीत्यर्थः । वृक्षकोटीना कन्दवृन्दानीव ब्रह्माण्डकोटीनां मूलमण्डलानि आकाशे नक्षत्रमण्डलाकारेण ध्ववस्यापितवतीत्यर्थः । बहुप्रहात्मकस्य एकैकस्यापि सूर्यकुटुम्बस्य तत्तत्कुटुम्बमूलभूतः सूर्य एवेति हेतोः वृक्षस्य कन्द इव सूर्यो ब्रह्माण्डस्येति रूपितम् । अम्ब, उमे, महेन्द्रदृष्टिमपि इति सम्बोधनानि । महेन्द्रदृष्टिमपि, 'तदक्षत' इति ईशैव सृष्टेर्निमित्तम् आहुरीपनिषदाः । सा दृष्टिः जगन्निमित्ताकारणं तपस्वक्तिरिति प्राग्ब्रह्मव्याख्यानम् । तस्मान्महेन्द्रदृष्टिमप्येति महा-

शक्तिसम्बोधनमुपपन्नम् । अत्र मयटः प्राचुर्यम् अर्थः विकारो वा स्यात् । प्राचुर्ये आनन्दमयवत् स्वरूपपर भवति । विकारायें तु सुवर्णस्य कटककुण्डलादिवत् महेशदृष्टेर्नानाविधकृत्यपरायणा महाशक्तिरित्यलं विस्तरेण ॥१२॥

अथ छन्दोगैराम्नाता तेजोऽन्नमयी सृष्टिमनूय स्वाभिमतमाह । आकाशादिपञ्चभूतसिद्धान्तदृशस्तैत्तिरीयका, तेज, अप्, अन्नमिति त्रिधातुरूपं सर्गं पश्यन्ति छन्दोगाः । कवेराचार्यस्य द्वितीयमिष्टम् । इदं त्विहावधेयम् । तेजशब्देन प्रकाशकत्वगुणकद्रव्यविशेषो ग्राह्यः, अप्छब्देन क्षरणघर्मकः द्रुतिशीलो द्रव्यविशेषः, अन्नपदेन प्रकाशकत्व-द्रुतिमत्त्वविवर्जं घनं द्रव्यं यदेव पार्थिवमुच्यते ॥

तपोऽग्निधूमजालके भवन्ति तैजसाणवो

भवन्ति जीवनाणवो भवन्ति पार्थिवाणवः ॥

क्रमेण तद्विसृष्टिरीशशक्तिपाकवैभवे

सहस्रभानुमण्डलं तु गोचरादि गृह्यताम् ॥१३॥

तप इति— तपोऽग्निधूमजालके तैजसाणवो भवन्ति अग्नेर्धूम इव तपसोऽम्बरक्षेत्रे मृष्टभादौ तैजसा अणवः अत्यन्तसूक्ष्मा आविर्भवन्ति । जीवनाणवः भवन्ति आप्याणवः जायन्ते, जीवनम् अप्पार्थिवः, पार्थिवाणवो भवन्ति घनाः भीमाणव उत्पद्यन्ते । क्रमेण तद्विसृष्टिः प्रथमं तैजसाणवः, ततो जीवनाणवः, ततः पार्थिवाणव इति क्रमशः तेषां सृष्टिः । कथमिमानि जायन्ते ? आह । ईशशक्तिपाकवैभवे निमित्तसप्तमी, ईशशक्तिकार्यपरिपाकप्रभावादित्यर्थः । सहस्रभानुमण्डलं तु सूर्यमण्डलमेव गोचरादि गोचराणां प्रत्यक्षविषयाणाम् आदि मूलं गृह्यताम् इति ज्ञायताम् ॥१३॥

कुजादीनां ग्रहाणां सूर्यमण्डलादेवोत्पत्तिरित्याशयेन सूर्यमण्डलस्य गोचरादित्वमुक्तम् । तदुत्तरलोकेनाह ॥

मयूखमालिमण्डले तिधाय पादमुप्रया

मयूखशक्तिरूपया त्वयाऽम्ब चेष्टमानया ॥

एषोऽगतः समाहृतः पुनस्त्रिरूपरेणुभि-

र्ध्वपायि मङ्गलादिभिः सह ग्रहैरियं मही ॥१४॥

मयूखेति— अम्ब, मयूखमालिमण्डले सूर्यमण्डले उग्रया तीव्रया चेष्ट-
मानया व्याप्रियमाणया मयूखशक्तिरूपया रश्मिशक्त्याकारया त्वया पादं
निधाय चरणं निक्षिप्य सकोशातः आकारानिधानात् समाहूतैः पुनः सङ्गृ-
हीतैः त्रिरूपरेणुभिः तेजोऽवत्राणुभिः उपादानद्रव्यैः इयं मही पृथ्वी मङ्ग-
लादिभिः ग्रहैः सह कुजादिग्रहैः सह व्यषायि निरमायि । सूर्यमण्डले पाद-
निक्षेपः महाननुग्रहः येन तद्द्वारा ग्रहाणामुत्पत्तिस्क्ता । वस्तुतस्तु पादोऽत्र
अंशवाचकः एकेनाशेन विश्वसृष्टिं प्रतिपादयितुं प्रयुक्तः 'पादोऽस्य विश्वा
भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति मन्त्रवर्णद्वयं भवति ॥१४॥

पृथ्व्याः सृष्टिमुत्त्वा चन्द्रस्याह ॥

विसर्जनेन भूयसाऽपि देव्यतृप्तयेयता

विचेष्टितं विलक्षणं पुनर्व्यधीयत त्वया ॥

इहान्तरे वसुन्धरा-मयूखमालिबिम्बयो-

रमुष्य कर्मणः सवित्रि चन्द्रमण्डलं फलम् ॥१५॥

विसर्जनेनेति— देवि, इयता भूयसाऽपि विसर्जनेन अतृप्तया त्वया विल-
क्षणं विचेष्टितं पुनः व्यधीयत । अम्ब, ईदृशं बृहन्तं सर्गं विधायापि त्वं न
तृप्ताऽभवः । अतः असाधारणं किमपि कर्म त्वयाऽऽचरितं, सृष्टिरेव विसृ-
ष्टिविसर्जनं वोच्यते । ईश्वरस्य स्वात्मनः कस्याप्यर्थस्य विसर्जनमेव सृष्टि-
रित्यभिधीयते, सैषा प्राचा भाषया विसृष्टिर्भवति 'इयं विसृष्टिर्यत आबभूव'
इति पारमेष्ठिने सूक्ते, अन्यत्रापि ऋक्संहितायां गीयते । किमपि विलक्षणं
विचेष्टितं पूर्वापे कथितम् । तस्य फलं चन्द्रमण्डलमित्यपराचरणाह । वसु-
न्धरा-मयूखमालिबिम्बयोः अन्तरे इह चन्द्रमण्डलम् अमुष्य कर्मणः फलम् अबूदि-
त्यध्याहार्यम् । तस्य विलक्षणचेष्टितस्य फलमेव चन्द्रमण्डलं यद् भूलोकसूर्य-
मण्डलयोर्मध्ये प्रादुर्भूय राजते । एव महाशक्तेः विश्वसर्गविधानं सङ्क्षेपे-
णोक्तम् ॥१५॥

अथ लीलास्त्रीकृतस्त्री-मुखाकृतयोः ईश्वरयोः अवस्थानमुपन्यस्यते ॥

वसु-पुनाकृती ततो बभूवपुर्पुवां शिवे

त्वमीश्वरद्वयं लीलया विहृतुं नत्र विष्टपे ॥

अहो प्रभुं नभस्तनुं त्वदीयगर्भसम्भवा-

द्भ्रूणन्ति कालि तत्र चित्रभाषणास्त्वदात्मजम् ॥१६॥

वधू-गुमिति- ततो युवा त्वमीश्वरश्च अत्र विष्टपे लीलया विहर्तुं वभूवधुः स्पष्टम् । विष्टपे जगति । वधू-गुमाकृती स्त्री-गुरुपाकारौ । अत्र आकारस्य दिव्यत्व बोध्य, न तु भौतिक-करचरणाद्यवयवत्व, व्यक्तित्व-मभिप्रेतम् । तत्र तस्मिन् विषये हे कालि चित्रभाषणाः विचित्रवचनाः नभस्तनु प्रभुम् आकाशशरीरम् ईश्वरं त्वदात्मजं भणन्ति तव पुत्रं वदन्ति । कुतः ? त्वदीयगर्भसम्भवात् ईश्वरस्य पुरुषाकृतिस्वीकारेण आदित्यमण्डलान्तरहिरण्मयः पुरुष अभिप्रेतः, उत्तरश्लोकेषु स्पष्टो भवति । अदितिपुत्रत्वादादित्यस्य, महाशक्तेश्चादितिनाम्नाऽऽख्येयत्वात्^१ च आदित्यमण्डलस्य-पुरुषस्य महाशक्तिसम्भवत्वमाहुः । महान्तम् आकाशशरीरं प्रभुं पतिं पुत्रं वदन्तीति चित्रमेवंतत् । नभस्तनु इति पाठे आकाशशरीरे अम्ब इति सम्बोधनम् ॥१६॥

पुरुषं हिरण्मयम् आचष्टे ॥

पुमानयो स विम्बतो हिरण्मयो दिवाकरे

धियाऽपि नैव केवलं हिरण्मयेन वर्ध्मणा ॥

इदं तु कार्यरूपमन्यदुच्यते वृधः प्रभो-

रिहान्तरे नृणां पुनर्वपुस्तदम्ब विम्बितम् ॥१७॥

पुमानयो इति- अथो अथ स दिवाकरे पुमान् विम्बतो हिरण्मयः धियाऽपि ज्ञानेनापि हिरण्मयः न केवलं हिरण्मयेन वर्ध्मणैव आदित्यमण्डले यः पुरुषः श्रुतिषु गीयमानः भ्राजते स विम्बतः आकारेण ज्ञानेन वपुषा च सौवर्णं इति भावः । हिरण्मयत्वं सौवर्णं दिव्यत्वाभिप्रायम्, अस्मदादि-परिचिनमौनिकाट्टत्यादिर्वैलक्षण्यादि-धोतनार्थकं ग्राह्यम् । यास्वस्तु हित-रमणीय हिरण्मयिनि निर्वन्ति । एवमपि न वाद्यं दिव्यत्वस्य हितत्वाद्-रमणीयत्वाच्च । आदित्यमण्डलस्यः ब्रह्माण्डस्य मध्यवर्ती कारणपुरुष तस्य वपुः कार्यरूपं मानवेषु हृदये प्रतिफलितमित्युत्तरार्धेनाह । अम्ब, इदं तु अन्यन् कार्यरूपं प्रभोः वपुः इह नृणाम् अन्तरे पुनः विम्बितं वृधश्च्यते

कारणरूपस्य हिरण्मयपुरुषस्य सौवर्गं तैजसं शरीरं मनुष्यहृदये प्राप्ताकारं भवतीत्यर्थः । अत एव सर्वासां विद्यानां दहरविद्यायाः प्राधान्यम् उपनिषत्सु श्रूयते । 'मध्ये यामनमासीनं विश्वे देवा उभासते' इति हृदयस्य पुरुषमधिकृत्य स्तुवदेवजातीयकं वाक्यमुपपद्यते ॥

पुनः कारणरूपादन्यद्रूपं सृष्टं कथयितुम् । अन्तरं हृदयवाचि । विम्बितम् घनम् आकृतिमज्जातं, न त्वादशविम्बमिव घनत्वादियायाध्यं-रहितम् ॥१७॥

यद्येवं पुरुषो विम्बितः, शक्तिरपि तेन सह विम्बितेत्याह ॥

स्वयं च काञ्चनप्रकाशवर्ष्मणा प्रभाकरे

तयाऽन्तरे नृणां च तस्य विम्बिताऽसि सन्निधौ ॥

रसस्य देवताऽसि देवि पुष्करे दिवाकरे

भृगुदेवताऽसि भोगदेवताऽसि देहिषु ॥१८॥

स्वयमिति— देवि ! स्वयं प्रभाकरे काञ्चनप्रकाशवर्ष्मणा, तथा नृणा-मन्तरे च तस्य सन्निधौ विम्बिताऽसि अमुत्र आदित्ये इह नृहृदये च पुरुषस्य सन्निधौ उभयत्र हिरण्मयप्रकाशदेहेन विम्बिता, दीपस्य दीपिकेव शक्यस्य शक्तिस्त्वं राजने । भूर्भुवःस्वराक्षरैलोक्ये देव्या. देवतारूपभेदं कथयत्यु-त्तरार्धेन । पुष्करे रसस्य देवताऽसि आकारो भुवलोके अन्तरिक्षे पृथ्वी-भास्करयोर्मध्ये रसाधिदेवतारूपेण वर्तसे, सोमकलाहृषेगावतिष्ठस इत्यर्थः । सोमो भूत्वा रसात्मकः इति हि स्मर्यते । पदभानं रसात्मकं सोममधि-कृत्य ऋग्वेद एव स्तौति नवमे मण्डले । तान्त्रिकाश्च श्रीविद्या नित्यचन्द्र-कलामुपासते ।

दिवाकरे भृगुदेवताऽसि जगज्जीवनाधारभूतधर्मप्रकाशाद्याविष्कर्त्री रश्मिदेवता दीप्यसे स्वलोके इत्यर्थः । भोगदेवताऽसि देहिषु भूलोके अस्मदादिषु भोक्तृत्वसामर्थ्यविशिष्टाग्निशक्तिस्वरूपा ज्वलसीत्यर्थः । रसापरपर्यायस्य अमृतात्मनः सोमस्य भोग्यत्वम् अग्नेर्भोक्तृत्वं च श्रुतिमनम् । 'सोमो वा अन्नम् अग्निरन्नाद' इति हि ब्राह्मणम् । पृथ्व्याः अग्निदेवताकत्वात् भूजुषामध्यात्ममग्निर्भोक्तेत्युपपद्यते ॥१८॥

एवं सोमसूर्याग्निशक्तिदेवतामयी त्रिलोकव्यापारां प्रतिपाद्य ईश्वरेण
सहेश्वर्याः पुनः मनुष्यलोक-पितृलोक-देवल्लोकाधिष्ठानमाह ॥

विसर्जनेन भूयसा नभस्यमुत्र भास्करे

महीषु चाम्बिके युवां विधाय देहिनो बहून् ॥

क्षितेः सुधाकरं गतान्पितृन्विनेतुमव्यये

तनू च तत्र बभ्रयुः प्रपञ्चराज्ञि मायया ॥१९॥

विसर्जनेनेति— नभसि अन्तरिक्षे भुवर्लोकं अमुत्र भास्करे आदित्य-
लोके महीषु पृथ्वीलोकेषु च बह्व्यो भुव. वेदेषु गीयन्ते तिस्रः पृथिव्यः
इति, क्रुजादिप्रहाणामुपलक्षणं वा स्यात् । हे अम्बिके युवाम् ईश्वरौ
भूयसा विसर्जनेन भूरिसृष्ट्या बहून् देहिनो विधाय तत्तल्लोकाचितान्
जीवराशीन् देवसमूहान्वा उत्पाद्य, क्षिते पृथ्व्या अपादान, सुधाकरं गतान्
पितृन् चन्द्रलोकम् इतः प्रेत्य धूमादिमार्गेण प्राप्तान् पितृन् विनेतुं
सम्यक् शासनाय तनू च बभ्रयुः पुरुष. शक्तिश्च पृथक् स्व स्वम् उचित
देहं स्वीकृतवन्तावित्यर्थः । मायया लीलाशरीरग्रहणाभिप्रायमेतत् ।
अव्यये सम्बोधनम्, अक्षय्यं प्रपञ्चराज्ञि सम्बोधन, जगदधीश्वरि ॥१९॥

भर्भुव स्वर्लोकेषु अधिष्ठानतया विराजमान पुरुषमूर्तिभेद त्रिमूर्तिवादिना-
भाशयानुसारेणाह ॥

नभोजन्तरे हिरण्मयं विभुं प्रचक्षते हरं

दिनेशविम्बविम्बितं भणन्ति पङ्कजासनम् ॥

इहात्मदन्तरालयं वदन्ति विष्णुमच्युतं

सवित्रि जन्मनामियं त्रिमूर्तिवादिघोरणी ॥२०॥

नभोजन्तरे इति— जन्मिनां सवित्रि देहिना जनयित्रि ! नभोजन्तरे अन्त-
रिक्षान्तरे आकाशादपि मूढम विभु व्यापक हिरण्मयं पुरुष हरं प्रचक्षते
शिवमाहुः । दिनेशविम्बविम्बितं पङ्कजासनं भणन्ति सूर्यमण्डलान्तर्वर्तिनं
पुरुषं ब्रह्माणं भुवन्ति । इह अम्मदन्तरालयम् अच्युतं विष्णुं वदन्ति अत्र
भूलोके अस्माकं हृदयमाश्रित्य तिष्ठन्त विष्णुं गायन्ति । इयं त्रिमूर्तिवादि-
घोरणी । स्पष्टम् । घोरणी सम्प्रदाय इत्यर्थः ॥२०॥

पौराणिकमूर्तित्रयमुक्तम् । वेदान्तिनां मतमुपपादयति ॥

नभोजन्तरे प्रचक्षते हिरण्मयाङ्गमोश्वरं
दिनेशविम्बपूरुषं हिरण्यगर्भमाख्यया ॥
विराजमानमक्षरं विराजमन्तरे नृणां
सवित्रि तत्त्ववेदिनामियं तु नामकल्पना ॥२१॥

नभोजन्तरे इति— नभोजन्तरे हिरण्मयाङ्गम् ईश्वरं प्रचक्षते दिनेशविम्ब-
पूरुषम् आख्यया हिरण्यगर्भं नृणाम् अन्तरे विराजमानम् अक्षरं विराजं प्रचक्षते
इति शेषः । विराट् हिरण्यगर्भं ईश्वरः त्रयः पुरुषाः क्रमशः हृदये आदित्ये
अन्तरिक्षे च कीर्तिताः । सवित्रि सम्बोधनम्, इयं तु तत्त्ववेदिनां नाम-
कल्पना । स्पष्टम् ॥२१॥

अथ प्राचीनं वैदिकं मतमनुसृत्य मूर्तित्रयमुपपादयति ॥

हिरण्मयाङ्गमम्बरे वदन्ति सोममम्बिके'
दिवाकरस्य मण्डले तु विम्बितं पुरन्दरम् ॥
शरीरिणामिहान्तरेऽग्निमालपन्ति भामुरं
चिरन्तनोक्तिर्दाशिनामियं शिवे प्रणालिका ॥२२॥

हिरण्मयेति— अम्बरे अन्तरिक्षे भुवलोके हिरण्मयाङ्गम् ज्योतिर्मयं पुरुषं
सोमं वदन्ति, हे अम्बिके ! दिवाकरस्य मण्डले विम्बितं तु पुरन्दरम् इन्द्रं
वदन्तीति शेषः, इन्द्रस्य सूर्यात्मनाऽवस्थितत्वं वेदे प्रसिद्धम् । मन्त्रद्रष्टृश्च
भवति 'यद्य कच्च वृत्रहन् उदगा अभि सूर्यं । सर्वं तदिन्द्र ते वसे' ॥
इति । इह शरीरिणाम् अन्तरे हृदये भामुरं पुरुषम् अग्निमालपन्ति ।
हे शिवे ! चिरन्तनोक्तिर्दाशिना मन्त्रद्रष्टृणामियं प्रणालिका पद्धतिरित्यर्थः ।
अतीतेषु सर्वत्र श्लोकेषु हिरण्मयत्वं दिव्यत्वगमकज्योतिर्मयत्वेन ग्राह्यम् ॥२२॥

अथ पञ्चमूर्तिवादिना मतमुपपादयति ॥

'लोकधात्रि कम्' इति पाठभेदः । 'क' प्रजापतिम् ।

सरोरुहाक्ष-वाग्वधूमनोहरो तु पूर्वव-

त्सुधांशुविम्बपूरयस्तु रुद्रसंज्ञकः शिवे ॥

हिरण्मयोऽन्तरिक्षजात ईश्वरः सदाशिवः

सदेव वस्तु काञ्चनाङ्गि पञ्चमूर्तिवादिनाम् ॥२३॥

सरोरुहेति— ब्रह्म-विष्णु-रुद्र-महेश्वर-सदाशिवारूपाः पञ्चमूर्तयः शैव-शाक्ततागमप्रसिद्धा । सरोरुहाक्ष-वाग्वधूमनोहरो तु पूर्ववत् सरोरुहाक्ष. विष्णुः वाग्वधूमनोहरो ब्रह्मा च पूर्ववत् आदित्यालयो ब्रह्मा अस्मदन्तरालयश्च विष्णुरिति भावः । हे शिवे ! सुधांशुविम्बपूरयस्तु रुद्रसंज्ञकः सोममण्डल-स्थः रुद्रमूर्तिरित्यर्थः । अन्तरिक्षजात हिरण्मयः ईश्वरः भुवर्लोकधिष्ठाता व्यापको महेश्वरः । सदेव वस्तु पर ब्रह्म सदाशिव । हे काञ्चनाङ्गि हिरण्मयगात्रि ! पञ्चमूर्तिवादिना सिद्धान्त इत्यर्थः ॥२३॥

अथ प्रथम-द्वितीयस्तवकयोः प्राधान्येन प्रतिपादितानि महेश्वर्याः पद्-रूपाणि क्रमेणाह प्रभोरित्यादिना ॥

प्रभोः प्रमाऽऽदितस्ततः प्रमावती स्वयं पृथ-

ग्विहायसा शरीरिणी प्रभौ ततो हिरण्मये ॥

हिरण्मयाङ्गनाड्यतिर्नभोऽन्तरे च भास्करे

तयाऽन्तरेषु देहिनां महेश्वरी जयत्युमा ॥२४॥

प्रभोरिति — तत्र प्रथम त्रिरूप प्राक्मृष्टेः, द्वितीय रूपत्रय सृष्टिसापेक्ष-मिति च ज्ञेयम् । आदित आदौ प्रभोः पुरुषस्य प्रमा चित्, ततः स्वयं पृथक् प्रमावती ज्ञानवती, प्रथमम् अव्यक्तात्पुरुषात्परस्मादभिन्ना तस्य चित्तपस्वरुपिणी, द्वितीय स्वरूपं तु पृथगात्मतया सर्गनिमित्तभूता शक्तिः, तृतीय तु विहायसा शरीरिणी आकाशेन शरीरवती, 'दक्षाददिति'रिति प्रथमस्तवके पठितम् । ततो नभोऽन्तरे भूर्भुवःस्वराख्यत्रैलोक्यसर्गान्तःपातिन्यन्तरिक्षे हिरण्मये प्रभौ पुरुषे हिरण्मयाङ्गनाड्यतिः, तथा भास्करे आदित्ये देहिनामन्तरेषु हृदयेषु च उमा महेश्वरी जयति उत्कर्षेण वर्तते ॥२४॥

स्तवकमुपगहरति ॥

तृतीयः स्तवकः

स्तवकेऽस्मिन् परस्य पुरुषस्य शकनेश्च शरीरवत्ता अस्ति न वेति वि-
कल्पभेदानुपन्यस्य उभावपि लीलाविग्रहधारिणी प्रतिपाद्य तत्त्वतस्सायोः स्तुति-
गीता ॥

शुभ्रस्मितलेशो मातुमंस्ताम्रः ॥

अन्तस्तिमिराणामन्तं विदधातु ॥१॥

शुभ्रेति— महता मातुः शचीदेव्याः शुभ्रस्मितलेशः शुचिमन्दहासः नः
अस्माकम् अन्तस्तिमिराणाम् अन्तर्बर्तिनामन्धकाराणां नानाविधाज्ञानानाम् अन्तं
विदधातु प्रध्वंसयत्वित्यर्थः । महता पिता इन्द्रः स च परमेश्वरः इन्द्रेति-
प्यभ्रत्वात् । तस्मादिन्द्रशक्तिः शची, ईश्वरी भवति, इन्द्राणीत्यप्युच्यते ॥१॥

आद्यो भुवनानां माता-पितरौ तौ ॥

देवामुरमर्त्यैर्वन्द्यावविनिन्द्यौ ॥२॥

आद्याविति— तौ इन्द्र इन्द्राणी च आद्यौ तयोः पूर्वं न कोऽपि जातः,
वस्तुनः अज्ञानत्वेऽपि सृष्ट्यपेक्षया मियुन जाती, भुवनानां माता-पितरौ देवा-
मुर-मर्त्यैर्वन्द्यौ स्तुत्योः अविनिन्द्यौ अनवद्यौ जगद्व्यापारे स्वयं नियुक्तावपि
तद्दोषैरबाधितत्वात् तयोः अनवद्यत्व बोध्यम् । अत एवाविनिन्द्यौ ॥२॥

ब्रूते पृथगेकस्तौ विग्रहवन्तौ ॥

आहंकारशरीरं द्वन्द्वं कविरग्न्यः ॥३॥

ब्रूत इति— तावधिपृथक् बहूनि मतानि सन्ति । तत्र एकं, तौ पृथक्
विग्रहवन्तौ ब्रूते तयोः पृथक् शरीरे स्त इति वदति । अन्यः कविः प्रान्त-
दनीं एकशरीरं द्वन्द्वमाह । स्त्री-मुमयोरैकमेव शरीरं द्विधा विभक्तं प्रवीति ।
अत एव अर्धशरीरान्वरय्यवहारो लोके । कविः बल्पनासमर्थो वा येन

ईश्वरयोरवियोज्यत्वद्योतनाय कर-चरगात्रवयवत्व प्रकल्प्य द्विधा विभज्य
ईश्वर्या वामभागो दक्षिणभाग ईश्वरस्य न्यस्तो ॥३॥

शक्ति तनुशून्या- मीशं च पुमांसम् ॥
वक्ति प्रमदायां सन्देहयुतोऽन्यः ॥४॥

शक्तिरिति- अग्न्यः वक्ति प्रूते । किम् ? प्रमदाया रित्रयां सन्देहयुतः
सोज्य शक्ति तनुशून्याम् शरीररहिताम् ईशं पुमांस च पुरुषशरीरयुक्तं च
वक्तीति शेषः । ईशस्यैवास्ति शरीर न शक्तेरिति मन्यते । शक्ते. पृथगा-
त्मत्वविषये सन्देहवानन्यः, शक्ते पुरुषे शक्तेरन्तर्भावादिति हेतोः ॥४॥

ईशं च तमेके सन्मात्रमुशन्ति ॥
ब्रह्मैकमयान्ये गायन्ति न शक्तिम् ॥५॥

ईशमिति - तम् ईशं च शरीरवानीश इति यः प्रोक्तः तमपि सन्मात्र-
मुशन्ति केवलं सत्स्वरूपमेवेति कामयन्ते अभिप्रयन्तीत्यर्थः । वश कान्ता-
विति धातो. प्रथमपुरुषवद्बहुवचनरूपम् उशन्ति । अय अन्ये न शक्ति
गायन्ति, एक ब्रह्म गायन्ति यथोपनियत्सु ॥५॥

केचित्तनुहीनं प्रज्ञायुतमीशम् ॥
शक्ति विदुरस्य प्रज्ञामविकुण्ठाम् ॥६॥

केचिदिति- केचित् ईश प्रज्ञायुतं किन्तु तनुहीनम् अशरीर, अस्य ईशस्य
अविकुण्ठाम् अप्रतिहता तीश प्रज्ञा शक्ति विदुः । ईशस्य अशरीरस्य स्वतन्त्रा
प्रज्ञैव शक्तिरित्याहु रित्याशयः ॥६॥

उक्तं दधतस्तं केचित्पुनराहुः ॥
सायातनुबन्धं तस्यस्य न शक्तेः ॥७॥

उक्तमिति- केचित्पुनः, ये केचन ईशः प्रज्ञायुत. तस्य प्रज्ञैव शक्ति-
रित्याहुः तैरुक्तं प्रज्ञात्मकशक्तिविशिष्टत्वं दधतः धारयमाणस्य नायस्य

ईश्वरस्य मायानुबन्ध मानया लीलाया तनुबन्ध शरीरस्वीकारः तम् आहुः,
न शक्ने । लीलाशरीरवत्त्व नायस्यास्ति, न तु शक्तेरिति मन्यन्त इति
भावः ॥७॥

नित्यं सशरीरौ येषां पितरौ तौ ॥
एकोऽप्यथवा तान् प्रत्याहृ निसर्गः ॥८॥

नित्यमिति- येषां मते तौ पितरौ ईश्वरी ईश्वरश्च नित्यं कालत्रयेऽपि
सशरीरौ, अथवा, एकोऽपि ईश्वर नित्यं सशरीरः, तान् तथा मन्यमानान्
निसर्गः प्रत्याहृ स्वभावः प्रतिवदति, स्वभाव प्रत्युत्तर ददाति, अयमाशयः ।
शरीरस्य नित्यत्व न क्वापि दृश्यते, दृश्य शरीरमनित्य नश्वरत्वात् । देश-
काल-निमित्तापेक्षस्य शरीरस्य नित्यत्वोक्तिः स्वभावविरुद्धा । अत एव
ईश्वरयोरीश्वरस्यैवस्य वा शरीरनित्यत्ववाद स्वभावेन विरुध्यते । इदमेव
शरीरनित्यत्ववाद प्रति स्वभावस्य प्रतिवचनम् ॥८॥

मातापितरौ यत् तावेकशरीरौ ॥
चित्रप्रयनार्या सा काचन लीला ॥९॥

मानापितराविति- तौ मानापितरौ एकशरीरौ इति यत् सा चित्र-
प्रयनार्या काचन लीला । विषयप्राधान्यात् सेति स्त्रीलिङ्गम् । चित्रमद्भुतं,
ईश्वरयोरद्भुतविशमप्रसाधिका एकशरीरत्वोक्तिरित्ययं । एव द्वाभ्या
श्लोकान्भ्यां पित्रो पृथक्शरीरत्वम् एकशरीरत्वं वा वदता पक्षस्य समाधान-
मुक्तम् ॥९॥

अथ मन्मात्रमुदानीति प्रागुपन्यम्नस्य पक्षस्य प्रतिसमाधानमाह ॥

सन्मात्रकथानां कार्ये मनुजादौ ॥
धीस्त्वान्तविरासः स्यात्कारणहीनः ॥१०॥

सन्मात्रकथानामिति- सन्मात्रकथानां पक्षे ईश्वरः केवलं सन् ब्रह्मेति
वदता मते इति भावः । कार्ये मनुजादौ कारणान् मनो वस्तुनः उत्पत्तये
मानवादी धी-स्त्वान्तविरासः कारणहीन म्यात्, धीः बुद्धि म्वान्त मनः तयो-

विक्रमः विजृम्भणं अन्तःकरणविष्कृतिः कारणं विना भवेत् । कारणं विना कापौतपत्तेरसन्नवात्, कारणे सन्मात्रे निविशेषे वस्तुनि कथम् अन्तःकरणव्यापारः सन्नवेत् ? ॥१०॥

अत एव अद्वैतिनः मायामाथित्य म्बन्धं स्थापयन्ति । उत्रापि माया अस्मानिः प्रतिपाद्यमाना शक्तिरेवेत्याह ॥

अद्वैतिनिरित्या मायाऽऽशयणीया ॥
शक्तेरतिरिक्ता सा किं किमु वार्दः ॥११॥

अद्वैतिनिरिति—अद्वैतिनिरित्या पुरुषादन्या विलसना माया आशयणीया । सा शक्तेरतिरिक्ता किम् ? शक्ति नातिरिच्यते, शक्तिरेव सत्यर्थः । किमु वार्दः ? वार्दः प्रयोजनं नास्ति ॥११॥

प्रज्ञापुत्र ईशः, सा च प्रमैव शक्तिः, शक्त्याः पृथग्भावो नास्तीत्यभिप्रायः पठे श्लोके उच्यन्ते । तं प्रति न स्यादित्युत्तरमाह ॥

न स्यात्पृथगात्मा शक्तेः किमुपायेः ॥
चक्षुः श्रितचित्ते- विदवाकृतिता वा ॥१२॥

न स्यादिति—उपायेः शक्तेः पृथक् आत्मा किं न स्यात् ? शक्तेः आत्मा अन्यः स्यादेवेति भावः । चक्षुः श्रितचित्तेः चक्षुरिन्द्रियमाथित्य व्याप्रियन्त्याः चित्तैः चित्तैः दर्शनेन्द्रियोपहितचैतन्यादिति यावत्, पृथक् दिव्या-कृतिना वा किं न स्यादिति शेषः, नेत्रेन्द्रियोपहितचैतन्यस्यैव दिव्याकारतया चित्तोपस्थो चित्तैः अद्वैतैकदेशिनां सिद्धान्तः । तत्रापि चित्तमित्युक्तं उच्यते—चैतन्यात् निश्चय एव विषयः विदवाकारः । यद्यपि विषय-विषयिणोः मूल-स्वरूपे चित्ति अभेदो भवति, तथाऽपि विषयाकारतया दिव्यतमाने पृथग्भावः विश्वस्य स्यादेव, न चेत् ज्ञान-ब्रह्मव्यवहार एव नोपपद्यते । एवम् उपाधि-मूलायाः मायायाः शक्तेर्वा आत्मा पृथग्भवत्येवेति भावः ॥१२॥

नित्ये अद्यतनत्वे दोषमाह ॥

एकान्तविदेही तौ चेदतिमूढौ ॥
लीलातनुबन्धा- शक्तावभिधेयौ ॥१३॥

एकान्तेति— अतिमूढौ प्रमानुं न शक्यौ तौ पितरौ एकान्तविदेही चेत्
नियमेन शरीरशून्यौ चेत्, लीलातनुबन्धाशक्तौ लीलया शरीरादाने असमर्थौ
अभिधेयौ वक्तव्यौ । स्वातन्त्र्यं शरीरस्वीकाराय नास्ति तदोरित्यर्थः । सर्व-
तन्त्रस्वतन्त्रयोर्नित्यम् अशरीरत्वादन्याने को वा नियामको भवति ? ॥१३॥

किमपि प्रयोजनमुद्दिश्य शरीरं स्यादेवेत्याह ॥

भक्ताननुगृह्णन् दिव्याद्भूतलीलः ॥
तद्विग्रहबन्धो बोध्यो लसदर्थः ॥१४॥

भक्तानिति— तन् तस्मादुक्ताद्धेतोः भक्तान् अनुगृह्णन् भक्तलोकस्य
अनुग्रहं कुर्वन् दिव्याद्भूतलीलः दिव्या अद्भुता लीला विलासः यस्य सः
विग्रहबन्धु शरीराकारः लसदर्थो लभन् प्रवागमानः अर्थं प्रयोजनरूपं यस्य
न., बोध्यं ज्ञेयं विग्रहबन्धस्य लसदर्थत्वं विधेयम् । किमपि प्रयोजनं
लीलाशरीरस्वीकाराय ईश्वरौ प्रेरयति । तच्च प्रेरकं तयोर्न बाह्यम् । स्वे-
च्छया ईश्वरयोः स्वयं निपन्त्रभात्, सर्वशक्तत्वाच्च ॥१४॥

अथ 'वपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति वा प्रमा' इति न्यायेन पुरपत्वम्
अङ्गीकृतं चेत् कुतो न स्त्रीत्वं नाङ्गीक्रियन् इति परबन्तुन पुरपत्वमायं
वयस्यं पृच्छति ॥

स्त्रीत्वं यदि नेष्टं पुंस्त्वं कुत इष्टम् ॥
ना या शिम् नारी न स्यादनुमेया ॥१५॥

तस्मात्पितरो तो वाच्यौ मतिमन्तौ ॥
सूक्ष्मावपि भूयो लीलातनुमन्तौ ॥१६॥

तस्मादिति— तस्मात् तो पितरो मतिमन्तौ ज्ञानवन्तौ पृथगात्माना-
दित्यर्थः । भूयः भूरि अत्यन्तमिति यावन् सूक्ष्मावपि दिव्यत्वाद्स्मदादि-
स्थूलदुन्दुर्लभावपि लीलातनुमन्तौ लीलाशरीरिणौ वाच्यौ । स्पष्टम् ॥१६॥

सृष्टावत्र ब्रह्माण्डे तयोः मुख्ये मूर्तिस्वरूपे द्वे आह ॥

नास्मत्तनुवत्ते शक्तीश्वरमूर्ती ॥
एकाऽमृतरूपा त्वन्या प्रणवात्मा ॥१७॥

नेति— ते शक्तीश्वरमूर्ती शक्तिमूर्तिः ईश्वरमूर्तिरुभे च अस्मत्तनुवन् न
अस्माकं शरीरवत् न भवतः । तर्हि किरूपे भवतः ? आह । एका मूर्तिः
अमृतरूपा अमृतं रूपं यस्याः सा ; अन्या तु प्रणवात्मा मूर्तिः । शक्तिमूर्तेः
अमृतं शरीरम् ईश्वरमूर्तेः प्रणवः शरीरमिति भावः ॥१७॥

तत्र प्रथम प्रणवात्मानं मूर्ति विवृणोति ॥

दिव्यं घनतेजः कुर्वद् ध्वनिमन्तः ॥
सम्पदपदशेषं मूर्तिः प्रणवात्मा ॥१८॥

दिव्यमिति— अन्तः सर्वस्याप्यन्तरे ध्वनिं नाद किमप्यश्रुतं कुर्वत्
तन्वानम् अशेषम् अखिल सम्पश्यत् वीक्षमाण दिव्यम् अप्राकृतं घनतेजः
स्पर्शानुभवयोग्यतया स्थितं तेजः ज्योतिरेव प्रणवात्मा मूर्तिः कथ्यते ।
अणोरप्यणीयस्त्वेन ब्रह्माण्डकोटिषु सर्वत्र अत्यन्तसूक्ष्मतयाऽवस्थाय अव्यक्तनादं
कुर्वत् यज्ज्योतिर्भ्राजते तदेव प्रणवशरीरम् ईश्वरमूर्तिरिति भावः ॥१८॥

अथ अमृतात्मानं मूर्ति व्याचष्टे ॥

दिव्यो घनसोमः स्यन्दन् रसमन्तः ॥
भुञ्जन्भुवनोर्ध्वं पीयूषशरीरम् ॥१९॥

दिव्य इति— अन्तः रसं स्यन्दन् सर्वस्याप्यन्तरे आनन्दपदवाच्यं
विश्वभूतसाररसकं रसं प्रवहन्तं विदधानः भुवनोर्ध्वं भुञ्जन् भोग्यस्य

भुवनजालस्य तत्सारादानेन भोक्ता भवन्, दिव्यः अप्राकृतः घनसोमा अन्तः
पिण्ड इव संहतः सोमः, वेदे पवमानाख्य एव, पीयूषशरीरं पीयूषमयं
शरीरम् अमृतात्मा मूर्तिरिति भावः ॥१९॥

अथ मूर्तिद्वयस्य प्रणवात्मतेजसः पीयूषात्मसोमस्य च तत्त्वमाह ॥

बोधोऽनवलम्बो दिव्यं खलु तेजः ॥

मोदः परिशुद्धो दिव्यः खलु सोमः ॥२०॥

बोध इति— अनवलम्बः निरुपाधिकः बोधः खलु ज्ञानमेवेत्यर्थः,
• स्रन्दवधारणे, दिव्यं तेज उच्यते। परिशुद्धो मोदः खलु दिव्यः सोमः।
विषयमनाश्रित्य स्वतःसिद्धत्वं परिशुद्धत्वम्। मोद आनन्दः, स एव सोमः।
स्पष्टम् ॥२०॥

अथ मूर्पाचन्द्रमसो यायाय्यं प्रसङ्गवशादाह ॥

सोमांश-महोंशो यातो घनभावम् ॥

पित्रोर्भुवनानां सङ्कल्पमहिम्ना ॥२१॥

सोमानेति— भुवनानां पित्रोः ईश्वरयोः सङ्कल्पमहिम्ना सङ्कल्पप्रभावात्
सोमानमहोंशो घनभाव यातः गच्छतः। सोमांश एव घनीभूतः चन्द्रः,
महोंशो घनीभूत मूर्यं इति। अन्यदवदानम् ॥२१॥

चिन्मयमीशम् आनन्दमयी देवी स्वयं भोग्यतया तर्पयतीत्याह ॥

आराधयमीशं तं चिन्मयकायम् ॥

आनन्दमयाङ्गी त्वं देवि किलेयम् ॥२२॥

आराधयमीनि— देवि! आनन्दमयाङ्गी इयम् ईदृशी त्वं चिन्मयकायं
बोधगरीरं तमीशम् आराधयसि किञ्च सम्भावनायाम्। ईश्वरस्य त्वं स्वीय-
मानन्दमय शरीरमर्पयित्वा भोगदानेन तम् आराधयमीनि भावः ॥२२॥

स्वदीय सर्वं दिव्यं भोग्यं, तेनेश्वर आराध्यते इति देवी सम्बोधयति ॥

दिव्यं तव कायं दिव्ये तव वस्त्रे ॥
दिव्यानि तवाम्ब स्वर्णाभरणानि ॥२३॥

दिव्यमिति— दिव्यं तव कायं प्राग्ब्याख्यातम् । दिव्ये तव वस्त्रे उभे उत्तरीयम् अन्तरीयं च, अम्ब ! तव स्वर्णाभरणानि दिव्यानि । सर्वाणीमान्य-प्राकृतानि । केनोपनिषद्गीता स्त्री उमा हैमवती त्वं भामुरहेमाभरणामित्यादिना मया गीयमाना, उत्तरत्रापि स्तवकेषु वर्ण्यमानाङ्गवस्त्राभरणा सर्वत्र मया तव दिव्यत्व ज्ञात्वाैव स्तूयमे इति कवेराशय । प्राकृतशरीर-वर्णनवत् क्वचिच्छूयमाणमपि मम स्तोत्रं वस्तुनस्तव दिव्यत्वविषयमेवाभ्ये-त्यर्थः ॥२३॥

अत एवाह ॥

यद्देवि विलोक्या- ऽस्यप्राकृतकाया ॥
युवतीः समतीता सेयं तव माया ॥२४॥

यदिति— देवि ! अप्राकृतकाया अलौकिकदेहाऽपि विलोक्याऽसि द्रष्टुं शक्याऽसि इति यत् सेयं विषेयप्राधान्यान् स्त्रीलिङ्गम्, युक्ती. उपपादन-हेतुक्ती. समतीता अतिशान्ता तव माया विचित्रशक्ति. अघटितघटनापटीय-सीति वा ॥२४॥

उपसंहरति स्तवकम् ॥

नव्यास्तनुमध्याः* प्रत्नां तनुमध्याम् ॥
विद्वत्सदसीमाः सम्यक्प्रययन्तु ॥२५॥

नव्या इति— नव्या. अभिनव मृष्टाः कविता इमा. तनुमध्या तनुमध्या-वृत्तगृहीता. कविता प्रत्ना पुरातनी तनुमध्या स्त्रियम् उमा विद्वत्सदसि विज्ञ-सभायामित्यर्थः सम्यक् प्रययन्तु प्रकाशयन्तु । विदुषामपि उमानत्वस्य दुर्बोधत्वात्, तेषामेव उमात्रोपलभमम्भवाच्च । अत्र समाप्तद्वारः । उभयत्र तनुमध्यात्वान् आनुहृष्य, प्रथितास्तनुमध्याः प्रथिता च तनुमध्यैति ॥२५॥

तृतीयः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

चतुर्थः स्तवकः

प्रथमशतकस्य चतुर्थेऽस्मिन् स्तवके अध्यात्मं महाराक्ति. कुण्डलिनी-
स्वरूपिणी प्रस्तूयते। प्रमङ्गवगान् वाक्प्रापनसा तेजोऽन्नसारांशानां
छान्दोग्यप्रतिपादितानाम् अधिपिण्ड स्यानानि व्याचक्षाणो नैष्ठिक आचार्यः
त्वानुभूतीः स्वगुरोर्भगवतो रमणस्य महर्षेः ह्यपदेशं च कवितया सम्भावयति।
स्तवकादिर्नङ्गलश्लोकः अमृतांशुविम्बेत्युपक्रम्यते ॥

अमृतांशुविम्बसाराद् भूयोऽपि विनिर्गतो भृशं सूक्ष्मः ॥
सारो गौरीवदनाद् दरहासो हरतु दुःखजालं नः ॥१॥

अमृतांशुरिति— अमृतांशुविम्बमारान् अमृतांशुश्चन्द्रमण्डलस्य सारात्
स्थिरागान् रमरूपादतिमूढमादपि भूय. भृशम् अत्यन्तमतिवरां सूक्ष्म. स्थूल-
दृग्गोचरः गौरीवदनात् विनिर्गतं सारः सत्त्वभूतः दरहासः मन्दहासः नः
दुःखजालं हरतु अस्मदीयसकलतापापहारको भवत्विति भावः ॥

दरहासस्य आनन्ददायकत्वान् दुःखध्वंनं उपपन्नः। तस्य गौरीवदन-
सारत्वोक्त्या रसापरपर्यायमनूनं सूक्ष्मतरं घनीभूत गौरीवदनत्वेन व्यवस्थितम्
आशिक्ष्यते। अमृतात्मा यस्मिन्मूर्तिरतीतस्तवकप्रतिपादितेह स्मर्तव्या।
अमृतांशुविम्बेनोपनीयते गौरीवदनम्। सा चोपमा अस्फुटा। अमृतांशु-
विम्बमारदिति प्रयोगस्येदं हृदयम्। यन् प्रकारान्तरव्याख्यानेन प्रदर्श्यते।
अमृतांशुविम्बमारान् गौरीवदनात् भूयोऽपि विनिर्गत. भृशं सूक्ष्मः सारः दरहासः
नः दुःखजालं हरत्विति योजना। 'दिव्यो घनसौमः स्यन्दनममन्तः' इति
गोमातो घनभावं गत इति च प्रागुक्तम्। तस्मान् चन्द्राकारेण घनभावं
यानस्य रमस्य अन्तर्म्यन्दन. मारहासवाच्यत्वमिहाभिप्रेतम्। स. अतिमूक्ष्मः
अमृतामयः। अमृतांशुविम्बमारान् अमृतमेव गौरीवदन तस्मान् भूयोऽपि
पुनरपि विनिर्गतः सारः मारादपि सारः भृशं सूक्ष्मः अमृतस्वरूपः आनन्दमयः
दरहासः। अन्यन् प्राग्वन्। मारादपि सार इत्युक्ते. मारहासद्वारः ॥१॥

भगवत्या. ध्यायार त्रिविध शरीरे मुष्यं स्यादत्रयं चाह कुशेयादिना ॥

कुलकुण्डे प्रणवन्ती चेतन्ती हृदि समस्तजन्तूनाम् ॥
मूर्धनि विचिन्तयन्ती मृत्युञ्जयमहिषि विजयते भवती ॥२॥

कुलकुण्ड इति— हे मृत्युञ्जयमहिषि ! भवती विजयते । किं कुर्वाणा ? कुलकुण्डे मूलाधारे प्रणवन्ती स्नुवन्ती शब्दायमानेत्यर्थः, समस्तजन्तूनां सर्व-प्राणिना हृदि हृदये चेतन्ती सञ्जानाना संविस्वरूपिणीत्यर्थः । मूर्धनि मस्तके विचिन्तयन्ती ध्यायन्ती मतिरूपिणीत्यर्थः ॥

परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैश्वरीति चतुर्धा वाचमूचुः प्राञ्चः । तत्र पराञ्ज्या वाक् वाद्या अनभिन्वक्ता कुलकुण्डाख्ये मूलाधारे अत्यन्तगूढमतया वर्तते । वाग्रूपा, चित्तिरूपा, मनोरूपेति त्रिधा महाशक्तिः अस्मदार्दीना शरीरे क्रमशः मूलाधार-हृदय-मस्तकेषु व्यापारवती राजते ॥

अस्याः शक्तेरनुग्रहादेव अमृतत्वं देहवनः शक्यम् अमृतशरीरत्वोक्तेस्तस्याः । अत एव सामिप्रायं मृत्युञ्जयमहिषीति सम्बोधनम् । मृत्युञ्जयस्य मृत्युं जितवती रुद्रस्य जगद्राजस्य महिषी कृताभिपेक्वा । मह पूजायामित्यस्माद्धातोः मस्यते पूज्यते इति महिषीपद निष्पन्नम् । मृत्युञ्जयस्येश्वरस्य पूज्या अमृत-तनुः शक्तिरिति भावः । एवं सम्बोधनेन तस्याः सर्वजायनाधारत्वं गम्यम् ॥२॥

अथ छान्दोग्यश्रुतिवचनादरेण तेजोज्ज्वलसाराणां वाक्-प्राण-मनसां मूला-धार-हृदय-शिरसि लयस्थानानि भवन्तीत्याह ॥

तेजोज्ज्वलसारै- त्वयोज्ज्वलो मूल-हृदय-मस्तेषु ॥

पाकात्ते निष्पन्ना- स्वैलोक्यव्यापिकेऽन्व देहवताम् ॥३॥

तेज इति—देहवताम् अम्ब ! त्रैलोक्यव्यापिके ! तेजोज्ज्वलसारैः त्रयो-ज्ज्वलः अणुत्वं सूक्ष्मत्वामिप्रायम्, मूल-हृदय-मस्तेषु एषु त्रिषु स्थानेषु ते पाकान् निष्पन्नाः त्वत्कर्तृवपरिणामनकर्मणा उत्पन्नाः । तेजोज्ज्वलानां स्वरूपं प्राग्वा-स्थातम् । अत्राद्यमाशयः । तेजःसारेण वाग्रूपोऽणुः सूक्ष्मतमः निष्पन्नः मूला-धारमधिगते । अन्तारेण प्राणोऽणुः हृदये, अन्नसारेण मानसोऽणुः शिरसि चेति बोध्यम् । इदं सर्वं त्रैलोक्यव्यापिन्याः महाशक्तेः पावत्रियाप्रभावात् अधिपिण्डं निष्पद्यते इति भावः । तथा च 'अन्नमग्निं त्रेधा विधीयते'

इत्यारम्य अन्नमय हि सोम्य मनः, आपोमय. प्राणः, तेजोमयी वाक् इति
छान्दोग्यश्रुतिर्भवति ॥३॥

अथ शरीरे शक्तिप्रवेशपद्धतिमाह ॥

पूर्णे शरीरशिल्पे द्वारेण ब्रह्मरन्ध्रसंज्ञेन ॥
नाडीपथेन गत्वा तैजसमणुमाविशस्यमेयबले ॥४॥

पूर्णे इति— हे अमेयबले ! तव बलम् इयदिति मातु न शक्यमिति
भावः । शरीरशिल्पे शरीरमेव शिल्प निर्माणं तस्मिन् पूर्णे सति, ब्रह्मरन्ध्र-
संज्ञेन ब्रह्मरन्ध्रं संज्ञा यस्य तेन द्वारेण मस्तकस्य उपरि भागे मध्ये
स्थितेन योगिलोकप्रसिद्धेनेति यावन्, नाडीपथेन नाडीमार्गेण, नाडी नेह स्थूला
धमनी कथिता, शिरःप्रदेशमारम्य मूलाधारपर्यन्तमवस्थितस्य नाडीचक्रस्य
मध्यगा या नाडी मूदमा शक्तिप्रवाहिनी वर्तते तस्या मार्गेण गत्वा शरीरं
प्रविश्य, तैजसम् अणुम् आविगसि कुलकुण्डालया परां वाच समन्तादाक्रम्य
प्रविशसि । इमामेव मध्यनाडी मुपुम्नामाहुरेके ॥४॥

एवमामूलम् ऊर्ध्वतः अवच्छाया. यानामाते वर्तते इत्याह ॥

अंशेनाविद्यादौ यासि पुनस्तं ततश्च निर्यासि ॥
मार्गाम्यां द्वाम्यां त्वं नाड्याः पश्चान्युरद्वच सिद्धाम्याम् ॥५॥

अशेनेति—स्वम् आदौ प्रथमम् अंशेन एकेन कलाविशेषेण आविश्य प्रविश्य
तं तैजसमणु परावाश्रुप मूलाधारमित्यर्थः, यामि प्राप्नोषि, पुनः ततश्च
निर्यासि, मूलाधारात् पुननिर्गच्छसि ऊर्ध्वमिति भावः । अधरागमनस्य
उद्गमनस्य च नैको मार्गः, द्वौ स्तः । तौ क्व स्थिनी ? आह । नाड्याः
पश्चान्युरद्वच सिद्धाम्यां द्वाम्यां मार्गाम्या यामि पुनः निर्यामीति मन्वन्धः ।
अयं भावः । या मध्यनाडी 'पूर्णे शरीरशिल्पे' इति श्लोके गीता तस्याः
पश्चान्मार्गेण ब्रह्मरन्ध्रद्वारा मूलाधारं प्रति शरीरवतरण, मूलाधारं प्रविश्य,
ततः पुनः नाड्याः उक्तायाः पुरोमार्गेण आरभ्य ब्रह्मरन्ध्रद्वारेण निर्गमनं च
अभिप्रेते ॥५॥

अथ शक्तेः पूर्वोक्तविहारस्य आधेयस्य शरीरे आघारम् आचष्टे ॥

यातायातविहारे मातस्तस्मिन्भवत्पुषापिस्ते ॥

आरभ्य मस्तकस्थल- मामूलाधारमस्थिपञ्जरिका ॥६॥

यातेति- मातः ! तस्मिन् प्राक्कथिते यातायातविहारे विषयसप्तमी परवान्मार्याविरोहण-पुरोमार्गारोहणात्मके आवर्तने विषयं इति यावत् । मस्तकस्थलमारभ्य मामूलाधारं कुलकुण्डावधि अस्थिपञ्जरिका अस्यां पञ्जर एवास्थिपञ्जरिका ते तव उपाधिर्भवति, आघारो भवति । उक्तप्रकारं नाडीचक्रावरकम् अस्थिपञ्जरं तवेदुशपरिभ्रमात्मकविलासस्याथयत्वेन स्वीकृतवती त्वमिति तात्पर्यम् ॥६॥

अस्याः शक्तेः कुण्डलिनीति नामकरणे हेतुमाह ॥

नृतनुषु विहरन्तीं त्वाम् उपाधिवीणाकृतेर्जगन्मातः ॥

सादृश्यात्कुण्डलिनीं परोक्षवादप्रियाः प्रनापन्ते ॥७॥

नृतनुष्विति- जगन्मातः ! नृतनुषु नरगरीरेषु विहरन्तीम् उक्तप्रकारेण सञ्चरन्ती विलसन्ती वा त्वाम् उपाधिवीणाकृतेः उपाधेरस्थिपञ्जरिकायाः वीणाकृतेः सादृश्यात् हेनोः परोक्षवादप्रियाः गुडभाषितरत्नाः कुण्डलिनीं प्रनापन्ते भवन्ति । मूलाधारान्मस्तकावधि अस्थिपञ्जरस्य शक्तिविहाराथयस्य वीणाकारसदृशत्वात् कुण्डलिनीत्याख्यायत इति भावः । अस्थिपञ्जरिकैव सर्पाकारतया कुण्डलिनी भवतीत्ययमाशय उपपन्न एव । कुण्डलिनीम् अधिहृत्य प्राचां मत त्वेवम् । कुलकुण्डाख्ये मूलाधारे शक्तिः स्वपन्ती योगप्रभादान् जातप्रबोधा ऊर्ध्वं गत्वा सहस्रारं मूर्धनि प्रविशति । यथा कुण्डली सर्पः स्वभोगं मण्डलीकृत्य स्वपन् प्रबोधे भोगं दीर्घाकृत्याप्रतफणः उज्जृम्भते तथा शक्तिरपीति कुण्डलिनीनाम्ना प्रसिद्धा महाशक्तिरध्यात्मम् । 'अवाप्य स्वां भूमिं' भुजगनिभद्रघ्नुष्टवलयं, स्वमात्मानं कृत्वा स्वपिपि कुलकुण्डे कुहरिणि' इत्यानन्दलहरीं पठितम् इममाशयं विवृणोति ॥७॥

शक्तिप्रवाहानुसन्धानं परमो योग इत्याह ॥

नभसः शीर्षद्वारा प्रवहन्ती य इह विग्रहे शक्तिम् ॥

अनुसन्धधाति नित्यं कृतिनस्तस्येतरंरत्नं योगैः ॥८॥

नभस इति— नभसः आकाशात् शीर्षद्वारा मस्तकद्वारेण विग्रहे शरीरे प्रवहन्ती शक्तिम् इह लोके य योगी साधकः नित्यम् अनवरतं अनुसन्धधाति अन्ववेशते, तस्य कृतिनः पुण्यपुरुषस्य इतरयोगैरत्नम्, अन्ये योगाः नावश्यकाः । प्रसन्नायाः शक्तेरनवरतम् अविच्छिन्नधारया प्रवहन्त्याः अनुग्रहे सिद्धे, अन्येषा योगाना लक्ष्यं स्वतस्सिद्धं स्यात् । तस्मात् ते नापेक्षिता इति भावः ॥८॥

सर्वेषु समत्वेऽपि तस्याः फलभेदस्त्वस्तीत्याह ॥

सर्वेषु विशसि तुल्यं निर्गच्छसि तुल्यमम्ब भुवनानाम् ॥

ज्ञाता चेदसि शक्त्यै न ज्ञाता चेद्भवस्यहृदकृत्यै ॥९॥

सर्वेष्विति— भुवनानामम्ब ! सर्वेषु तुल्यं समं यथा तथा विशसि प्रविशसि तुल्यं सममेव निर्गच्छसि । ज्ञाता चेत् शक्त्यै असि, त्वं विदिता चेत् बलाय प्रभवसीत्यर्थः, न ज्ञाता चेत् अहृदकृत्यै भवसि । अयं भावः । अम्ब, यद्यपि त्वं सर्वेषु समानमेव यातायातविहारेण वर्तसे, तथाऽपि ये त्वामवरन्तीमुद्गच्छन्ती च विदन्ति, ते शक्तिवृद्धा भवन्ति, ये न विदन्ति ते साहृद्द्वारादचेत्ययं भेदः ॥९॥

अवतरणध्यानफलमाह ॥

अवतरणं ध्यातं चेद् आरोहणमद्भुतम् भवेच्छक्तेः ॥

यस्मिन्निर्दं शरीरं भवति महद्दंष्ट्रान्निघ्नमिव ॥१०॥

अवतरणमिति— अवतरणं ध्यातं चेत् शक्तेरारोहणमद्भुतं भवेत् । या नभसः शीर्षद्वारा शक्तिः शरीरे प्रवहन्ती विनाति, तामनुभवन्त्योऽन्ववेशते तस्य मूलाच्छक्तिर्वैभवतया आरोहति, विस्मयकारं भवति तदारोहणम् । यस्मिन् आरोहणे इदं भौतिकं शरीरं महद्दंष्ट्रान्निघ्नमिव भवति । दंष्ट्रान्-

गिनयन्त्रम्, आप्य ज्योतिर्वैद्युताग्निमाहुः य पायिवाग्नेः अन्यः अन्तरिक्षस्यानश्च ।
 पृथिव्यामेव तदाप्यं ज्योतिरभिव्यञ्जयितुं यद्यन्त्रं प्रभवति तद्वैद्युताग्नियन्त्र-
 मुच्यते । इदानीं भौतिकशास्त्रज्ञाः कृतकं तद्वैद्युताग्नियन्त्रं त्रिव्योपकारकं
 प्रकाशदायकं च साधयन्ति । इदं च प्रचलत्यस्मिन्व्युगे सर्वत्र प्रसिद्धम् ।
 ईदृशेन यन्त्रेण शरीरमुपगम्यते तस्य यो ध्यायति शक्तेरवतरणम् । उप-
 मानोपमेययोः साधर्म्यं तु शक्तिप्रकाशविजृम्भणम् ॥१०॥

उपेक्षिते ध्याने किं भवतीत्याह ॥

आरोहणमव्यातृषु हृदयेऽहङ्कारमात्रनिष्पत्यं ॥

तदनु शरीरमिदं स्यात् सुखाय दुःखाय वा यथाभोगम् ॥११॥

आरोहणमिति— अध्यातृषु प्रवहन्ती शक्तिमधिष्ठित्य ध्याने उदासीनतया
 वर्तमानेषु आरोहणं हृदयेऽहङ्कारमात्रनिष्पत्यं भवतीति शेषः । हृदये
 अशुद्धाहङ्काररूपा सज्ञा निष्पन्ना भवति, न तु शुद्धाहम्भावस्फूर्तिरूपा निष्ठा ।
 तदनु अनन्तरम् इदं शरीरं यथाभोगं भोगानुसारेण सुखाय दुःखाय वा स्यात् ।
 संसृतौ सुख-दुःखानुभवार्थैव भवति शरीरं, न तु शक्तिप्रकाशविलासात्मकं
 वैद्युताग्नियन्त्रमिव भवेत् ॥११॥

देव्याः सत्तैवोपाधिवशादहङ्कृतिर्भवतीत्याह ॥

या व्यक्तिता जनिमता- महङ्कृतिः सकलभेदधीभूमिः ॥

पृथगिव तवाम्बिके सा सत्तैवोपाधिसंश्रयाद् भान्ती ॥१२॥

येति— अम्बिके ! सकलभेदधीभूमिः सर्वभेदनुद्धृष्टाश्रयभूतेत्यर्थः । जनि-
 मता व्यक्तिता देहिता पृथगात्मतया वर्तनमित्यर्थः । या अहङ्कृतिः अह-
 मिद ममेदमिति पृथक्तया प्रतिभासते, सा उपाधिसंश्रयात् पृथगिव भान्ती
 तत्र सत्तैवेत्यन्वयः । सर्वव्यापिन्याः महाशक्तेः तत्र तत्राधिपिण्डमुपश्रित्वाया
 एव पृथगात्मत्वेन प्रतिभासो भवति । तस्माद्व्यक्तित्वलक्षणमहङ्कृति-
 महाशक्तिसत्तैव पृथगाभासत इत्युक्तम् ॥१२॥

एवं पार्यंक्यदृष्टिमेवाविद्यामाहुरिति तां वर्णयति ॥

एतामाहुरविद्यां बीजं संसारवृक्षराजस्य ॥
सर्वरसफलपुतस्य प्रारब्धजलेन देवि दोहदिनः ॥१३॥

एतामिति— देवि ! एतामविद्या संसारवृक्षराजस्य बीजमाहुः, वृक्षाणां राजा वृक्षराज. संसार., जनन-मरणात्मकः परिवर्त एव वृक्षराजः तस्य बीजं कारणमाहुः। संसारवृक्षराजं विशिनष्टि। सर्वरसफलपुतस्य सर्वे रसा यस्य फलस्य, तेन युनस्य, संसारपक्षे रसाः सृष्ट्यारादयः, वृक्षपक्षे पद्मरसाः कट्वादयः, फल प्रयोजन, पक्षे फलमेव। प्रारब्धजलेन दोहदिनः प्रारब्धं कर्मैव जलं तेन। दोहदम् स्पृहा अस्यास्तीति दोहदी तस्य, पक्षे वृक्षस्य कुमुमप्रसवात्पूर्वं या वाञ्छा सा दोहदमुच्यते। 'तद्-गुल्म-श्लेष्मादीनामकाले कुशलैः कृतम्। पुष्पाद्युत्पादकं द्रव्यं दोहदं स्यात्' इति शब्दान्वे। अयं विवेकः। अविद्या संसारस्य मूल, तस्य नव सन्ति रसाः, प्रारब्धं कर्म इच्छया द्वारा तं पोषयति, यथा वृक्षस्य बीजं कारणद्रव्यं, तत्फलस्य पद्मरसाः उक्ताः, दोहदसेकेन यथेष्टं प्रसूते कुसुमानि चेति। रसे, फले, बीजे, दोहदे च श्लेषः। तेन सावयव रूपकमलङ्कार ॥१३॥

शरीरे शक्तेरनवरतप्रवाहस्योपायमाह ॥

व्यक्तित्वापेक्षदेहे निम्ने कुल्पेव जनिमतां मातः ॥
प्रवहत्यनारतं ते शक्तिचित्राणि देवि तन्वाना ॥१४॥

व्यक्तित्वेति— जनिमता मान ! देहिना जननि ! देवि ! व्यक्तित्वापेक्षदेहे व्यक्तित्वस्य अहङ्कारस्य पृथगात्मभावस्य अपेक्षेः विधेयत्वेन निरवशेषं समसंके देहे शक्तिविलासोपाधिभूते शरीरे ते तव शक्ति चित्राणि अद्भुतानि तन्वाना कुर्वाणा अनारतं गन्तव्यं प्रवहति। अनायासेनाप्रतिहतगतिरूप्या धारया शरत्नीतिं शोतयितुम् उपमानमाह कुण्या निम्न इवेति। यथा निम्ने अथस्तनपदे कुण्या उपतनलान् प्रवहति तथेति। पृथगात्मत्वसामपेक्षाभावे शक्तिप्रवाहस्याहङ्कारस्यैव प्रतिबन्धिका म्यादिति गम्यते ॥१४॥

अथ पद्भि इन्द्रोर्वं हृदयतस्वम् आचष्टे ॥

सारमयामणुभूतं हृदयस्यं सूत्यो विदुश्चित्तम् ॥
श्रेष्ठं प्राणं केचन पञ्चानिलमूलभूतमाहुरिमम् ॥१५॥

सारमिति— मूरयो विद्वांसः अणुभूतं सूदमभूतम् अपां सारं प्राणम् आप्यः सारः प्राण इति छन्दोगातां श्रुतिः प्रागुदाहृता, हृदयस्यं हृदये स्थाने तिष्ठतीति हृदयस्यं चित्तं विदुः विदन्ति । घात्वर्षानुगमेन इह चित्तं संवित्पर्यायत्वेन बोध्यम् । केचन अपरे इमम् अपां सारं पञ्चानिलमूलभूतं पञ्चप्राणाना कारणभूतं श्रेष्ठं प्राणम् आहुः । उपनिषत्सु उपन्यस्तं मुख्यं ज्येष्ठं श्रेष्ठं वा प्राणम् आप्यमारं हृदयस्थानं भगन्तीति भावः ॥१५॥

मन एव चित्तसंज्ञं व्यवहरतां विभजनानभिज्ञानाम् ॥
कविलोकव्यवहार- स्तदधीनस्तत्त्वधीर्भवत्यन्या ॥१६॥

मन इति— विभजनानभिज्ञानां व्यवहरतां मनोज्ञ्यत् चित्तमन्यदिति विवेचनम् अजानन्त एव व्यवहारं कुर्वता जनाना मन एव चित्तसंज्ञं चित्ताख्यं भवति । कविलोकव्यवहारः तदधीनः, कवयोऽपि तम् अनभिज्ञलोकव्यवहारा- नुरोधेन मनश्चित्तपर्यायं प्रयुञ्जते । यद्यप्येव, तथाऽपि तत्त्वधीरन्या भवति । तत्त्वविवेचिका बुद्धिस्तु इतरैव, मनः पृथक्, चित्तं च पृथगिति ॥१६॥

तदनाहतस्य विलसद् दक्षिणतो दहरनामकगुहायाम् ॥
चित्तं कुलकुण्डात् काञ्च्यनुगृह्णाति देवि रश्मिकला ॥१७॥

तदिति— देवि ! तन् तस्मात् अनाहतस्य योगिभिर्दृष्टस्य पट्चक्रान्त- भूतस्य वक्षस्थलमध्यगस्थेत्यर्थः, दक्षिणतो दक्षिणपार्श्वे दहरनामकगुहाया दहाराकाशाख्यकुहरे इति भावः, विलसत् चित्तं सविद्रूपं ते तव काञ्चि रश्मि- कला प्रकाशांशविभेष इत्यर्थः, कुलकुण्डान् मूलाधाराद् अनुगृह्णाति प्रसादयति । आत्मस्फूर्तिस्थानं दहराकाशाख्यं हृदयं हृदयनीठस्य दक्षिणतो वांत् इति स्वगुरोर्महर्षेश्वरदेवम् आचार्यो रमणगीतायामाह—

“तस्य दक्षिणतो घाम हृत्पीठेनैव वामतः ।
तस्मात्प्रवहति ज्योतिः सहस्रारं सुप्तमया ॥”

इति । ननु स्वप्रकाशस्यात्मनः स्फूर्तिस्थानं हृदयमिति सिद्धे महर्षेरुपदेशे, कथमिदमुच्यते यन्मूलाधारात् काञ्चिद् देव्या रश्मिकला हृदयस्थं चित्तमनु-
गृह्णातीति ? नैष दोषः, पाञ्चभौतिकशरीरधारकाणाम् आधाराणां सर्वेषां मूलं
कुलकुण्डे प्रसिद्धम् । तस्मान्मूलाधारादेव शक्तिकला हृदयं परितः व्याप्रिय-
माणानां नाडीनां यथायथं व्यापाराय मामर्थ्यदानेनानुग्रहं करोति, अत एवा-
त्मस्फूर्तेरुपाधिं तत्रानुगृह्णाति । एव मूलाधाराच्छक्तिरश्मिकला उपाधि-
पोषिणी अहंवृत्तिस्फूर्तये प्रभवति, अयमेव चित्तानुग्रह उच्यते । न पुनरात्मा
स्फुरन् स्वप्रकाशस्तत्र शक्तिकलयानुगृह्यते, तस्य स्वतः प्रकाशमानत्वादितरा-
नपेक्षमिदमसत्ताकत्वाच्चेति बोध्यम् ॥१७॥

चित्तमनु श्लिष्टं ते कलयाऽद्भुतप्रमाणमिव भासा ॥

दपंणममलब्रह्म- प्रतिबिम्बाकार्यकं शिवे भवति ॥१८॥

चित्तमिति— शिवे ! ईश्वरि ते तव कलया रश्मिकलया अंशविशेषेण-
त्वयं, श्लिष्टम् आलिङ्गितं भासा दीप्त्या अद्भुतप्रमाणमिव स्थित, अद्भुत-
मात्र. पुरुष इत्युच्यते, वन्तुत. नाद्भुतप्रमाणं पुरुषो नापि तत्स्फूर्तिस्थानं
हृदयं वा, अत एव प्रभया अद्भुतप्रमाणमिव दृश्यते कस्या चिद्व्योमनिष्ठा-
दगाया, किं प्रमाणं तर्हि ? अणु सूक्ष्मं दुर्दशमिति भावः, तथाभूतं चित्तं
हृदयस्थानोपहितचित्प्रकाशात्मकं, अमलब्रह्मप्रतिबिम्बाकार्यकं दपंणं भवति ।
अणुव्यपि चित्ते शुद्धं ब्रह्मावण्डम् आत्मरूपेण स्फुरतीति तात्पर्यम् । चित्त-
मुपाधिदपंणस्थानीयं, शुद्धं ब्रह्म केवलं विम्बस्थानीयं प्रतिबिम्बस्थानीयं आत्मा
स्फुरतिप्रति विवेचनं भवति । अत्र श्रीमहर्षेरुक्तिर्भवति—

“हृदयबुद्धरमध्ये केवलं ब्रह्ममात्रं ब्रह्ममिति साक्षादात्मरूपेण भाति”
इति ॥१८॥

अन्तरमावर्तानि प्रतिबिम्बमकायमेतदीनास्य ॥

अद्भुतप्रमाणं प्राहुः- मन्त्रिनोपाधिर्दत्तभासते ॥१९॥

अन्तरमिति— आवर्तानिम् आवर्तान्य अम्भगां भ्रमण्य आभेवाभा यस्य
ननु मन्त्रिणाकारेण परिष्कृतं एतदन्तरम् आवापाम् ईनास्य अत्रायं प्रतिबिम्बं ते

तव उपाधिचिन्तासः उपाधिभूतचित्तसम्बन्धिप्रभायाः मानेन प्रमाणेन अद्भु-
ष्टामं प्राहुः । प्रतिबिम्बमुद्दिश्य अद्भुष्टाम विधेयम् । चित्ताकाशे अक्षरीरे-
स्वरप्रतिबिम्बस्य परिस्फुरत्वं अद्भुष्टाकृतित्वं च देव्याः उपाधिभूतचित्त-
गृहीतप्रभया सिद्धे इति भावः । अन्यत्सर्वम् अतीतेषु श्लोकेषु व्याख्यातम् ॥१९॥

अयं पिण्डाण्डेऽस्मिन् ईश्वरयोः सरूपत्वारूपत्वे व्यावष्टे ॥

दम्पत्योर्वा रूप- प्रतिबिम्बो चक्षुषोः शिवे भवतः ॥

कुलकुण्डे हृदये चा- प्यरूपयोरेव कश्चिदुल्लासः ॥२०॥

दम्पत्योरिति— हे शिवे ! वां युवयोः दम्पत्योः रूपप्रतिबिम्बो रूपयोः
स्वरूपयोः प्रतिबिम्बो द्वौ चक्षुषोर्द्वयोरङ्गोः भवतः वर्तते । 'य एषोर्प्रक्षिणि
पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाच' इत्यक्षिपुरुषविद्या स्तूयते छान्दोग्ये ।
इह वाम-दक्षिणयोः नेत्रयोर्वा ज्योतिर्मयो आकारो दृश्येते, तावेव ईश्वर्याः
ईश्वरस्य च प्रतिबिम्बावृत्तौ । चाक्षुषं ज्योतिरीश्वरयोः प्रतिबिम्बत्वेनोक्तम् ।
तयोरन्यत्र हृदये मूलाधारे च अरूपत्वेनैव विलसितं भवतीत्युत्तराखेनाह ।
कुलकुण्डे हृदये चाप्यरूपयोरेव युवयोः कश्चिदुल्लासः उल्लासविशेषः । पूर्व-
श्लोके हृदये प्रसृजते ईगस्याकाशं प्रतिबिम्बमिति लुक्तम् ॥२०॥

चित्तं स्तौति ॥

चित्तमणीयो वित्तं य इदं मूल्ये प्रपञ्चतोऽप्यपिकम् ॥

हृदयगूहायां निहितं जानीते स विजहाति बहिराशाः ॥२१॥

चित्तमिति— यः पुमान् इदं वित्तं बहिराख्ये हृदये अवस्थितं मूल्ये अर्घे
प्रपञ्चनोऽप्यधिकं विश्वस्मादधिकतरम् अणीयः अणुतरं मूढतरं हृदयगूहायां
निहितं वित्तं धनं, विधेयं, वित्तमुद्देश्यं, जानीते, स बहिराशाः विजहाति सर्व-
बाह्यकामत्यागी भवति, आत्मलाभेन तस्यात्मनामस्य सर्वाबाप्तेरित्यर्थः ॥

'परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि' इति प्राचामुक्तिः । इतश्च
छान्दोग्यश्रुतिर्भवति—'यच्चान्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम्' 'अयं
ये चास्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन्न लभते, सर्वं तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र
सुखंते सत्याः कामाः अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहितमशेषज्ञा

उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुः, एवमेवेमा. नर्वाः प्रजाः अहरहंच्छन्त्य एतं
ग्रहालोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्युडा' इति ॥२१॥

अथ साधनदशायां स्वाभिमता हृदयमूला शक्तिज्वालामयीं निष्ठांमाह ॥

अप्राप्ता मूर्धानं हृदयात् सम्प्रस्थिता घृता नाड्या ॥

त्वद्बुचिखता बुद्धि- त्वयि निष्ठा भवति देवि तन्निष्ठा ॥२२॥

अप्राप्तेति- देवि ! हृदयात्मप्रस्थिता उद्गता, मूर्धानं मस्तकप्रदेगम्
अप्राप्ता, नाड्या सूक्ष्मया प्राणनाड्या घृता गृहीता त्वद्बुचिः तव श्विः भा
बुद्धिः एतन्ना बोध उच्यते इत्यर्थः । तन्निष्ठा सा निष्ठा त्वयि निष्ठा भवति ।
स्पष्टम् । शिरस्त्रलावधि अगन्तव्यं हृदयादुद्गता अमृतनाड्या गृहीता बोध-
ज्वाला या भवति तत्र निष्ठैव त्वयि भगवत्या निष्ठा भवतीति तात्पर्यम् ॥२२॥

हृदय-भनसोः सूर्य-चन्द्रयोरिव सम्बन्धं प्रतिपादयति ॥

अन्नमयाणुं प्राप्तं धीज्योतिश्चन्द्रमार्कमिव तेजः ॥

परिभाष्यते महेश्वरि मन इति सङ्कल्पसम्भवस्थानम् ॥२३॥

अत्रेति- हे महेश्वरि ! आकांम् अर्कस्येदं सौरं तेजः ज्योतिः चन्द्रमिव
यथा सूर्यश्चन्द्रममे प्रकाशं ददाति तद्वदित्यर्थं, अन्नमयाणुं मानसं प्राग्ब्याख्यातं
प्राप्तं गतं धीज्योतिः । अतीन्द्रोकोक्तं हृदयात्प्रस्थितं नाड्या घृतं बुद्धिज्योतिः
मन इति परिभाष्यते । मनो विगिनष्टि । सङ्कल्पसम्भवस्थानं मन
इति सम्बन्धः । हृदयात्प्रस्थिता धीज्वाला मूर्धानम् अप्राप्ता ध्यानेन घृता
चेत् निष्ठा भवति, सङ्कल्पसम्भवस्थानं शिरः प्राप्ता चेत् तस्यास्तत्र मन
इत्याम्येति भावः ॥२३॥

मूर्धन्यपि लक्ष्यस्थाने विष्टकनेरपाम्निमाह ॥

सङ्कल्पे सङ्कल्पे विष्टकित्त मनसि विस्फुरन्तीं त्वाम् ॥

य उपास्ते स जनस्ते गृह्णाति महेश्वरलभे चरणम् ॥२४॥

सङ्कल्पे इति- हे महेश्वरलभे ! ईश्वरि ! सङ्कल्पे सङ्कल्पे प्रति-
सङ्कल्प मनसि विस्फुरन्तीं विष्टकित्त त्वां य उपास्ते स जनः ते तव चरणं

पञ्चमः स्तवकः

श्रीखण्डचर्चामिव कल्पयन्त्यो मुहुः कपोलेषु सखीजनस्य ॥
श्रीकण्ठकान्ताहसिताङ्कुराणां श्रीमन्ति कुर्वन्तु जगन्ति भासः ॥१॥

श्रीखण्डेति— श्रीकण्ठकान्ताहसिताङ्कुराणां श्रीकण्ठस्य शिवस्य कान्तायाः उमादेव्याः हसितानि अङ्कुरा इव अभिनवोद्भेदा इव तेषां भास शोभा जयन्ति भुवनानि श्रीमन्ति शोभावन्ति सौभाग्यवन्तीति यावत्, कुर्वन्तु विदधतु । कीदृश्यो भासः ? सखीजनस्य जयादेः कपोलेषु गण्डस्थलेषु श्रीखण्डचर्चा श्रीखण्डेन चन्दनेन चर्चा तिष्ठति मुहुः पुनः पुनः कल्पयन्त्य इव स्थिताः । पर्वतराजपुत्र्याः पार्श्ववर्तिन्यौ सत्यौ जया विजयेति च शिवपुराणप्रसिद्धे । बह्वीः सखीर्वात्ये पार्वत्याः कथयन्ति कवयः । तथा च कुमारसम्भवे 'रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनाम्' इति । कपोलेष्विति बहुवचनात् द्वयोर्वहूनां वा । इवोत्प्रेक्षायाम् । शुभ्राणा मन्दहसिनभासा सखीजनगण्डस्थलेषु गन्धलेपनविधायकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । प्रसरन्तीनाम् दरहसितभासा शुभ्रत्वशोभावहत्वाह्लादकत्वादिधर्मसम्बन्धेन गम्यमानेन निमित्तेन पार्श्वस्थितसखीजनकपोलोपगतनीतस्पर्शमुखशोभावहगन्धलेपकृत्तादात्म्यसम्भावना स्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

मुहुपदेन हसिताङ्कुराणां निस्सरता पौर्वापर्यक्रमवता तत्र तत्र भवेदन्तरमिति न भ्रमितव्यम् । विमृत्तराणा नवनवोद्भेदानां नैरन्तर्येऽपि प्रसारभङ्गीमौभाग्यात् प्रत्येकं भासमानतया पौनःपुन्येन सखीजनकपोलेषु गन्धलेपापण सम्भाविनम् । बहूनामपि उमाहसितममुद्भेदानाम् अविरामतर्पकरूपव्येऽपि नवनवोद्भेदाङ्कुराणां लोकोत्तररामणीयकव्यञ्जकम् । माघश्चाह । 'दाणे दाणे यन्नवनामुर्पति, तदेव रूप रमणीयतायाः' इति ॥

पार्वतीहासशोभानां सखीजनकपोलेषु विलासकपनात् देव्या. सखीनां प्रायेण स्वयम्भवं गमानाकारत्वं च द्योतिते । तेन च श्रीकण्ठकान्तात्वप्राप्तावपि मन्वीमर्चरी नवोडा देवीति ध्वन्यते । तथैवास्मिन् स्तवके नवयौवनपरिणयनत्यागवार्ता. प्रस्तूयन्ते । एवं मङ्गलभुवनमाङ्गल्यगम्पादिकाः पार्वतीमन्दहामप्रना. प्रार्थनागभितानीरक्तिभिरभिष्टुता. षडिनेत्यलम् ॥१॥

कीर्तिर्वलक्षा कुसुमायुधस्य स्वर्णाद्रिकोदण्डजयोन्नतस्य ॥
 दरस्मितश्रीद्विरदास्यमातु- द्रपीयसी वो वितनोतु भूतिम् ॥२॥

कीर्तिरिति— द्विरदास्यमातुः गजवक्त्रजनन्याः पार्वत्याः दरस्मितश्रीः मन्दहासप्रभा वः युष्माकं द्रापीयसी दीर्घतरां भूति विभूति चिरस्यायिनी सम्पदमिति यावत्, वितनोतु विदपातु । सा च दरस्मितश्रीः कन्दर्पकीर्ति-त्वेनावस्थितेति पूर्वार्धेनाह । स्वर्णाद्रिकोदण्डजयोन्नतस्य स्वर्णाद्रिमूहः कोदण्ड-श्चापः यस्य तस्य मेरुधन्वनः शिवस्य जयेन, कर्मणि पठ्ठी, उन्नतस्य उन्नति प्राप्तस्य कुसुमायुधस्य पुष्पायुधस्य बलक्षा शुभ्रा कीर्तिः समास्या यत्र इति यावत् ॥

त्रिपुरध्वंसोद्युक्तस्य शिवस्य सर्वोन्नतेन मेरुणा धनुष्मतः तस्माद्धनुषो-प्युत्तुङ्गतत्वं तस्य व्योमकेशस्योन्नेयम् । स्वशरीरदाहेनापि तरिमन्महोन्नते भगवति भयं पार्वतीविषयकरतिभावनिवर्हिण तज्जयः सम्पादितः । तत्र च शैलधनुषः पुष्पायुधेन विजयः पञ्चशरस्य अलौकिकं प्रभावं द्योतयति । तादृशा जयेन सिद्धेवास्य महोन्नतिरिति नात्र चित्रम् । कीर्तिश्च बलक्षा कामदेवस्य । आत्रह्यकीटं त्रिभुवनजयेन स्मरस्य कीर्तने तथा बलक्षत्व यथा हरविजये रतिनाथस्य । अत्र तु जगद्रूपापत्यसम्पादकपार्वतीपरमेश्वरपरि-णयपर्यवसायित्वाज्जयस्य । शिव-शक्तियोगरूपस्यास्य परिणयस्य पावन-सप्तत्वादनङ्गस्य कीर्तिः बलक्षा शुभ्रा निर्मलेति यावत् ॥

पार्वतीमन्दहसितप्रभैव कन्दर्पकृतहरविजयजातकीर्तिहेतुरिति सिद्धे हेतुहेतु-मतोः अमेदाध्यवसायात् स्मितश्रीः कुसुमायुधकीर्तिरित्युक्तम् । हेतुलङ्कारः । 'हेतुहेतुमतोरैक्यं हेतु केचित् प्रचक्षते' इति तल्लक्षणात् ॥२॥

प्रमथ्यमानामूतराशिबीचि- प्रोद्गच्छदृच्छाच्छनुषारकल्पाः ॥

युष्माकमिच्छां विदधत्वमोघां विघ्नेशमातुर्दरहासलेशाः ॥३॥

प्रमथ्येति— विघ्नेशमातु पार्वत्याः दरहासलेशाः मन्दस्मितलवाः युष्माकम् इच्छाम् वाञ्छाम् अमोघाम् अविफला विधेयविशेषणं विदधतु कुर्वन्तु । गणेश-मातुर्मन्दस्मितस्तुत्या अभीष्टसिद्धिप्रदायकाशिपः प्रयुक्ताः । पूर्वार्धेनैकपदेन मन्दस्मितलेशान् विशिनष्टि । प्रमथ्यमानामूतराशिबीचिप्रोद्गच्छदृच्छाच्छनुषार-

कल्पा प्रमथ्यमानस्य विलोड्यमानस्य अमृतराशोः क्षीरोदस्य वीचिभ्यः ऊर्मिभ्यः प्रोद्गच्छन्तः धीघ्रप्रवलमथनात् प्रकर्षेण निष्पन्ना अच्छाच्छा अतिस्वच्छाः तुपारकल्पा. ईषद्वृणाः अम्बुकणाः प्रसन्नसोक्रोपमा इति यावत् । सुनिर्मल-प्रसन्नमुखस्पर्शं अमृततुपारैः दरस्मितलेशानामुपमितत्वात् सुखस्पर्शकवेद्यत्वात् प्रायेण स्थूलतया अदृश्यविलासत्वं च ध्वनिते ॥३॥

चन्द्रातपः कश्चन सम्प्रसन्नो महेशनेत्रातिथितर्पणो नः ॥
मनोभिलापं सफलीकरोतु महेश्वरीहासलवप्रकाशः ॥४॥

चन्द्रातप इति— महेश्वरीहासलवप्रकाश पार्वतीमन्दहासद्योतः नः अस्माकं मनोभिलापम् अभीष्टविशेषं सफलीकरोतु सिद्धं विदधातु । कथंभूतः महेश्वरीहासलवप्रकाश ? महेशनेत्रातिथितर्पण महेशस्य नेत्रे लोचने एव अतियी जनीयौ भोजनार्थिनौ तौ तर्पयतीति महेशनेत्रातिथितर्पणः सम्प्रसन्नः समीचीनप्रसन्नताविशिष्टः कश्चन चन्द्रातप ज्योत्स्नाविशेषः । तद्रूपो देवीमन्दहासप्रकाशोऽमदभीष्टसिद्धिं विदधात्वित्यभ्यर्थना । यद्यपि चन्द्रातपहासलवप्रकाशयोस्ताद्रूप्यकथनाद्रूपकमलङ्कारः, तथाऽपि महेश्वरीहासलवप्रकाशे आरोप्यमाणस्य चन्द्रातपविशेषस्य महेशनेत्रातिथेयोपयोगित्वात्परिणामोऽलङ्कारः । सुषशीनलामृतगर्भचन्द्रातपविशेषेण हासलवेन महेशनेत्रयोः अमृताशनत्वे सिद्धे, तस्य गर्वेशदृष्टिगन्तरणस्य सकलतापोपगमनत्वं मनोभिलापपूरणेन निर्वाहमिति अलङ्कारेण वस्तुध्वनि ॥४॥

वलक्षवक्षोजपटाञ्चलेन घलेन सार्धं कृतकेलयो नः ॥
पुरप्रयारातिकलप्रहास- भासो निरासं विपदा त्रिव्यासुः ॥५॥

वलक्षोनि— घलेन चञ्चलेन, वलक्षवक्षोजपटाञ्चलेन वलक्षं धवलं वक्षोजयो स्तनयोः पटाञ्चलं वस्त्राद्यं तेन सार्धं घवलोत्तरीयाद्येण सहेति यावत् । कृतकेलय कृतां केलयः परीहासा. याभिन्नाः पुरप्रयारातिकलप्रहासभाग पार्वतीमन्दहाससोभाः नः अस्माकं विपदाम् आपदाम् निरासं त्रिव्यासुः गर्वादिनिवारण विधेयागुत्त्रियासीरूपप्रार्थना । देव्याः पुष्पस्मितहासभासां गुणोन्नीयवमनबलाञ्चलेन सह त्रियमाणानां केलीनाम् अशुभरूप्यात् समा-

लङ्कारः । तदुक्तं विश्वनाथेन 'समं स्यादानुरूप्येण श्लाघा योग्यस्य वस्तुन.' इति ॥५॥

भूयासुरायासहराणि तानि स्मितानि भूतेषामृगीदृशो नः ॥
येषां त्विषो विभ्रति दिग्बधूटी- गण्डेषु कर्पूरपरागलीलाम् ॥६॥

भूयासुरिति— भूतेषामृगीदृशः शिवमुन्दर्या. तानि, यानि उत्तरार्धेन वर्ण्यमानानि स्मितानि दरहसितानि नः अस्माकम् आयासहराणि थमापनोदनानि भूयासुः । येषां स्मिताना त्विषो भासः दिश एव बधूटचस्तासा गण्डेषु कपोलस्थलेषु दिग्बधूटीगण्डेषु कर्पूरपरागलीलां कर्पूरस्य घनसारस्य परागाणा धूलीनां लीला विभ्रति । स्मितत्वित्सु कर्पूरपरागगतलीलापदार्या-रोप. पदार्यवृत्तिनिदर्शनालङ्कारः । इमा ललितोपमामाह षण्डी । उपात्तयोः स्मितत्वित्-कर्पूरपरागपदार्ययोरर्थाभेदः, उपमाने उपमेयवर्मांरोपात् औपम्यपर्यवसायी । तथा चोक्तं रसगङ्गाधरकृता 'उपात्तयोर्ययोरर्थाभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शन' इति । उपमेयभूतशिवमुन्दरीस्मितत्विया कर्पूरपरागगतोपमानवर्मेण सूक्ष्मतया सर्वदिग्बधूटकत्वं सर्वेशोभावहत्वं शीतमुख-स्पर्शत्वं च द्योत्यन्ते । शीतलोपचारस्य आयासहरत्वप्रसिद्धेः आशीरूप-प्रार्थनस्यौचित्यमवधेयम् ॥६॥

कुर्वन्तु कामं सफलं (त्व)मदीयं कुलाद्रिकन्याहसितानि तानि ॥
येषां मयूखैः क्रियते सितान्त्रे- उद्यानवाटीषु नवो वसन्तः ॥७॥

कुर्वन्त्विति— यानि उत्तरार्धेन वक्ष्यमाणानि तानि कुलाद्रिकन्याहसितानि पावंतीस्मितानि त्वदीयं तवेम काम मनोरथं सफलं फलितं कुर्वन्तु विदधतु । येषां कुलाद्रिकन्याहसितानां मयूखैः किरणैः सितान्त्रेः हिमाचलस्य उद्यानवाटीषु उपवनराजिषु नवो वसन्तः कुमुमप्रसवसमयः क्रियते । हविमयूखानां नित्यसन्निहितत्वात् वसन्तरथं नवत्वम् । तच्च नित्यकुमुमितोपवनत्वं बोध्यम् । उपवनराजिषु नित्याभिनववसन्तविलासाभावात्कत्वात्तेषां मयूखानाम् अमृतात्मकरत्वं द्योत्यम् । अमृतकिरणो ह्योपवीशः ॥

अत्र हसितमयूखानां नववसन्तकरणोपयोगित्वं निवध्यते, न तु गम्यमाना-

मृतमपूखानाम् । तस्मादारोप्यमाणानाम् अमृतमपूखानाम् आरोपविषयस्मित-
मपूखात्मतया परिणमनात्परिणामालङ्कारः ॥७॥

आग्नेदितं भूषणचन्द्रभासां नासाविभूपामहसां द्विरुक्तिः ॥
पुरारिनारोस्मितकान्तयो मे पूर्णानि कुर्वन्तु समीहितानि ॥८॥

आग्नेदितमिति— पुरारिनारोस्मितकान्तयः पार्वतीमन्दहसितप्रभाः मे मम
समीहितानि अभीष्टानि पूर्णानि सिद्धानि कुर्वन्तु । कथनूताः पुरारिनारी-
स्मितकान्तयः ? भूषणचन्द्रभासा हरशिरोज्ज्वलरभूतचन्द्रकान्तीनाम् आग्नेदित
द्विस्त्रिरुक्तं, पुनश्च नासाविभूपामहसां नासिकाभरणमणिशोभानां द्विरुक्तिः
पुनरुक्तिः ॥

स्मितकान्तिषु आरोप्यमाणाना भूषणचन्द्रभासां विभक्तिभेदाद्वैयधिकर-
ण्येन रूपकम् । एवं भूपामहसा स्मितकान्तीना च विभक्तिभेदः । रूपकं च
विषयस्य उपमेयस्य विषयिणा उपगानेन ताद्रूप्याद्रञ्जनं 'विषयभेदताद्रूप्य-
रञ्जनं विषयस्य यत्' इति रूपकलक्षणात् ॥८॥

एवमष्टानिः श्लोकैर्भगवत्याः स्मितस्य सर्वजगन्माङ्गल्य-सर्वाभीष्टप्रदाय-
वत्वादि स्तुत्या निर्मायेत्यारम्यास्तवकान्ते परिणयकल्याणवार्ताः प्रतुष्टूपुः तत्र
प्रसक्तमङ्गलबन्धमोन्दर्यादि देव्याः स्तोति ॥

निर्माय विश्वालयमम्ब शर्व- स्वया समं शिल्पविदा त शिल्पी ॥
विहर्तुमिच्छन्प्रिय वोदुमेच्छ- श्रारी भवन्तीं पुरुषो भवंस्त्याम् ॥९॥

निर्मायेति— अम्ब ! त. प्रतिद्वः तच्छब्दवाच्यः शर्वः सर्वेश्वरः शिवः
स्वयं शिल्पी निर्माणकलाविचक्षण. शिल्पं वेत्तीति शिल्पविन् तथा शिल्पविदा
स्वया समं सह विश्वं ब्रह्माण्डमेवालय. निवागप्रदेगः त निर्माय कल्पयित्वा,
अयि सम्बोधने, विहर्तुं मञ्चरितुं शीटिमुमिति यावत्, इच्छन् वाङ्मनाप्रिय स्वयं
पुरुषो भवन् जायमानः, नारी भवन्तीं भुवः शानुर्दीप् स्त्रीरूपतया जायमानां
त्वा वोदु भर्तुम् ऐच्छन् जयामयत । उत्पूर्वकस्य वहेरेव परिणयार्थस्त्वेप्रिय
शिवयो. नारी-गुरुरभावप्रेयाकथनादत्र वहनवद उदहनपर्यायत्वेनैव वाच्यम् ।

विहारार्थं विश्वनिर्माणे गर्वेण अम्बामहचरेण निर्वर्तयितुमिष्टे, निर्माणात्परं स्त्री-गुह्यभावेन भार्या-भर्तृभावेच्छा सञ्जाता । तेन गर्वं वाङ्मिरि मर्तरि जायमाने, अम्बायां च वाङ्मि अर्हायां भार्यायां जायमानाया कुनः गर्वस्य विहारेच्छापूर्तिः ? विश्वालयनिर्माणप्रारम्भिकेच्छा जगन्माता-पितृत्वबीजभूतदाम्पत्य-भावनिर्वाहिका जातेत्यर्थः ॥९॥

दिव्यं दुकूलं घवलं दधाना वेध्या फणीन्द्रोपमया लसन्ती ॥
प्रफुल्लराजोवविलोचना त्वं प्रपञ्चभर्तृर्नयनाग्यहापाः ॥१०॥

दिव्यमिति— अम्ब ! प्रफुल्लराजोवविलोचना विकसितकमलनयना त्वं प्रपञ्चभर्तुः जगत्यतेः शिवस्य नयनानि शीष्यपि अहापीः समाकर्षः । तादृक् सौभाग्यं तव सुरोजनेत्रयोः, यादृशा हरस्य सोममूर्थाग्निनेत्राणि हूतानि जितानीति यावत् । पार्वतीसन्दर्शनपारवस्यात् हरस्य ज्वलनेत्रस्यापि निर्घोर्यत्वमुक्तं भवति ॥

कयंभूता त्वम् ? दिव्यं दिवि भवं न भौमं घवलं शुभ्रं दुकूलं वसनं दधाना परिदधाना, फणीन्द्रेण भोगिराजेनोपमा सादृश्यं यस्याः तथा फणीन्द्रोपमया वेध्या संयतकवर्या लसन्ती राजमाना, तादृशी त्वम् अहापीरिति सम्बन्धः । वेणीवन्द्यस्य भोगीन्द्रस्य च नैत्यमनुष्यत्वादिसाधर्म्यात् औपम्यमुक्तम् । परिधानघवलमा तु वेणीनीलमलावर्ण्यं पुष्पाति ॥१०॥

प्रत्यङ्गवन्धं ज्वलदुत्तमं ते भुजङ्गराजोपमवेणि रूपम् ॥
आत्मकनिष्ठस्य च विश्वभर्तु- वाराधयामास विलोचनानि ॥११॥

प्रत्यङ्गवन्धमिति— प्रत्यङ्गवन्धम् अङ्गवन्धे वदनवज्रोत्रमुजलतारी ज्वलत् परिस्फुटम् उत्तमं वरिष्ठं सर्वलक्षणलक्षितमिति यावत् । भुजङ्गराजोपमवेणि भुजङ्गराजेन भागेन्द्रेणोपमा सादृश्यं यस्याः सा वेणी केधवन्धो यस्य तत् ते तव रूपम् अङ्गसोष्ठवमम्पन्नं कर्तुं आत्मकनिष्ठस्य आत्मनि स्वात्मनि एका केवला निष्ठा दृष्टस्वितिर्यस्य तस्य, चाप्यर्थे, विश्वभर्तुर्जगदीश्वरस्य विलोचनानि बहुवचनान् शीष्यपि आराधयामास तांयामास । लोकोत्तर-गौत्र्यदर्शनजन्यशीतलजया ज्वलनात्मवत्तृतीयनेत्रस्यापि शान्तिः अनुत् । तथा-विषयान्तिजनकं त्वद्रूपकृतमाराधनम् । यद्यपि विश्वभर्तुः शिवस्य आत्मकनिष्ठतया अनन्यविषयत्वम् अनिर्वाच्या धीरता च मिद्रे, तथाऽपि तत्रयना-

कर्पकलावप्यसौभाग्यादुमादेवीरूप भगवतो हरस्य हृदयमावर्ज्यं धीरता वि-
चातय तन्नयनाराधकम् अमूदिति चकाराद् गम्यते । एवं च विषयविमुखस्य
कामदाहिनो नयनत्रयतर्पणरूपपदार्यनिष्पत्तेरसम्भावनीयवर्णनादसम्भवोऽलङ्कारः
'असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसम्भाव्यत्ववर्णनम्' इति तल्लक्षणात् ॥११॥

अभूस्त्वमाद्यस्य मनोमदाय स चापि ते प्रीतिपदं बभूव ॥

न केवलं वा सकलस्य चासी- दाम्पत्यबन्धस्य तदम्ब बीजम् ॥१२॥

अमूरिति— अम्ब ! त्वम् आद्यस्य सर्वेषां पुरुषाणां प्रथमस्य सर्वस्यापि
मूलमतस्य पुरुषस्येति यावत्, मनोमदाय मनसश्चित्तस्य मदाय हर्षाय 'मदो
रेतमि कन्तूर्या गर्वे हर्षेभदानयोः' इति त्रिकाण्डशेषः । अभूः आसीः । सः
शिवश्चापि ते तव प्रीतिपदं प्रीतेर्मुदः पदं स्थानं बभूव । एवं पूर्वार्धेन शिव-
यो परस्परप्रेमास्पदत्वमुक्त्वा तत्फलितमुत्तरार्धेनाह तत् अन्योन्यहर्षाघायकत्वं
षां केवलं युवयोरेव दाम्पत्यबन्धस्य जाया च पतिश्च दम्पती तयोर्भाव-
दाम्पत्यं तदेव बन्धः अन्योन्याविश्लेष्यतारूपः सम्बन्धः तस्य बीज कारणं
नामीत् नामवत्; किंतु सकलस्य दाम्पत्यबन्धस्य च लोके सर्वत्र दाम्पत्य-
भावस्येत्यर्थे बीजमासीत् । युवयोरन्योन्यप्रेमबन्धः प्रथमं युवयोः दाम्पत्य-
सम्पादकः अनन्तरं तत्फलितजगद्रूपपत्याज्जायमानस्य सर्वस्यापि स्त्रीपुरुष-
लोकगतदाम्पत्यभावस्य कारणमभूदिति भावः । बीजमित्यत्र शिवयोरन्यो-
न्यप्रेम्णा बीजत्वोक्त्या तयोर्दाम्पत्यस्य वृन्तत्व ध्वन्यते बन्धशब्दप्रयोगात् ।
'वृन्तं प्रभवबन्धनम्', फलं तु जगद्रूपमपत्यमुत्प्रेयम् । असत्यपत्ये जगति
जगदीश्वरदाम्पत्यस्य वैयर्थ्यात् गीयित्यापत्तेर्वा । तथा चाह भवभूतिः—
“अनःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहमश्रयान् ।
आनन्दप्रन्यरेकायमपत्यमिति पठघते” ॥

इति । अत्र शिवयोः परस्परप्रेमाधानरूपोपकारादन्योन्य नामालङ्कारः ॥१२॥

तवानिजान्ता नयनान्तवृत्ति- हसिः पुरारेदश्च नवेन्दुहारी ॥

चमो विषाहोऽप्यत्रुर्वरङ्गं निर्वर्तयामासतुरादिरामे ॥१३॥

तवानीति— आदिरामे ! आदिगुन्दरि भगवति, तव नयनान्तवृत्तिः नयना-
नयो. अगाद्गयोर्दंतिविश्रागः इत्यर्थः, अनिजान्ता अत्यन्त कमनीया ।

पुरारेः शिवस्य च हासः नवेन्दुहारी नव इन्दुरिव हारी मनोहरः । उभौ त्वन्नयनान्तवृत्तिः पुरारिहासश्च विवाहोत्सवपूर्वरङ्गं विवाहे पाणिग्रहणे य उत्सवः उत्सूते सुखमित्युत्सवः उद्धर्षः तस्य पूर्वरङ्गं पूर्वं रज्यतोऽस्मिन्निति पूर्वरङ्गः त विघ्नशामकं कर्मविशेषं निर्वर्तयामासतुः निर्वाहयामारातुः । उमा-देव्या. कगनीयकटाक्षविलासरूपा वृत्तिः, शिवस्य अवेन्दुवद्रमणीयो मन्दहासश्च उभौ मिलितौ निष्प्रत्यहम् उद्वाहमहोत्सवनिर्वाहकावभूताम् इति भावः । पूर्व-रङ्गमित्यनेन पार्वतीपरमेस्वरयोर्द्वाहस्य नाटयत्वद्योतनेन रूपकध्वनिः । पूर्व-रङ्गश्च नाट्यशाला । तत्र क्रियमाणो रङ्गविघ्नापहो नान्दीपाठ-गीत-वादित्रादिविधाङ्गकर्मविशेषोऽपि पूर्वरङ्गशब्देन व्यपदिश्यते । अत्र नयना-न्तवृत्तिरिति स्त्रीलिङ्गस्य हास इति पुल्लिङ्गस्य च स्वारस्यात् नटी नटश्च पूर्वरङ्ग प्रकुर्वाणी ध्वन्येते । लज्जितायाः ध्ववाः विवाहकाले नयनान्तवृत्तिः औचित्यं पुष्पाति । तथा वरस्य मन्दहासश्च । उत्तरत्र च एतच्छायः 'ब्रह्माण्डरङ्गभाजो नटयाः शिवसूत्रधारसहचर्या' इति श्लोको दृश्यमानो ऽवधेयः ॥१३॥

दातुं प्रभुः सान्त्वयितुं समर्थः कर्तुं क्षमस्तर्जयितुं च शक्तः ॥

संरक्षतान्मां तव सर्वबन्धे करस्तुपारांशुभृता गृहीतः ॥१४॥

दातुमिति— सर्वबन्धे ! सकलैरपि स्तुत्ये दातुम् अभीष्ट भक्तलोकावेति शेषः, प्रभु ईशः । सान्त्वयितु भक्तलोक प्रीणयितु समर्थः । कर्तुम् इच्छानु-सारेण किमपि भेदेनापि साधयितु क्षम, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वात् । तर्जयितु भत्संयितु च शक्तः । एवं सामादिवचतुर्विधोपायदक्ष- तुपाराशुभृता चन्द्रधरेण शिवेन गृहीतस्तव करः अर्वाङ्क्षिणः, विवाहे दक्षिणपाण्येव ग्रहणस्य विहित-त्वात् । मा संरक्षतात् पालयतु । रक्षणपरो दक्षिणकरो देव्याः प्रतिद्वः । देवीदक्षिणहस्तस्य चन्द्रभृद्ग्रहणेन विशेषितस्य दानसान्त्वनादिसामर्थ्यं स्वरसता-वहं बोध्यम् । एकस्यैव करस्य दान-सान्त्वन-करण-तर्जनोल्लेखनादुल्लेखा-लङ्कारः ॥१४॥

स्प्रष्टुं न शक्या परमे परेस्त्वं स चान्द्रया चिन्तयितुं न शक्यः ॥

त्वमेव शर्वस्य स एव तैम्ब दाम्पत्यमेव युवयोस्तु सत्यम् ॥१५॥

स्प्रष्टुमिति— अम्ब ! परमे ! उत्तमे ! त्व परै. ईश्वरात् अन्वं स्प्रष्टु न शक्या । स चेश्वरः त्वद् अन्यया चिन्तयितु न शक्यः । शर्वस्य त्वमेव

नान्याऽस्ति । तव स एव नान्योऽस्ति । एवं युवयोस्तु शिव-शक्त्योरेव दाम्पत्यं सत्यं, अन्यत् दाम्पत्यं न सत्यम् ॥

अथ शिव-शक्त्योर्दाम्पत्यभावस्य अन्योन्यात्मकत्वमवियोज्यत्व चोक्ते । अत एव यत्सत्यं दाम्पत्यं तदविकारि भवति नेतरत् ॥

वस्तुतस्त्वेकमेव शिव-शक्त्योर्दाम्पत्यं सत्यं, अन्यानि लोके दाम्पत्यानि तद्विवर्ताः सर्वस्यापि पुञ्जातेः शिवमूलत्वात् सर्वस्याश्च स्त्रीजातेः शक्तिमूलत्वाच्चेति बोध्यम् ॥१५॥

निजाद्वर्तसेन्दुत इन्दुमन्य- मुत्पाद्य ते शम्भुरदाद्वर्तसम् ॥

मूर्तानिवासौ शुभगात्रि रात्रि प्राप्य त्वदीयां कवरीं चकासे ॥१६॥

निजादिति- शुभगात्रि ! शुभानि मङ्गलानि गात्राणि अङ्गानि यस्याः सा शुभगात्री तस्याः सम्बुद्धिः, अम्ब ! शम्भुः शिवः निजात् स्वस्मात् वर्तसेन्दुतः वर्तसंभूतः भूषणभूत इन्दुश्चन्द्रः तस्मात् पञ्चम्यास्त्वसिल् अन्यम् इतरम् इन्दुम् उत्पाद्य सृष्ट्वा त ते तुभ्य वतम भूषणम् अदात् व्यतारीत् । असौ भूषणचन्द्रः त्वदीया त्वत्सम्बन्धिनी कवरी केशवेशमित्यर्थः, मूर्ता गृहीतरूपा रात्रि निशामिव प्राप्य चकासे भासितवानित्यर्थः । उदाहसमये वरेण शिवेन वर्ध्ने पार्वत्यै उत्तमाङ्गाभरण स्वात्मशिरोभूषणादिप्याद्य दत्तमिति भावः । नैत्यसायम्याद्रात्रिकवयोस्तादात्म्यसम्भावनाया स्वरूपोत्प्रेक्षा । चकास इत्यत्र हरस्य पिशङ्गजटागतभूषणादपि पार्वत्याः नीलकवरीगतभूषणस्य भासनातिशयो चोत्पत्ते ॥१६॥

वभूवियागेन्द्रगृहे यदा त्वं स चेश्वरस्तत्र चकार वासम् ॥

विलोकमानस्तत्र देवि विद्यु- त्पाञ्चालिकायाः कमनीयभावम् ॥१७॥

वभूवियेति-देवि ! यदा त्वम् अगेन्द्रगृहे अगेन्द्रस्य पर्वतराजस्य पितुर्गृहे वभू- विद्य वासमकरोः, तदा यत्तदोन्मित्यमम्बन्धात् तदेत्यध्याहार्यं, तत्र हिमाचले स ईश्वरश्च वामं चकार । किं कुर्वन् ? विद्युत्पाञ्चालिकायाः विद्युन्मयी पाञ्चालिका कृत्रिमपुत्रिका तस्याः तव जाग्वल्यमानविद्युत्कृतपुत्रिकावन् स्थिताया इति यावन्, कमनीयभावं रामगीयकं विलोकमान आहर्न् चक्षुषा वासं चकारेति सम्बन्धः । ज्योतिरग्ज्वलरामणीयकमम्पन्नं तन्वीत्व हरनयनाकपंक विद्युदित्यनेन गम्यते ॥१७॥

सिद्धं स वां साधयितुं प्रवृत्तो योगं प्रदद्यो मदनदक्षकल्पे ॥
 यशीति कीर्ति गिरिदास्य भर्तुं तुभ्यं त्वपणोति यशश्च कर्तुम् ॥१८॥

सिद्धमिति— अम्ब ! सः प्रसिद्धः मदनः भग्नयः वां युवयोः सिद्धं नित्यं न तु साध्यं योगं शिव-शक्तिदाम्पत्यरूपं भग्नयं साधयितुं निष्पादयितुं प्रवृत्तः उपशान्तः प्रदद्यः भस्मनात्कृतः सन्, गिरिदास्य शिवस्य वशी जितेन्द्रियः स्वाधीन इति वीति म्याति भर्तुं पोषयितुं तुभ्यं तु अपर्णा तपश्चर्चायां पर्णाम्यवहारं च त्यक्तवतीति हेतोः अपणोति यगः कर्तुं च चकल्पे प्रवभूव । कृच्छ्र तपः प्रियलानाय शरित्पत्न्या अपणोति गान देव्याः प्रनिद्धम् । महा-कनिश्चाह—

“स्वर्षविशीर्णद्रुमपणंवृत्तिता परा हि काष्ठा तपनस्तथा पुनः ।
 तदप्यपाकीर्णमिति प्रियवदां वदन्त्यपणोति च तां पुराविदः” ॥

(कुमारमग्नवे ५ स. १८ श्लो.) इति । अत्र सिद्धं पार्वती-शरभेश्वर-योगं साधयितुं मदनस्य प्रवृत्तिहेतुः गिरिदास्य वशित्वकीर्तिभरणं हेतुमन् तयो-माया अपणोति यगःकरणं च । एवं हेतोहेतुमता सह वर्णनान् हेतुलङ्कारः । तदुक्तं चन्द्रालोके — “हेतोहेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते । अभावुदेति शीतां-गुर्मानच्छेदाय मुञ्चवाम्” ॥ इति ॥१८॥

घोरं तपश्चेन्नचितं त्वयाऽपि प्राग्रूपभर्तुः समनुग्रहाय ॥
 विहाय यत्नं क इहासिलाम्ब सम्बद्धमप्यर्षमुपंतु जन्तुः ॥१९॥

घोरमिति— अस्तित्त्वाम्ब ! त्वयाऽपि कस्यां प्राग्रूपभर्तुः प्राग्रूपे पूर्वम्णे पूर्वं सतीत्वेनावस्थितायाः यः भर्ता पतिः तस्य समनुग्रहाय स्वाङ्गीकरणरूप-प्रसादाय घोरं कठोरं तपः अनशनादिकृच्छ्रतमाध्यं रचितम् अनुष्ठितं चेत्, इह को जन्तुर्जन्मी यत्नं विहाय प्रयत्नं विनेत्यर्थः, सम्बद्धमपि अर्थं साध्यत्वेन सिद्धत्वेन वा स्थितम् उपपन्नम् इष्टविषयम् उपंतु लनताम् । सिद्धपूर्वमर्ष-नुग्रहनिमित्तं घोरतपश्चरणं पार्वत्या अन्वावश्यकं चेत् किमु न अन्यस्यालस्य जन्तोरिष्टार्थलाभे अत्यन्तमावश्यकः प्रयत्न इति वक्तव्यम् ? आवश्यकमेवे-त्यर्थः । कैमुत्यन्यायेनार्थापत्तिरलङ्कारः । ‘कैमुत्येनार्थमितिदिः गार्थापत्ति-रिप्यठे’ इति तल्लक्षणात् ॥१९॥

रूपं पुरारेरयवा तदेतत् सेयं च चेष्टा समयान्तरेषु ॥

कान्तं वपुः कान्ततराश्च लीला- स्त्वया समं खेलितुमेव घत्ते ॥२२॥

रूपमिति— अपवा कवेविकल्पोऽयं वक्ष्यमाणोऽयः । समयान्तरेषु अन्येषु समयेषु, न तु पार्वत्या सह विहारकाले । तदेतद्रूपं ज्वलत्पदादि प्रागुक्तं रूपं भवति । मेयं च चेष्टा श्मगानवासादिश्च समयान्तरेषु भवतीत्यध्या- हायम् । एष भगवान् तव कान्तः त्वया समं खेलितुं षीडितु कान्त कमनीयं यपु गात्रं, कान्ततराः कमनीयतराः लीलाश्च घत्ते धारयते । इच्छानुगारे- षोपपन्नं रूपं स्वीकर्तुं प्रभुहि यम्नु ॥

एवं च पार्वत्या सह विहारे कमनीयवपुर्धारी इति शिवयोः शृङ्गार- वर्णने मुक्तभोगिकटकेन पापिनेत्यारम्य द्वादशम्वक्त्रे वक्ष्यते ॥२२॥

प्रहृष्टयक्षः समवेतसिद्धो नृत्यद्गणेन्द्रो विकसन्मुनीन्द्रः ॥

भूयोऽपि धोगो युवपोहिमाद्री बनार मातर्महमद्वितीयम् ॥२३॥

प्रहृष्टेति— मातः ! प्रहृष्टयक्षः प्रहृष्टाः मुदिता यदाः देवयोनिविभेषाः हिमाचलवामितः यस्मिन् सः, समवेतसिद्धः समवेता. सम्मिलिताः सिद्धाः सिद्धपुरुषाः यस्मिन् सः, नृत्यद्गणेन्द्रो नृत्यन् गणेन्द्राः प्रमथगणश्रेष्ठाः यस्मिन् सः, विकसन्मुनीन्द्रः विकसन्तः उल्लसितमानसा. मुनीन्द्राः तापसश्रेष्ठाः यस्मिन् सः । युवयोः शिवयोः भूयोऽपि पुनरपि योगः प्रकटिनदाम्पत्यः समागमः हिमाद्री हिमाचले अद्वितीयम् अनुपमं महम् उत्सवं बनार पुषोप । प्रहृष्टयक्ष इति पाठे प्रहृष्टो वधू-वरपक्षौ यस्मिन्निति विग्रहः, पार्वतीपक्षः हिमवद्बन्धु- वर्गः, शिवपक्षस्तु प्रमथगणयक्षराजादिः ॥२३॥

महेश्वरस्त्वां परिणीय लेभे यावात्मजौ द्वावनघाङ्गि मुह्यौ ॥

एकस्तयोर्भ्राम्यति विद्वमत्तुं भूमृत्तटीराथ्यपते वतान्यः ॥२४॥

महेश्वर इति— अनघाङ्गि अनवधविग्रहे, महेश्वरस्त्वां परिणीयोद्वाह्य मौ मुह्यौ प्रधानौ द्वौ आत्मजौ तनुजन्मानौ लेभे प्राप, तयोर्द्वयोः एको गणपति विश्वमत्तु मोक्तुं भ्राम्यति अद्विति । गणपतेर्भुक्तिप्रियत्वं लम्बोदरत्वाद्विद्वजितं प्रसिद्धम् । अन्यः भूमृत्तटीः पर्वतभूमीः वाथ्यपते वाथित्य वसति । वर ! विस्मये । एको भ्राता भ्रमणशीलः, अन्यः न क्वापि गच्छन् मुखेन स्थिरो वसतीति

विस्मयः ॥ स्कन्दस्य पर्वतगुहावासित्वं नगरन्ध्रकृद्गुहादिनामभिः प्रख्यातम् ॥

जगत्कुटुम्बयोः शिवयोः सुरासुरमानवादिजनकत्वेऽपि स्कन्दगणपत्योरा-
त्मजातत्वे वैशिष्ट्यं द्योतयितुं तौ मुम्यत उक्तौ ॥२४॥

सङ्कीर्तयन्त्यो जगतां जनन्याः कल्याणवार्ताः कमनीयकीर्तः ॥

इमाः प्रमोदाय सतां भवन्तु सन्दर्भशुद्धा उपजातयो नः ॥२५॥

सङ्कीर्तयन्त्य इति— कमनीयकीर्तः रमणीयशसः जगतां लोकानां
जनन्याः मातु कल्याणवार्ता परिणयाधिकृतमङ्गलप्रवृत्तीः सङ्कीर्तयन्त्यः
समीचीनतया गायन्त्यः सन्दर्भशुद्धा सन्दर्भे पदवाक्यगुम्फनपद्यरचने निबद्धे
शुद्धाः निर्दुष्टाः पदपदार्थवाक्यवाक्यार्थदोपरहिताः इमाः एवं रचिताः नः
अम्माकम् उपजातयः उपजातिवृत्तनिबद्धाः श्लोकाः सताः सज्जनानां प्रमोदाय
सन्तोषाय भवन्तु कल्पन्ताम् ॥२५॥

पञ्चमः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः

पष्ठः स्तवकः

अथ द्वितीयघातकस्य द्वितीयेऽस्मिन् स्तवके विश्ववैभवसम्पत्तिर्देव्याः स्तूयते ॥

हर्तारः शशिकीर्तः कर्तारो नवभासाम् ॥

भर्तारो मम सन्तु स्कन्दाम्बादरहासाः ॥१॥

हर्तार इति— शशिकीर्तः शशिनश्चन्द्रस्य कीर्तः ख्यातेः हर्तारः अपहर्तारः आह्लादका अमृतकिरणयशोतिशायिन इति यावत् । नवभासां नवानां प्रत्यङ् प्राणां भासां विद्युतीनां कर्तारो विधातारः नवनवविकासशालिनः इति यावत्, अभिनवाभ्युदयविधायकाः आश्रितानामिति वा । स्कन्दाम्बादरहासाः स्कन्दा-म्बायाः पार्वत्याः दरहासाः मन्दहासाः मम भजकस्य भर्तारः पोषकाः सन्तु भवन्त्वित्यभ्यर्थना ॥१॥

दिग्बल्लीध्वतिशुभ्रां कुर्वन्तः कुसुमद्विम् ॥

भूयामुस्तंभ भूत्यै मन्नातुः स्मितलेशाः ॥२॥

दिग्बल्लीध्विति—दिग्बल्लीषु दिश एव बल्लभ्यः लताः तासु अतिशुभ्राम् अत्यच्छां कुसुमद्वि कुसुमानाम् ऋद्वि समृद्वि कुसुमप्रसृतिसम्पदं कुर्वन्तः वितन्वन्तः मन्नातुः पार्वत्याः स्मितलेशाः मन्दहासाः तव भूत्यै ऐश्वर्यायेत्यर्थः भूयामुः इति मङ्गलाशासनम् । अत्र दिश एव बल्लभ्य इति उत्तरपदार्थप्राधान्यादवधारणापूर्वपदकर्मधारयः समासः, न तु बल्लभ्य इव दिश इति पूर्वपदार्थप्रधान उपमितसमासः, बल्लीध्वेव कुसुमद्विकरणस्य सम्भवात् । अथ स्मितलेशानां कुसुमद्विकारकत्वोक्त्या तेषाम् अमृतकिरणात्मकत्वं गम्यते, रसात्मनः सोमस्यैवोपधीशत्वप्रसिद्धेः । दिग्बल्लीध्वित्यत्र एकदेशविवर्ति रूपकमलङ्कारः । यथा लताः कुसुमप्रसवसम्पन्नाः स्पृहणीयशोभाः तथा दिशः सर्वाः स्वोचितरमणीयशोभासम्पन्नाः पार्वतीमन्दहासेभ्य इति भावः । अत्र दिग्बल्लीध्विति बहुवचनात् सर्वत्र मन्दहासानां वैभवं उक्तम् । महाप्रसादस्य मन्दहासवैभवस्य विलासादेव विश्वस्मिन् सर्वाणि वस्तूनि भूतानि च तत्तद्गुणविशिष्ट-

तया ध्रियन्त इति द्योतयितु सर्वत्र दिक्सन्तत्यविच्छेदविघ्नसव्यञ्जकं दिवतली-
कुमुमप्रमवसमृद्धिकरणमुक्तम् । अत्र दिक्षु वल्लीत्वारीपः शब्दः । स्मित-
लेशैः कर्तृभिः कुमुमद्वघारोपणेनोर्थसामर्थ्यादांक्षिप्तः दिग्विकास आर्थः, न
चेयमेकदेशवतिन्युपमा विकस्वरकुमुमसमृद्धिमत्त्वधर्मस्य आरोप्यमाणामु वल्लीपु
दिशात्मतया वर्तनात् दिक्षु चोपचरितत्वात् ॥२॥

एकश्चेत्तव शक्तो ब्रह्माण्डस्य भवाय ॥

भगंप्रेयसि हासः किं स्तोत्रं तव-भूयः ॥३॥

एकश्चेदिति- भगंप्रेयसि रुद्रकान्ते मातः, तव एको हासः ब्रह्माण्डस्य
विश्वस्य भवाय उद्भवाय शक्तः प्रभुश्चेत्, किं भूयः किं पुनः स्तोत्रं त्व-
त्प्रभाववर्णनपरं भवेत् । ह्यामश्च मन्ततरं मुखविकसितं भगवत्याः । क्षण-
हसितार्थमवात् सर्वस्मिन् जगत्पुत्पन्ने, किं स्तोत्रमलं माहाभाग्यं तव व्याख्या-
तुम् ? नेत्यर्थः । स्मितस्य जगत्प्रप्लव्णं प्रायशु पूर्वग्रन्थकृद्भूवर्णयते । भाम-
तीकारैरपि 'स्मितमेतस्य चराचरम्' इति ब्रह्म स्तुतम् ॥३॥

उद्याने विषदाह्ये कालि त्वां विहरन्तीम् ॥

गोलैः कन्दुककल्पै- रल्पा वाक्किमु भाति ॥४॥

उद्यान इति- कालि भगवति विषदाह्ये वियन् आकाशम् आख्या नाम
यस्य तस्मिन् उद्याने उपवने कन्दुककल्पैः ईषदममाप्ताः कन्दुकाः मेन्दुकाः
तैः गोलान्तरात्रीडनवमदूर्गैरिति भावन् गोलैः सगोलैः रवीन्दुतारकात्मभिः
विहरन्ती श्रीडनी त्वाम् अन्त्या लम्बी वाक् किमु भाति ? न मातु शक्नोती-
त्यर्थः । अनन्तब्रह्माण्डकोटेरवकाशं दददाकाशं तव विहारोपवन चेत् तत्र
घराणि ज्यातीपि च श्रीडनशानि चेत्, त्वम् इयतीति वा वा वाक् परिच्छेत्तु
शक्नवति ? इयत्तापरिच्छेदरहिता भगवती वाग्विषयं भावनरतीति भावः ॥४॥

शं श्रीशामभवनं ते कः कार्यालय एषः ॥

पृथ्वीदेः बहूनाप्रा मानभोजनशाला ॥५॥

गमिति - मानः । नै तव म् आशानं सर्वव्यापकं श्रीशामभवनं विहार-
स्थलम्, एष कः अमुत्र आशियमण्डलः कार्यालयः उपरशाननिर्वाह्यदेशः, बहु-

लाभ्या बहूलं भूरि अन्नं योग्यं यस्याः सा इयं पृथ्वी भोजनशाला भवतीति पृथग्-
 घ्याहार्यम् । अत्र देवीविषये भोग-भोजनभोरविशेषो बोध्यः । “को ब्रह्मात्मा-
 निलोकैषु” इति विश्वप्रकाशः । कः आदित्यः स्वर्लोकः यत्र देवानाम् वाणि-
 कारिकाणां जगत्कार्यनिर्वाहक्रमः व्यवस्थाप्यते । अतः कः कार्यालयः उक्तः ।
 खमन्तरिक्षं भुवर्लोको यत्र आकाशे शगोलैः शीटनकैः विहारो भगवत्याः
 पूर्वश्लोके गीतः । इयं च पृथ्वी भूर्लोकः यः सर्वैरधिकृतैर्देवैर्द्वारा भुज्यते
 देव्या । एवं भूर्भुव स्वरिति लोकत्रयस्य क्रमशः भोजनविहारकार्यनिर्वाह-
 स्पष्टत्वं प्रतिपादितम् ॥५॥

दुद्धीनामसि दात्री सिद्धीनामसि नेत्री ॥
 वीर्याणामसि पेटो कार्याणामसि घाटी ॥६॥

दुद्धीनामिति— दुद्धीनां नानाशास्त्रीयाणां सकलकलाकौशलाविष्करीणां च
 धिया दात्री असि, सिद्धीना सर्वोद्यमफलरूपिणीनाम् अणिमाद्यद्भुतरूपिणीनां
 वा नेत्री प्रापयित्री असि, वीर्याणा पेटो मञ्जूषा असि, सकलविघपराक्रम-
 निधानभूतेत्यर्थः । कार्याणां कर्तव्यानां कर्मणां घाटी अभ्यासति, असि कार्याण्य-
 भिमुञ्चीभूय तद्भ्रञ्जीत्वेनासन्ना इत्यर्थः । घाटी अभ्यासादनमिति हेमचन्द्रः ॥६॥

विद्यानामसि भावो हृद्यानामसि हावः ॥
 देवानामसि लीला दैत्यानामसि हेला ॥७॥

विद्यानामिति— विद्यानां चतुर्विधाया वेदादीना भावोऽसि सकलविद्या-
 तात्पर्यभूतेत्यर्थः । हृद्यानां रमणीयाना हावो विलासोऽसि । सर्वेषु रमणी-
 येषु यो विलासो वर्तते, स त्वमेवेत्यर्थः । देवानां लीला असि देवेषु यत्स्पृह-
 णीयं विलसितं तत् त्वमेव असि, दैत्यानाम् असुराणां हेला अवज्ञा असि, “हेला-
 ज्ञशाविलासयोः” इति नानार्थरत्नमाला, दैत्यकुलतिरस्कर्षीत्यर्थः ॥७॥

गन्तुणामसि चेष्टा स्याणूनामसि निष्ठा ॥
 लोकानामसि मूलं लोकादेरसि जालम् ॥८॥

गन्तुणामिति— गन्तुणां गतिमतां चेष्टा गतिः असि । गन्तुस्वरस्य गन्तृत्वा-
 विष्वर्षा शक्तिरिति यावत् । स्याणूनां स्थिराणां निष्ठा स्थितिः अवरस्य

स्यायित्वगम्पादिकाग्रसि इति यावत् । चराचरयोः चरत्व-स्थिरत्वयमैरुपि-
 षीति वा त्वममीति भावः । लोकानां सर्वेषां मूलं - कारणम् - अग्निः, लोकान्दे-
 लोकानाम् आदेः जन्मनः जालं मायिकं कारणम् अग्निः, 'पुमानोपद्रुने जालो जाली
 कोशातकी भवेत् । दम्भेन्द्रजालयोः क्लीवम्' इति त्रिकाण्डशेषः ॥८॥

देवी व्यापकतेजः- शक्तिस्तत्त्वविचारे ॥

अत्यन्तं सुकुमारी नारी मूर्तिविचारे ॥९॥

देवीति- तत्त्वविचारे तत्त्वतः परमार्थतः विचारे विमर्शे त्रियमाणे सति
 देवी भगवती व्यापकतेजश्शक्तिः । व्यापकस्य सर्वव्यापिनः तेजसः ज्योतिष-
 सर्वेश्वरस्य शक्तिः भवति यद्वा व्यापकतेजोरूपिणी शक्तिरिति शक्तिरिति शक्तिरिति
 दिवत्प्रभासः । तत्त्वतः देव्याः स्वरूपं सर्वव्यापिनेजश्शक्तिरिति भावः ।
 मूर्तिविचारे मूर्तेः विचारे विप्रहृत्तामपेक्ष्य विचारे त्रियमाणे अत्यन्तं सुकुमारी
 नारी अत्यन्तकौमलगात्री स्त्री पर्वतराजपुत्री उमा भवति ॥९॥

वक्त्रे ज्योतिर्महतोऽस्मा- वाकाशादपि भूयः ॥

तत्सर्वं विनयन्ती तन्वङ्गी वक्त्रे नृ नारी ॥१०॥

वक्त्रेति- महती विमोहस्मादाकाशादपि भूयः महत्तरं ज्योतिः वक्त्रे ?
 महती महीयस्तज्ज्योतिर्यदाकाशमतिगते । तत्सर्वम् आकाशादप्यधिकं ज्योतिः
 विनयन्ती जगत्कृत्वाय चान्यन्ती तन्वङ्गी सुन्दरी नारी स्त्री वक्त्रे नृ ? अस्मन्बो-
 ज्जहारः । तदुक्तं चन्द्रालोके "अस्मन्बोर्ध्वनिज्योत्सेरमम्भाव्यत्ववर्णनम् ।
 को वेद गोपगिणुकः शैलमुन्याटपेदिति" इति ॥१०॥

इतः प्रभृति आश्चर्यं विदधानेति पञ्चदशश्लोकावधि एकवाक्यम् ।

देवेन्द्राय विभुत्वं सूर्यापोल्लसहस्रम् ॥

ऊष्माणं दहनाय ज्योत्स्नामोपधिराजे ॥११॥

देवेन्द्रायेति- देवेन्द्राय सुरेन्द्राय विभुत्वम् ईशित्वं ददानेत्युत्तरेण गम्बन्धः ।
 एव वक्ष्यमाणाय सर्वम्मा अपि, सूर्याय महत्तरदमे उमासहस्रं उरणा किर-
 णाना मह्य, दहनाय अग्नये ऊष्माणम् उष्णत्व, ओपधिराजे ओपधीना राद्
 ईशः चन्द्रम्भे ज्योत्स्ना चन्द्रित्वात् ॥११॥

श्रीणीभारनतायां कस्यांचित्तनुगात्र्याम् ॥
ईदृशा यदि शक्तिः का वेतो ननु माया ॥१६॥

श्रीणीति- श्रीणीभारनतायां श्रीणीभारेण नितम्बगौरवेण नतायां नम्राया कस्याचित् तनुगात्र्यां सुन्दर्यां स्त्रियाम् ईदृक्षा इयमिव दृश्यत इति ईदृशा एतादृशी शक्तिः भवेद् यदि, इतः अस्मात् का वा माया अघटनघटनापटीयसी शक्तिः । ननु प्रश्ने । इयमेव माया यत् कस्याञ्चिन्नार्यामीदृशी शक्तिरन- प्रकारा विलसिता । 'का वा ते ननु माया' इति पाठे, ते तव का वा माया इतोऽप्येति प्रश्नेन तुल्यमेव तात्पर्यम् ॥१६॥

रुपं ते तनुगात्रं वाणी ते मृदुनादा ॥
चापं ते मधुरेशुः पाणिस्ते सुकुमारः ॥१७॥

रुपमिति- अम्ब ! ते तव रूपं तनुगात्रं तनु अल्पम् अस्यूलत्वात् सुन्दरं गात्रं यस्य तत् सौन्दर्यसम्पन्ना अतिरुलितगानीति यावत् । ते तव वाणी वाक् मृदुनादा मृदुः मञ्जुलः नादः स्वरः यस्याः सा कलकण्ठीत्यर्थः । ते तव चापं धनुः मधुरेशुः मधुरो रमणीयः इक्षु रतालः, वसितकामा कामेश्वरीत्यर्थः, कामस्येशुधन्वतया प्रसिद्धेः, ते तव पाणिः हस्ताः सुकुमारः कोमलः ॥१७॥

लोले लोचनयुग्मे भीरुत्वं प्रकटं ते ॥
ब्रह्माण्डं त्वदपीनं श्रद्धतामिह को वा ॥१८॥

लोले इति- लोले चञ्चले ते तव लोचनयुग्मे भीरुत्वं चकितत्व प्रकटं प्रकाशं भवति । यद्यप्येव तवानारम्बरधनुर्हस्तलोचनानि ललितरमणीयानि भवन्ति, तथाऽपि तव प्रभावस्तद्विपरीत इत्याहोत्तरार्थेन अनन्तरश्लोकाभ्यां च । ब्रह्माण्डम् इदं विश्वं त्वदपीनं त्वदग्नं भवति । इह अस्मिन् विषये को वा श्रद्धता विश्वसितुः । न कोऽपीत्यर्थः ॥१८॥

भूमङ्गं कुर्ये चे- मूर्ध्ने गौरि मुखाग्ने ॥
भूतान्यप्यापि विभ्य- त्येजेरन्नपि ताराः ॥१९॥

भूमङ्गमिति- गौरि, अम्ब ! मूर्ध्ने मुन्दरि मुखाग्ने मुखमले भूमङ्ग

भ्रुकृष्टिं कुर्ये चेत् अपि, भूतान्यपि सर्वाणि पृथिव्यादीनि महाभूतानि विभ्यति स्वभावत्यागेन विलयो वा स्यादस्माकमिति पृथ्व्यादीनां भीतिर्जायते; तारा अपि तारकाः नक्षत्रान्यपि एजेरन् कम्पेरन् भयान् । 'भीपास्माद्गतः पवते भीपोदिति मूर्यः' इत्यादिर्हि श्रूयते ॥१९॥

शुद्धान्तेस्वरि शम्भो- रिच्छा चेतव काऽपि ॥

घोरोऽग्निस्तृणगर्ना- द्घोराग्नेरपि शैत्यम् ॥२०॥

शुद्धान्तेस्वरीति- शम्भोः शिवस्य शुद्धान्तेस्वरि अन्नःपुरमुन्दरि, तव काऽपि इच्छा अस्ति चेत्, घोरः भीषणः अग्निः ज्वलनः तृणगर्मान् नडकाग-
नुषादेरन्तरान् भवतीत्यध्याहार्यम् । तृणात् घोराग्निजन्म अत्रविद्यायु प्र-
सिद्धम् । घोराग्नेरपि शैत्यम् । स्वभावजम् ऊष्माणं विहाय शीतः शान्तो
भवत्यग्निरिति अयं तवेच्छामहिमा । अनुष्णं तृणमपि घोरमग्निं जनयति ।
तृणगर्नादग्निरित्यनेन शरवणजोऽग्निः मूच्यते । अग्नेरपि शैत्यमित्यनेन अपाम्
अग्निजन्मत्वम् 'अग्नेरापः' इति श्रुतिप्रसिद्धं तत्त्वं चावधेयम् । अत्र विवक्षा
तु न किमप्युक्तं तवेच्छायाः, अधिन्यादनुत्साधिका त्वं स्वतन्त्रेति
बोध्यम् ॥२०॥

अयं शिव-शक्तयोः कार्यविमजनमाह ॥

द्रष्टुं विद्वमपारं नारस्ते दयितस्य ॥

कर्तुं कार्यमशेषं श्रीमातस्तव नारः ॥२१॥

द्रष्टुमिति- श्रीमानः ! जननि अपारम् अनवधिकं विस्वं जगन् द्रष्टुं ते
तव दयितस्य सर्वेश्वरस्य नारः जगदभिमुखी केवला दृष्टिरेव तस्य कार्यभारः
इति भावः । अशेषं समस्तं कार्यं मृष्टपादिकं कर्तुं तव नारः । सर्वकार्य-
निर्वाहिका त्वमेव, ईश्वरस्तु त्वत्कार्याभ्यनुनागमिनेन साक्षित्वेन वर्तन इत्यर्थः ।
उदेवोत्तरस्तोकेन स्पष्टयति ॥२१॥

साक्षी केवलमोक्षः कर्तुं भर्तुमुताहो ॥

हर्तुं वाऽसिलमम्ब त्वं साक्षाद्भूतदीक्षा ॥२२॥

साक्षीनि- अम्ब ! ईशः ईश्वरः केवलं साक्षी द्रष्टा भवति । त्वम

अखिलं सर्वं कर्तुं स्रष्टुं भर्तुं पालयितुम् उताहो अथवा हर्तुं संहत साक्षात् प्रत्यक्षं
धृता दीक्षा धृता वद्धा दीक्षा व्रतमित्यर्थः यया सा, सृष्टि-स्थिति-संहारकार्येषु
त्वं साक्षाद्ब्रह्मतेत्युक्त्वा ईश्वरस्य साक्षित्वद्वारा त्वत्कार्येषु अम्यनुज्ञानरूपः
परम्परासम्बन्ध इति गम्यते ॥२२॥

कारङ्कारमुमे यद् ब्रह्माण्डानि निर्हंसि ॥
तन्मन्ये सुरमान्ये बालैवाम्ब सदा त्वम् ॥२३॥

कारङ्कारमिति- सुरमान्ये देवपूज्ये उमे अम्ब, यत् यस्मात् ब्रह्माण्डानि
जगन्ति कारङ्कारं कृत्वा कृत्वा, आभीक्ष्ये षमुल्, निर्हंसि मनक्षि, तत्
तस्मात् त्वं सदा बालैव, तव सन्ततं शैशवी दशा इति मन्ये । शैशवदशाया
हि बालाः श्रीडनकानि कृत्वा कृत्वा तानि पुनर्भञ्जन्ति । ब्रह्माण्डानां पुन-
पुनर्निर्माण-संहरणहेतौः बालत्वस्योत्प्रेक्ष्यमाणत्वात् हेतूत्प्रेक्षा । अनेनानायास-
सिद्धानि लीलाविलसितानि भगवत्याः सर्गादिकार्याणीति द्योत्यते ॥२३॥

लीलोज्जीवितकामे रामे शङ्करसक्ते ॥
स्वत्पादारचनसक्तं भक्तं मा कुप शक्तम् ॥२४॥

लीलोज्जीवितकाम इति- लीलोज्जीवितकामे लीलया उज्जीवितः
कामः यया सा तस्या. सम्बुद्धि., हरनेत्रदग्धस्य कन्दर्पस्य अनायासविलसितेन
पुनः जीवित दत्तवति, शङ्करसक्ते शङ्करे सक्ते अनुरक्ते रामे सुन्दरि !
स्वत्पादारचनसक्तं स्वच्चरणमेवानुरक्तम् भक्त सेवकं मां शक्तं कुप बलिनं
विधेहि, यत्नं विना अधिलोकमध्यात्म वा न किमपि निर्वाह्यते ।
'नायमात्मा बलहीनेन लभ्य.' न वा लोके किमपि कर्तुं शक्यते । तस्मात्
शक्तिमान् किपीयेयेति प्राच्यते ॥२४॥

रतवधमुपगंहरति ॥

एताः पावनगन्धाः सर्वेनाग्रमदे ते ॥
हरिभ्यो मरुतेस्ताः सन्तोषाय भवन्तु ॥२५॥

एता इति- सर्वेनाग्रमदे सर्वेश्वरमुन्दरि, पावनगन्धाः पावन- पवित्रो

गन्धो घ्राणविषयो यासां ताः एताः ह्रीरम्ब्यो हेरम्बस्य इमाः गणपतेर्मम तव
 पुत्रस्य मदलेखाः मदधाराः पक्षे मदलेखावृत्तबद्धाः ते तव सन्तोषाय भवन्तु ।
 वन्न पार्वतीसन्तोषाशंसकमदलेखापदेन अस्य वृत्तस्य मदलेखानामत्वरूपसूच्यार्य-
 सूचनात् मुद्रालङ्कारः ॥२५॥

पद्यः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः.

सप्तमः स्तवकः

वाणीसरोरुहदृशो ह्यराजहंसे

वक्त्रारविन्दनिलयाद्बहिरागतायाः ॥

आलापकालदरहास इह स्थितानां

क्षेमं करोतु सुतरां हरसुन्दरीयः ॥१॥

वाणीति- हरसुन्दरीय. हरसुन्दर्याः पार्वत्या अयम् आलापकालदरहासः आलापकाले सम्भाषणकाले य दरहास. मन्दहासः सः इह स्थितानां भूजुपां सुतराम् अत्यन्तं क्षेमं मङ्गलं करोतु विदधातु। आभाषणसमकालमन्दहासस्य सरस्वतीवाहराजहसेन तादात्म्यमुपपादयन् त विशिनष्टि। वक्त्रारविन्द-निलयात् वक्त्रारविन्दं मुखपथ तदेव निलय. वासः तस्मात् बहिरागतायाः निर्गताया वाणीसरोरुहदृशः वाणी सरस्वती इति सरोरुहदृक् सुन्दरी सम्भावना-पूर्वपदः कर्मधारयः, तस्याः ह्यराजहस ह्यभूतः राजहसः, स एव आलाप-कालदरहासः इति व्यस्त रूपकम्। वक्त्रारविन्देत्यथ हरसुन्दर्या इत्यर्थाश्व-गम्यते। पथसम्भवस्य सुन्दर्याः सरस्वत्याः बाहनहसः प्रसिद्धः। अरविन्दं पत्युः पद्मयोनेः जन्मस्थलं तत् सरस्वत्याश्च निलयो भवितुमर्हति। तस्मात् न स्याच्छुद्धा कयं लक्ष्मीजन्मस्थानं सरस्वतीनिलयो भवतीति। अनेदं विवेचनीयम्। शुभ्रत्वसाधर्म्यात् राजहस-दरहासयोस्तादात्म्यम् अध्यवसितम्। अन्यत्र वैयधिवरण्येन समासार्थगतेन व्यस्त रूपकम्। तच्च वाणीसरोरुह-दृशो बहिरागमनस्य आलापस्य च ताद्रूप्यम्। मन्दहासो वाचं बाह्यति भगवत्या इति भावः ॥१॥

नादोर्ग्रसि वागसि विभाजसि चिदरयल्लण्डा

सण्डोभवन्त्यपि चिदरयलिलेन्द्रकान्ते ॥

तसाद्गुतीं निलिलनाकिनतापष्टिमोरी

स्वामन्तरिक्षपरिक्लृप्ततनुं नमामि ॥२॥

नाद इति- अलिलेन्द्रकान्ते सर्वेश्वरसुन्दरि। नादोर्ग्रसि वागणायम्.

शब्दः प्रणवोऽस्तीति यावत् वागसि कार्यरूपोऽभिव्यक्तः शब्दोऽस्तीत्यर्थः, विभा
 अस्ति ज्योतिः असौत्यर्थः, अखण्डा चित् अनद्या भेदशून्या प्रज्ञाऽसि खण्डी-
 भवन्ती चिदपि असि अखण्डम् खण्डं सम्पद्यमानं खण्डीभवत् ततो डीप् खण्डी-
 भवन्ती अखण्डकैव चित् अनेकखण्डभूताश्चित्तोऽपि तवैव चिद्रूपाणीत्यर्थः।
 यथाऽव्यक्तनादात्मनस्तव व्यक्तवागात्मकत्वं, तथाऽखण्डचितः खण्डचिद्रूपत्वं
 चेति भावः। ईशो ईश्वरि, तत् तस्मात् सकलजगद्भेदनिर्माणसमयनाद-
 वान्निभाखण्डाखण्डचिद्रूपतया त्वदवस्थानाद्देशतोः निखिलशक्तिसमष्टिं निखि-
 लाणां सर्वासां शक्तीनां समष्टिं संहतिम् अशेषशक्तिजालहृषिणीमिति यावत्।
 अन्तरिक्षपरिकल्पिततनुम् अन्तरिक्षे आकाशे परिकल्पिता निहिता सिद्धेत्यर्थः,
 तनुः शरीरमिति यावत्, यस्याः ता नादज्योतिरात्मना आकाशं व्याप्य स्थिता-
 मिति भावः, तादृशीं तथाविधा त्वा नमामि। यद्यपि स्त्रीवेषां परिच्छिन्न-
 शरीरां त्वां स्तौमि, तथाऽपि तव स्वरूपं ज्योतिर्नादमयं विन्धिति जाने,
 तथाविधामेव त्वा नमामि ॥२॥

विश्वप्रसिद्धविभवास्त्रिषु विष्टपेषु

याः शक्तयः प्रविलसन्ति परःसहस्राः ॥

तासां समष्टिरतिचित्रनिधानदृष्टिः

सृष्टि-स्थिति-प्रलयकृद् भुवनेश्वरि त्वम् ॥३॥

विश्वेति- भुवनेश्वरि लोकराज्ञि! त्रिषु विष्टपेषु लोकेषु मूरादिषु
 विश्वप्रसिद्धविभवाः विश्वस्मिन् ब्रह्माण्डे प्रसिद्धाः विश्रुताः विभवाः सामर्थ्य-
 रूपाः अर्थाः यासां ता, परस्महस्याः सहस्रात्पराः परस्सहस्राः सहस्राधिकाः
 'परस्सताचारते येषां परा सहस्रा घताधिकान्त' इत्यमरः। याः शक्तयः
 प्रविलसन्ति विलसिता भवन्ति, तासां शक्तीनां समष्टिः संहतिः त्वं, सकलानां
 विश्वविश्रुतानां सृष्ट्याद्यधिकृतानां शक्तीनाम् एकत्र त्वयि समस्यमानत्वात् ॥

कथंभूताऽसि? अतिचित्रनिधानदृष्टिः अतीव चित्रमद्भुतं निधानं सर्व-
 सृष्टितामशीनिशेषभूतं दृष्टौ यस्याः साः। पुनः कथंभूता? सृष्टि-स्थिति-
 प्रलयकृत् सर्वत्ररक्षणसंहारकारिणीत्यर्थः। न केवलं स्त्रीरूपपरिच्छिन्नं ते
 स्वरूपमिति गालयम् ॥३॥

जाने न यत्तव जगज्जनयित्रि हपं
 सङ्कल्प्यते किमपि तन्मनसो बलेन ॥
 सङ्कल्पितस्य वपुषः धितशोकहृन्त्रि
 विन्यस्यते तव वचोतिगधाम नाम ॥४॥

जाने इति- जगज्जनयित्रि लोकसवित्रि, यत् यस्मात् तव रूपं स्वरूपं न जाने न वेधि तत् तस्मात् हेतोः मनसो बलेन भावनावलेनेत्यर्थः, किमपि आराधनार्थं रूपं सङ्कल्प्यते मयेति शेषः। धितशोकहृन्त्रि आधितजनदुःखापनेत्रि, सङ्कल्पितस्य तथा भावनातो निष्पादितस्य तव वपुषो गात्रस्य वचोतिगधाम वचांसि वचनानि अतिगच्छत्यतिक्रामतीति वचोतिगं तत् धाम प्रभाव इत्यर्थः, यस्य तन्नाम नामवेयम् उमेत्यादि विन्यस्यते क्रियते। यद्यपि तव यथार्थरूपपरिज्ञानालाभाद्भावनावलाद्रूपं मया कल्पितं मितमेव स्यात्, तथापि क्रियमाणस्य तन्नामः प्रभावस्तु वाचामविषयः ॥४॥

कामं वदन्तु वनितामितिहासदक्षा-
 त्त्वां सर्वलोकजनयित्रि सदेहवन्द्याम् ॥
 सत्यं च तद्भवतु सा तव कार्मणि लीला
 दिव्यं रजस्तु तव वास्तविकं शरीरम् ॥५॥

काममिति- सर्वलोकजनयित्रि सकलभुवनप्रभु मातः, त्वाम् इतिहासदक्षाः पुरावृत्तत्रयावुगलाः सदेहवन्धा विप्रह्वतीं वनितां स्त्रिय कामं यथेप्सितं वदन्तु भणन्तु! सत् तथा कथं सत्यं वास्तव च भवतु। कथं स्त्रीविप्रह्वत्वं सत्यम्? आह! सा तव कार्मणि लीला सर्वभक्तायास्तव लोकानुग्रहनिमित्तवो विद्यासविशेषः। यद्यप्येवं लीलाविप्रह्वारीवेषस्वीकार ऐतिहासिकः प्रगिद्धो भवति, तु तथापि दिव्य दिव्यन्तरिक्षे भवम् आकाशगतमित्यर्थः, रजः मृदमो रेणुः तव वास्तविकं वस्तुना निवृत्त सत्यं शरीरं वपुर्भवति। भगवत्याः वास्तविकं शरीरमधिष्ठत्य प्रथमे जन्ते 'सा तत्त्वतः समन्तान्' इत्यादिश्लोकेषु प्रतिपादित तत्र तत्र ध्यास्यात्तं च द्रष्टव्यम् ॥५॥

भूजम्बरांगुभिराणहिननुद्धरुषा

या कार्मणि पांगुपटलो विपुलेन्द्रनिशे ॥

सा ते तनुः मुमहती वरदे मुमुक्ष्मा
तामेव देवसरणिं कथयन्ति धीराः ॥६॥

मज्जमेति— विपुले विशाले अन्तरिक्षे आकाशे भूजन्मपांनुमिः भूवो जन्म येषां ते भूजन्मानः पांमवः धूलयः तैरगहितशुद्धरूपा अगहितम अदूषितं शुद्धं निर्मलं रूपं यस्याः सा या काञ्चि पांतुपटली पांसूनां रेणूनां पटली संहति-विद्यते इत्यध्याहार्यम् । पार्थिवभौतिकमम्पकंशून्या स्वतःसिद्धा स्थूलबुद्धीन्द्रियातीता योगिजनमूक्ष्मदृग्गोचरा आकाशगतमूक्ष्माणुपटली या वर्तते इत्यर्थः सा वरदे अभीष्टवरदात्रि अम्ब, मुमहती मुतरां बृहती, वंपुल्यात्तदालयाकाशस्य, मुमुक्ष्मा मुतरा मूक्ष्मा दिव्यदृगेकगोचरत्वात् ते तव तनुः शरीरं भवनीत्यर्थः । धीराः धियं प्रशस्तां बुद्धिं रान्ति आददन इति धीराः विज्ञाः तामेव आकाशगरेणुपटली तनुं देवसरणिं देवपद्यां देवयानमिति यावत् कथयन्ति । इदमेव देवयानम् अचिरादिमामंमाह, येन विदुष उत्रान्तस्य, ऊर्ध्वगनिरक्ता श्रुतिषु । देवयानात्मिकां भगवत्यास्तानुं पुनश्चिपृणोति ॥६॥

या देवि देवसरणिर्भवमग्नुर्गा
वैरोचनीति कथिता तपसा ज्वलन्ती ॥
राजीवबन्धुमहसा विहिताङ्गरागा
सा ते तनुर्भवति सर्वमुपवन्धुष्ये ॥७॥

येति— देवि, या भवमग्नुर्गा भवमग्नानां दुर्गा जन्माम्बुधिनिमग्नाना दुष्प्रापेत्यर्थः, देवसरणिः देवपद्या विद्वदेकगम्या तपसा स्वात्मनिहितदृष्टदृष्टिवन्नेन ज्वलन्ती दीप्यमाना वैरोचनी विशेषेण रोचते इति विरोचनः मूरः ज्वलत्प्रकाशः सविना सर्वेश्वरः तस्यैवं वैरोचनी इति कथिता भवतीति शेषः । सर्वमुपवन्धुष्ये सकलमुरजनस्तुत्ये, मा तपसा ज्वलन्ती वैरोचनी ते तनुर्भवतीति सम्बन्धः । भगवतीं दुर्गां वैरोचनीं मन्त्रोऽपि गायति—“तामग्निवर्गां तपसा ज्वलन्तीं वैरोचनीं कर्मफलेषु जुष्टाम् । दुर्गां देवीं शरणमहं प्रपद्ये मुतरस्ति तस्मै नमः” इति । ता तनुं विशिष्यति । राजीवबन्धुमहसा राजीवबन्धोः मूर्धस्य महसा तेजसा मौरेण ज्योतिर्पेति यावन्, विहिताङ्गरागा विहितः रचितः अङ्गरागः रत्नरत्नैः यस्याः सा । अयं भावः । अम्माल्लोकादुत्पन्नस्य विदुषः स्वर्लोकागमिनो देवयानस्य ज्योतिर्मांस्य दिव्यरजःपटलपूग्मित्य

देवीतनुत्वं प्रतिपादितम् । नमोगनस्य दिव्यरजोरूपदेवीशरीरस्य विरोचनरोचिषा
अङ्गलेपोऽर्च्यत इति महोऽङ्गरागयोः तादात्म्यसम्भावनाया किं गम्योत्प्रेक्षा, उत
विषय-विषयिणोर्महोऽङ्गरागयोः विषयस्य महसो निगरणेन विषयिणोऽङ्गरागस्या-
ध्यवसानादतिशयोक्तिरिति द्वयोरलङ्कारयोः सन्देहसङ्करः ॥७॥

प्राणास्तवात्र हृदयं च विराजतेऽत्र

नेत्राणि चात्र शतशः श्रवणानि चात्र ॥

घ्राणानि चात्र रसनानि तथा त्वचश्च

वाचोऽत्र देवि चरणानि च पाणयोऽत्र ॥८॥

प्राणा इति— देवि, अत्र तव तनुत्वेन अवस्थिते दिव्यरेणुमये देवयाना-
स्ये अचिर्माणे प्रागुक्ते तव प्राणाः जगज्जीवनधारणहेतुभूताः विराजन्ते इति
वचनव्यत्ययेन अध्याहार्यम् । हृदयं च सर्वेषां ज्ञानत्रिव्याविलासना मूलम्
आत्मस्थानं अत्र विराजते, तथा शतशः नेत्राणि श्रवणानि च घ्राणानि रस-
नानि त्वचश्च वाचश्चरणानि पाणयश्च विराजन्ते । पाणिपादवाक्प्राणचक्षु-
श्रोत्रादीनां सर्वेषां कर्म-ज्ञानेन्द्रियाणां समष्टिरस्याः जगत्सविभ्याः दिव्यरेणु-
शरीरेऽज्वतिष्ठत इत्युक्तम् । हृदयस्यैकवचनं वाक्प्राणादीनां बहुवचनं च प्रयुक्ते ।
अनेन इह व्यष्टिगतानां वागादीनां बहुत्वेऽपि, सर्वासां व्यष्टीनां मूलमात्मस्थान-
मेवमेव हृदयमिति विवक्षितम् । तथा च शरीरमणगीतायां स्वोपनिबन्धे श्रीमहर्षे-
रश्वदेवं हृदयमधिष्ठत्येवमाचार्येण अम्यधार्यि— 'अण्ड वपुषि निरसोऽं निरसोऽं
हृदये वपुः । तस्मादण्डस्य सर्वस्य हृदयं रूपसङ्ग्रहः' इति भगवत्याः शरीरे
सर्वाणि वाक्प्राणचक्षुरादीनि ध्यवस्थितानीत्युक्तेः सर्वेषां तदनन्यत्वं तदुपादानत्वं
तदाधारत्वं च स्थूलसूक्ष्मकारणावस्थामुं प्रतिपादितानीति ज्ञेयम् ॥८॥

सर्वत्र पश्यति शृणोति च सर्वतोऽम्ब

सर्वत्र श्लाघति विजिघ्रसि सर्वतोऽपि ॥

गर्वत्र च स्पृशति मानसभिन्नकाले

नः शबनुयाद्भिन्नकाले तव देवि भाग्यम् ॥९॥

गर्वन्नेति— अभिन्नकाले ! अभिन्नः न भिन्नः अतीतानागतवर्तमानत्वेन
त्रेया विभक्तः कालः यस्याः सा गार्वकालिनी निर्येति यावत्, सरयाः सम्बुद्धिः

अम्ब, देवि ! त्वं सर्वत्र पर्यसि तव चक्षुषः एव सर्वेषां चक्षुरात्मतयाञ्च-
स्यानात्, यद्वा 'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रम्' इत्यादियुतिषु प्रसिद्धायाश्चक्षु-
भूतायास्तव चक्षुषश्चक्षुष्टेनावस्यानात् सर्वत्र त्वमेव द्रष्टृतीति भावः, एवं
शृणोषीत्यादौ त्वमेव श्रोत्रो घ्रात्रीत्यादि बोध्यम् । सर्वतः शृणोषि, सर्वतः
सर्वत्र सर्वविभक्तिकः तमिह, सर्वत्र खादसि, भोजनीत्यर्थः, सर्वतोऽपि विजि-
घ्रसि विनेपेण जिघ्रसि, घ्रात्री त्वं, तथा स्पृशसि, एवं सर्वत्र ज्ञानेन्द्रियरूपेण
अवस्थाय व्यापारान् विदधन् तव भाग्यमैस्त्वयं निगदितुं कथयितुं कः शक्नुयात् ?
न कोऽपि शक्नो इत्यर्थः ॥९॥

सर्वत्र नन्दसि विमुञ्चसि सर्वतोऽम्ब
सर्वत्र संसरसि गर्जसि सर्वतोऽपि ॥
सर्वत्र देवि कुर्ये तव कर्मजाल-
वैचित्र्यमोदहरि निरुपयितुं क्षमः कः ॥१०॥

सर्वत्रेति— देवि, ईश्वरि सर्वत्र नन्दसि मोदसे, आनन्दस्वरूपत्वान्
सर्वतो विमुञ्चसि विमृशसि, विमुञ्चन-नन्दनाम्न्या पापूपस्थेन्द्रियव्यापारावुक्तौ ।
सर्वत्र संसरसि प्रकरणान् सञ्चरसीत्यर्थः, अनेन पादेन्द्रियव्यापार उक्तः ।
सर्वतो गर्जसि, अनेन वाग्ब्यापारः, सर्वत्र कुर्ये, पापीन्द्रियव्यापारस्वीकृती ।
तव कर्मजालवैचित्र्यं सर्वत्र कर्मेन्द्रियव्यापाररूपप्रियाकलापानाम् अद्भुतं को
निरुपयितुं वर्णयितुं क्षमः ? न कोऽपि समर्थ इत्यर्थः ॥१०॥

विश्वाम्बिके त्वयि रुचां पत्रयः कियन्तो
नानाविधाव्यकलिताः क्षितयः कियन्त्यः ॥
विम्बानि शीतमहसां समनां कियन्ति
नैतच्च घेद यदि शो विदुषो बहूतः ॥११॥

विश्वाम्बिके इति— विश्वाम्बिके. जगन्मातुः, त्वयि अधिकरणभूतायां
कियन्तः रुचां पत्रयः कति मूषाः ? नानाविधाव्यकलिताः लवणेषुमुरादि-
गमुद्रव्यदिताः क्षितयः नूमयः कियन्त्यः कति ? समनां राजमानानां शीत-
महसां घन्दाणां विम्बानि मण्डलानि कियन्ति ? एतच्च यदि न घेद न
जानाति, शो बहूतो बहु जानानीति बहूतः विदुषः पण्डितो भवतीत्यभ्या-

हारः, सर्वाधारभूतायां त्वयि आधेयभूताः सूर्यचन्द्रभूमयः पृथक् पृथक् कति सन्तीति अजानन् पुरुषः कथं बहुजः पण्डितो भवितुमर्हति ? सर्वोऽपि किञ्चिज्ज्ञ एवेत्यर्थः । अनेन बहवः सूर्याः नक्षत्रात्मनाऽवस्थिताः तथा एकैकस्यापि सूर्यकुटुम्बस्य भूमयः, ताः समाश्रित्य चरन्तश्चन्द्रमसश्चेति प्रथम-शतकद्वितीयस्तवकस्थश्लोकाः स्मरणीयाः । तत्र 'धुनर्विपाकतः' इति श्लोके 'मण्डलानि भास्वताम्' 'विसर्जनेन' इति श्लोके 'महीषु चाम्बिके युवाम्' इत्याद्यवधेयम् ॥११॥

अथ ब्राह्म्यादिगप्तमातृकाणां वैभवं पृथक् सप्तभिः श्लोकैरभिधीयते ॥

अव्यक्तशब्दकलयाऽखिलमन्तरिक्षं

त्वं ध्याप्य देवि सकलागमसम्प्रगीते ॥

नादोऽस्युपाधिवशतोऽयं वचांसि चासि

ब्राह्मीं वदन्ति कवयोऽमुकवैभवां त्वाम् ॥१२॥

अव्यक्तेति— सकलागमसम्प्रगीते सकलैरागमैस्तन्नशास्त्रैः सम्प्रगीते अत्रि-
ष्टुते देवि, अव्यक्तशब्दकलया अव्यक्तशब्दः प्रणवः तस्य कलया अंगेनेत्यर्थः,
अखिलम् अन्तरिक्षमाकाशं व्याप्य स्थिता त्वं नादोऽसि नादशब्दवाच्याऽसि
कारणवागुपाधीत्यर्थः, अथ अनन्तरम् उपाधिवशतः उप समीपे स्थित्वा स्वीयं
रूपमन्यत्र आदधातीति उपाधिः तस्य कार्योपकरणादेवंशतः तन्नतः वचांसि
चासि व्यक्ताः वाचोऽपि भवसि इत्यर्थः । प्राक्चोक्तं 'नादोऽसि वागसि'
इति । अमुकवैभवाम् अमुकं कार्योपकरणोभयविधवागात्मकम् ईदृक् वैभवं विभो-
र्भावः ऐश्वर्यं यस्याः ता त्वा कवयः भूरयः ब्राह्मी ब्रह्मण इयं ब्राह्मी तां
ब्रह्मण्यसि वदन्ति ॥१२॥

अथ वैष्णवी मातृकां ध्याचष्टे ॥

नानाविधैर्भुवनजालसवित्रि रूपै-

र्थात्कनिकलगभीरमहस्तच्छङ्गैः ॥

ध्यन्नं विधिप्रयसि सर्वमलवशाक्ते

सा वैष्णवी तव कला कविता मुनीन्द्रैः ॥१३॥

नानाविधैरिति— भुवनजालसवित्रि जगज्जालजनयिनि, अलवशाक्ते न
सर्वा ह्यग्रा अव्यर्था अन्त्येत्यर्थः, शक्तिर्यस्याः सा तस्याः सम्बोधनं, ध्यातीक-

निष्कलमभीरमहस्तरङ्गैः व्याप्ताः व्यापिनः कर्तरि क्तः, एकस्य अद्वितीय-
स्य निष्कलस्यानंगस्य गभीरस्य अगाधस्य गम्भीरस्य वा महस्तरङ्गा. भङ्गाः
येषां तैः नानाविधैः रूपैश्चक्षुर्ग्राह्यैः साधनैः सर्वं विश्वगतं वस्तुजातं व्यक्तं
पृथक्त्वा स्पष्टं विचित्रवसि विचित्रम् अद्भुतं करोषि । यया कलया त्वमेवं
करोषि, सा तव कला मुनीन्द्रस्नापमोत्तमैः वैष्णवी विष्णोरियं विष्णुशक्तिः
कथिता । कारणज्योतिर. कार्मावस्थाया रूपात्मकतासिद्धिः प्रसिद्धा । व्यक्तस्य
सर्गस्य रूपसम्पादिका माता विष्णुशक्तिरिति तात्पर्यम् ॥१३॥

अथ माहेश्वरी मातृकाम अभिघते ॥

व्यक्तित्वमम्ब हृदये हृदये दधामि

येन प्रभिन्न इव बद्ध इवान्तरात्मा ।

सेयं कला भुवननाटकसूत्रमत्रि

माहेश्वरीति कथिता तव चिद्धिभूतिः ॥१४॥

व्यक्तित्वमिति— भुवननाटकसूत्रमत्रि । भुवनं नाटकमिव तस्य सूत्र-
मत्रि सूत्रधारभूता नाटयितृत्वान्, तस्या. मम्बुद्धिः, अम्ब, हृदये हृदये प्रति-
हृदयं व्यक्तित्वं पृथगात्मनया अहमहमिति वृत्तित्व दधामि धारयने, सर्वस्यापि
अहन्तास्पदं हृदयमिति प्रसिद्धे । येन हृदयाधिकरणकव्यक्तित्वघानेन अन्त-
रात्मा एकोऽपि सर्वान्तरात्मा प्रभिन्न. इव भेदवाननेक इव बद्ध इव नित्य-
मुक्तोऽपि बन्धवानिव भवति । यया भेदभ्रमजनयिष्या कल्पया एकोऽप्यन्त-
रात्मा अनेक इव अव्यक्तोऽपि व्यक्त इव स्वतन्त्रोऽपि बद्ध इव भवति, सेयं
तव कला अंगः चिद्धिभूति. चित. अक्षण्डप्रजायाः विभूतिरैश्वर्यभूता माहे-
श्वरी महेश्वरस्येयं महेश्वरशक्ति. कथिता प्रोक्ता । नादात्मिका वाग्विभूति-
र्ब्राह्मी कला, विश्वरूपस्थितिसम्पत्ति. शोभाविभूतिर्वैष्णवी -कलेति अतीताभ्या
श्लोकाभ्यां प्रतिपाद्य, इह अगणितभेदभ्रमभूयिष्ठजगन्नाटकमविधात्री हृदय-
स्येश्वरमाया चिद्धिभूति माहेश्वरी कलेत्युक्तम् । अत्र हृदय-प्रभिन्न इव-बद्ध-
इव-भुवननाटकादिसाधप्रयोगादीश्वरो हृदयदेगे मायया सर्वमनानि ग्रामयन्ति-
च्छतीति गीताश्लोकार्योऽनुमन्धेयः ॥१४॥

अथ कौमारी मातृकाम् आचष्टे ॥

आहारशुद्धिबशतः परिशुद्धसत्त्वे

नित्यस्विरस्मृतिधरे विक्रसत्परोत्रे ॥

प्रादुर्भवस्यमन्त्रतत्त्वविभासिका या

सा त्वं स्मृता गुरुगुहस्य सवित्रि शक्तिः ॥१५॥

आहारेति— आहारशुद्धिवगतः आहारशुद्धिश्च स्थूलतया सात्त्विकाहार-
सम्पादितदेहाश्रितान्त.करणशुद्धिः, सूक्ष्मतया तु विषयेन्द्रियसंयोगेषु 'गुणा
गुणेषु वर्तन्ते' 'इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु' इति व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या प्रकृति-
व्यापारात् पृथगात्मानं प्रत्यगवस्थितं विदन् यश्चरति तस्य आहारशुद्धि-
जायते, आहारश्च आह्वियमाणाः विषयाः, इन्द्रियैः आह्वियमाणानां विषयाणां
शुद्धिः. रागादिभिरलिप्तत्वात्, तद्वशतः परिशुद्धसत्त्वे परिशुद्धं निर्मलं सत्त्वम्
अन्तःकरणं यस्य तस्मिन्, नित्यस्थिरस्मृतिधरे नित्या स्थिरा ध्रुवा स्मृतिः
प्रज्ञा तस्या. धरः तस्मिन् विकसत्सरोजे विकसत् उन्मीलित सरोज पुण्डरीक
प्रकरणात् हृदयं यस्य तस्मिन् जने, अमलतत्त्वविभासिका शुद्धसत्यप्रकाशिका
या त्वं प्रादुर्भवसि, आविर्भवसि प्रकाशस इत्यर्थः, सा त्व, सवित्रि जननि, गुरु-
गुहस्य कुमारस्य शक्ति. कौमारी शक्ति स्मृता । अत्र नारदसनत्कुमारा-
ख्यायिकाप्रकरणस्य छन्दोगधृतिवचनं भवति— 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः, सत्त्व-
शुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः, स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः । तस्मै मृदितकथा-
याय तमसः पारं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारस्तं स्कन्द इत्याचक्षते तं स्कन्द
इत्याचक्षते' इति । एवं स्कन्दमनत्कुमारयोरव्यतिरेकमामनन्ति छन्दोगाः ।
मेयं सनत्कुमाराख्यस्य स्कन्दस्य गुरुगुहस्य शक्ति कौमारी शक्तिः इहाभि-
रणिता ॥१५॥

अयं वाराही मातृका स्तोति ॥

हृष्यं यया दिविपदो मधुरं सभन्ते

कथ्यं यया रश्मिफरं पितरो भजन्ते ॥

अग्नातिं चाप्रमत्तिलोऽपि जनो ययैव

सा ते वराहवनेति कलाऽम्ब गीता ॥१६॥

हृष्यमिति— यया कलया दिविपदो देवाः मधुरं स्वादु हृष्यं देवेभ्यो
दीयमानम् अत्र लभन्ते प्राप्नुवन्ति, 'हृष्यकथ्ये दीवपत्रे अग्ने' इत्यमरः । यया
पितरः पितृदेवाः रश्मिफरं रोषकं कथ्यं पितृभ्यो दीयमानमन्नं भजन्ते रोषन्ते,
यया कथ्यैव अस्ति लोऽपि जनः मानवः अन्नं भोग्यमग्नातिं भुङ्क्ते, सा ते

विद्या तथा मूलाग्निचण्डशक्तिमुण्डतनुत्रभेद्या मूलाग्निरेव मूलाधारस्यः कुल-
 कुण्डाग्निरेव चण्डः चण्डास्योऽग्नुरः शशी चन्द्रः स एव मुण्डः एतदास्योऽग्नुरः
 तयोः तनुत्रयोः कवचभूतयोः ग्रन्थो. भेद्या विदारयिष्या चामुण्डया किं न
 कृतं स्यादिति सम्बन्धः । अत्र देवीमाहात्म्यप्रोक्तस्य चामुण्डया कृतस्य रक्त-
 बीजामुररुधिरपानस्य चण्डमुण्डनिपूदनस्य च आध्यात्मिकं तत्त्वं रूपकापदेशेन
 उद्घाटितं कविना । तथा हि अष्टमेऽध्याये दुर्गमिप्तशत्यां चामुण्डानामलाभ-
 प्रकारः कथ्यते— 'यस्माच्चण्डं च मुण्डं च गृहीत्वा त्वमुपागता । चामुण्डेति
 ततो लोके स्थाता देवि भविष्यसि' इति । पुनश्च नवमेऽध्याये रक्तबीजा-
 मुरप्रस्तावे— 'पलायनपरान् दृष्ट्वा दैत्यान् मातृगणादितान् । योद्धुमभ्याययो
 ऋद्धो रक्तबीजो महामुर' ॥ . . . . तस्याहतस्य बहुधा शक्तिशूलादिभिर्भुवि ।
 पपात यो वै रक्तोघस्तेनासञ्छनशोऽग्नुराः ॥ तंश्चासुरासूक्ष्मभूतैरसुरैः सकलं
 जगत् । व्याप्तमासीत्ततो देवा भयमाजग्मुस्तमम् ॥ तान्विपण्णान्मुरा-
 न्दृष्ट्वा चण्डिका प्राह सत्वरा । उवाच काली चामुण्डे विस्तीर्णं वदनं कुरु ।
 मच्छस्त्रपातसम्भूतान् रक्तबीजान् महामुरात् । रक्तविन्दून् प्रतीच्छ त्वं वक्त्रे-
 षानेन वेगिना ॥' इति । अत्र श्लोके चामुण्डाया विभूतेः स्वरूपं जाग्र-
 त्तमाधिकलेत्युक्तम् । जाग्रद्दशायामेव यः महज्ज. समाधिरेकाग्रध्यानरूपो न
 तु सुषुप्तौ अष्टाङ्गयोगनिष्पाद्ये लये वा, स एव विचित्रा विद्या कला चामुण्डा-
 विभूतेः स्वरूपम् । अस्याः शक्तिस्तु सङ्कल्पोपसहाराद्धर्तने । इदं सङ्कल्पो-
 पसंहरणमेव चामुण्डाकृतरक्तबीजामुररुधिरविन्दुपानम् । मूलाधारान्निप्रबोध-
 नमेव चण्डननुत्रभेदनम् । मूलाग्नेरयोगिषु तमोधूमावृत्तत्वात्सोऽग्नुरवत् प्रति-
 कूलश्चण्डो भवति । तत्कवचभेदनं तु तत्रस्यग्रन्थिभेदनं येन निरावरणो
 ज्वलति । योगिषु प्रसिद्धस्य सह्यारामूतानुमण्डलस्य प्रावरणं मन एव
 मुण्डोऽग्नुरः, तन्माग्मनसो निग्रहणमेव मुण्डकवचभेदनं, येन सह्यारामूतकिरण-
 शरीमास्वाद्यामूर्तीभवति योगी । एव रक्तकणपानचण्डमुण्डतनुत्रभेदनरूपेण
 सङ्कलोत्सहार-मूलाग्निधूमापावरण-सहस्रावरणप्रभेदनानि यया बलया नि-
 र्वाहन्ते सा चामुण्डा विभूतिर्महाशक्तिरेवासा इति गहनं योगिजनैर्ववेद्यं
 सद्दशैरेण दिष्टमात्रमुरदर्शितम् ॥१८॥

एव सत्यं मातृजा. संनूपेदानीम् एकैव महाशक्तिर्माया स्यात्तमेदान्
 चानुविष्य भवत इत्याह ॥

त्वं लोकराजि परमात्मनि मूलमाया
 शक्रे समस्तमुरनर्तरि जालमाया ॥
 छायेदवरान्तरपुमात्मनि योगमाया
 संसारसक्तहृदयेष्वसि पाशमाया ॥१९॥

त्वमिति— लोकराजि, त्वं परमात्मनि मूलमाया भवसि । समस्तमुर-
 नर्तरि सर्वदेवराजे शक्रे जालमाया असि । लोकप्रसिद्धं चन्द्रजालम् । इन्द्र-
 म्य जालमायाया मन्त्रलिङ्गं च भवति । 'रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य
 रूपं प्रतिचक्षणात् । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' इति । छायेदवरान्तर-
 पुमात्मनि छायेदवरस्य मूर्धमण्डलस्य अन्तरे यः पुमात्मा पुरुरः विष्णुः तस्मिन्
 योगमाया भवसि । विष्णोर्योगमाया दुर्गासप्तशत्यां गीतानु च प्रसिद्धा ।
 संसारसक्तहृदयेषु संसारे जननमरणात्मके सक्तानां सङ्गिनां हृदयेषु पाश-
 माया बन्धजननी माया असि ॥

अत्र प्रथमं केवला परमात्मनः ततः विश्वापेक्षया परमेश्वरस्येन्द्रस्य
 शक्तिः, ततोऽयं ब्रह्माण्डस्य पितुः मानोर्मध्यवर्तिनः विष्णोः, अन्ते चाध्या-
 त्मं संसारिणश्च मायाः चतस्रः एकस्या एव रूपाणीति प्रत्ययादि ॥१९॥

एवं क्रियात्वेन त्रिजृम्भिता चतुर्विधा मायापदवाच्या महाशक्तिमभिष्टुत्य
 सर्वक्रियाधारभूतां समुपसंहृतस्वात्मविलासां स्वस्यां समाहितसर्वसामर्थ्यां
 लयस्वरूपा निद्रापदवाच्यां तामेव महानक्ति प्रन्तोति ॥

त्वं भूतभर्तरि भवस्यनुभूतिनिद्रा
 सोमस्य पातरि विद्वीजसि मोदनिद्रा ॥
 सप्ताश्वविम्बपुरपात्मनि योगनिद्रा
 संसारमग्नहृदयेष्वसि मोदनिद्रा ॥२०॥

त्वमिति— भूतभर्तरि भूतानां प्राणिनां भर्तारि पालके भूतेषु ईश्वरे अनु-
 भूतिरूपिणी निद्रा अनुभूतिनिद्रा भवसि, सोमस्य सोमरमस्य पवमानस्यस्य
 पातरि पानं कुर्वन्ति विद्वीजसि इन्द्रे, मोदरूपिणी निद्रा मोदनिद्रा आनन्द-
 निद्रेत्यर्थः । मखनुज इन्द्रस्य सोमसत्त्वं प्रसिद्धम् । सप्ताश्वविम्बपुरपा-
 त्मनि सप्ताश्वविम्बे मूर्धविम्बे यः पुष्यः तस्यात्मनि विष्णो योगनिद्रा, राहोः

शिर इव पुरुषात्मनीत्यत्र बोध्यम् । संसारमग्नहृदयेषु भवाम्बुधौ मग्नानां जनानां हृदयेषु मोहनिद्रा मोहात्मिका निद्रा असि । अत्रेदं बोध्यम् । अव्याकृतनामरूपं परं ब्रह्मा सदेव असदिति श्रुतिषु गीयते— 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति इदमेवासत् तमः इति मन्त्रवर्णनाभिहितम् । 'तम आसीत्तमसा गूळ्हमग्रे' इति, इदं च मूल तमः सर्वलयात्मकं वस्तु स्वास्थ्यानुभूतिरूपं स्वशक्त्या निद्रापदवाच्यत्वं भजते । इमां च महाशक्तिं तान्त्रिकाः तामसी कालरात्रिं गायन्ति । संपेका निद्रा लयस्वभावा भूतेशे स्वस्थानुभूतिः, इन्द्रे आनन्दलहरी, विष्णौ योगसम्पत्तिः, संसारिणि पुरुषे मोहशक्तिश्चेति संक्षेपः ॥२०॥

अथ देवीमाहात्म्यचरित्रत्रयप्रतिपादितासु तिसृषु देवीमूर्तिपवाद्या काली प्रस्तौति ॥

विष्णुश्चकार मधुकंटभनाशनं य-
न्मुक्तः सहस्रदलसम्भवस्तुता सा ॥

काली घनाञ्जननिभप्रभदेहशालि-
भ्युपा तवाम्ब भुवनेश्वरि कौञ्चि भागः ॥२१॥

विष्णुरिति— अम्ब भुवनेश्वरि, यन्मुक्तः यया योगनिद्रया मुक्तः विष्णुः मधु-कंटभनाशनं मधुः कंटभश्च मधु-कंटमौ एतन्नामानावसुरौ तयोर्नाशनं चकार । सहस्रदलसम्भवस्तुता सहस्रदलसम्भवेन पद्मयोनिना ब्रह्मादेवेन संस्तुता सद्गुता, घनाञ्जननिभप्रभदेहशालिनी घनाञ्जननिभा सान्द्रकञ्जलाभा प्रभा शोभा यस्य सः देहः तेन शालते शोभत इति घनाञ्जननिभप्रभदेहशालिनी उवाच 'उद्गीर्णवला सा काली मूर्तिः तव कौञ्चि भागः कलाविशेष इति भावः । अत्रेमे मत्प्रसतीप्रथमाध्यायश्लोका उल्लेख्या भवन्ति— 'योगनिद्रा यदा विष्णुर्जगत्पेकाण्यीरुते । आर्म्नायं शेषमभजत् कल्पान्ते भगवान्प्रभुः ॥ तदा द्वावसुरौ घोरी विख्यातौ मधु-कंटमौ । विष्णुकर्णमलोद्भूतौ हन्तु ब्रह्माणमुद्यतौ ॥ स नाभिकमले विष्णो स्थितो ब्रह्मा प्रत्रापतिः । मुष्ट्याव योगनिद्रां ताम् एवाग्रहृदयग्नितः ॥' इति । तथा चोत्तरत्र 'एव स्तुता यदा देवो नाममी तत्र वेधमा' इति अत्र ताममी योगनिद्रेत्यर्थः, 'उत्तस्यी च जगत्प्रापन्नया मुक्तो जनार्दनः' अत्र तया योगनिद्रयेति बोध्यम् । अत्र एव इन्द्रोक्तं यन्मुक्त इत्यत्र यया योगनिद्रया मुक्त इति व्याख्यानम् ॥२१॥

एवं काली मधुकण्ठभद्रमनी स्तुत्वा, लक्ष्मी महिषमर्दिनी द्वितीयचरित-
देवतां देवीमूति प्रस्तौति ॥

विद्युत्प्रभामयमधृष्यतमं द्विषद्भिः-

इचण्डप्रचण्डमखिलक्षयकार्यशक्तम् ॥

यते सवित्रि महिषस्य वधे स्वरूपं

तच्चिन्तनादिह नरस्य न पापभीतिः ॥२२॥

विद्युदिति— सवित्रि जननि, महिषस्य अमुरस्य वधे हन्ने विषये विद्यु-
त्प्रभामयं वैद्युतज्योतिर्मयं दुर्दशमिति भावः, द्विषद्भिः शत्रुभिः अधृष्यतमं
अनभिगम्यतमम् अत्यन्तदुर्गममित्यर्थः, यत् ते तव चण्डप्रचण्डम् अखिलक्षय-
कार्यशक्त स्वरूपम् अभूत् इत्यध्याहार्यम् । तच्चिन्तनात् तस्य चिन्तनात्
ध्यानात् नरस्य पापभीतिर्न भवतीति शेषः, महिषामुरवधोद्युक्तं यते दुर्गं
दुर्दशं वैद्युतप्रभामयं स्वरूपं तस्य ज्योतिर्मयवपुषो ध्यानेन सर्वतमोरूपपाप-
ध्वंसो भवतीति नात्र वित्रम् ॥२२॥

अथ शुम्भदमनीं तृतीयचरितदेवता सरस्वतीमूति स्तौति ॥

शुम्भं निशुम्भमपि या जगदेकवीरो

शूलाप्रशान्तमहमौ महती चकार ॥

सा कौशिकी भवति काशयशाः कृशोद-

र्यात्माङ्गजा तव महेश्वरि कश्चिदंसः ॥२३॥

शुम्भमिति— महेश्वरि ! जगदेकवीरो जगतां लोकस्य एकौ मुख्यो य-
समानो वा वीरो शूरो जगदेकवीरो शुम्भम् अमुर निशुम्भमपि तस्य भ्रातर-
ममुर या महती तव मूर्तिरित्यर्थः, शूलाप्रशान्तमहमौ शूलस्य आयुधस्याग्रे
शान्तं निर्वायं महस्तेजः प्रताप इति यावन्, ययोस्ती विधेयविशेषणं चकार,
या ते महती मूर्तिः शुम्भं निशुम्भं च शूलेन निस्तेजस्को व्यधादिति भावः ।
काशयशाः काशः श्वेतपुष्पविशेषः स इव यशो यस्याः सा शुभ्रयशा इति
यावन्, कृशोदरी तनुमध्या आत्माङ्गजा तव शरीरमम्भूता सा कौशिकी
एतन्नाम्नी देवी तव कौशिकी भागः अशविशेष इत्यर्थः । तथा चोक्तमन्यत्र
'कौशिकी नाम सा दुर्गा हन्त्री शुम्भ-निशुम्भवो.' इति ॥२३॥

अथ महाशक्तिमिष्टदेवता शरणागतिसुम्भेन तत्प्रसादं याचने ॥

माये शिवे धितविपद्विनिहन्त्रि मातः

पश्य प्रसादभरशीतलया दृशा माम् ॥

एषोऽहमात्मजकलत्रमुहृत्समेतो

देवि त्वदीयचरणं शरणं गतोऽस्मि ॥२४॥

माये इति— माये कपटनाटकसूत्रमन्त्रि, शिवे, मङ्गलस्वरूपे, धितविप-
द्विनिहन्त्रि, श्रितानामाश्रिताना विपदामापदा विनिहन्त्रि विनिवारिणि मातः
अम्ब, प्रसादभरशीतलया प्रसादः प्रसन्नता अनुग्रहश्च 'तस्य भरेण शीतलया
शीतलया दृशा दृष्टया माम् इमम् जतं पश्य वीक्षस्व । देवि, आत्मजकलत्रमुहृ-
त्समेतः मदाश्रितपुत्रदारमित्रैः सह त्वदीयचरणं शरणं गतोऽस्मि प्रपन्नो-
ऽस्मि । दुर्गा भगवती न केवलं निजचरणाश्रित जनम् अनिष्टपरिहरणाभीष्टदा-
नाभ्यामनुगृह्णाति, अपि तु तम् अन्येषामाश्रयं च विषत्त इति देव्याः परम-
कारुणिकत्व-वदान्यत्वे प्रसिद्धे । अत एव मामाश्रितैः आत्मजादिभिः सह शरणं
गतोऽस्मीत्युपपन्नम् । तथा च सप्तशत्या 'त्वामाश्रिता ह्याश्रयता प्रयान्ति'
इति ॥२४॥

अर्पेभिः वसन्ततिलकानिबद्धैः स्तोत्रैर्देवीप्रीणनाशसया साधुसङ्गानन्दलाभ-
प्रार्थनया च स्तवकमुपसहरति ॥

धिन्वन्तु कोमलपदाः शिववल्लभाया-

श्चेतो वसन्ततिलकाः कविकुञ्जरस्य ॥

आनन्दयन्तु च पदाश्रितसाधुसङ्गं

कष्टं विधूय सकलं च विधाय चैष्टम् ॥२५॥

धिन्वन्तिवति— कोमलपदाः कोमलानि ललितानि पदानि यस्यः सा
कविकुञ्जरस्य कविश्रेष्ठस्य गणपदेर्मम वसन्ततिलकाः एतन्नामकवृत्तबद्धाः
स्तुतयः शिववल्लभायाः उमादेव्या. चेतो हृदयं धिन्वन्तु प्रीणयन्तु । कष्टम्
अनिष्टं दुःखं विधूय अपवार्यं इष्टम् ईप्सितं विधाय च पदाश्रितसाधुसङ्गं
शरणाश्रितमञ्जनममूहम् आनन्दयन्तु च । इमाभिः मदीयाभिः वसन्ततिलकाभिः
स्तुतिभिः द्वे अपि क्रमंशी निर्वाहोना देव्या. प्रीणनकर्मकम् अपरं च साधुजनान-
न्दनम् ॥२५॥

मज्जमः स्तवकः गव्याभ्य ममाप्तः.

अष्टमः स्तवकः

तमसामभितो हन्ता षण्डिकाहासवासरः ॥

सतां हृदयराजीव- विकासाय प्रकल्पताम् ॥१॥

तमसामिति— तमसाम् अन्तर्गतानाम् अज्ञानानां पक्षे अन्वकाराणाम् अभितः साकल्येन 'साकल्याभिमुखेऽभितः' इत्यमरः, पक्षे सर्वतः हन्ता निवारयिता षण्डिकाहासवासरः षण्डिकाया देव्याः हास एव वासरः दिवसः सता सज्जनानां हृदयराजीवविकासाय हृदयमेव राजीवं पद्य तस्य विकासाय उन्मीलनाय प्रकल्पता प्रभवतु । राजीवविकासको वासरः हृदयोन्मीलकश्चण्डिकाहासः, अर्थश्लिष्टम् अभितस्तपोपहृत्वम् उभयगतम् । एव विषयिणो वासरस्य रूपेण विषयस्य हासस्य रञ्जनाद्रूपकमलङ्कारः । तेनानुप्रागिनं वस्तु । राजीवविकासो वासरमापेक्षः । हृदयोन्मीलनं हासमापेक्षम् । अनेन सता हृदयविकासो देव्यनुग्रहबलादेवेति धोत्वये ॥

एवं स्तवनादौ यथापूर्वं हासस्तुतिगमिता आगीः प्रयुक्ता ॥१॥

या निद्रा सर्वभूतानां योगनिद्रा रमापतेः ॥

ईडपतां सा महाकाली महाकालसखी सखे ॥२॥

येति— सखे, देवताराधकम् आन्विकं प्रियं प्रति सम्बोधनम् । या सर्वभूतानां निद्रा सर्वविस्मरणरूपा लयावस्था, यैव रमापतेः विष्णोः योगनिद्रा, महाकालसखी महाकालस्वैस्वरस्य सखी देवी सा महाकाली ईडपता स्तूपतां त्वयेति शेषः । अस्मिन् स्तवके मत्प्रसूतीचरित्रत्रयप्रसिद्धदेवीमूर्तिना तत्त्व-मधुर्बटभ-संहारस्य च प्रस्तावनद्वारा भगवती महाशक्तिः स्तूपते । अतीते स्तवके योगनिद्रा व्याख्याता ॥२॥

विरिञ्चिना स्तुते मातः कालि त्वं चेन्न मुञ्चसि ॥

मधु-बटभ-संहारं करोतु कथमच्युतः ॥३॥

विरिञ्चिनेति— विरिञ्चिना ब्रह्मणा स्तुते मातः कालि, त्वं न मुञ्चसि

त्यजति चेत् अच्युतमिति शेषः । अच्युतः विष्णुः मधुकंटमसंहार कथं करोतु ? न कुर्यात् इत्यर्थः । अत्र काली, योगनिद्रा हरिनेत्रकृतालया, यां तुष्टाव ब्रह्मा, यया च मुक्तो भगवान् मधुं कंटमं च सञ्जहार । अन्यन् प्राग्व्याख्यातम् ॥३॥

अथ सप्तशतीद्वितीयचरितदेवनायाः माहात्म्य तुष्टपुः तया निहतस्य महिषस्य प्रचण्डं साहसम् आधिपत्य द्वादशभिः श्लोकैराचष्टे ॥

वासवः काशनीकाश- यशोलङ्कृतदिङ्मुखः ॥

महोप्रवित्रमाद्यस्मा- दासीदाजौ पराङ्मुखः ॥४॥

वामव इति— महोप्रवित्रमान् महान् उरुः उग्रः प्रचण्डः वित्रमः पराक्रमः यस्य तस्मात् बहुपदबहुब्रीहिः, यस्मान्महिषात् यच्छब्दस्य पञ्चदशो श्लोके 'महिषं तं महावीर्यम्' इत्यत्र तच्छब्देन सम्बन्धः, काशनीकाशयशो-ऽङ्कृतदिङ्मुखः काशनीकाशेन काशपुण्याभेन शुभ्रेणेति यावत्, यदासा अलङ्कृतानि मूर्धितानि दिङ्मुखानि दिशां प्रदेशाः इति यावत्, यस्य सः सर्वास्तु दिक्षु व्यापकविमलश्लोको वामवः पूर्वदिग्पालकः आजौ युद्धे पराङ्मुखः पराचीनः प्रतिनिवृत्त इति यावत्, आसीत् अभूत् । महायसाः देवराडपि यस्मात्पराजयं प्राप्त इति भावः ॥४॥

यत्प्रतापेन सन्तप्तो मन्ये बाडवरूपभृन् ॥

भगवाननलोऽद्यापि सिन्धुवासं न मृञ्चति ॥५॥

यत्प्रतापेनेति— यत्प्रतापेन यस्य प्रभावेण सन्तप्तः जानसन्तापः भगवाननलोऽग्निः दक्षिणपूर्वदिग्पालकः बाडवरूपभृत् बहवायां भवं बाडवं रूपं तद्विमति और्वोऽग्निरित्यर्थः, तथाभूतः सन् अद्यापि इशानीमपि सिन्धुवासं समुद्रवामं न मृञ्चति न त्यजति, इति मन्ये शब्दे । बाडवोऽग्निः समुद्रे वसतीति पुराणप्रसिद्धिः । अग्नेः सिन्धुवामस्य महिषामुत्प्रतापजन्यमन्तापशमन हेतुरिति अहेतोर्हेतुत्वेन सम्भावना हेतुत्वेष्टा । या च सिन्धुवामस्य पुराणप्रसिद्धिः सिद्धविषया ॥५॥

कुर्वाणे भूतकदनं यस्मिन्विस्मितचेतसः ॥
एष एवान्तको नाह- मित्यासीदन्तकस्य धीः ॥६॥

कुर्वाण इति— यस्मिन् महिषे भूतकदनं भूतानां प्राणिनां कदनं नाशनं कुर्वाणे विदधति सति, एषोऽनुर एव अन्तको ममः, नाहमिति विस्मितचेतसः जाताद्भूतमनसः अन्तकस्य दक्षिणदिगीशस्य धीः मतिः आसीत् । महिषा-सुरकृतभूतजानकदनदर्शनान् स्वस्य अन्तकत्वं विस्मृत्य न एवान्तक इति भ्रान्तिरजायतान्तकस्येति पर्यस्तापह्लव-भ्रान्त्यलङ्कारयोः सङ्करः ॥६॥

रणे येनातिरस्कृत्य त्यक्तो राक्षस इत्यंतः ॥
चिराय हरिदोशेषु कोणेशः प्राप्तवान्यशः ॥७॥

रणे इति— येन महिषेण रणे युद्धे कोणेशः दक्षिण-पश्चिमयोर्दन्तरालं तस्य कोणस्येन निर्द्धृती राक्षस इत्यनो हेतोः अनिरन्वृत्य अनवमान्य जाति-पक्षपातात्, त्यक्तः विमृष्टः सन् हरिदोशेषु दिक्पालकेषु चिराय यशः प्राप्त-वान् । राक्षस इति सजातीयपक्षपातान् हेतोः निर्द्धृतिर्न महिषेण तिरस्कृत इति सम्भावना । तस्मान् उत्प्रेक्षावाचकेवादिशब्दादर्शनाद् गम्योत्प्रेक्षा ॥७॥

यन्निघन्तुमशक्तस्य कुर्वाणमसतोः क्रियाः ॥
नियन्तुरसतामामो- त्याशिनो मलिनं यशः ॥८॥

यदिनि— अमतीः दुष्टाः क्रियाः कुर्वाणं दुष्कर्माण्यावरणमित्यर्थः, यं महिषामुर नियन्तुं नमस्मिन् अशक्तस्य असमर्थस्य अमता पाराना नियन्तुः त्रिषहीनुः । त्याशिनो वरुणस्य पद्मिभदिदनायस्य यशः मलिनं मन्दमासीत्, । सर्वपापदमनविधुनस्य वरुणदेवस्य यशो महिषनिघ्नमनाशकमेतद् बभूवेति भावः । अत्र महिषदमनामामर्ष्यहेतुकेन कविकल्पितेन वरुणयशोमादिन्यमिदिदस्येण यन्तुनोत्प्रेक्षा गम्यते । एवं च कविप्रौढोक्तिमिद्वेन यन्तुना अलङ्कारध्वनिः ॥८॥

बाहूषोर्परराभूतो यस्य प्रापेण मादनः ॥
बभूव क्षणदान्तेषु रतान्तपरिचारकः ॥९॥

बाहुवीर्यंपराभूत इति— यस्यासुरस्य बाहुवीर्यंपराभूतो भुजबलपराजितो भास्वः परिचमोत्तरदिक्पालः क्षणदान्तेषु निशावसानेषु प्रायेण प्रायशः रतान्तपरिचारकः सुरतश्रमापनोदको मन्दो बभूव । महिषपराजितो भास्वो दासो भूत्वा मन्दो जात इति गम्योत्प्रेक्षा ॥९॥

निधीन्येन जितो हित्वा राजराजः पलायितः ॥
स्पष्टं बभाण माधुर्यं प्राणानामखिलादपि ॥१०॥

निधीनिति— येन महिषहतकेन युद्धे जितः राजराजः कुबेरः निधीन् महापद्मादीन् हित्वा त्यक्त्वा पलायितः सन् अखिलादपि समस्तादपि प्राणानां माधुर्यं, महत्यपि कष्टे जीवितम् अत्यन्तप्रियं भवतीत्येतदर्थं वचः स्पष्टं बभाण व्यक्तं भाषितवान् । लघुनि महति वा कष्टे प्राणान् यथाकथञ्चिद्रक्षितुं प्रयत्नमानस्य जनस्याधीरताम् आख्यातुं 'तस्य प्राणाः गुडम्' इति लोकोक्तिः । इनामेवाधित्य 'प्राणानां माधुर्यम्' इति प्रयोगः । महिषस्य पुरस्तात् उत्तरदिक्पालकस्यापि मानादपि निधिभ्यश्चापि प्राणेषु प्रियतरत्वं जनसामान्यस्येवासीदिति चोक्तिम् ॥१०॥

यस्मिन्नुत्तरपूर्वस्या- दिग्ग एकादशाधिपाः ॥
कुण्ठा बभूवुरात्मीय- कण्ठोपमितकीर्तयः ॥११॥

यस्मिन्निति— यस्मिन् महिषासुरे, उत्तरपूर्वस्याः उत्तरस्याः पूर्वस्याश्च यदन्तरालं सा उत्तरपूर्वा तस्याः दिग्गः एकादश अधिपाः रुद्रा, कुण्ठाः मन्दाः आत्मीयकण्ठोपमितकीर्तयः आत्मीयैः कण्ठैः उपमिता तुलिना कीर्तयिष्यां ते बभूवुः, रुद्रस्य नीलकण्ठत्वं प्रसिद्धम् । एकादशरुद्राणां यशः शुभ्रत्वं विहाय मीलिमानमभजतेत्यर्थान् अप्रवर्णान् समोनिमग्नं जातमिति भावः ॥११॥

निजनुद्धान्तकान्ताना- माननरेषु निजितम् ॥
ललम्बे यः पुनर्जित्वा शूरमानी मुपाहरम् ॥१२॥

निज इति— शूरमानी आग्मान शूरं मन्वते इति शूरमानी यः महिषः निजनुद्धान्तकान्ताना स्वीयान् शूरगुन्दरीणाम् आननरेषु मुनरेषु निजितं मुपा-

करं चन्द्रं पुनर्जित्वा ललज्जे लज्जितवान् । प्रागेव जितस्य पुनर्जयः शूरमा-
निनो लज्जाबह एवासीत् ॥१२॥

बालस्येव श्रीडनकः प्रवीर्यस्य खेलतः ।
लीलाकन्दुकघोरासी- द्वे वे दीधितिमालिनि ॥१३॥

बालस्येति— श्रीडनकं. श्रीडावस्तुभिः खेलतः शीडतः बालस्य इव प्रवीरैः
प्रकृष्टं. वीरैः खेलतां यस्यासुरस्य देवे दीधितिमालिनि मूर्धे श्रीडाकन्दुकघीः श्रीडार्थं
कन्दुकं गोलाकारमिति धीः बुद्धिरासीत् । बालस्य यथा कन्दुकादिश्रीडनके
स्वीयत्व-वश्यत्व-श्रीडायोग्यत्वबुद्धिर्भवति, तथा प्रकृष्टवीरेषु श्रीडनकवदाचरतः
महिषस्य मूर्धे श्रीडनकबुद्धिरासीत् । तावान् पराक्रमो दर्पश्च तस्य ॥१३॥

त्रियामाचरशुद्धान्त- भ्रूविलासनिवारणम् ॥
विष्णोः सुदर्शनं चक्रं यस्य नापश्यदन्तरम् ॥१४॥

त्रियामेति— त्रियामाचरशुद्धान्तभ्रूविलासनिवारण त्रियामाचराणां रात्रिचराणां
राक्षसानां शुद्धान्तस्य अन्तपुरस्य भ्रूविलासना निवारण राक्षसस्त्रीणां शोकवि-
ह्वलतालम्भकम् इत्यर्थः । विष्णोः सुदर्शनं चक्रं यस्य महिषस्य अन्तरं छिद्रं नाप-
श्यत् । महाप्रभाव रक्ष.कुलधनं विष्णुचक्रमपि तस्य रन्ध्रं न प्रापत् प्रहर्तुम् ॥१४॥

महिषं तं महावीर्यं या सर्वसुरदेहजा ॥
अवधोद्दानवं तस्यं चण्डिकार्यं नमो नमः ॥१५॥

महिषमिति— तं तथाविधं महावीर्यं गुरुपरानम महिषं दानवमसुरं सर्व-
सुरदेहजा सर्वेषां सुराणां देहेभ्यो जायत इति सर्वसुरदेहजा या देवी अवधीत्
जघान तस्यं चण्डिकार्यं नमो नमः । द्विवक्तिर्बहुनमस्कारार्था । हरादितेजःपुञ्जा-
विर्भूता देवी महिषासुरमर्दिनीति सप्तशत्या कथ्यते— 'ततः समस्तदेवानां तेजो-
राशिसमुद्भवाम् । ता विलोक्य मुदं प्रापुरमरा महिषादिताः ॥' इति ॥१५॥

मुखं तवासेचनकं ध्यायं ध्यायं निरन्तरम् ॥
मृगेन्द्रवाहे कालेन मृदस्त्वन्मुखतां गतः ॥१६॥

मुखमिति— मृगेन्द्रवाहे मिहवाहने, मातः, आसेचनकं यस्य दशनात् तृप्तेः
 नास्त्यन्तः तदासेचनकम् अत्यन्तमुन्दरं तव मुख निरन्तरम् अनवरतं ध्याय ध्यायं
 ध्यात्वा ध्यात्वा मृडस्तव कान्तः शङ्करः कालेन कालक्रमेण त्वन्मुखतां तव
 मुखमिव मुख यस्य सः त्वन्मुखस्तस्य भावस्त्वन्मुखतां ता गतः प्राप्तः ।
 ध्यातुर्ध्यायताद्रूपसिद्धिर्हि ध्यानस्य फलम् । अत एव शिवस्य मुखेऽर्धं पार्वती-
 मुखमासीदिति गम्योत्प्रेक्षा ॥१६॥

कार्तिकीचन्द्रवदना

कालिन्दीवीचिदोर्लता ॥

अरुणाम्भोजचरणा

जयति त्रिरुचिः शिवा ॥१७॥

कार्तिकीति— कार्तिकीचन्द्रवदना कृत्तिकानक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी कार्तिकी
 तस्यां यश्चन्द्रः स इव वदनं यस्याः सा । कालिन्दीवीचिदोर्लता कालिन्दी-
 वीचिः यमुनीमिरिव दोर्लता भुजलता यस्याः सा । अरुणाम्भोजचरणा
 अरुणाम्भोजे रक्ताम्बुजे इव चरणे यस्याः सा । त्रिरुचिः तिस्रः श्वेतकृष्णा-
 रणाः रुचयः प्रभा. यस्याः सा शिवा जयति उत्कर्षेण वर्तते । चन्द्रोपमितं
 वदनं शुक्लं, कालिन्दीवीच्युपमिता भुजलता कृष्णा, रक्ताम्भोजोपमितं चरणं
 च लोहितम् । एव लोहितशुक्लकृष्णा शिवा त्रिरुचिस्त्रिवर्णा त्रिगुणात्मिका
 'अजामेवा लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति श्रुतिप्रतिपादिता ब्रह्मस्वरूपिणीन्युक्तं
 भवति ॥१७॥

यत्ने कचभरः बालो यद्वाह्लोकरक्षकः ॥

युक्तं इयं शिवे मय्य- स्त्वसप्राप्तो न नाकराट् ॥१८॥

इदमिह वक्तव्यं— सर्वान्तकृत् महाकालो देव्याः केशपाशनायाञ्चस्थितः, लोकरक्षको विष्णुश्च बाहुरूपतया, नाकराडिन्द्रस्तु अवलम्नरूपेण स्थितः। नचभर-बाहुकर्तृकयोर्निप्रहानुग्रहयोः सतोर्नाकराड्भूतावलम्नस्यावशिष्टं कार्यं शून्यमेव भवति। स्वर्गराज्यमोगस्त्ववशिष्टं। अत एव नाकराजस्य नाको नास्तीति न, अस्त्येवेत्युक्तम्। इदं चोत्तरत्र गीयते कविना। भगवत्याः कुक्षौ भूमि-शानाल-स्वर्गलोकाः स्थिताः 'नाकोऽवलम्नमीश्वरि कटिरवानिर्भोगिनां जगन्नाभिः'। कुक्षौ न केवलं ते बहिरपि वपुषि त्रयो लोकाः॥' इति चोक्तम्। तत्र मध्य एव नाक इत्याह। मध्यस्य सूक्ष्मत्वं द्योतयितुम् आकाश-मध्या मध्यशून्येत्यादिप्रयोगः कविसमयः। तस्मादिह असन्निव अनिमूढयो मध्य एव नाक', मध्यस्य शून्यत्वे तन्नारोपितनाकस्यापि असत्त्वसङ्का स्यात् इति सा निरस्यते 'नाकराट् असन्नाको न' इति। मध्यः (अवलम्नम्) अस-न्नपि नाकराडसप्त, सन्नेव नाकरान्यं 'भोक्तुम् ॥१८॥'

स्वदेहादेव या देवी प्रदीपाद् दीपिका ॥

आविर्बभूव देवानां स्तुवतां हर्तुमापदः ॥१९॥

स्वदेहादिति— या देवी कौशिकी प्रदीपाद् दीपिका इव स्वदेहादेव, स्तुवता स्तोत्रं कुर्वतां देवानाम् आपदः हर्तुम् अपनेतुम्, आविर्बभूव सम्भूतेत्यर्थः। त्रयोविंशो दलोकः ताम् इत्युत्तरेणान्वयः। एकस्या एव देव्याः शरीराद्बह्वेषः भक्तयो देवीमूर्तयः तद्विभूत्या सम्भूताः तस्यामेव लीनाश्चेति तृतीयचरिते स्पष्टमुक्तम्— 'ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्ताऽतिभीषणा। चण्डिका-शक्तिरत्युषा शिया शतनिनादिनी ॥' तथा च शुम्भ प्रत्याह देवी— 'एकंवाहं जगत्स्य द्वितीया का मनापरा। अहं विभूत्या बहुनिरिह रूपंयदा स्थिता। तत्संहृत्याहमेकं व तिष्ठाम्यथ स्थिरो भव ॥' इत्यादि अत्रावधेयम् ॥१९॥

धैर्यं-शानुष्यं-गाम्भीर्यं- वीर्यं-सौन्दर्यंशालिनीम् ॥

रत्नं नितम्बिनीजाती मेनिरे यां सुरामुराः ॥२०॥

धैर्येति— सुरामुराः सुरा देवा अमुराश्च धैर्यं-शानुष्यं-गाम्भीर्यं-वीर्यं-सौन्दर्यंशालिनी धैर्येण धीरभावेन, शानुष्येण पादभेन, गाम्भीर्येण गम्भीरभावेन, वीर्येण वीरस्वभावेन प्रभावेण, सौन्दर्येण रमणीयभावेन च शालते इति धैर्या-दिशालिनी तां, या नितम्बिनीजाती स्त्रीजाती रत्नं प्रशस्तं मेनिरे अमंसत्। यां कौशिकी देवी स्त्रीजातावत्युत्तमा मन्यन्ते स्म देवामुराः इति भावः ॥२०॥

यदीय-हुङ्कृत्यनले धूम्राक्षोऽभवदाहुतिः ॥
समाप्ति भीषणं याव- श्रैवावाप विकृत्यनम् ॥२१॥

यदीयेति— यदीयहुङ्कृत्यनले यस्या इयं यदीया हुङ्कृतिः हुङ्कारः एवा-
नलोऽग्निः तस्मिन्, धूम्राक्षो नामासुरः शुम्भासुरसेनानीः, भीषणं भयावहं
विकृत्यनम् आत्मश्लाघनं कर्तुं समाप्तिं पूर्तिं यावश्रैवावाप यावत्कालं निश्चोपं
शाम्भिकमात्मगराक्रमकीर्तनम् अन्त नागमत्, तावत् अध्याहार्यम्, आहुतिः अभ-
वत् होमद्रव्यमभूदित्यर्थः । देव्याः क्रोधप्रकाशकहुङ्काराग्नौ निश्चोपस्वात्म-
श्लाघनस्य यावदन्तं ह्यमान एवासीत् धूम्रलोचन इति भावः । असुरात्म-
श्लाघावाग्जालस्यैको हुङ्कारो देव्याः प्रत्युत्तरमभूत्, येन विकृत्यनो भस्मसा-
त्कृतः । अत्र लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनादुदात्तालङ्कारः, 'लोकातिशयसम्पत्ति-
वर्णनोदात्तमुच्यते' इति तल्लक्षणात् ॥२१॥

चामुण्डा-शिवदूत्यौ य- त्कले दारुणविश्रमे ॥
भक्षयामासतुमूर्तीः कीर्तिभिः सह रक्षसाम् ॥२२॥

चामुण्डेति— यत्कले यस्या कले कलामूले अंशाविति यावत्, दारुण-
विश्रमे क्रूरपराक्रमे चामुण्डा-शिवदूत्यौ चामुण्डा शिवदूती च, रक्षसां
कीर्तिभिः सह मूर्तीः भक्षयामासतुः । न केवलं राक्षसानां शरीराणि सञ्ज-
हत्तुं तेषां यन्नासि चेति भावः । चमत्कृतिजनकयोः भक्षितयो रक्षोमूर्ति-
कीर्त्योः माहित्यान् सहोक्तिरलङ्कारः, 'सहोक्तिः सहभावश्चेद् भामते जन-
रञ्जनः' इति तल्लक्षणान् ॥२२॥

यस्याः शूले जगामास्तं यज्ञः शुम्भ-निशुम्भयोः ॥
नमामि विमलश्लोकां कीर्तिकीं नाम तामुमाम् ॥२३॥

यस्या इति— यस्या देव्याः शूले आयुषे शुम्भ-निशुम्भयोः शुम्भस्य
तद्घातुः निशुम्भस्य शोभयोः यज्ञोऽत्र जगाम नाम प्राप, विमलश्लोकां
पुष्पशीतिं शौचिशी नाम प्रसिद्धीं तामुमां नमामि । शुम्भ-निशुम्भहन्त्री मूर्तिः
शौचिशीति प्रसिद्धम् । 'शौचिशी नाम मा दुर्गा इन्दी शुम्भ-निशुम्भयोः'
इति ऋक्षम् ॥२३॥

यशोदागर्भजननाद् यशोदां गोकुलस्य ताम् ॥
वन्दे भगवतीं नन्दां विन्ध्याचलनिवासिनीम् ॥२४॥

यशोदेति— यशोदागर्भजननात् यशोदाया नन्दगोपजायाया गर्भे कुक्षी जननात् हेतोः गोकुलस्य श्रीकृष्णबालश्रीडावामस्यानस्य व्रजस्य यशोदां कीर्ति-
प्रदा विन्ध्याचलनिवासिनीं ता भगवतीं नन्दां नन्दादेवी वन्दे स्तौमि । कंस-
भयाद् गोकुलं नीतः शिशुः देवकीपुत्र, नन्दशिशुः नन्दा च देवकीगृहं नीता ।
संपा महामार्यव नन्दा जाता कंस प्रतार्य अदृश्याङ्गुदिति भागवतकथा । संपा
नन्दा भगवती विन्ध्याचलाधिष्ठात्री इति गीयते । देवीमाहात्म्ये मूर्तिरहस्ये
चैव दृश्यते— 'नन्दा भगवती नाम या भविष्यति नन्दजा । सा स्तुता पूजिता
घ्याता वशीकुर्यान्नरगतत्रयम् ॥' इत्यादि ॥२४॥

अम्बिकामुपतिष्ठन्ता- मेताश्वण्डीमनुष्टुभः ॥
प्रसन्नाः साध्वलद्वाराः सिद्धपक्षेक्षणा इव ॥२५॥

अम्बिकामिति— एता अनुष्टुभः अनुष्टुप्छन्दोवद्धाः स्तुतयः चण्डिकाम-
म्बिकाम् उपतिष्ठन्ताम् उपास्य सेवन्ताम् । का इव ? सिद्धपक्षेक्षणा इव, सिद्धा
देवयोनिविज्ञेया पक्षेक्षणा. पञ्चाक्षयः सुन्दर्यं इति यावत्, ता इव । कथम्भूताः
अनुष्टुभः सिद्धपक्षेक्षणाश्च ? प्रसन्नाः. शब्दार्थप्रसादगुणविशिष्टाः अनिलप्टा
इत्यर्थः, पक्षे स्वच्छाः । साध्वलद्वाराः साधवः समीचीना निर्दुष्टाः अल-
द्वारा उपमाया यासा ताः, पक्षे साधवः शोभनाः अलद्वाराः भूपणानि
यासा ताः, उपतिष्ठन्तामिति सम्बन्धः । अनुष्टुप्सिद्धपक्षेक्षणानां श्लेषो-
त्पापितप्रसादसाध्वलद्वारतासाधर्म्यादुपमालङ्कारः ॥

अत्र स्तवके मत्तस्त्रीप्रोक्तदेवीमहिमानुकीर्तनात् देवीमाहात्म्ये प्रतिपा-
दितायाः देव्याश्चण्डीनाम्ना प्रसिद्धेः, चण्डिकामुपतिष्ठन्तामित्युक्तम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वामिष्ठस्य
नरसिंहसूनोः गणपतिमुनेः कृतावृमामहस्ये
अष्टमः स्तवकः समाप्तः ।
समाप्तं च द्वितीयं शतकम् ।
प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

नवमः स्तवकः

मर्वातिशायिरामणीयको महाप्रभाव उमादेवीमन्दहामो भङ्गीभेदेनास्मिन्
स्तवके स्तूयते ॥

शारदवलक्षपक्ष- क्षणदावैमल्यशिक्षकोऽस्माकम् ॥
जागर्तु रक्षणाय स्थाणुपुरन्ध्रीमुखविकासः ॥१॥

शारदेति— म्याणुपुरन्ध्रीमुखविकामः स्थाणोः शिवस्य पुरन्ध्र्याः सुन्दर्या-
मुखस्य वदनस्य विकास उत्कृष्टभाव म्मितमिति यावन्, जस्माकं रक्षणाय
पालनाय जागर्तु जागरूकतया वर्तताम्, अस्मद्रक्षणविदायको भवत्वित्यर्थः ।
मुखविकामं विगिनष्टि । शारदवलक्षपक्षक्षणदावैमल्यशिक्षकः शरदोऽयं
शारद बलक्ष. शुक्र. पक्षः तस्य क्षणदानां राशीणा वैमल्यस्य नैमल्यस्य
शिक्षक. अध्यापकः । ज्योत्स्नीवैमल्यात् अप्यधिक प्रकाशो वदनविकासस्ये-
त्यर्थः । ज्योत्स्नीवैमल्यस्य उमामुखविकासस्य च प्रकाशकतामाधर्मादुपमा-
लङ्कारः । शिक्षकशब्दस्य सादृश्यमूचकत्वात्, तदुक्तं दण्डिना— 'प्रतिपक्ष-
प्रतिद्वन्द्विप्रत्यनीवविरोधिनः । सद्वचमदृशमवादिसजानीयानुवादिनः ॥' इत्या-
रम्य 'तत्पदव्या पद घने तस्य कथया विगाहते । तमन्वेत्यनुवचनानि तच्छीर्षं
तन्निषेधति ॥ तस्य चानुकरोतीति शब्दाः सादृश्यमूचकाः । उपमायामिमे
प्रोक्ताः कवीना बुद्धिमौल्यदा ॥' इति । जागर्तुपद मुम्भिकासकर्तृकरण-
क्रियाप्रवर्षणम् । तस्याप्युपमाधर्मान्मुम्भविकामस्य बोधरूपत्वमाक्षिप्यते । तमसि
जाग्रते वा तत्रो भयाद् रक्षयाणाम् उमामुम्भविकामजागरणमेव महत्कारणं भवति ।
यथाऽधनमगे म्यिने निद्राणे वा लोके चराचरजन्तोरभयस्य सम्भवे सति तन्नि-
वारणाय प्रकाशः कर्म्यविश्लेषणो जागरणमन्त्रम् । तथा भगवतीचित्प्रकाशा-
त्मकमुम्भविकामः पराचरजन्तुभ्यो रक्षयान् भयेभ्यो भक्तान् जागरणमात्रेण रक्ष-
तीति भावः । पराचरनिपन्त्रणममर्षा संवा हि सर्वत्र जागति । तथा
शोचनमाचार्ये निरगतके— 'सर्वस्मिन्नचरे घरे च विमयादेवा परा जाग्रती
सति. शपत् मा विपाररगिर्वाराप्यने नाप ने' इति ॥१॥

व्याख्यानं हर्षस्य प्रत्याख्यानं शरत्सुधाभानोः ॥
दिशतु हृदयप्रसादं गौरीवदनप्रसादो नः ॥२॥

व्याख्यानमिति— गौरीवदनप्रसादः उभावकप्रसन्नता नः अस्माकं हृदय-
प्रसादं चित्तवैमल्यं दिशतु अनुगुल्लात्त्वित्यर्थः । कीदृशः गौरीवदनप्रसादः ?
हर्षस्य व्याख्यानं, तस्याः सहजसन्तोषविवरणं; पुनः कीदृशः ? शरत्सुधाभानोः
प्रत्याख्यानं, शारदचन्द्रं प्रतिषेधत्यस्याः प्रसन्नता । हर्षव्याख्यानम् इत्यनेन
सन्तोषावहृत्वं शरच्चन्द्रनिराकृतिरित्यनेन नैर्मत्यावहृत्वं उभे च वदनप्रसाद-
स्योक्ते । उभयोः प्रदानेन हृदयस्य प्रसादलाभो भवितुमर्हति । तद्दानसमर्थो
वदनप्रसादः प्रार्थितः । एकस्यैव द्विघोल्लेखनान् उल्लेखालङ्कारः ॥२॥

अन्तर्गतस्य हर्ष- क्षीरसमुद्रस्य कश्चन तरङ्गः ॥
हासो हरहरिणदृशो गतपङ्कं मम करोतु मनः ॥३॥

अन्तरिति— अन्तर्गतस्य हृदयं गतस्य हर्षक्षीरसमुद्रस्य हर्षः सम्मद एव
क्षीरमयः समुद्रस्तस्य कश्चन तरङ्ग ऊर्मिविधेयः हरहरिणदृशः ईश्वरकान्तायाः
पार्वत्याः हासः मुखविकार इत्यर्थः, मम मनः मानसं गतपङ्कं गतं पङ्कं
पापं यस्मात्तन् करोतु । हर्षसमुद्रयोः हासनरङ्गयोः आरोपविषयविषयिणो-
रभेदाध्यवसायाद्रूपकमलङ्कारः । पङ्के श्लेषः, पापं कर्दमश्च । हासेन
पापापनोदनं तरङ्गेण कर्दमापमरणमिति विवेकः । पङ्कपदश्लिष्टार्थसाम-
र्थ्यान्मनश्च पङ्किलं सरस्वतस्त्यानीयमाक्षिप्यते ॥३॥

दिशि दिशि विसर्पंशु- प्रशमिनतापं परास्तमालिन्यम् ॥
कुशलानि प्रदिशतु नः पशुपतिहृदयेश्वरीहसितम् ॥४॥

दिशि इति— दिशि दिशि सर्वाणु दिशु विमर्पंशुप्रशमिततापं विमर्प-
ङ्गिः प्रसरद्भिरंशुभिः किरणैः प्रशमिनः शिथिलीकृतः तापो धर्मः यस्य तन्,
परास्तमालिन्यं परास्तम् अपगमिनं मालिन्यं मलद्रूपिनत्वं येन तन्, पशुपति-
हृदयेश्वरीहसितं पशुपतेभूतेशस्य हृदयेश्वर्याः पार्वत्याः हसितं नः अस्माकं कुश-
लानि क्षेमाणि प्रदिशतु विदुषात्त्वित्यर्थः । तापप्रशमन-मालिन्यपराश्रनाभ्या
हमिनस्यामृतकिरणत्वं द्योत्यते तेनोपमाध्वनिः ॥४॥

अन्तर्गतं च तिमिरं हरन्ति विहसन्ति रोहिणीकान्तम् ॥
हसितानि गिरिशमुदृशो मम प्रवोधाय कल्पन्ताम् ॥५॥

अन्तरिति— अन्तर्गतं हृदयगतं, च अप्यर्थे, तिमिरम् अन्वकारं, हरन्ति तस्य अपहारकाणि, रोहिणीकान्तं चन्द्रं, विहसन्ति तस्य परिहासकानि, चन्द्रो वाह्य तिमिरमेव अपहन्ति; हसितानि तु अन्तर्गततिमिरमपि हरन्ति तस्मादुपहसनम् । तथाविधानि गिरिशमुदृशः कैलासनायकान्तायाः हसितानि मम प्रवोधाय कल्पन्ताम् प्रभवन्तु । मम अन्तर्निमिरापह प्रवोधं विदधत्पति भावः । अत्रोपमानान् रोहिणीकान्तादुपमेयानां हसितानामाधिन्यात् व्यतिरेकालङ्कारः । 'आधिक्यमुपमेयस्योपमानान्यूनताऽप्यवा' इति साहित्यदर्पणे तल्लक्षणात् ॥५॥

भूपातुपारदीधिति- बोधित्या सह विहायतो रङ्गे ॥
विचरन्पुरहरतृणी- दरहासो मे हरत्येनः ॥६॥

भूपेति— भूपातुपारदीधितिदीधित्या भूपाभूतः पतमभूतः तुपारदीधिति-हिमाग्नौः हरशिरःस्यरचन्द्र इति यावत्, तस्य दीधित्या चन्द्रिरुपेत्यर्थः, सह विहायम आकारस्य रङ्गे नाट्यस्थले आकारानेव रङ्गस्थलं राहोः शिर इति-यत् बोध्यम् । विचरन् सञ्चरन् विहारं कुर्वन्मित्यर्थः, पुरहरतृणीदरहासः पार्वतीमन्दहासः मे मम एनः पापं हरतु अपहरतु । आकाशरङ्गे कान्तेन सह विलसन्त्याः पार्वत्याः मन्दहासः हरशिरोभूषणबालचन्द्रचन्द्रिकया विलसन् ममार्यं हरतिवति प्रार्थना । उमामन्दहामस्य हरशिरस्यबालचन्द्रदीधित्या मह विलसनं तदानुरूप्यादुपारम् । द्वयोरनुरूपयोर्वर्णनान् समालङ्कारः ॥६॥

रदाणीदरहसिता- न्यस्माकं संहरन्तु दुरितानि ॥
येषामुदयो दिवगो भूयासीदुपकिरणस्य ॥७॥

रदाणीति— रदाणीदरहसितानि रदपत्नीमन्दहसितानि अस्माकं दुरि-तानि पापानि संहरन्तु नाशयन्तु । येषां दरहसितानामुदयः प्रादुर्भावः भूया-सीदुपकिरणस्य भूपेन्द्रोः शिवशिरस्यस्य दिवगः भवतीत्यध्याहार्यम् । दिव-गस्य चन्द्रनाशवर्षकस्य प्रगल्भम् । हृगिप्रोदये शिवशिरस्यन्द्रिका निरमृता

भवतीत्युक्तं भवति । दिवसपदार्थनामध्यान् प्रनापगर्भतिग्मानुत्थं ह्मिनाना-
माक्षिप्यते । तदानुगुण्येन दुरितसंहरणप्रार्थना चाक्षित्वं पुण्यानीति बोध्यम् ।
उमाहसिनानां भूपेन्द्रोश्च प्रभालक्षणे तुल्ये सत्यपि, हसितप्रभोत्कर्षेण भूपेन्दु-
प्रभानिकर्षस्य दिवसपदेन गम्यमानत्वान् भूपेन्दुप्रभायास्तिरोधानान् मीलित
नामालङ्कारः । तदुक्तं माहित्यदर्पणं 'मीलित वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्य-
लक्षणा' इति । उक्तृष्टगुणेन निरुष्टगुणस्य निरोधानं मीलितम् इति भावः ॥३॥

स्कन्दजननीमुखेन्दो- रस्मान्पुष्पातु मुस्मितज्योत्स्ना ॥
मुनिमतिकैरविणीना- मुल्लासकया पदायत्ता ॥८॥

स्कन्देति— स्कन्दजननीमुखेन्दोः स्कन्दजनन्यास्युब्रहाप्यमातुः मुखमेवे-
न्दुश्चन्द्रस्तस्य मुस्मितज्योत्स्ना शोभनं स्मित मुस्मितं तदेव ज्योत्स्ना अस्मान्
पुष्पातु पुष्टान्विदधात्वित्यर्थः । मुनिमतिकैरविणीना मुनीनां मतया बुद्धय
एव कैरविष्यः कुमुदिन्यस्तासामुल्लासकया उल्लासम्य विकासस्य कया उक्तिः
पदायत्ता यदधीता भवतीत्यध्याहार्यम् । रूपकमलङ्कारः । तत्राय विवेकः ।
स्कन्दजननीमुखम् इन्दुस्थानीयं, स्मितं ज्योत्स्नास्थानीयं, मुनिमनयः कैरविणी-
स्थानीयाः, मुनिमतीनामुल्लमनं स्कन्दमातृस्मिणाधीनं, कैरविणीनामुल्लासश्च
ज्योत्स्नाधीनः । मतिपदमत्र हृदयोपलक्षकम् उल्लासशब्दस्वारस्यात् । मुनि-
हृदयोन्लामप्रसङ्गात् पार्वतीवाचकं स्कन्दजननीपदम् औचित्यसापेक्षं, स्कन्दस्य
सन्तुःभारापरामिधानस्य सर्वभ्योऽपि मृदितरपायेभ्यो मुनिभ्यः ज्ञानदानृत्व-
प्रसिद्धेः ॥८॥

कमनीयकण्ठमाला- मुक्तामणितारकावयस्यो नः ॥
कामान्वितरतु गौरी- इरहासो नाम धवलांशुः ॥९॥

कमनीयेति— कमनीयकण्ठमालामुक्तामणितारकावयस्यः कमनीयाया मनो-
जाया कण्ठमालाया कण्ठहारे इत्यर्थः, याः मुक्तामणयः मौक्तिकानीत्यर्थं,
ता एव तारकाः ताराः नक्षत्रापीत्यर्थं, तान्ना वयस्यः मत्ता, गौरीइरहासो
देवीमन्दहामो नाम प्राकाशये स्यात् इत्यर्थं, धवलागुरुचन्द्रः नः अम्मम्य
कामान् वितरतु ईप्सितानि ददानु । रूपकमलङ्कारः । अत्रेदं विवेचनीयम् ।
कण्ठमालामुक्तामणिषु तारकारोपम प्रभा-नररत्नानामध्यान् । कमनीयत्वं

तूभयत्र समानम् । दरहामो मुक्तामणीना वयस्य सहचरः । धवलागु-
तारकाणां वयस्यः कान्तः । शोभावहत्वाह्लादवत्त्वादि. दरहासधवलाश्वीः
समानधर्मः । एवं सावयवं रूपकम् ॥९॥

अनवद्यकण्ठमाला- मुक्तावलिकिरणनिवहसह्वासी ॥
हरदयितादरहासो हरतु ममाशेषमज्ञानम् ॥१०॥

अनवद्येति- अनवद्या निर्दोषा कण्ठमालायां या मुक्तावलिः तस्याः किर-
णानां निवहस्य समूहस्य सह्वासी सखेत्यर्थः । हरदयितादरहामो हरमुन्दरी-
मन्दहासः मम अशेषं समस्तमज्ञानं हरतु । हरति भक्तानाम् अज्ञानमार्ति वेति
हरपदव्युत्पत्तेः, अशेषाज्ञानहरणे प्रसक्ते पार्वत्याः हरदयितात्वेन कीर्तनम्
औचित्यप्रकर्षकम् ॥१०॥

अ इव जदृश्य उत्तम इलाधरापीशनन्दिनीहासः ॥
पूर्णं करोतु मानस- मभिलाषं सर्वमस्माकम् ॥११॥

अ इति- जदृश्यः जकार-अकारयोः सयोगः जः तस्मिन् दृश्यः द्रष्टु-
शक्यः अः अवर्णं इव । अ इति लिपी अकार. प्रायो न दृश्यते अत्यन्त-
मूढमत्तया तु दृश्यते । एवमविस्पष्टं मूढमं च दृश्यः अवर्णं इव उत्तम उत्कृष्टः
इलाधरापीशनन्दिनीहामः पर्वतराजपुत्रीहामः अस्माकं सर्वं भानमम् अभिलाषं
वामं पूर्णं करोतु । प्रायोद्दृश्यत्वात् मूढमन्वान् उत्तमो हामः । तंतिरीय-
प्रानिशाख्ये अकार उत्तममञ्जः पठितः- मू० १०- वर्णनामानुपूर्व्येण पञ्च
पञ्च वर्णाः । मू० ११- प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थोत्तमाः । उत्तममञ्जं अवर्णः
जदृश्यः प्रानिशाख्यज्ञः बोध्यः । उत्तमः पार्वतीमन्दहासः जदृश्यः मूरिमिर्जयः ॥११॥

आलोचमात्रो यः शङ्करमत्तमास्त्रकिञ्चुरं चक्रे ॥
अस्पोऽप्यनन्पश्मां हामो नः पानु स शिवायाः ॥१२॥

आलोचति- यः आलोचमात्रतः दर्शनमात्रेण शङ्करं शिवम् अत्तमास्त्र-
किञ्चुरम् अत्तमानि विषयानि अस्त्राणि आयुधानि यस्य सः बन्दोऽप्यनन्प-
विञ्चुरम् अज्ञां चक्रे विदधे, मः अन्पोऽप्य मन्दोऽप्य अनन्पश्मां अनन्पानि

अधिकानि कर्माणि यस्य स. शिवाया देव्याः हास. नः अस्मान् पानु रक्षतु ।
हासस्य दर्शनादेव शङ्करो मदनवशङ्कतः वृत्त इति भावः । अत्योर्ग्रिपि हामः
स्वदर्शनमात्रेण मङ्कुरं कामकिङ्करं चकारेत्यस्य अनल्पकर्मणोऽम्भाव्यत्व-
वर्णनादसम्भवोऽङ्कुरः ॥१२॥

स्मरमतरतमीशं यः करोति भावप्रसङ्गचातुर्या ॥

द्विजगणपुरस्कृतोऽय्यान् स शिवाहासप्रवक्ता नः ॥१३॥

स्मरेति- य. भावप्रसङ्गचातुर्या भावस्य रमनिष्पादकस्य रत्यादेर्भावस्य
प्रसङ्गे प्रस्तावे विषये चातुर्या चतुरस्य भावः चानुरी कुशलता तथा करणेन,
एव हामपक्षे, प्रवक्तृपक्षे तु भावस्याभिप्रायस्य प्रसङ्गे आविष्कारे प्रम्नुते
चातुर्या कुशलतया करणेन, ईशं शिवं स्मरमतरत स्मरमते कामतन्त्रे
रतं निरतम् आसक्तमिति यावत् करोति विदधानि, स्मरमतरम् इति पाठे
स्मरमतं पर प्रधानं यस्य तमिति व्याख्येयम् । द्विजगणपुरस्कृतः द्विजगणेन
दन्तपट्टक्या इत्ययं पुरस्कृत. अग्रे स्थापितः एवं हामपक्षे, प्रवक्तृपक्षे तु
द्विजगणेन विप्रवृन्देन पुरस्कृत. पुरस्तादग्रगण्यत्वेन पूजितः, स शिवाहाम-
प्रवक्ता शिवाया देव्या हास एव प्रवक्ता प्रवचनकृत् नः अस्मान् व्यादृश्यान् ।
रूपकमलङ्कारः, तस्य सावयवत्व स्लेपोत्यापितम् । भावप्रसङ्गचातुर्येणैव
गृह्याररमनिष्पादकानाम् आलम्बनोदीपनविभावानुभावादिनिष्पाद्यरनिभावस्य
कामेश्वरीमन्दहासगर्भत्वं द्योत्यते । द्विजगणपुरस्कृत इत्यनेन दर्शनाना पृच्छत.
स्मित्या हासस्य पुरस्ताद्विलम्बितेन दर्शनानाम् अस्पष्टदर्शनं हासस्य मन्दस्वेर्ग्रिपि
विस्पष्टदर्शनं च गम्ये । हामे प्रवक्तृत्वारोपणान् प्रवचनकार्यं सर्वम् अवाचा
हामेनैव निर्वाह्येन इति च विशदम् ॥१३॥

रदवाप्तसा रथी मां शरी करैः पानु पावंनोहामः ॥

पावकदृशं जिगीषोः पञ्चपुपत्कस्य सेनानीः ॥१४॥

रदेति- रदवाप्तसा अचरेण रथी रथवान् अधर एव रथो वाहनमप्ये-
त्ययं । करैः विरथैः शरी वाणवान् स्वाशव एव वाणा अस्य, पावकदृशं
ज्वलननेत्रं बन्दर्षान् जिगीषोः जेतुमिच्छो. पञ्चपुपत्कस्य पञ्चवाणस्य मदनस्य
सेनानीः सैनिकाधिपति. पावंनोहाम. मा पानु रक्षतु । अधर-रथयो. कर-

शराणा च अभेदाध्यवसायात् वैयधिकरण्येन रूपकमलङ्कारः। ज्वलनाक्षस्य भगवतो हरस्य कामेन विजये प्रसञ्जिते भगवत्याः चारुहास एव युद्धसग्राहं कुर्वन् विजयं निर्वहति। तत्र अधर एव हासं वहति, अधरे ध्रियमाणस्य हासस्य मधुस्ता एव वाणा भवन्ति। एवं वर्णितो मन्दहासमहिमा सर्वोत्तरामणीयकं पुष्पाति ॥१४॥

शिवहृदयमर्मभेदि स्मितं तदद्रीशवंशमुक्तायाः ॥

दशनद्युतिद्विगुणित- श्रीकं शोकं धुनोतु मम ॥१५॥

शिवेति- शिवहृदयमर्मभेदि शिवहृदयस्य अत्यन्तगाढस्य महेश्वरहृदयस्य मर्मं गूढं जीवस्थानं भेत्तु भङ्क्तु शीलमस्येति शिवहृदयमर्मभेदि दशनापादन्तानां द्युतिभिः कान्तिभिः द्विगुणिता द्वाभ्यां गुणिता श्रीः शोभा यस्य तत् दशनद्युति-द्विगुणितश्रीकम् अद्रीशस्य हिमवतः वशस्य मुक्तायाः मौक्तिकमणि-भूतायाः (वशः कुलं वेणुश्च, मुक्ता च तत्फलबोधम्) तत्प्रक्रान्तं स्मितं मन्दहसितं मम शोकं दुःखं धुनोतु अपनयतु। शिवहृदयमपि गार्हमानं भगवतीस्मितम् अस्मदादीनां हृदयं प्रविश्य तद्गतं शोकमपनेतु किमु न शक्तम्? ॥१५॥

ब्रह्माण्डरङ्गभाजो नटघाः शिवसूत्रधारसहचर्याः ॥

श्रीवर्धनोऽनुलेपो मुखस्य हासः पुनात्वस्मान् ॥१६॥

ब्रह्माण्डेति- ब्रह्माण्डमेव रङ्गो नाट्यस्थलं तं भजत इति ब्रह्माण्डरङ्ग-भारु तस्याः, शिव एव सूत्रधारः भरताचार्यो नटः तस्य सहचरी सखी तस्याः नटघाः, श्रीवर्धनः शोभाप्रकर्षकः अनुलेपः लेपनद्रव्यमित्यर्थः, मुखस्य वदनस्य हासः अस्मान् पुनातु पवित्रान् करोतु। ब्रह्माण्डं रङ्गस्थलं तत्र शिवः सूत्र-धारः, शिवा तत्सहचरी नटी, शिवामुखहासः नटीमुखशोभावर्धनलेपविशेषः इत्ययं विवेकः। नटघाः मुखशोभावहेन पूर्णविशेषेण लिप्तः, शिवायाश्च हासमेन आजिनम्। माधयव रूपकमलङ्कारः ॥१६॥

अधरप्रवालशयने नासाभरणप्रभाधित्वातिन्द्या ॥

रममाणो हररमणी- हासयुया हरतु नः शोकम् ॥१७॥

अधरोति- अधरप्रवालशयने अधरः प्रवाल पल्लवमिव अधरप्रवालं पूर्वं-
पदार्थप्राधान्यादुपमितसमासः अधरप्रवालकल्पितं शयनम् अधरप्रवालशयनं तस्मिन्
मध्यगपदलोपी समासः, नासाभरणप्रभाविलासिन्या नासाभरणस्य नासिका-
भूषणस्य प्रभा मैव विलासिनी विलासवती अङ्गना तथा रममाणः रतिं
कुर्वाण. हररमभ्या पावत्याः हास एव युवा नोऽस्माकं शोक हरतु दुःखापहो
भवतु। नासाभरणप्रभायाः विलासिनीत्वं हामस्य युवत्वं चेत्युभयोः स्त्री-
पुंसयोः अधरशयने अन्योन्यसङ्क्रान्तिलक्षणा रतिर्लोकोत्तरशीभावहेति वस्तु
रूपकेणालङ्कारेण व्यज्यते। ॥१७॥

अधरोष्ठवेदिकायां नासाभरणांशुशावकैः साकम् ॥
कुलमखिलमयतु खेल- अद्रिसुताहासवालो नः ॥१८॥

अधरोष्ठेति- अधरः अधः स्थित ओष्ठः दशनच्छदः स एव वेदिका
वितिदि. तस्याम् अधरोष्ठवेदिकाया नासाभरणांशुशावकैः नासाभरणाशव एव
शावकाः तैः नासिकाभूषणकिरणशिशुभिः इत्यर्थः, साकं मह खेलन् श्रीङ्ग
अद्रिसुताया. हंमयत्या. हास एव बालः न. अस्माकम् अखिल सकलं कुलम्
अवतु रक्षतु। सामान्यनः प्रतिगृहं गृहद्वाराद्गहिः किञ्चिदुपमता कुट्टिमा
भूमिनिर्मायते। मा वेदिका उच्यते, बालाना च श्रीङ्गस्यल भवति। अत्र
रूपके, इमानि विविच्य बोध्यानि। उमाहासो बालः नासाभरणाशव. शावकाः
श्रीङ्गार्थमागता अन्ये शिशवः। अधरोष्ठ एव श्रीङ्गस्यलं वेदिका। शिशु-
भ्योऽपि बालोऽधिकः, अधरे भूषणांशुभिः सह मिलन् यथेच्छं विलसन्नपि
हामस्य उत्तरा शोभेति रूपकेण वस्तुष्वनिः ॥१८॥

अनुलेपनस्य बीप्सा द्विर्भावः कुचतटोदुकूलस्य ॥
हरतु हृदयव्यथा मे हसितं हरजीवितेश्वर्याः ॥१९॥

अनुलेपनस्येति- अनुलेपनस्य श्रीमण्डादिश्रीवर्धनलेपनस्य बीप्सा द्विर्भक्तिः,
कुचतटोदुकूलस्य यथाञ्जदसनस्योत्तरीयस्येति यावन्, द्विर्भावः द्विरावृत्ति. द्विगुण-
गततिं यावन् हरजीवितेश्वर्या. सर्वेश्वरप्राणनायिकायाः हसितं स्मितं मे हृदय-
स्यया हृदयस्य नित्यस्य व्यथा पीडा हरतु। अनुलेपनस्योपर्यन्त्यदनुलेपनं
हृदिनम उभरीययोत्तरयन्दुत्तरीय हृदिनमिति शुभ्रत्वगापम्भान् हृदिने अनु-

लेपन कुचतटीदुकूलं चारोपिते । तेनाभेदरूपकम् । शुभ्रम्य स्मिनम्य स्व-
शोभया वदन-वधोजौ व्याप्य स्थितस्य सर्वनैर्मन्यमम्पादिका प्रमप्रना हृदय-
ङ्गमत्वेन हृदयव्यथाव्यपोहनाय प्रभवतीति भावः ॥१९॥

गिरिशाङ्गरागभसितं स्वागतवचसाऽभिनन्ददादरतः ॥

गिरिजालीलाहसितं गरीयसी मे तनोतु धियम् ॥२०॥

गिरिशेति- गिरिशाङ्गरागभसितं गिरिशस्य शिवस्य अङ्गरागः देहानु-
लेपनं यद् भसितं भस्म तत् कर्म स्वागतवचसा आगन्तारं प्रति 'एतु भवान्,
विजयताम्' इत्यर्थकं वचनं स्वागतवचनं, तेन आदरतः आदरात् अभिनन्दत्
अनुमोदमानं गिरिजालीलाहसितं गिरिजायाः पार्वत्याः लीलया विलासपूर्वये-
त्यर्थः हसितं स्मितं मे मम गरीयसी श्रेयसी धियं तनोतु विस्तृणोतु विस्तीर्णं
करोत्विति यावत् । भर्तुर्भगवतः शिवस्य भस्मोद्भूलिताङ्गधवलिमान वीक्ष्य
शुभ्रः पार्वतीहासोर्षप स्वेन धवलिम्ना तस्य सवादात् तत्रादरं दर्शयतीति
वस्तुनोपमाध्वनिः ॥२०॥

दयितेन सैलपन्त्याः सह तुहिनमरीचिशिशुकिरीटेन ॥

वागमृतबुद्बुदोज्या- बलसो मामगभुवो हासः ॥२१॥

दयितेनेति- दयितेन प्रियेण शिशुः बालः तुहिनमरीचिर्हिमासुः तुहिन-
मरीचिशिशु मधुरव्यसकादिवत्सभासः बालचन्द्र इति यावत् तेन किरीटिना
चन्द्रचूडेन निवेन सह सैलपन्त्याः प्रिय मापमाणायाः अगभुवः पर्वतभुवो
देव्याः वागमृतबुद्बुदः वागेव अमृत वाचि अमृत वा तस्य बुद्बुदः अलसो
मन्दो हासः माम् अब्यान् रक्षयात् । कान्तेन चन्द्रचूडेन प्रिय सम्भाषमाणायाः
देव्याः पाषां निगंतः हासः अमृतबुद्बुद एवेति अभेदाध्यवसायात्प्रपञ्चम् ।
अमृतस्य बुद्बुदाकाराः दृश्यन्ते बुद्बुदार्यंगामर्ष्यात्मैल्लापादवियोज्यां मयनादेव
हास आशिष्यते । यथा बुद्बुदस्य स्पष्टं दृश्यमानत्वेऽपि मध्यमानममृतमा-
श्रित्य वनं, तथा सैलपत्तमकालनिगंतो मन्दहास सैलपत्तिल्लिप्ट इति
शोध्यम् ॥२१॥

शुद्धं कुचाद्रिनिलया- दपि मुक्ताहारतो हरपुरन्ध्रघाः ॥
वदनश्रीप्रासादे विलसन् हासोजलसोऽवतु माम् ॥२२॥

शुद्ध इति— हरपुरन्ध्रघाः पार्वत्या. कुचावेव अद्रिः गिरिः स निलय. आवाम्. यस्य तस्मात् मुक्ताहारतः पञ्चम्यास्त्रसिल् मौक्तिकहारतोऽपि शुद्धः स्वच्छ वदनश्रीप्रासादे वदनश्रियः वदनलक्ष्म्या. प्रासादे मन्दिरे, यदा श्रियः लक्ष्म्याः प्रासाद आलयः पद्ममिति यावत् वदनमेव श्रीप्रासादः पद्मं तस्मिन् विलसन् विलासं कुर्वन् अलसो हामो मन्दहामो माम् अवतु रक्षतु। अद्रे- स्परिष्ठात् स्थित. प्रासादः पुष्पात्यसाधारण रामणीयकम्। तत्र विलसतो लावण्यातिशयं प्रति किमु वक्तव्यम्? वदोजगतमुक्ताहारादपि गरीयान् शुभ्रया शोभया गौरीवदनाम्बुजहास इति भाव. ॥२२॥

व्यर्थाभूते चूते गतवति परिभूतिमसितजलजाते ॥
अनिते सिद्धिमशोके कमलेऽपि गलज्जयश्रीके ॥२३॥

व्यर्थाति— चूते रसाले कामस्य पञ्चमु वाणेषु एकस्मिन् व्यर्थाभूते अव्यर्थं व्यर्थं सम्पद्यमाने भूते विफले जाते सतीनि यावत्, असितजलजाते नीलोत्पले वाणे परिभूति गतवति तिरस्क्रियां प्राप्ते सति, अशोके अन्यस्मि- न्पि वाणपुष्पे सिद्धिम् लक्ष्यभेदरूपा सिद्धिम् अनिते अप्राप्ते, कमलेऽपि वाणे गलज्जयश्रीके गलन्ती विगलन्ती जयश्रीः विजयलक्ष्मीः यस्मात् तस्मिन् सति, उत्तररत्नोक्तेन सम्बन्धः ॥२३॥

बहुधा विभेद हृदयं हरस्य वाणेन येन सुमवाणः ॥
तदुमालीलाहसितं मल्लीसुममस्तु मे भूत्यं ॥२४॥

बहुधेनि — येन वाणेन सुमवाणः पुष्पवाण. कामः हरस्य हृदय लक्ष्यं बहुधा विभेद भिन्नवान् तदुमालीलाहसितम् मल्लीसुम मल्लीपुष्पं मम भूत्यं विभूत्यं ऐश्वर्यायेति यावत्, अस्तु। येन वाणेनेति पुल्लिङ्गेन यच्छब्देन परामुष्टस्य तत्पश्य नपुंसकलिङ्गं तु उमालीलाहसितस्य विधेयत्वान्, विधे- यस्य च प्राधान्यान् युज्यम्। कामस्य शूनादिषु चतुर्षु वाणपुष्पेषु हरहृदय-

भेदने विफलेषु जातेषु उमाहसितमेव पञ्चमस्य मल्लीमुमस्य वाणस्य कार्यं
निरवाहयदिति कविप्रौढोक्तिः । पञ्चानामपि पुष्पाणा मल्लीकुमुमस्यैव अन्या-
कारत्व-शुभ्रत्वाम्या मन्देन शुभ्रेण चोमाहसितेनाभेदाध्यवसायो युक्तः ॥२४॥

अमलदरस्मितचिह्ला- स्ता एताः सर्वमङ्गला आर्याः ॥
कमनीयतमास्वसमा- मृपतिष्ठन्तामुर्मा देवीम् ॥२५॥

अमलेति— अमलदरस्मितचिह्लाः अमलं शुद्धं दरस्मितं मन्दहमितं चिह्नं
लक्षणं यासा ताः, सर्वमङ्गला. सर्वत्र स्तवकदल्लोकेषु मङ्गल कल्याण यामु
ता. स्तवके प्रकान्ता एताः आर्या आर्यावृत्तनिबद्धा. स्तुतयः कमनीयतमासु
रुचिरतमासु अममाम् अद्वितीया देवीम् उमाम् उपतिष्ठन्ताम् उपासताम् । स्तवके
प्रतिदल्लोकं मन्दस्मितस्यैव प्रसक्ते मन्दस्मितं लिङ्गम् आसामार्याणाम् । सर्वत्र
माङ्गल्याशासनादेता आर्या. सर्वमङ्गलाः । एवम् आर्याभिदमोपस्थानमार-
चम्योपसहृतः तृतीयशतके प्रथम. स्तवकः समाप्तः ॥२५॥

नवमः स्तवकः सव्याख्य समाप्तः ॥

भेदेन विफलेषु जातेषु उमाहसितमेव पञ्चमस्य मल्लीमुमस्य बाणस्य कार्यं
निरवाहयदिति कविप्रौढोक्तिः । पञ्चानामपि पुण्याणां मल्लीकुमुमस्यैव अत्या-
कारत्व-शुभ्रत्वाम्नां मन्देन शुभ्रेण चोमाहसितेनाभेदाध्यवसायो युक्तः ॥२४॥

अमलदरस्मितचिह्ना- स्ता एताः सर्वमङ्गला आर्याः ॥
कमनीयतमास्वसमा- मुपतिष्ठन्तामुषां देवीम् ॥२५॥

अमलेति— अमलदरस्मितचिह्नाः अमलं शुद्धं दरस्मितं मन्दहसितं चिह्नं
लक्षणं यासां ताः, सर्वमङ्गलाः सर्वत्र स्तवकश्लोकेषु मङ्गलं कल्याणं यामु-
ताः स्तवके प्रकान्ता एताः आर्या आर्यावृत्तनिबद्धाः स्तुतयः कमनीयतमामु-
रचिरतमामु असमाम् अद्वितीया देवीम् उमाम् उपतिष्ठन्ताम् उपासनाम् । स्तवके
प्रतिश्लोकं मन्दस्मितस्यैव प्रसक्ते मन्दस्मितं लिङ्गम् आसामार्याणाम् । सर्वत्र
माङ्गल्याशासनादेता आर्याः सर्वमङ्गलाः । एवम् आर्याभिस्सोपस्थानमार-
चय्योपसंहृतः तृतीयशतके प्रथमः स्तवकः समाप्तः ॥२५॥

नवमः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

दशमः स्तवकः

अथ दशमः स्तवको भगवत्याः केशादिपादान्स्फुटितः मट्टशालनापेत्या-
म आरभ्यते ॥

सट्टशालनाय हरितां विनूतये लोकत्रयस्य मदनाय धूर्जटेः ॥
कात्यायनोवदनतः शनैः शनै- निर्यन्ति शुभ्रहसितानि पान्तु नः ॥१॥

मट्टशालनापेति— हरितां दिशां मट्टशालनाय विमलीकरणाय, लोक-
त्रय विभुवनस्य विनूतये ऐश्वर्याय, धूर्जटेः हरस्य मदनाय कामाय, कात्या-
यनोवदनतः कात्यायन्याः दुर्गायाः वदनतः मुक्तात् शनैः शनैः मन्दं मन्दं निर्यं-
ति निगच्छन्ति, निरुपमार्गाद् गत्यर्थवाद् अदादेः इषानोः धनरि परे निर्यंदिति
म्, तस्य ननुमदप्रथमावहृवचनान्तं निर्यन्ति, शुभ्रहसितानि नः पान्तु रक्ष-
। जगद्भ्रमंस्वर्भ्रमं-निगवनाहृवर्गमन्नादकानि भगवतीमन्दहृमिताव्यम्नद्रक्ष-
वेन न्युतानि । अथ हरितां मट्टशालनापेत्यादिना हेतुमता हेतोः शुभ्र-
स्रजाया वर्गान् हेतुरुल्लङ्घात् । तथा चोक्तं चन्द्रालोके हेतोर्हेतुमता मार्गं
नं हेतुरुच्यते । अनावृशेति शीतांशुर्मानच्छेदाय शुभ्रवाम् इति । अथ च
अहमितानां हरित्यट्टशालन-श्लोकत्रयविनूति-धूर्जटिमदनापेकत्वेन बहूषोन्नेष-
दुल्लेखालङ्कारः । निलनच्छुल्लन्यापेन मृष्टावगम्यनेदालङ्कारयोः हेतुन्नेष-
मेलनान् उभयोः संसृष्टिः ॥१॥

स्वप्नोऽपि दिक्षु किरणान्प्रसारयन् मन्दोऽपि बोधममलं द्यप्तनाम् ॥
शुभ्रोऽपि रागहृदनङ्गवैरिणो हामः पुराणमुद्गाः पुनानु नः ॥२॥

स्वप्नोऽपीति— स्वप्नोऽपि मुनरामन्यो लघुरपि दिक्षु सर्वानु किरणान्
मून् प्रसारयन् प्रनूतान् कुर्वन् मन्दोऽपि अलसोऽपि मृगां मग्जनानाम् अमलं
दं बोधं दयन् पारयमाणः, शुभ्रोऽपि पवशोऽपि अनङ्गवैरिणः कामशत्रोः
इत्यस्य रागहृन् शोणवनंकारः, पुराणमुद्गाः पुराणी पुरातनी मुद्गु मुन्दरी
स्या उभायाः हामः नः पुनानु विगुदान् करोत्वित्यर्थः । स्वप्नस्य हामस्य
वैत्र प्रमारणे विरोधः, तस्य स्वानाविकत्वेन विरोधरिहारः । मन्दस्य

सद्बोधधाने विरोधः । अत्रापि भगवतीहामस्य स्वाभाविकत्वेन परिहारः ।
 शुभ्रो रागकृद्रञ्जक इति विरोधः, अनुरागकृदिति श्लेषमूलको विरोधामास ।
 सर्वत्र विरोधाभासोज्ज्वलार ॥२॥

चेतोहरोऽप्यतिजुगुप्सितो भवेत् सर्वोऽपि जीवकलया यया विना ॥
 सा वर्ण्यतां कथमपारचास्ता- पीयूषसिन्धुरखिलेन्द्रमुन्दरी ॥३॥

चेतोहर इति— यया जीवकलया विना जीवघात्री जीवनाघायिनी कला
 सुपमा तथा विना जीवनाधानसुपमा वर्जयित्वेति यावत् 'जीवो बृहस्पतिप्राण-
 जीवनात्मक्षणेपु चा' इति नानार्थरत्नमाला । कला चाणममिद्धायां विद्यायां
 च वर्तते । 'अंशमात्रे मूलबृद्धौ सुपमा-विद्ययोस्तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । इह
 कलाशब्देन सुपमाग्रहणमेव रमणीयम्, अखिलेन्द्रमुन्दरीविशेषणानुहस्यात् ।
 चेतोहरोऽपि मनोहरोऽपि सर्वोऽपि लोकः अतिजुगुप्सितो भवेत् जुगुप्सावहो
 भवेत् । अपारचास्तापीयूषसिन्धुः चास्ता सुपमैव पीयूषममृत तन्मयः सिन्धुः
 सागरः चास्तापीयूषसिन्धुः अपारोज्ज्वलवि चास्तापीयूषसिन्धुः अनवधिस्तौन्दर्या-
 मृतराशिः सा अखिलेन्द्रमुन्दरी अखिलेन्द्रस्य सर्वेश्वरस्य मुन्दरी देवी कथं
 वर्ण्यता, कथं तादृशी भगवती वर्णनविषयता गच्छेत् ? नेति भावः । अव्यय-
 लावण्यामृतराशिर्भगवत्येव सा जीवनशोभा यामन्तरेण वीभत्सरमावहो भवति
 सर्वोऽपि लोकः । यस्यां मूलकलाया चास्तायां मत्यां जीवनस्य सम्भवः
 सत्येव जीवने अन्यानि अङ्गानि रमणीयानि भासन्ते । तस्मात् सर्वेषाम् अङ्ग-
 सौन्दर्याणां मूलम् अङ्गिनः सौन्दर्यं, तच्च जीवकलेनि बोध्यम् । शरीरात् अपेने
 मूलसौन्दर्यं मृतस्य शरीरस्य अङ्गानां सौन्दर्याणि कथं कथं वा रोचेरन् ?
 वैरम्यं एव जनयेयुः । जीवकलासम्पन्न एव अङ्गानि अङ्गानां सारस्यं
 सम्पद्यते । अङ्गानां अङ्गिना जीवकलावता मवादादेव तेषां प्रत्येकं साकल्पेन
 च रामणीयकनिष्पत्तिरिति बोध्यम् । सर्वं मृतममुन्दरमेव विरगन् । सम-
 रमं सरमं च सौन्दर्यं जीवनभूतममृतं, यदखिलेन्द्रमुन्दरीम्बरूपमिति दिक् ॥३॥

अत्र मन्वके भगवत्याः केशादिपादान्तां स्तुतिभारभयाः सर्वसौन्दर्यमूल-
 वत्यां सा वन्तुनो वर्णयित्वा न कोऽपि प्रभुरिति उपक्रमं कुरुते ॥

अत्यल्पदेवनितां च पाषिर्व- भविष्यं तुल्यितुं न शक्यम् ॥
 तां हि पुनः सकलदेवमुन्दरी- लोकाक्षिपारणतनुप्रभामुमाम् ॥४॥

अत्यल्पेति— अत्यल्पदेवनिताम् अल्पानां सामान्यां देवनितां देवाङ्गनां च गन्धर्वादिसाधारणमुरमुन्दरीम् अपि पार्थिवैः पृथिव्या इमे पार्थिवाः नौनाः तैर्नावैः पशुधैः भूलोकगतमणीयवस्तुनिरित्यर्थः तुल्यितुं समीकर्तुं न शक्नुमः न प्रभवामो वयं मानुषाः कवयः । तां प्रकान्तां सकल्पस्य देवमुन्दरीलोकस्य अश्यां पारणं व्रतान्ननोजनम् सन्नपंपमिति यावन् तनुप्रभा शरीरयोभा यस्याः तां सकल्पदेवमुन्दरीलोकाक्षिपारणतनुप्रभाम् उभां देवी किं पुनः तुल्यितुं शक्नुमः ? नैव शक्नुमः इत्यर्थोऽस्ति । सामान्यमुरमुन्दरीवर्णनेऽप्यशक्यतां भू-स्यानां मन्त्रमुरमुन्दरीनयनामृतायमानदेहकान्ति भगवतीम् ईदृशीति वर्णयितुं कृतः शक्तिः ? ॥४॥

वर्षापयोदशटलस्य सान्द्रता सूर्यात्मबोमिषयनिम्नतुङ्गता ॥

कालाहिभूमिपतिदीर्घता च ते वेशेषु भगंभवनेश्वरि प्रथम् ॥५॥

दर्शयति— वर्षापयोदशटलस्य वर्षामु प्रावृत्काले पयोदानां मेघानां पटल-स्य समूहस्य सान्द्रता निविडता, सूर्यात्मबोमिषयनिम्नतुङ्गता सूर्यात्मबोमिषयनिम्नतुङ्गता यमुनाया ऊर्मिषयस्य तरङ्गपटलस्य निम्न-तुङ्गता उन्नतानतता भङ्गिनत्तेति यावन्, कालाहिभूमिपतिदीर्घता कालः कृष्णः अहिभूमिपतिः सर्वराजः नागराज इत्यर्थः तस्य दीर्घता आयतता, प्रथम् उक्तवैशिष्ट्या सान्द्रता निम्न-तुङ्गता दीर्घता चेत्येतत्प्रथं, भगंभवनेश्वरि हरगृहिणि देवि, ते त्वव वेशेषु वर्तन् इति क्रियापदमव्याहार्यम् । प्रावृत्पेक्ष्यपयोदशटले सान्द्रतामात्रं यमुनावीचिषु निम्न-तुङ्गनैव, शेषे च दीर्घनैव, प्रयोच्येते उपमानधर्माः केषु भगवत्याः । एवं वर्तनाम् उपमानधर्माणां एकत्र वेशेषु समावेशान्वाचोपमा, 'मालोरमा पदेवस्यो-पमानं बहु दृश्यते' इति साहित्यदर्पणे तल्लक्षणोक्तं । ॥५॥

ईशानमुन्दरि तवाम्यमण्डला- प्रोचंतिनान्तममृतांशुमण्डलम् ॥

को वा न कीर्तयति लोष्टपिण्डकं लोके निहृष्टमिह मानवीमुखात् ॥६॥

ईशानेति— ईशानमुन्दरि ! ईश्वरकान्ते तव आन्यमण्डलान् मुखविम्बान् अमृतांशुमण्डलं चन्द्रविम्बं नितान्तमन्यन्तं गौर्धैः अथो निहृष्टमिति यावन् । इह लोके मानवीमुखान् मानुषीवद्वान् लोष्टपिण्डकं मृत्पिण्डं निहृष्टम् अथमं विषेयविशेषं को वा न कीर्तयति ? सर्वेऽपि मानुषीमुखाग्निहृष्टमेव

मृत्पिण्डं कथयेयुः, जीवन्त्या' सुन्दर्या मुखस्य जडस्य मृत्पिण्डस्य च यावदन्तरं भवति तावद्वक्तव्यम् उमास्यमण्डलेन्दुमण्डलयोरिति भावः । अत्रास्यमण्डल-चन्द्रमण्डल-योर्विम्बयोः मानवीमुखलोष्टपिण्डकगतप्रतिविम्बभावेन दृष्टान्तोज्ज्वलद्वारः । तेन प्रकृतस्य समर्थनीयस्य चन्द्रमण्डलनिकृष्टत्वस्य समर्थनात् अर्थान्तरन्यासः । प्रकृतार्थसमर्थनस्य अर्थान्तरन्यासस्य प्राधान्यात्तदुपयोगी दृष्टान्तश्चाङ्गम् । एवं दृष्टान्तार्थान्तरन्यासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥६॥

विभ्रत्यमर्त्यंभुवनस्यदीर्घिका- पङ्केरुहाणि वदनाय ते बलिम् ॥
नो चेत्कथं भवति सौरभं मह- द्विधे सुमेभ्य उरुकेशि ते मुखे ॥७॥

विभ्रतीति — उरुकेशि ! उरव पृथुला केना यस्याः नस्या' सम्बुद्धिः, अमर्त्यंभुवनस्यदीर्घिकापङ्केरुहाणि अमर्त्यंभुवनस्याना स्वर्गलोकस्याना दीर्घिकाणा वापीना पङ्केरुहाणि जलजानि ते तव वदनाय वदनकृते बलिम् उपहार 'करोपहारयो. पुसि बलि ' इत्यमरः । विभ्रति धारयन्ते । नो चेत् एवं न चेत्, सुमेभ्यः पुष्पेभ्यः भिधे इतरस्मिन् ते तव मुखे वक्त्रे महत् सौरभं सौगन्ध्यं कथं भवति ? तव मुखं पुष्पं न भवति, तथाऽपि पुष्प-मौरभं तत्र वर्तते, तस्य हेतुर्वर्तते । मुरलोकवापीवारिजातानि आत्मानं तव बलिन्वेनाप्यन्ति । अन एवेदं महत्सौरभम् अपुष्पस्य त्वन्मुखस्येति हेतुत्व-सम्भावनाया गम्या हेतूत्प्रेषा ॥७॥

गीर्वाणलोकतटिनीजलेरहां गन्धे शुभे भवतु ते मनोरतिः ॥
लोकाधिराति तव वक्त्रसौरभे लोकाधिराजमनसस्तु सम्मदः ॥८॥

गीर्वाणेति— लोकाधिराजि ! विश्वेस्वरि, गीर्वाणलोकतटिनीजलेरहा गीर्वाणलोकस्य देवलोकस्य तटिन्याः नद्या. जलेरहा पद्याना शुभे शोभने गन्धे परिमते ते तव मनोरतिः भवतु चित्तं रमतामिति यावत् । लोकाधिराज-मनस. लोकाधिराजस्य विश्वेस्वरस्य नव शान्तस्य मनमश्नित्तस्य सम्मदः प्रीतिस्तु तव वक्त्रसौरभे वदनपरिमते । तथाविधं गवलमनोहरमुरलो-मुमनस्यीभाष्यातिगापी लोकाधिराजमनस्यग्गमादकी भुगगन्ध उत्तमाया. पधि-म्यामनवेति भावः ॥८॥

को भापतां तव सवित्रि चास्तां यस्याः स्मितस्य घवलद्युतिलंबः ॥
यस्याः शरीररुचिसिन्धुवीचयः शम्पालताः पृथुलदीप्तिभूमयः ॥१॥

क इति— सवित्रि ! जननि, तव चास्तां रुचिरता को भापतां को वा वर्णयतु ? न कोऽपीत्यर्थः । तत्र चारुताभापणासक्तौ हेतुमाह । यस्यास्तव स्मितस्य लवः लेसः घवलद्युतिश्चन्द्रः, यस्यास्तव शरीररुचिसिन्धुवीचयः शरीर-रुचयः देहप्रभा एव सिन्धुस्तटिनी तस्याः वीचयस्तरङ्गा इव पृथुलदीप्ति-भूमयः पृथुला विपुला दीप्तिभूमयः द्युतिप्रदेशाः यासां ताः शम्पालताः विद्युल्लताः भवन्तीति शेषः । भगवत्या. मन्दस्मितलेस एव चन्द्रः, तरङ्गिणीभङ्गोपम-देहप्रभा एव विपुलप्रकाशदेशाः विद्युल्लता इति उभयत्र स्मितचन्द्रयोः देह-रुचि-विद्युल्लतानां च तादात्म्याध्यवभायाद्रूपकमलङ्कारः । भगवत्याः स्मित-लेसस्येन्दुरूपत्वात् शरीररुचीनां विद्युद्रूपत्वान्च भगवत्याः ब्रह्माण्डशरीरत्वं व्यज्यते । तथा चोक्तं शिवशतके— 'बिम्बं मेचक्रतोयजातमुहूर्वो मन्दस्मितं मुन्दरम्' इति । शरीरप्रभं विद्युत्, विद्युदेव शरीरं देव्या इति चेह ग्रन्थे अन्यथ, इन्द्राणीसप्तभत्यां च द्रष्टव्यम् ॥१॥

लोकाम्बिके न विलसन्ति के पुरो मन्दस्मितस्य तव रोचिषां निधेः ॥
ये तु व्यधायिपत तेन पृष्ठतो हन्तंपु काऽपि तिमिरच्छटा भवेत् ॥१०॥

लोकाम्बिके इति— लोकाम्बिके ! जगन्मातः रोचिषां निधेः सर्वासां त्विषाम् आकरस्य तव मन्दस्मितस्य पुरः पुरस्तात् के वा न विलसन्ति, तव मन्दस्मित-प्रकाशे सर्वेऽपि प्रकाशा भवन्ति । ये तु तेन मन्दस्मितेन पृष्ठतः व्यधायिपत परस्वान्निहिताः अधःश्रुता इति भावः, व्यधायिपत, विप्रवृत्तस्य दधतेः कर्मणि लुङि प्रथमपुरयवहुवचनान्तं रूपम् । एषु तेषु काऽपि एवलक्षणोति वक्तुमशक्या तिमिरच्छटा तिमिरस्य तमस्रच्छटा परम्परा भवेत् । हन्तं खेदे, पापम् । सर्वेतेजोनिधेः स्मितस्य पुरः स्थिताः तेजस्विनो भवेयुः । तेन पृष्ठतः शृतेषु श्रुतवासा काऽपि तमःपरम्परेति भावः । अनेन निग्रहानुग्रहप्रभावानिउपमम्पत्रं मन्दस्मितमिति भावः ॥१०॥

किं वा रदावतिरुचिर्मुलस्य किं सम्पुल्लता घटयिष्यः किंमूषिका ॥
सन्तोषपादपमुषं नु शङ्कर- प्रेमस्त्वह्यमृतं देवि ते स्मितम् ॥११॥

किं वेति— देवि ते तव स्मितं रदावलिरुचि. दन्तपङ्क्तिप्रभा वा किं ? मुखस्य वदनस्य सम्फुल्लता विकासिता किम् ? वरधियः प्रशस्तप्रज्ञाया. ऊर्मिका ऊर्मरेव ऊर्मिका वीचि. किम् ? 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इति अङ्गुलीयक-पर्यायतया गृहीते बुद्धेः अङ्गुलीयकमिति भावस्यासङ्गतिरचमत्कारिता च । सन्तोषपादपसुमं सन्तोष एव पादपो वृक्षस्तस्य सुम पुष्पं नु वितर्कं । उत अथवा शङ्करप्रेमस्वरूपं शङ्करस्य प्रेम्णस्त्वद्गतस्य स्वरूपं स्वभावो वेति वितर्कः । रदावलिरुच्यादिभिश्चतुर्धा स्मितस्य वितर्क्यमाणत्वात् सन्देहा-लङ्कारः, 'सादृश्यमूला भासमानविरोधका समबला नानाकोट्यवगाहिनी धी-रमणीया ससन्देहालङ्कृति' इति पण्डितराजः ॥११॥

दिक्षु प्रकाशपटलं वितन्वता कोटिप्रभाकरविभक्ततेजसा ॥

नेत्रेण ते विपमनेत्रवल्लभे पङ्कुरहं क उपमाति पण्डितः ॥१२॥

दिक्ष्विति— विपमनेत्रवल्लभे ! त्रिनेत्रकान्ते पार्वति, दिक्षु प्रकाशपटलं प्रकाशसमूहं वितन्वता विस्तृष्वता कोटिप्रभाकरविभक्ततेजसा कोटिः प्रभाकरा-सूर्या. तंविभक्त स्वभागत्वेन प्राप्तं तेजो यस्य तेन ते तव नेत्रेण लोचनेन पङ्कुरहं पङ्कजातं कमलं कः पण्डितो बुध उपमाति समीकरोति ? सर्व-दिग्ब्यापिप्रसारं कोटिसूर्येभ्यो विभज्य दत्तस्वतेजोभागं त्वघ्रेत्रं क्व ? पङ्क-जात पद्मं क्व ? को वा विबुधस्तथाविधेन त्वन्नेत्रेण पङ्कजं तुलयति ? न कोऽपीत्यर्थः । विपमालङ्कार 'विपमं वर्ण्यते यत्र घटनाञ्जनुरूपयो.' इति तल्लक्षणात् ॥१२॥

श्रीकर्णं एष तव लोचनाञ्चले भान्त्या दयावधितया प्रबोधितः ॥

एतं सवित्रि मम कञ्चन स्तवं श्रुत्वा तनोतु भरतावनेः धियम् ॥१३॥

श्रीकर्णं इति— सवित्रि ! मत्तः एष तव श्रीकर्णः, नामाख्यानात्पूर्वं श्री-शब्दो माननार्थं प्रयुज्यते श्रोत्रमिति यावत्, 'श्रोत्र सम्पत्' इति श्रुतेः, श्रीरेव कर्णः श्रीकर्णः लोचनाञ्चले नेत्रग्रानी कटारा इत्यर्थः, भान्त्या शोभमानया दयावधितया दया अनुकम्पा दयिता प्रियेव तया प्रबोधितः रयात्रितनिःसन् एतं मम कञ्चन स्तवं श्रोत्रविशेषं श्रुत्वा आकर्ष्य भरतावनेः भारतानाम् अवनेः भूमेः भगवत्पश्येति यावत्, धियं तनोतु विदधातिव्यर्थः । अत्र

श्रीयुतः कर्णः श्रीकर्णं इति च विप्रहीतुं शक्यम् । तर्हि श्रीकर्णस्य भारत-
श्रीतननं युक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । कविकृतिषु पद्येषु केषुचित्त्रिलेषु इदं
पद्यं दृश्यते— 'नेत्रादपि ते श्रावं सुमगरशत्रो. पुरन्धि मुग्धं नः । श्रोत्रे
स्तोत्राद्धिमुखे नेत्रं नतगात्रि किं कुस्ताम्' इति । अत्र एव कथाशक्त्या
दवादयित्वा कर्णः प्रबोधितः स्वमाकर्णयत्वित्युक्तम् । आकर्णनभावेण तस्य
श्रीमपत्वान् भरतावनिश्रीतननं मुकरम् ॥१३॥

स्वा नासिका भवति युञ्जतां सतां संस्तम्भिनी चलतमस्य चक्षुषः ॥
त्वघ्रासिका पुरहरस्य चक्षुषः संस्तम्भिनी भवति चित्रमम्बिके ॥१४॥

स्वेति— अम्बिके ! युञ्जतां योगसाधनं कुर्वतां सतां जनानां स्वा स्वीया
नासिका नासा चलतमस्य चञ्चलतमस्य चक्षुषः नयनस्य संस्तम्भिनी स्वयं-
घात्री भवति । नासाग्रे दृष्टिं निघाय घ्यायतो योगिनः निमेषान्नेपवर्जितं
भवतीक्षणमिति योगिनां मनम् । तस्माद्योगिनः नामा स्वचक्षुस्मयमाय
भवति । तव तु नासा अन्यस्य चक्षुषः स्तम्भनाय इत्युत्तरार्धेनाह । त्व-
घ्रासिका तव नामा तु पुरहरस्य शिवस्य चक्षुषः संस्तम्भिनी भवति
चित्रमाश्चर्यमेतत् । भगवतीनामाश्रमणीयकनिमग्ना हरस्य दृष्टिरिति भावः ।
अत्र कार्यस्य पुरहरत्वस्यस्तम्भनस्य तद्धेतोः अम्बिकानासिकायाश्च मिश्र-
देगत्वादसङ्गतिः अलङ्कारः । 'विरड् मिश्रदेगत्वं वायं-हेत्वोरसङ्गतिः'
इति तल्लक्षणात् ॥१४॥

बिम्बप्रवालनवपल्लवादितः पीयूषसारभरणाद् गुणाधिकः ॥

गोत्रस्य पुत्रि मित्रचित्तरञ्जकः श्रेष्ठो नितान्तमधरापरोऽपि ते ॥१५॥

बिम्बेति— गोत्रस्य पवनस्य पुत्रि ! देवि बिम्बप्रवालनवपल्लवादितः
बिम्बं रक्तं-बिम्बिकाफलं प्रवालः रक्तो रत्नविशेषः नवपल्लवः रक्तो नव-
चित्तलपत्र आदिः प्रथमः अस्वेति बिम्बप्रवालनवपल्लवादितः तद्गुणभुविज्ञानो
बहुब्रीहिः तस्मान् पञ्चम्यास्तद्विन्दु, पीयूषसारभरणात् अमृतरसभरत्वाद्धेतोः
गुणाधिकः गुणेनामृतधरत्वगुणेनाधिकः गरीयान् अत्र एव मित्रचित्तरञ्जकः
हरहृदयस्य रञ्जकः-सन्तोषणः रागस्य जनको वा अधरापरोऽपि अधर-
नीचस्तनः अधरोऽपरोऽपि नितान्तम-यत्नं श्रेष्ठः ।—रक्ताद्रिम्बकल्यादेरपि

अमृतधरत्वाद् गुणाधिकः उपमानोपमेययो. विम्वाद्यधरयो रविम-भार्दवादिसापथ्यं सत्यपि उपमेये पीयूषसारभरणस्य विशेषस्य सत्त्वाद्घतिरेकोऽङ्कुरः । अधराथ-रोऽपि श्रेष्ठः इति विरोधः । शिवचित्तरञ्जकत्वात् श्रेष्ठत्वे विरोधः परिहृत इति विरोधाभासः । व्यतिरेक-विरोधाभासयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥१५॥

दोर्वल्लिके जननि ते तटित्प्रभा- मन्दारमाल्यमृदुतापहारिके ॥
निश्शेषबन्धदमनस्य धूर्जटे- बन्धाय भद्रचरिते बभूवतुः ॥१६॥

दोर्वल्लिके इति- जननि, भद्रचरिते भद्रं मङ्गलं चरितं शीलं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, तटित्प्रभामन्दारमाल्यमृदुतापहारिके अपहरन्त्याविति अप-हारिके, तटितो विद्युतः प्रभाया मन्दारमाल्यस्य मुरलोकजस्य मन्दारपुष्पस्य च मृदुतायाः कोमलताया अपहारिके ते तव दोर्वल्लिकेः बल्ल्यावेव बल्लिके लते, बल्लिके इव दोषो भुजो, दोर्वल्लिके । निश्शेषबन्धदमनस्य दमयतीति दमनः निश्शेषबन्धस्य समस्तबन्धस्य दमनस्य सर्वबन्धविनिर्मोचकस्य इत्यर्थः, धूर्जटेः शिवस्य बन्धाय बभूवतुः । विद्युत्प्रभा-मन्दारमाल्याभ्यामपि मृदुलतरं तव भुजलते सर्वबन्धनिवारकस्यापि हरस्य बन्धाय आसतुः इति विरोधः प्रेम-कृताय बन्धायेति विरोधाभासः ॥१६॥

हस्ताब्जयोस्तथ मृदुत्वमद्भुतं गृह्णाति ये सदयमेव धूर्जटिः ॥
अत्यद्भुतं जननि दाढधमेतयोः शुम्भादिदर्पविलयो ययोरभूत् ॥१७॥

हस्ताब्जयोरिति- जननि, तव हस्ताब्जयोः करकमलयोः मृदुत्वं मृदु-लता अद्भुतम् आश्चर्यकरम् । ये हस्ताब्जे कर्मणी, धूर्जटिः हरः सदयमेव गृह्णाति, दृढं ग्रहणे हस्तयोः व्यथा स्यादिति भिया अतिमृदुलस्पर्शं तव हस्ताब्जप्राप्ती भगवान् । तथाऽपि एतयोः हस्ताब्जयोर्दाढधं दृढता अत्यद्भुतं कथम् ? ययोः हस्ताब्जयोः शुम्भादिदर्पविलयोऽभूत् शुम्भादीनामसुराणां दर्पो मदस्तंस्य विलयो विनाशोऽभूत् । अत्रापि विरोधस्य स्वाभाविकेन हस्ताब्ज-प्रभावेण परिहारः ॥१७॥

राजन्तु ते कुचमुषाप्रपायिनो लोकस्य मातरनघाः सहस्रशः ॥
एतेषु कश्चन गजाननः कृती गायन्ति यं सकलदायिसत्करम् ॥१८॥

राजन्त्विति- लोरम्य मातः, जगज्जननि ! कुचमुधाप्रपायिनः कुचयोः मुधा स्तन्यं तत् प्रपिवन्तीति मातृस्तन्यपायिनः इत्यर्थः, अनघाः अपापाः पवित्रा इति यावत् ते जनाः कविब्रुद्धिस्थाः अत एव यच्छब्दनिरपेक्षस्तच्छब्दः, सहस्रशः सहस्रधा राजन्तु बहवो लोके भ्राजन्तां नामेत्यर्थः । एतेषु कुचमुधाप्रपायिषु कश्चन गजाननः गजमुखः गणपतिरिति यावत्, कृती विद्वान् सुकृती वा धन्य इत्यर्थः । यं सकलदायिमत्करं सकलं दानु शीलमस्येति सकलदायी सः मत्करः शोभनो हस्तः यस्य तं गायन्ति कीर्तयन्ति विद्वाम इति शेषः । मातृ-स्तन्यपायिनां सर्वेषां धन्यतमो गणपतिः, यस्य हस्ते सर्वदानसामर्थ्यं वर्तत इति भावः । तयाचिवः तव कुचमुधाप्रभावः । सकलवापिसत्करमिति पाठो-ऽप्यस्ति । तत्र सकलं घातुं धारयितुं शीलमस्येति शेषम् । अन्यत् समानम् ॥१८॥

त्वन्नाभिरूपपतितां दृशं प्रभो- नैतुं विनिर्मलगुणे पुनस्तटम् ॥
सौम्यत्वदीयहृदयप्रसारितः पाशः सवित्रि तव रोमराजिका ॥१९॥

त्वन्नाभीति- विनिर्मलगुणे विशिष्टपवित्रगुणे सवित्रि, मातः, त्वन्नाभि-कूपपतितां तव नाभिः एव कूप. अन्धुः तस्मिन् पतितां, प्रभोर्हृदस्य दृशं दृष्टिं पुनस्तटं तीरं नेतुम् उदञ्च्य प्रापयितुं सौम्यत्वदीयहृदयप्रसारितः सौम्येन मुन्दरेण त्वदीयेन तव सम्बन्धिना हृदयेन प्रसारितः पाश एव रज्जुरित्यर्थः, तव रोमराजिका रोमराजिरेव रोमराजिका नामैः उपरि हृदयावधि गता लोमरेणा भवति । तव हृदयं त्वन्नाभी सक्तां हरस्य दृष्टिं स्वोन्मुखम् आ-षक्येति भावं चमत्कर्तुं नामो कूपं, हृदये वशीत्रमध्ये तटं रोमराजी पाशं च तादात्म्येन सम्भावयति । नाम्नासौ कूपादितादात्म्यमात्र औचित्यं चेत् रूपक-प्रतिपत्तिर्दुर्निवार्य । तस्य तादात्म्यसम्भावनायामौचित्यमुपगम्योत्प्रेक्षाया पर्य-यमानं वाच्यम् । एवं रूपकप्रतीतिम्यलेऽपि उत्प्रेक्षाऽवगन्तव्या । नयं च स-मर्पितं चित्रमीमांसायामप्यदीक्षितं- 'रक्षन्तु स्वाम् अग्निजलत्रैरञ्जलिः पाद-मूले मीना नाभीमग्नि हृदये कौमुद्याम्या मुरारेः । हाराः कष्टं हरिमणि-मया वरनपद्ये द्विरेफाः पिच्छाचूडद्विचक्रुरनिहरे घोषयोपित्तटाशाः ॥' इति उदाहृतम् । इवादिवाचक-प्रयोगाभावेऽपि अल्पानं स्फुटत्वान् वाच्यायमान-त्वान् गम्योत्प्रेक्षा ॥१९॥

त्वन्मध्यमो गगनलोक एव चे- त्वद्दिव्यवैभवविदो न विस्मयः ॥
प्राज्ञं हि सुन्दरि पुरत्रयद्विप- स्त्वं देहिनी त्रिभुवनेन गीयते ॥२०॥

त्वन्मध्यम इति— पुरत्रयद्विपः त्रिपुरारेहंरस्य सुन्दरि भगवति ! त्वन्मध्यम. तव मध्यमोज्वलग्नः गगनलोक एव अन्तरिक्षलोक एव चेत्, त्वद्दिव्यवैभव- विदः तव दिव्य वैभवं प्राभव व्यापकत्वं वा वेतीनि त्वद्दिव्यवैभववित् तस्य जनस्य न विस्मयः, न आश्चर्यं भवतीति शेषः । तव आकाशमेव मध्यमिति चेत्, नैतदाश्चर्यं विदुषो जनस्य । उतमस्त्रीणाम् आकाशमेव मध्यमिति वादः कविसमयोऽत्र चमत्कृतिजनकः । कुतो न विस्मयः ? उत्तरा- धेनाह । हि यस्माद्धेतो. त्वं प्राज्ञं. विद्वद्भिः त्रिभुवनेन त्रयाणां भुवनानां समाहारः तेन त्रैलोक्येन देहिनी देहवती गीयसे कीर्त्यसे, तस्मान्न विस्मय इति सम्बन्धः । त्रिभुवनमेव तव शरीरं, तत्र मध्यमलोकोऽन्तरिक्षलोकस्तव मध्यमोज्वलग्न इति महत् ते वैभवं जानतो जनस्य कुतो विस्मयः ? ॥

अत्र मध्यमस्य गगनलोकतोपन्यासः दुष्करविषयत्वात् समर्थनसापेक्षः । तस्य त्रिभुवनेन देहिनीति त्रिभुवनमध्यान्तरिक्षलोकताव्यवहरणेन समर्थनात् वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः हेतोर्वक्त्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति तल्लक्षणात् ॥२१॥

नाभिह्रदाद्विगलितः कटीशिला- भङ्गात्पुनः पतति किं द्विधाकृतः ॥
कान्तोऽस्युग्ममिपतः सवित्रि ते भावारिपूर इभशुण्डयोः समः ॥२१॥

नाभीति— सवित्रि मातः ! नाभिह्रदात् नाभिरेव ह्रदस्तटाकः तस्माद्वि- गलित. नि.सृत, कटीशिलाभङ्गात् कटी शोणिरेव शिला तस्या भङ्गाद् भेदनात् पुनः द्विधाकृत. द्विविधः खण्डित इत्यर्थं, भावारिपूरः भा कान्ति- रेव वारिपूरः प्रवाह. इभशुण्डयोः गजहस्तयोः समस्तुल्य. कान्तोऽस्युग्ममिपतः कान्तस्य कमनीयस्य ऊर्युग्मस्य सविषयस्य मिपतः व्याजेन सार्वविभक्ति- स्तमित्, पतति किं ? मग्भावनाया प्रश्नः । नाभि-ह्रदयोः कटी-शिलयोश्च साद्रूप्याद्रूपरम्य प्रतिपत्तिः स्यादपि ताद्रूप्यनग्भावनायामेवोचित्यात् उत्प्रेक्षायां पर्यवगानम् । ऊर्युग्ममिपत इत्याह्नवात् सागह्नवस्वरूपोत्प्रेक्षा, सा च गम्या द्वादिवाचनप्रयोगात् ॥२१॥

जङ्घायुगं तव महेशनायिके ऽ लावण्यनिर्झरि जगद्विधायिके ॥
अन्तःपरिस्फुरदगुप्तमुप्रभा- षाणाढघतूणयुगलं रतीशितुः ॥२२॥

जङ्घेति— जगद्विधायिके लोकविधात्रि महेशनायिके देवि, लावण्यनिर्झरि लावण्यस्य रामणोयकस्य निर्झरः प्रवाह. सोऽस्या अस्तीति लावण्यनिर्झरि तव जङ्घायुगं प्रसृतायुग्मं कर्तुं, रतीशितुः मन्मथस्य अन्तःपरिस्फुरदगुप्तमुप्रभावाणा- ढघतूणयुगलम् अन्तःपरिस्फुरन्त्यः उज्ज्वलन्त्यः अगुप्ताः व्यक्ताः सुप्रभाः शो- भनरचय एव वाणा. शरास्तैः आढघ सम्पन्न तूणयोस्तूणीरयोर्युगल युग्मं भवतीति शेषः। तव जङ्घायुगल प्रस्फुरन्मदनवाणाना निपङ्गतां भजत इति भावः। अत्रापि गम्योत्प्रेक्षा ॥२२॥

पुष्पास्त्रशासननिशान्तराज्ञि ते लोकत्रयस्यखलकम्पनं बलम् ॥
श्रोणीभरेण गमने किल श्रमं प्राप्नोषि केन तव तत्त्वमुच्यताम् ॥२३॥

पुष्पेति— पुष्पास्त्रशासननिशान्तराज्ञि पुष्पास्त्रस्य मन्मथस्य शासनस्य शिवस्य निशान्तरस्य गृहस्य राज्ञि, कामेनपट्टमहिषि, ते तव बलं लोकत्रय-स्यखलकम्पनं लोकाना त्रये तिष्ठन्तीति लोकत्रयस्याः खलाः दुर्जेना. तेषा कम्पन घर्षणं भवतीति शेषः। तथाऽपि, गमने गमनक्रियाया पादचार इत्यर्थः, श्रोणीभरेण नितम्बभारेण श्रमं ग्लानिं प्राप्नोषि किल श्याम्यसीत्यर्थः, किल सम्प्रदाये। केन हेतुना तव तत्त्वं याथायर्थ्यम् उच्यताम्? कथ्यताम्। त्रिलोकदौर्जन्यदमनं तव बलं, तत्त्वमल्पेन श्रोणिभारेण श्रमो भवति? किमत्र रहस्यम्? असत्यपि श्रमजनके कारणे श्रमस्य कार्यस्य सत्त्वात् विभाव-नाऽलङ्कारः, 'विभावना विनाऽपि स्यात् कारणं कार्यजन्म चेत्' इति तत्त्व-क्षणात् ॥२३॥

यत्रैव नित्यविहृतेरमूद्रमा राजीवमन्दिरचरीति नामतः ॥
तन्मे सदा भणतु मङ्गलं दिवा- पादाम्बुसम्भवममेयवैभवम् ॥२४॥

यत्रेति— यत्रैव यस्मिन्नेव नित्यविहृते. शश्वद्विहरणान् हेतोः रमा लक्ष्मीः नामतः नाम्ना राजीवमन्दिरचरी इति पञ्चालयविहारिणी इति अमून्। लक्ष्म्याः पञ्चालयत्वे हेतुः गम्यत्वेन सम्भावितः। अमेयवैभवं परिच्छेदातीन-

प्रभावं तत् शिवापादाम्बुसम्भवं उमापादजलजं मे मम सदा नित्यं मङ्गलं
भणतु कथयतु । नेह कथनमात्रं विवक्षितम्; विधानमेव चोत्थम् ॥२४॥

केशादिपादकमलान्तगायिनीः कन्तुप्रशासननिशान्तनायिका ॥

अङ्गीकरोतु ललिता इमाः कृती- गौरी कवेशचरणकञ्जसेविनः ॥२५॥

केशेति- कन्तुप्रशासननिशान्तनायिका कन्तु. काम., 'कन्तुः काम-कुसूलयो.'
इति नानार्थरत्नमाला । तस्य प्रशासनः शिवस्तस्य निशान्तनायिका गृहेश्वरी
महेशपट्टमहिषीति यावत्, सा गौरी चरणकञ्जसेविन. पादाम्बुजभजकस्य कवे-
र्मम, केशादिपादकमलान्तगायिनीः केशानारभ्य पादकमलावधिं स्तुवन्तीरिमा.
ललिताः ललितावृत्तनिबद्धाः नुतीः अङ्गीकरोतु स्वीकरोतु ॥२५॥

दशमः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

एकादशः स्तवकः

अथ अस्मिन् स्तवके पादादिकेद्यान्तस्तुतिर्भवति । अथ यथापूर्वं हास-
स्तुतिपरः प्रथमः श्लोकः ॥

क्षपकेतुना प्रयुक्तः सम्मोहनचूर्णमुष्टिरीशाने ॥
घरदुहितुः पार्वत्याः हासः अस्माकं वने भुवनं करोतु विदधानु ॥१॥

उपेति- ईशाने ईश्वरे विषये, क्षपकेतुना मीनध्वजेन मन्मथेनेति यावत्, प्रयुक्तः
क्षिप्तः सम्मोहनचूर्णमुष्टिः सम्मोहयतीति सम्मोहनं चूर्णं तस्य मुष्टिः सद्यथाहः
घरदुहितुः पार्वत्याः हासः अस्माकं वने भुवनं करोतु विदधानु । ईश्वरं स्ववने
स्थापयितुं क्षपकेतुप्रयुक्तसम्मोहनचूर्णमुष्टितामापन्नो पार्वत्या मन्दहामीष्माकं
मानुषाणां भुवनम् अर्घ्यंः अमुरादिमिराप्रान्तम् अस्मद्वशे वक्तुं सुतरा समर्थ इति
भावः । अथ हासस्य सम्मोहनचूर्णमुष्टित्वेन सम्नाध्यमानतया गम्योत्प्रेक्षा ॥१॥

उपजीवद्भिः कान्ते- लेशास्ते जगति मुन्दरंभावेः ॥
उपमितुमगङ्गानि तव प्रायो लज्जेऽम्ब पतमानः ॥२॥

उपेति- अम्बं, जगति लोके ते तव कान्तेः शोभायाः लेशान् लवान् उप-
जीवद्भिः आश्रित्य जीवद्भिः मुन्दरंभनोहरंभावेः पदारथैः तव अङ्गानि कर-
चरणादीनि उपमितुं तुलयितुं यतमानः प्रयत्नं कुर्वन्नहं प्रायः प्रायेण लज्जे
आललज्जोऽस्मीत्यर्थः । लोके मुसादेराह्लादकत्वादिषुर्मं घोत्रयितुं मुखाद-
न्यत्र स्थितेन स्वतःसिद्धेन चन्द्रादिना योग्यं ब्रुवते कवयः । इह तु त्वद-
ङ्गसौन्दर्यवर्षने उपमानार्थाः सर्वेऽपि लोके मुन्दराः भावाः त्वत्कान्तेर्भव-
सत्ताकाः, स्वत्कान्तेः पृथक्कान्त्या रहिताः अत्र एव न भवन्ति स्वतःसिद्धाः ।
उपमानस्य विषयिणो विषयस्वोपमेयस्य च पृथग्भावे सत्येव हि उभयोः
साधर्म्यवर्षनादुपमायाः सम्भवः । तस्मादसम्भवेऽस्मिन् त्वदङ्गसौन्दर्योपमान-
कथनकर्मणि प्रवृत्तस्य मम लज्जा । तथाऽपि न प्रवृत्तस्त्यक्तः । अत्र एव

‘प्रायो लज्जे’ नात्यन्तिकी लज्जा मम । तस्मात् त्वत्कान्तेरन्यत्र न काऽपि कान्तिः । इत्यतः कुत उपमानं स्यात्, अथ, द्वितीयसदृशव्यवच्छेदफलकवर्णन-विषयीभूतत्वात् अनन्वयध्वनिः । रसगङ्गाधरंकारास्तु—‘सर्वथैवोपमानिपेधो-ऽसमाख्योज्ज्वलारः’ इत्याहुः । ‘अयं च अनन्वये व्यङ्ग्योऽपि तच्चमत्कारा-नुगुणतया पृथगलङ्कारता भजते’ इति तैरेवाभिहितम् ॥२॥

अवतंसपल्लवतुलां विभ्राणं श्रुतिनतभ्रुवः शिरसि ॥
चरणं व्रजामि शरणं वामं कामारिललनायाः ॥३॥

अवतंसेति— श्रुतिनतभ्रुवः श्रुतिः वेदः नतभ्रूरिव मुन्दरी तस्याः शिरसि अग्रे वेदान्ते इत्यर्थः, अवतंसपल्लवतुला अवतंसार्थेन अलङ्कारार्थेन पल्लवेन किसलयेन तुला साम्यं विभ्राणं धारयमाणं ‘तुला राशी पलशते साम्येऽप्युन्मानसांघने’ इति नानार्थरत्नमाला । कामारिललनाया हरमुन्दर्याः वामं मुन्दरं चरणं पादं, यदा दक्षिणेतरं, हरस्य वामार्थं हि देवी, शरणं व्रजामि । वेदशिरसि भूषणं भवति किसलयोपमं देवीचरणम् । ‘सर्वे वेदा यत्पादमामनन्ति’ इति श्रुतिस्तु तव चरणं मम शरणमिति भावः ॥३॥

शङ्करनयनोन्मादन- मतिमधुरं भाति मतिमता वण्ये ॥
जङ्घापुगं भवत्याः कुमुमपुपत्वस्य सर्वस्वम् ॥४॥

शङ्करेति— मतिमता धीमता वण्ये स्तुत्ये अन्व, शङ्करनयनोन्मादनं शिवनयनगम्भोऽहनम् अतिमधुरम् अत्यन्तरमणीयं भवत्या जङ्घापुगं प्रसूताद्रयं कुमुमपुपत्वस्य पुष्पबाणस्य मन्मथस्येति यावत्, सर्वस्व सर्वधनं भाति राजति । जङ्घापुगं मन्मथस्य सर्वस्वमिति सम्भावितम् ॥४॥

एवंलोकने द्वय- मन्व्योन्मथररण्हेतुतामेति ॥
देवि भवस्य तपोरः सृष्टा च गजेन्द्रवदनस्य ॥५॥

एवंचेति— भवस्य देवि, महेन्द्रमहिषि, तव ऊरुः सत्पि गजेन्द्रवदनस्य गणपतेः सृष्टा ह्यनस्य द्वयं वनं, इमे द्वे अपीत्यर्थः । एवंलोकने एवं-

कस्य लोकने दग्ने कर्माणि पश्या, 'एकं बह्वीहितम्' इत्यनेन द्विलक्षणस्य एक-
शब्दस्य मुक्त्यर्थः । पुंवद्भावश्च, अयोन्मस्मरन्हेतुताम् अयोन्मस्य परस्मैस्य
स्मरणस्य हेतुर्भावस्ताम् एति गच्छति । कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नि द्वे वाच्ये
इति वाचित्तान् श्रियावितिनये अन्वयस्य द्वित्वम् । अयं नावः, द्वयोस्त-
शुण्डयोरैकस्य ऊरोर्लोकने शृणुयान्मुक्तिर्वायते अयस्याः शृणुयाः लोकेने ऊरोः
स्मृतिर्भवति । एवं द्वयं चान्मोन्मस्मारकं भवति । 'मदृशानुनवाद् वस्तुस्मृतिः
स्मरणमुच्यते ।' इति नाहितदरंनल्लगान् स्मरणाच्छ्रुत् ॥५॥

नाकोन्दलम्नमोदवरि कृदिरवनिर्भोगिनां जगप्रानिः ॥
कुश्री न केवलं ते बहिरपि वयुपि त्रयो लोकाः ॥६॥

नाक इति- ईश्वरि ! ते कुश्री जठरे नाकः स्वर्गलोकः ऊदरग्नं मध्यम्
अवनिः मूललोकः वटिः शोणिः, भोगिनां जगत् पाताललोकः तानिः, एवं त्रयो
लोकाः स्वर्गावनिपाताद्याः सन्ति इति अव्याहार्यम् । न केवलं ते कुशादेव
त्रयो लोकाः, बहिरपि वयुपि अवलम्बवटिनामिहस्तास्ते मन्थोति भावः ॥६॥

मन्ये महाकृपाणं तव वेणोमचलनुत्रि मदनस्य ॥
असिधेनुकां विशङ्के निशिततरापां तु रोमालिम् ॥३॥

मन्ये इति- अचलनुत्रि ! पावति, तव वेणो वन्धवारिष्ठतां केशराशौ
मदनस्य महाकृपाणं महान्तं हनानं स्वर्गं मन्ये शङ्के । रोमालि रोमरात्रि
तु निशिततराशाम् अतिशयेन निशितम् देविनम् अग्रं मन्थान्ताम् असिधेनुकान्
अभिपुत्रिकां विशङ्के । स्मृता स्वर्गोद्रेशाः ॥३॥

द्विरदबदनेन पीतं पद्दनेनाय सकलमुदनेन ॥
अस्यस्यस्यस्यस्य- मन्वायाः कुचयुगं जयति ॥८॥

द्विरदेति- द्विरदबदनेन मज्जमुत्तेन मज्जानिनेति यावत्, पद्दनेन
पद्ममुत्तेन मुदमुत्तेन, अयं अदन्तरं मुदमुत्तेन पीतं पीतं अक्षय्यशीरामुत्तं शीतं
मज्जं अयं न अस्यम् अक्षय्यं शीरं तदेवान्तं अस्य तदम्बायाः पावन्नाः कुच-
युगं मज्जमुत्तं जयति अक्षय्येन वरुते ॥८॥

जगदम्ब लम्बमाना पार्श्वद्वितये तवागलाद्भ्राति ॥
सान्द्रप्रथितमनोस- प्रसूनमालेव भुजयुगली ॥९॥

जगदिति— जगदम्ब ! लोकमातः, तव भुजयुगली बाहुद्वयी आगलात् कण्ठम् आरभ्येत्यर्थः, आद्य अभिविध्यर्थकः, पार्श्वद्वितये पार्श्वस्य द्वितये उभयोः पार्श्वयोः इत्यर्थः लम्बमाना सान्द्रप्रथितमनोज्ञप्रसूनमाला सान्द्रं निविडं यथा तथा ग्रथिता गुम्फिता मनोज्ञा रुचिरा प्रसूनमाला पुष्पमाला इव भाति । कण्ठात् उभयपार्श्वंगा भुजयुगली पुष्पमालेवेति सम्भावनया उत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पमाला कोमलाऽपि सान्द्रग्रथिता, भुजयुगली च कोमलाऽपि दृढसन्धिबन्धसम्पन्नेति गम्यते ॥९॥

जानन्ति शक्तिमसुराः सुपमां सस्यो वदान्यतामूषयः ॥
मृदुतां तवाम्ब पाणे- र्धे स देवः पुरां भेत्ता ॥१०॥

जानन्तीति— अम्ब, असुरा तव शक्तिं जानन्ति, तस्यास्तेषां सम्मर्दनलाभात् । सस्यः सुपमा परमां शोभां जानन्ति, सहवासभाष्यात्तासा तव पाणेः लोकोत्तरशोभां विदिता । ऋषयः मुनयः वदान्यतां दानशौण्डतां जानन्ति, तेषाम् अभीष्टवरलाभात् । पुरां भेत्ता स देवः शिवः पाणैर्मृदुतां कोमलतां वेद जानाति, पाणिग्रहणात् । शक्तेत्यसुराः, सुपमामयीति सस्यः, वदान्येति ऋषयः मृदुलपाणिरिति पुरभिच्च त्वां जानन्ति । बहुभिर्बहुधोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः ॥१०॥

कम्बुसदृगम्ब जगतां मणिवेपोद्भुजजाकृताकल्पः ॥
कण्ठीऽनघस्वरस्ते पूजंतिबोर्नयनकर्णहितः ॥११॥

कम्बुनि— जगताम् अम्ब ! यातः, ते तव कण्ठः कम्बुसदृक् कम्बुतां शङ्खेन सदृक् तुल्यः, मणिवेपोद्भुजजाकृताकल्पः मणिवेपया कण्ठालङ्कारार्थरत्नरूपेण स्थितया उद्भुजया उद्भुरचिनया नक्षत्ररचितया स्रजया मालया कृतः कल्पितः आकल्पः भूषण यस्य सः रत्नमिषेण नक्षत्राणि मालायन्त इत्यर्थः ।

अनघस्वरः अनघो निर्दुष्टः श्रवणसुभगः स्वरः कण्ठध्वनिर्घस्य सः, धूर्जटिदो-
नयनकर्णहितः धूर्जटे. हरस्य दोष्णः भुजस्य नयनस्य दृष्टेः कर्णस्य श्रोत्रस्य च
हितः अनुकूलः श्रवणरतिजनक इति यावत् । कण्ठस्य कम्बुसादृश्यं धूर्जटि-
दोहितम् आलिङ्गनसुखकरत्वात्, उडुस्रजाकल्पत्वं शिवदृष्टिहितं नयनसुभग-
त्वात्, अनघस्वरत्वं कर्णहितं श्रुतिसुखत्वात् । यथासह्यपालङ्कारः 'यथा-
सह्यं क्रमेणैव श्रमिकाणां समन्वयः' इति तत्लक्षणात् ॥११॥

हरकान्ते वदनं ते दशं दशं वतंसशीतांशुः ॥
पूर्णांशुप्यवाप कृशतां प्रायेणासूयया शुष्कः ॥१२॥

हरकान्त इति— हरकान्ते हरसुन्दरि भगवति ! वतंसशीतांशुः हरशिरो-
भूषणचन्द्रः ते तव वदनम् आननं दशं दशं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, पूर्णांशुपि प्रायेण
प्रायशः असूयया त्वन्मुखप्रभाऽसहनजन्येन गुणवति त्वद्वदने दोषारोपेणेत्यर्थः,
शुष्कः नीरसः सन कृशतां कार्श्यमवाप । शिवशिरःस्थार्धचन्द्रस्यार्धत्वे
उभामुखदर्शनजाता चन्द्रस्यामूया हेतुरिति सम्भाव्यमानत्वात् उत्प्रेक्षा
गम्यते ॥१२॥

चन्द्रं रणाय सकला चपलाक्षीवदनजातिराह्वयताम् ॥
तं तु महसा मुखं ते महेशकान्ते जिगायैकम् ॥१३॥

चन्द्रमिति— महेशकान्ते ! सकला चपलाक्षीवदनजातिः चपलाक्षीणां
सुन्दरीणां वदनानां जातिः समस्तः समूह इति यावत्, चन्द्रं रणाय आह्वय-
ताम् । सर्वाणि स्त्रीजातिवदनानि समूह्य चन्द्रं प्रभया जेतुं प्रयतन्तामि-
त्यर्थः । ते तव एकं मुखं वदनं तं तु सकलस्त्रीवदनैरभियुज्यमानमपि अजीय-
मानं तमेव चन्द्रं महसा रोचिषा जिगाय अजयत् । तथाविधं सर्वशोभाति-
षायि महस्ते मुखस्पेति भावः ॥१३॥

वदनकमलं तयेश्वरि कमलजयाद्वपितं सुषामानुम् ॥
निर्जित्य कमलजाते- रमलं महवाजहार यशः ॥१४॥

जगदम्ब लम्बमाना पार्श्वद्वितये तवागलाद्भ्रूति ॥
सान्द्रप्रथितमनोत- प्रसूनमालेव भुजयुगली ॥९॥

जगदिति- जगदम्ब ! लोकमातः, तव भुजयुगली बाहुद्वयी आगलात् कण्ठम् आरभ्येत्यर्थः, आद्य अभिविध्यर्थकः, पार्श्वद्वितये पार्श्वस्य द्वितये उभयोः पार्श्वयोः इत्यर्थः लम्बमाना सान्द्रप्रथितमनोज्ञप्रसूनमाला सान्द्रं निविडं यथा तथा प्रथिता गुम्फिता मनोज्ञा रुचिरा प्रसूनमाला पुष्पमाला इव भ्रूति । कण्ठात् उभयपार्श्वगा भुजयुगली पुष्पमालेवेति सम्भावनया उत्प्रेक्षालङ्कारः । पुष्पमाला कोमलाऽपि सान्द्रप्रथिता, भुजयुगली च कोमलाऽपि दृढसन्धिवन्धसम्पन्नेति गम्यते ॥९॥

जानन्ति शक्तिमसुराः सुपमां सख्यो वदान्यतामूपयः ॥
मृदुतां तवाम्ब पाणे- वेद स देवः पुरां भेत्ता ॥१०॥

जानन्तीति- अम्ब, असुरा. तव शक्तिं जानन्ति, तस्यास्तेषां सम्मर्दनलाभात् । सख्यः सुपमा परमां शोभा जानन्ति, सहवासभाग्यात्तासां तव पाणेः लोकोत्तरशोभा विदिता । ऋपयः मुनयः वदान्यतां दानशीण्डतां जानन्ति, तेषाम् अभीष्टवरलाभात् । पुरा भेत्ता स देवः शिवः पाणेर्मृदुता कोमलता वेद जानाति, पाणिग्रहणात् । दानतेत्यसुराः, सुपमामयीति सख्यः, वदान्येति ऋपयः मृदुलपाणिरिति पुरभिच्च त्वा जानन्ति । बहुभिर्बहुघोस्लेखनादुल्लेखालङ्कारः ॥१०॥

कम्बुसदृगम्ब जगतां मणिवेषोद्भ्रूजजाकृताकल्पः ॥
कण्ठोज्ज्वलस्वरस्ते धूर्जटिवोनंपनकर्णहितः ॥११॥

कम्बुवति- जगताम् अम्ब ! मातः, ते तव कण्ठ. कम्बुरादृक् कम्बुना सार्द्धेन सदृक् तुल्य, मणिवेषोद्भ्रूजजाकृताकल्पः मणिवेषया कण्ठालङ्कारार्थ-रत्नरूपेण स्थितया उद्भ्रूजया उद्भ्रूचितया नक्षत्ररचितया सजया मालया कृतः कल्पितः आकल्पः भूषण यस्य सः रत्नमिषेण नक्षत्राणि मालायन्त इत्यर्थः ।

अनघस्वरः अनघो निर्दुष्टः श्रवणसुभगः स्वरः कण्ठध्वनिर्यस्य सः, धूर्जटिदो-
नयनकर्णहितः धूर्जटेः हरस्य दोष्णः भुजस्य नयनस्य दृष्टेः कर्णस्य श्रोत्रस्य च
हितः अनुकूलः श्रवणरतिजनक इति यावत् । कण्ठस्य कम्बुसादृश्य धूर्जटि-
दोहितम् आलिङ्गनसुखकरत्वात्, उडुल्लजाकल्पत्वं शिवदृष्टिहितं नयनसुभग-
त्वात्, अनघस्वरत्व कर्णहितं श्रुतिसुखत्वात् । यथासह्यभालङ्कारः 'यथा-
सह्यभं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः' इति तल्लक्षणात् ॥११॥

हरकान्ते वदनं ते दर्शं दर्शं वर्तसशीतांशुः ॥
पूर्णांज्प्यवाप कृशतां प्रायेणासूयया शुष्कः ॥१२॥

हरकान्त इति— हरकान्ते हरमुन्दरि भगवति ! वर्तसशीतांशुः हरशिरो-
भूषणचन्द्रः ते तव वदनम् आननं दर्शं दर्शं दृष्ट्वा दृष्ट्वा, पूर्णांज्पि प्रायेण
प्रायशः असूयया त्वन्मुखप्रभाजसहनजन्येन गुणवति त्वद्वदने दोषारोपेणेत्यर्थः,
शुष्कः नीरसः सन कृशतां कार्श्यमवाप । शिवशिरःस्थार्धचन्द्रस्थार्धत्वे
उभामुखदर्शनजाता चन्द्रस्यासूया हेतुरिति सम्भाव्यमानत्वात् उत्प्रेक्षा
गम्यते ॥१२॥

चन्द्रं रणाय सकला चपलाक्षीवदनजातिराह्वयताम् ॥
तं तु महसा मुखं ते महेशकान्ते जिगार्थकम् ॥१३॥

चन्द्रमिति— महेशकान्ते ! सकला चपलाक्षीवदनजातिः चपलाक्षीणा
मुन्दरीणां वदनानां जातिः समस्तः समूह इति यावत्, चन्द्रं रणाय आह्वय-
ताम् । सर्वाणि स्त्रीजातिवदनानि समूह्य चन्द्रं प्रभया जेतुं प्रयतन्तामि-
त्यर्थः । ते तव एकं मुखं वदनं तं तु सकलस्त्रीवदनैरभिपूज्यमानमपि अजीय-
मानं तमेव चन्द्रं महसा रोचिषा जिगाय अजयत् । तथाविधं सर्वशोभाति-
शायि महस्ते मुखस्येति भावः ॥१३॥

वदनकमलं तपेश्वरि कमलजयाह्वयितं सुधाभानुम् ॥
निजित्य कमलजाते- रमलं महाराजहार यशः ॥१४॥

वदनेति— ईश्वरि ! तव वदनमेव कमलं वदनकमलं कर्तुं, कमलजयात् कमलस्य जयात् कमणिं पष्ठी, दर्पितं गवितं सुधाभानुम् अमृतांगु चन्द्रं निर्जित्य कमलजातेः कमलसामान्यस्य 'जातिर्जातं च सामान्य' इत्यमरः । महदमलं शुभ्रं यशः आजहार सम्पादयामास । कमलजयजातचन्द्रदर्पदमनेन कमलजातेरेव यशस्सम्पादितं महेशकान्तामुखेन । अत एव मुखेन कमलस्योपमा प्रख्याता । एव कमलजातेमुखोपमानतारूपं यशस्सम्पादितमिति कमलस्योपमानतालाभहेतुसम्भावनाया उत्प्रेक्षा गम्या ॥१४॥

लावण्यमरन्दाशा- भ्रमः द्रुवा लोकयम्भरं परितः ॥

मुग्धं मुखारविन्दं जयति नगाधीशनन्दिन्याः ॥१५॥

लावण्येति— परितः अभित. लावण्ये सौन्दर्ये एव मरन्दे मकरन्दे आशया अधिकापेक्षया भ्रमन्तः भवालोकाः शिवदृष्टय एव वम्भराः भ्रमराः यस्य तत् मुग्धं सुन्दरं नगाधीशनन्दिन्याः पार्वत्याः मुखारविन्दं मुखमेवारविन्दं कमलं जयति उत्कर्षेण वर्तते । लावण्य-मरन्दयो, भवालोक-भ्रमराणां मुखारविन्दयोश्च ताद्रूप्येण रञ्जनात् रूपकमलङ्कारः । 'सर्वेश्वरदृष्टिः भगवती-वदनामृतग्रहणलालसेति भावः ॥१५॥

शुद्धेन्दुसारनिर्मित- भास्यार्थं ते भवानि भालमयम् ॥

सकलरमणीयसारं- निर्मितमर्धान्तरं विधिना ॥१६॥

शुद्धेन्द्रिति— भवानि ! शिवे, भालमयं नेह मयटो विकारार्थः, आनन्द-मयादिवत् प्राचुर्यायैकः, भालप्रचुरं ते तव आस्यार्थम् आस्यस्य मुखस्य अर्धं समभागः 'पुस्यर्धोऽर्धं समेगके' इत्यमरः । विधिना विधात्रां शुद्धेन्दुसार-निर्मितं शुद्धेन इन्दुसारेण इन्दोः सारेण अमृतेन निर्मितं भवति, अत एव घाव-त्यप्रसारत्प्रभामयत्वादि मुखस्योर्ध्वार्धस्य भवति । 'अर्धान्तरम् अन्यदर्थं सकल-रमणीयमारं. सकलानां रमणीयानां सारैः स्थिरासौ निर्मितम् 'सारो बले स्थिरासौ च न्याय्ये क्लीब वरे त्रिपु' । तव ऊर्ध्वमास्यार्थं प्रभामयममृत-सण्डम्, अधरमास्यार्थं घनं सकलमोन्दर्यसण्डम् इति भावः । सर्वजीवनधारण-सकलभोगसाधनबलनिधानं त्वास्म्यमिति भावः ॥१६॥

रुद्रस्य दुरवगाहं हृदयमपि विम्बाधरसोभा प्रविश्य तद्रवतवर्णम् अनुरक्तं करोति,
विम्बवदधरस्य रक्तवर्णत्वात् युक्तमेव । रागस्य शिल्लष्टार्यत्वादनुरक्तं करोतीति
भावः ॥१९॥

गणपतये स्तनघटयोः पदकमले सप्तलोकभक्तेभ्यः ॥
अधरपुटे त्रिपुरजिते दधासि पीयूषमम्ब त्वम् ॥२०॥

गणपतय इति— अम्ब, त्वं गणपतये तव पुत्राय स्तनघटयोः पीयूषम्
अमृतं स्तन्यरूपेण दधासि धारयसे, सप्तलोकभक्तेभ्यः पदकमले पादारविन्दे
पीयूषं मकरन्दरूपेण दधासि, त्रिपुरजिते कान्ताय हराय अधरपुटे अधरोष्ठतले
रसरूपेण पीयूषं दधासि । एवं पुत्राय, भक्तेभ्यः, कान्ताय च तत्तदनुरूप-
रूपेण अमृतं ददासीति भावः ॥२०॥

दूकपीयूषतटिन्यां नासासेतौ विनिर्मिते विधिना ॥
भासां भवति शिवे ते मुखे विहारो निरातङ्कः ॥२१॥

दृगिति— शिवे, दूकपीयूषतटिन्यां दूक् दृष्टिरेव पीयूषतटिनी अमृतसरित्
तस्या नासासेतौ नासा नासिकैव सेतुः प्रवाहप्रतिबन्धकं मृत्पापाणादिनिर्माणं
सेतुः उच्यते । तस्मिन् विधिना विधात्रा विनिर्मिते सति, ते मुखे भासां
कान्तीना विहारः विलासः निरातङ्कः निर्भयो भवति । असति सेतौ
नदीप्रवाहभयाद्विहारो निश्शङ्को न स्यात् । अत एव विधिः नासां सेतुत्वेन
निर्माणं, मुखभासः प्रवहन्त्यां दृशि मा भग्ना भूवधिति दग्देशस्य भयादां
व्यधात् । अत्र दूकतटिन्योः नासासेत्वोदच ताद्रूप्यात् रूपकं तच्च, सेतुनिर्मिते-
हेतोः भासा निरातङ्कविहारफलकत्वेन सम्भावनाया फलोत्प्रेक्षाया अङ्गम् ।
एवमुभयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥२१॥

कमलाविलासभवनं करुणाकेलीगृहं च कमनीये ॥
हरदमिते विनतहिते नयने ते जननि विजयेते ॥२२॥

कमलेति— जननि ! कमनीये सुन्दरे ते तव नयने उभे नेत्रे कमला-
विलासभवनं रुदमीविहारगृहं, करुणाकेलीगृहं कारुण्यलीलावासभूः, हरदमिते
हरस्य दमिते प्रिये, विनतहिते नम्राणाम् अनुकूले, एवंभूते विजयेते विजयं
कुरुतः ॥२२॥

सर्वाप्यज्ञानि श्रीमन्ति तवेन्दुचूडकुलकान्ते ॥
कविनिवहविनुतिपात्रे श्रोत्रे देवि श्रियावेव ॥२३॥

मर्वाणीति- इन्दुचूडकुलकान्ते ! चन्द्रमेखरकुलाङ्गने (कुल्योपे इति च 'पाठः) देवि, तव सर्वाणि अपि अज्ञानि करचरणादीनि सकलानि श्रीमन्ति श्रीः शोभा एषाम् अस्तीति श्रीमन्ति भवन्तीति शेषः । कविनिवहविनुतिपात्रे कविनिवहस्य कविममूहस्य विनुतीनां स्तुतीनां पात्रे आप्यदे श्रोत्रे उने श्रियावेव, न तु श्रीमती । विनुतीनाम् आघेयत्वान् श्रोत्रग्यावारत्तवाच्च श्रोत्रं पात्रं भवति । अन्येषामज्ञानां श्रीमत्त्वमुक्तम् । श्रोत्रं तु श्रीरेवेति विगोपोज्य अन्येषामज्ञानां च । कथमिदमुच्यते श्रोत्रं न श्रीमत् कितु श्रीरेवेति ? श्रीकर्ण एष इत्यतीनस्तवकश्लोकव्याख्याने विञ्चित् प्रदर्शितम् । श्रोत्रमेव श्रीरित्यत्र श्रीशब्दस्य सम्पदयः । छान्दोग्ये पञ्चमप्रपाठके 'यो ह वै ज्येष्ठ च श्रेष्ठं च वेद' इत्यारम्य 'अयं ह्येनं श्रोत्रमुवाच यदहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदसि' इति श्रेष्ठं प्राणं प्रत्याह श्रोत्रमिति श्रूयते । सम्पद्यमानानां सर्वाद्या विद्यानां घञ्जात्मकतया श्रोत्रेऽन्वस्यतिहितत्वान् श्रोत्रं सम्पदिति भावः ॥२३॥

अपि कुटिलमलिनमुग्ध- स्तव केशः पुत्रि गोत्रमुवाम्णः ॥
विभ्रत्सुमानि कान्यपि हृदयं भुवनप्रनोहरति ॥२४॥

अपीति- गोत्रमुवाम्णः पर्वनेन्द्रस्य पुत्रि, देवि तव केशः कचः कुटिल-मलिनमुग्ध. कुटिलो बक्रः न ऋजुः, मलिनः न शुद्धः, मुग्धः जडत्वान् मूढः च अपि, कान्यपि सामान्यानि सुमानि पुष्पाणि विभ्रन् दधत् भुवनप्रनो-शिवस्य हृदयं हरति । कौटिल्य-मालिन्वाद्यपकर्षकगुणविशिष्टः केशः हृदय-माकर्षतीति लोकविरुद्धमेतत् । अयं न विरुद्धं, यतः कुटिलः उन्नतानतः केशो दर्शनीयः, मलिनः कृष्णवर्णत्वान् कनस्य मेघ-ममूरादिवर्णं एव मौन्दर्वा-वहः, मुग्ध. मुन्दरः । एवं विरोधस्य परिहारान् किमपि विरोधानामः; अथवा अपिशब्दस्वारस्यात्, अमत्यपि जगत्प्रभुहृदयाकर्षककारणे कार्यस्य हृदयहारि-त्वस्योक्तेर्विभावना वा ? इति विभावना-विरोधानामसयोः सङ्करः । सन्देह-सङ्करोऽलङ्कारः ॥२४॥

अरणादिवृन्तान्त- प्रहृष्टमौन्दर्पणानिरीताः ॥

अङ्गीकरोतु शम्भो- रम्भोजदुगात्मजस्यार्थाः ॥२५॥

अरणादि- शम्भोः दिवस्य अम्भोजदुग् पद्माशी मुन्दरी उमा अरणादि-
वृन्तान्तस्य अरणादिवृन्तान्तस्य अङ्गस्य प्रहृष्टं श्रेष्ठं मौन्दर्पं गानुमामां शी-
मर्षाति अरणादिवृन्तान्तप्रहृष्टमौन्दर्पणानिः ताः आत्मजस्य अम्भोजदुगाः
अर्थाः अनांभुजवन्दिताः स्मृतीः अङ्गीकरोतु मवीकरोतु ॥२५॥

एवमित्यः शिवः शम्भोः शम्भोः ॥

द्वादशः स्तवकः

अथ शिवयोः शृङ्गाररसमरोज्यं स्तवकं आरभ्यते । तत्रादौ मन्दहासः स्तूयते ॥

शर्वधर्मगुणज्ञातशस्त्रिका शम्बरारिजपकेतुपट्टिका ॥
मन्दहासकलिका मदापदं पर्वतेन्द्रदुहितुर्व्यपोहतु ॥१॥

शर्वेति— शर्वधर्मगुणज्ञातशस्त्रिका शर्वस्य शिवस्य धर्मगुणस्य दूरीकृत-
चेतोविकारं धर्मं तदेव गुणः रज्जुः तस्य ज्ञाना निश्चिता शस्त्रिका शस्त्र्येव
शस्त्रिका असिपुत्री 'शुल्वं वटारकं म्त्री तु रज्जुस्त्रिपु वटी गुणः' इत्यमरः ।
शम्बरारिजपकेतुपट्टिका शम्बरारे मन्मथस्य जपकेतुपट्टिका विजयध्वजपत्राका
पर्वतेन्द्रदुहितुः पार्वत्याः मन्दहासकलिका मन्दहासः कलिका कोरक इव, जान-
द्वपयोहनममयंत्य मन्दहासस्य पूर्वपदस्य प्राधान्यादुपमितसमासः । मदापदं
मम विपदं व्यपोहत्वपहरतु । कलिकापदार्यसामर्थ्यादाक्षिप्यमाणं हासस्य
पुण्यत्वं मदनप्रयोज्यवाणत्वं गम्यते ॥१॥

मुक्ताभोगिकटकेन पाणिना मुग्धगात्रि परिगृह्य ते करम् ॥
एकदा शशिकिञ्चोरशेखरः सञ्चचार रजताद्रिभूमिपु ॥२॥

मुक्तेति— मुग्धगात्रि ! सुन्दराङ्गि, एकदा कदाचिन्, शशिकिञ्चोरशेखरः
बालचन्द्रचूडः शिवः मुक्ताभोगिकटकेन मुक्ताः उन्मुक्ताः भोगी सर्प एव कटकं
बलयः यस्मात्तेन पाणिना हस्तेन ते तव करं हस्तं परिगृह्य गृहीत्वा रजता-
द्रिभूमिपु कैलासप्रदेशेषु सञ्चचार विजहार । भूषणसर्पं स्वहस्तादपसार्य
सुन्दरमूर्तिचन्द्रचूडः परिणयानन्तरं पार्वत्या सह कैलासोपान्तेषु विहाराय
प्रवृत्त इति भावः । नागभूषण-जटा-गजचर्मादि भीति-जुगुप्सावहमिति तत्सर्वं
परित्यज्य शृङ्गारभावात्सुगुणेन शशिकिञ्चोरशेखरवेपेण भगवान् शुभ्रेण हस्तेन
भगवती हस्ते परिगृह्य विहृतवानिति विशदम् । परिणयकल्याणवार्ताप्रस्तावने

द्वितीयशतकस्य प्रथमस्तवके पुरारे. ज्वलत्कपदंत्वादि प्रसिद्धं रूप कथयित्वा, समयान्तरेषु 'कान्तां वपु. कान्ततराश्च लीलास्तपया सम खेलितुमेष घत्ते' इति ह्युक्तम् ॥

तत इदानीं कमनीयभावेन देव्या सह विहरत परमेश्वरस्य तस्याम् अभिन्यापगृह्णारे वक्ष्यमाणे उद्दीपनविभावभूताना सभ्रमरकुसुमितोपवन-हरिण-हारिमञ्जुलकुञ्ज-कोकिलकलादीना वर्णन पञ्चभिः श्लोकैः कुरुते ॥२॥

तस्य तत्र परितः परिभ्रमन् बल्लभां वकुलपुष्पचुम्बिनीम् ॥

पावंति त्वदलकोपमद्युति- इचञ्चरीकतरुणो मनोऽधुनोत् ॥३॥

तस्येति- पावंति, तत्र रजताद्रिभूमिषु वकुलपुष्पचुम्बिनी केमरकुसुम-रमास्वादिनी बल्लभां प्रिया मवुकरी परितः अभिन. परिभ्रमन् त्वदलकोप-मद्युतिः तवालकैश्चूर्णकुन्तलै. उपमा सादृश्यं यस्या गा त्वदलकोपमा मा द्युति कान्तिर्वस्य म चञ्चरीकतरुण. भ्रमरयुवा तस्य परमेश्वरस्य मनोऽधुनोत् अचालयन् । भ्रमरविलसितपृष्णममृद्धिदर्शनेन पावंतीकान्तम्य मन वम्पित-मभून् इत्यर्थः ॥३॥

प्रेयसीं चपलचारलोचना- मुल्लिखन्वपुषि शृङ्गकोटिना ॥

एतद्विलोकितनिर्भैविलोकितै- धूर्जटेरमदयन्मनो मृगः ॥४॥

प्रेयसीमिति- चपल-चारलोचना चपले चञ्चले चारुणी सुन्दरे लोपने नयने मय्याम्ना प्रेयसी हरिणी शृङ्गकोटिना शृङ्गाप्रेण वपुषि शरीरे उरिल-गन् वपुःशूयमान. मृग. हरिण. त्वद्विलोकितनिर्भै. त्वदीक्षितोपमै विलोकितै-वीक्षितैः धूर्जटे- परमेश्वरस्य मनोऽमदयन् जमोदयन् । हरिण्या हरिणेना-विपृन्तप्रान्तविलासदर्शनेन धूर्जटिमानममादयन् अभून् । त्वद्विलोकितनिर्भैरित्यत्र उक्तमानस्यापमेयवप्रवत्यनान्त्रनीपमाह । पूर्वश्लोके 'त्वदलकोपमद्युति.' इत्य-न्नादि प्रतीपम् ॥४॥

मञ्जुवृक्षभवनानि मालती- पुष्परेचुगुरभिः समीरणः ॥

वेतालान् च विस्वात्पञ्चाली मोहमीत्यदि हरस्य तेजिरे ॥५॥

मञ्जुवृक्षेति- ईश्वरि, मञ्जुवृक्षभवनानि मञ्जुवृक्षलतागृहानि, मालती-पुष्परेचुगुरभिः मालतीपत्रागुणानि. समीरणः पवनः, वेतालान् रमणीया च

पिकवालकाकली वालकोकिलसूक्ष्मकलध्वनिः, एतानि सर्वाणि हरस्य मोह
तेनिरे चक्रुः । लतागृह-पुष्प-गन्धवह-वालकोकिलगानानि हरस्य मोहजनकान्य-
भूवन् इति भावः ॥५॥

अग्रतः कुसुमशोभिता लताः पार्श्वतस्त्वमगपालबालिके ॥

सर्वतो मदनशिञ्जिनीध्वनि- धीरता कथमिवात्प धर्तताम् ॥६॥

अग्रत इति— अग्रतः शिवस्य पुरस्तात् कुसुमशोभिता पुष्पभूयिता लता
स्थिता, अगपालबालिके पर्वतराजपुत्रि, पार्श्वतः पार्श्वे त्व, सर्वतः परितः
मदनशिञ्जिनीध्वनि, मदनस्य मन्मथस्य शिञ्जिन्या मौर्व्या ध्वनिः, कोकिल-
काकली मदनज्यायमानेति भावः । अस्य तव कान्तस्य धीरता धैर्यं कथमिव
वर्तताम् ? कथञ्चिदपि धैर्यं दत्तितु न शक्यम् । पुरतः पार्श्वतः सर्वतश्चो-
त्तोजकेषु समापतितेषु पलायितव धीरता इति भावः ॥६॥

कीरकूजितसमाकुले वने शम्भुमम्ब तव पार्श्ववर्तिनम् ॥

आजघान मकरध्वजशरै- रदंयन्त्यवसरे हि शत्रवः ॥७॥

कीरेति— अम्ब, कीरकूजितसमाकुले शुककूजितपरीते वने अरण्ये तव
पार्श्ववर्तिन पार्श्वगत शम्भु मकरध्वज, मीनकेतु मन्मथ, शरैर्वाणिराजघान
दिव्याध । हि यस्मात् अवसरे प्रस्तावे समये प्राप्ते इत्यर्थः, शत्रवः अदं-
यन्ति पीडयन्ति । प्रकृतस्य विशेषस्य सामान्येनाप्रकृतेन समर्थनादर्थान्तर-
न्यासः ॥७॥

ताडितो मकरकेतुना शरै- रंतदेशमवलम्ब्य पाणिना ॥

एकहायनकुरङ्गलोचनां त्वामिदं किल जगाद शङ्करः ॥८॥

ताडित इति— मकरकेतुना मन्मथेन शरैर्वाणैस्ताडितो विद्धः शङ्कर
अमदेश स्कन्ध पाणिना अवलम्ब्य वाणपातजन्यवेदनामसहमान, स्वहस्तेन
तव स्कन्धप्रदेशमुपघाथ इत्यर्थः, एकहायनकुरङ्गलोचनाम् एगो हायन, सप्तसरो
यस्य सः एकहायन, स कुरङ्ग, तस्य लोचने इव लोचने यस्यास्ता त्वाम् इद
जगाद किल । इद वक्ष्यमाणप्रकार हि उक्तवान् ॥८॥

काकलीकलकलं करोत्यसौ बालघृतमधिरुह्य कोकिला ॥
वाचमुद्गिर सरोजलोचने गर्वमुन्नतमियं विमुञ्चतु ॥९॥

काकलीति— असौ इतः पुरो दृश्यमाना कोकिला पिकवधूः बालघृतं रसालवृक्षकम् अधिरुह्य आरुह्य काकलीकलकलं काकल्याः सूक्ष्माव्यक्तमधुरध्वनेः कलकलं कोलाहलं करोति 'काकली तु फले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कलः', 'कोलाहलः कलकलः' इत्यमरः। सरोजलोचने पद्माधि, वाचमुद्गिर विसृज तव कण्ठध्वनिं किञ्चित् श्रावय इत्यर्थः, इयं कोकिला उन्नतं गर्वं दर्पं विमुञ्चतु। श्रवणसुभगस्वरसम्पत्त्या गर्वितेतः पुरस्तान् रसालवृक्षे समासीना कोलाहलं कुर्वन्ती कोकिलाऽऽस्ते, ततोऽपि श्रुतिसुभगतरस्ते कण्ठध्वनिः मम कर्णामृतायतामिति भावो व्यज्यते ॥९॥

फुल्लकुन्दमकरन्दवाहिनो मल्लिकामुकुलधूलिधारिणः ॥
कम्पयन्ति शिशवः समीरणाः पल्लवानि हृदयं च तन्वि मे ॥१०॥

फुल्लेति— तन्वि सुन्दरि, फुल्लकुन्दमकरन्दवाहिनः विकसितमाधीपुष्परसवहाः मल्लिकामुकुलधूलिधारिण मल्लीकुचलपरागधराः शिशवः समीरणाः मन्दमाह्लाः मे मम हृदयं पल्लवानि किसलयाश्च कम्पयन्ति चालयन्ति। रागोद्दीपनात् हृदयस्य कम्पनं मन्दमाह्लात्कृत्यं, माह्लास्य मन्दत्वात् पल्लवानां कम्पनं न तु जलनमपि। वृद्धे चण्डे तु माह्ले, शाखानामपि स्यात् चलनम्। अत्र मन्दमाह्लाकार्यस्य द्वयोर्हृदय-मल्लवयोः कम्पनस्योक्तेः सहायस्य चकारेण वाच्यायमानत्वात् सहोक्तिरलङ्कारः, 'सहायस्य बलादेकं यत्र स्याद्वाचकं द्वयोः। सा सहोक्तिः' इति साहित्यदर्पणम् ॥१०॥

वर्णनेन, हृतचक्षुषः श्रियः गुणप्रमथमपुराहृतीनि ते ॥
अङ्गकानि दयिते भजेऽभङ्कः स्वेदबिन्दुहरणेन धाञ्जिलः ॥११॥

वर्णनेनेति— दयिते! श्रिये, हृतचक्षुषः हृतं चक्षुः दर्शनं यथा तस्याः श्रियः शोभायाः वर्णनेन गुणवचनेन, मम दृष्टिमेवापहृतवत्यास्त्वच्छोभायां मृणवीर्तनेनेत्यर्थं, न तव गुणप्रमथमपुराहृतीनि गुणप्रमथाः श्वच्छा. मपुराः

रमणीयाः आकृतयः येषां तानि अङ्गकानि गात्राणि भजे अहं सेवे, क इव ?
अर्भक. शिशुः अनिलः मारुतः मन्दमारुत इति यावत्, स्वेदविन्दुहरणेन घर्मा-
म्बुजालकापहरणेन वा इव, 'उपमायां विकल्पे वा' इत्यमरः। यथाऽयं
मन्दमारुत. स्वेदापहरणसेवया तव खेदमभनुदति, एवमहमपि तव स्वच्छा-
कृतिसौभाग्यसम्पन्नानि गात्राणि गुणाभिवर्णनेन तव रतये ममाभिलाषशृङ्गार-
वलाय च सेवे ॥११॥

तावदेव मम चेतसो मुदे बहमेतदनघाङ्गि बहिणः ॥
यावदक्षिपयमेप विशलयो गाहते न कवरीभरस्तव ॥१२॥

तावदिति— अनघाङ्गि । अनवद्यगात्रि, एष इतो मम पार्श्वे विशलयः
मुक्तवन्धः तव कवरीभरः केशपाशः अक्षिपयं अदणोर्नेत्रयो पन्था. भागंस्तं
मम दुक्षयमिति यावत्, यावन्न गाहते न प्रविशति, तावदेव बहिणः मयूरस्य
एतत् पुरो दृश्यमान बहं पिच्छं मम चेतसो मनसो मुदे प्रीतये भवतीति
शेषः। यावन्न लभे त्वत्कवरीभारदर्शनसौभाग्यं, तावत् एव मयूरस्य शिखण्ड
दृष्ट्वा, मम प्रियायाः कवरीभार इवायं भवतीति तृप्यामि इति भावः।
बर्हादपि रुचिरतरश्चित्तरञ्जकः कवरीभार इति वाच्यायमानत्वात् प्रतीपा-
लङ्कारो गम्यः ॥१२॥

रागवानधर एष सन्ततं निर्मलद्विजसमीपवर्त्यपि ॥
एभिरस्य सहघासतः प्रिये नेपदप्यपगतो निजो गुणः ॥१३॥

रागवानिति— प्रिये कान्ते, एपोऽधरः तवाधरोष्ठः निर्मलद्विजसमीप-
वर्त्यपि शुभ्रदन्तनिकटस्थोऽपि सन्ततं नित्यं रागवान् रक्तोऽरण इति यावत्,
एभिः द्विजै. दन्तैः अस्य सहघासत साङ्गत्यात् ईषदपि किञ्चिन्मात्रमपि
निजः स्वीयो गुण. रक्तगुणः नापगत. न विगतः स्थित एवेति भावः। अत्र
शिल्पानां राग-निर्मल-द्विजशब्दानाम् अनुसारादिगर्भापरिवृत्त्यसहिष्णुत्वात्
शब्दशक्तिभूलानुरणनह्योपमाध्वनिः। यथा निर्मलानां शुद्धानां सत्त्वगुणानां
द्विजानां ब्राह्मणानां समीपवर्त्यपि जन रागवान् राजसोऽनुराम्येव भवति,
तथा निर्मलानां धवलानां द्विजानां दन्तानां ~~समीपवर्त्यपि~~ एपोऽधरो रागवान्

रक्तवर्णं एव । सहवासेन निजगुणापगमो न भवतीति तु उभयत्र समानम् ।
 'ससर्गजा दोषगुणा भवन्ति' इति न्यायस्य नैसर्गिकेषु गुणेष्वपवाद इति हेतोः ।
 अधरस्य अनपगतरागत्वरूपवाक्यार्थस्य समर्थनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥१३॥

चक्षुषः सुदति ते सगोत्रता कँरवँनिशि दिने कुशेशयैः ॥
 कश्यपंपरपि वसिष्ठवान्धवै- भूसुपर्वण इव द्विगोत्रिणः ॥१४॥

चक्षुष इति- सुदति, शोभनाः दन्ता. अस्या. सन्तीति सुदती तस्या.
 सम्बुद्धिः, रुचिरदन्तपङ्क्तिके, ते तव चक्षुषः नेत्रस्य, निशि रात्रौ कँरवँः
 कुमुदैः समान गोत्रं कुल यस्या. सा सगोत्रा तद्भाव. सगोत्रता कुमुदकुल-
 स्थतेति यावत्, रात्रौ कुमुदायते तव नेत्र, चन्द्रबन्धुतयेति भावः, दिने कुशे-
 शयैः कमलं, सूर्यबन्धुतया सगोत्रतेति सम्बन्ध । कस्येव ? द्विगोत्रिण. गोत्र-
 द्वयवतः भूसुपर्वण. भूसुरस्य ब्राह्मणस्य कश्यपं. कश्यपगोत्रजैः वसिष्ठ-
 वान्धवैः अपि वसिष्ठवराजैश्च सगोत्रतेवेति पूर्वेण सम्बन्धः । रात्रौ कश्यप-
 सगोत्राः दिने वसिष्ठसगोत्राश्चेति द्वयामुप्यायणान् द्विगोत्रिण. प्राहुः । अत-
 स्तीरिव इत्युपमा । चक्षुष. कमल-कँरवसगोत्रताकथनेन रात्रौ कमल न
 विकसित दिवा कुमुद न, तव चक्षुस्तु सन्तत विकसितम् । तस्मात्तान्या-
 मधिकतर चक्षुश्ललसितमिति व्यतिरेकोऽलङ्कारो व्यज्यते ॥१४॥

अल्पयाऽप्यतिसमर्थया स्मित- ज्योत्स्नया गगनगं हरत्तमः ॥
 केवलं सुवचनामृतं किर- च्चन्द्रबिम्बमतुपारमाननम् ॥१५॥

अल्पयेति- आनन तव मुखम् अल्पया, सूक्ष्मया अपि अतिसमर्थया अत्य-
 न्त शुभलाया स्मितज्योत्स्नया स्मितमेव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा गगनगम् आवा-
 दागत तमः अन्धवार हरत् अपहरन् केवलं सुवचनामृतं सुवचनमेवामृतं
 निर्णीतं सुवचनामृतं 'निर्णीतं केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेकवृत्स्नयोः' इत्यमरः,
 किरन् वर्यन् अनुपारम् अविद्यमाननुहिन चन्द्रबिम्बमेव भवतीति शेषः ॥

स्मितज्योत्स्नयोर्वचनामृतयोश्चन्द्राननयोश्च अभेदाध्यवसायात् सायमर्थ-
 रूपमलङ्कारः । तत्र अनुपारतया प्रसिद्धचन्द्रादपि उत्कर्षादाघनाभेद-
 रूपम् ॥१५॥

मीनस्य अवचनस्य मुद्रया लक्षणेन लसति विलसति सति, प्रतिबचनमदत्त्वा तूष्णीं स्थितेऽपि त्वद्बदने आसीदेव किमपि विलसितं, तथा त्वन्मुखे विलसितं सति, अयमेव अवसर इति जलचारिकेतनो मकरध्वजो मदनः नर्तनम् आत-
तान स्वीयं नर्तनं विस्तृतवान् । प्रत्युत्तराशानेनैव प्रवृद्धोऽभूदनुरागस्तत्र प्रियस्य,
येन मन्मथस्तमाविश्योत्तरोत्तरोपचारान् तव कारयामासेति भावः ॥१८॥

देवि ते पुरजिता वतंसितः पारिजातकुसुमसजा कचः ॥

मानसं पुरजितोऽमुना हृतं स्मर्यते क्व मलिनात्मना कृतम् ॥१९॥

देवोति- देवि ! ते तव कचः शिरोजः पुरजिता हरेण प्रभुणा पारि-
जातकुसुमसजा पारिजातपुष्पमालया वतंसितः अलङ्कृतः । अमुना कचेन
पुरजितो विभोः शिवस्य मानसं हृतम् अपहृतम् । मलिनात्मना अशुभ्रेण पक्षे
पापात्मना कृतं क्व स्मर्यते? न स्मर्यत इत्यर्थः । पापः सर्वथा कृतघ्नो
भवतीत्यर्थः । कचस्य काष्ण्यात् जडत्वान्च मलिन स्वहृदयम् । अत्र परमे-
श्वरेण प्रभुणा कचाय पारिजातप्रसाधनं दत्तं, तस्य मानसापहरणं कचेन प्रति-
कृतम् इत्यर्थेन देवोऽकचप्रसाधनकङ्क्षुर्बलाभरथ स्वगनोदानमेव मूल्यमासीदिति
व्यग्यते । तस्मात् परिवृत्तिरलङ्कारो ध्वन्यते । कचापहृतपुरजिन्मानसा-
पहरणस्य प्रकृतस्य विशेषस्य सामान्येन मलिनात्मकृतघ्नत्वारूपार्यान्तरेण सम-
र्थनादर्शान्तरन्यासः ॥१९॥

ब्रह्मचर्यनियमादचञ्चला नायिका यदि लुलायमदिनी ॥

नायकश्च भुगवाणमूदनो वेद को रतिरहस्यमेतयोः ॥२०॥

ब्रह्मचर्येति- लुलायमदिनी महिषमदिनी नायिका भगवती ब्रह्मचर्य-
नियमान् अप्राकृतभगैरत्वाभ्रित्यब्रह्मचर्येऽवतादचञ्चला अच्युता स्थिरा यदि,
नायकश्च भुगवाणमूदनो मन्मथनागनो यदि, एतयोः रतिरहस्य को वेद ?
न कोऽपि प्रपञ्चमाला-पित्रोः पार्यती-परमेश्वरयोः अप्रमेयं रतिस्वरूप
जानाति शानु या प्रभुः । अतीतं श्लोकेः शृङ्गारोपन्यासात् पामरस्त्रीपुरु-
षोचित-मदनविलासः शिवयोर्मा भूदातोपि इत्यभिप्रायेण अयं श्लोको
गोतः ॥२०॥

मोदकादनपरस्य सृष्टये श्रीडितं जननि यां किमप्यभूत् ॥
शक्तिभूतनपरत्नजन्मने किञ्चिदीश्वरि बभूव खेलनम् ॥२४॥

मोदकेति— जननि मात., मोदकादनपरस्य मोदकस्य भक्ष्यविशेषस्यादनं भक्षणं परं प्रधानं यस्य तस्य लम्बोदरस्य गणपते सृष्टये उत्पत्तये वा युवयोः किमपि श्रीडितं रतिविलसितविशेषम् अभूत् । ईश्वरि, शक्ति विभर्तीति शक्ति-भूत् स तनय पुत्रो रत्नमिव तस्य जन्मने जननाय, शक्तिधरस्य कुमारश्रेष्ठस्य स्कन्दस्य सम्भवाय किञ्चित् खेलनं किमपि श्रीडितं बभूव आस ॥

गणपति-सुब्रह्मण्ययोर्जन्मनी निमित्तीकृत्य युवयोर्द्विविधमप्रभेयं विलसित-मासीत्, अत एव तौ युवयोस्तनयो नैकस्वभावौ । एको भोजनपर, अन्यः शक्तिधर । अत्र 'महेश्वरस्त्वा परिणीय लेभे' (२ श १ स्त २४ श्लो) इति श्लोक. सव्याख्योऽवधेय ॥२४॥

माधुरीरसपरिप्लुता इमाः काव्यकण्ठविदुषो रथोद्धताः ॥
आदधत्वचलनाथनन्दिनी- मानसे कमपि मोदमुत्तमम् ॥२५॥

माधुरीति— माधुरी माधुर्यम् एव रसः विगलितवेद्यान्तरः अनुभवैकवेद्य-तेन परिप्लुताः व्याप्ताः शिवयोरन्योन्यप्रीतिविलसितनिष्पाद्यमानशृङ्गाररस-पूरिता इत्यर्थः, काव्यकण्ठविदुषः काव्यकण्ठ इति अन्वयोपनामधेयत्वेन सता सम्मत. काव्यकण्ठपदलाञ्छन. विद्वान् विबुध तस्य इमा स्तवके गीता. रथोद्धता. एतद्द्वुत्तरचिन्ता नुतय अचलनाथनन्दिनीमानसे पर्वतराजपुत्रिकाया. मनसि कमपि मोदम् आनन्दविशेषम् आदधतु जनयन्तु ॥

अयं च स्तवकः कुमारसम्भवाष्टमसर्गाधोरणीमवलम्ब्य निवद्ध इति कालि-दागताख्यज्ञाना विगादमेव विदितं भवेत् । उभयत्र रथोद्धतावृत्तम् । शृङ्गारो विषयः । पार्वती मम्योध्य परमेश्वरकृत् शृङ्गारोदीपन कुमुमितोपवन-गन्ध्या-थाल-राश्यादिवर्णन 'व्याजहार सहस्रमन्वारिणीम् ।' 'पद्मकान्तिमरणत्रिभागयो.' (कु. म ८. श्लो. ३) इत्यादिना धणितम् । इहापि तथाविध वर्णनं गच्छत् । 'त्वामिदं विल जगाद शङ्कर.' इत्यादिना पार्वती प्रतीश्वरकृत वर्णनम् । उभयोर्विशेषम् पशनीयम् । अद्वितीयस्य कविगापेभोमस्य कालि-दागम्य कविताया निव्यगञ्जानर्गतामामह्यमवि पाव्याण्टो मुनिरिति नु

सत्यम् । तथाऽपि प्रपञ्चमाता-पित्रो पावती-परमेश्वरयोः सुरतवर्णनं कालि-
 दारा इव अकुर्वन् यथाकथञ्चित् तत् परिवर्ज्यमिति धिया, रत्पुत्पादकशृङ्गार-
 वर्णनस्य 'ब्रह्मचर्यनियमादचञ्चला' इत्यारभ्य 'वेद को रतिरहस्यमेतयोः'
 इति पर्यवसानं समर्थितवान् । वेदवेदान्तमन्त्रतन्त्रज्ञानयोगीपासनाद्युपवृंहितस्य
 भक्तिपरस्य महतोऽस्य स्तोत्रकाव्यस्यानुरूपमेवोमा-महेश्वरयोः अप्रमेय-
 रतिरहस्यस्तवनेनोपसमाहायीत् स्तवकम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूनोः गण-
 पतिमुनेः कृतावुमासहस्रे द्वादश स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च तृतीयं शतकम् ।

प्रभास्या व्याख्या च समाप्ता ॥

त्रयोदशः स्तवकः

अथास्मिन् स्तवके भगवत्या कटाक्षमहिमानुवर्णनं भवति । तत्रादौ हासस्तुतिः ॥

भवाम्बुधि तारयताद्भवन्तं हासोऽद्भुतः कुञ्जरवक्त्रमातुः ॥

यो हन्ति विम्बाधरलङ्घनेऽपि व्यक्तालसत्वो हरितां तमामि ॥१॥

भवाम्बुधिमिति— कुञ्जरवक्त्रमातुः गजाननमातुः अद्भुतः आश्चर्यकरः हासः भवन्तं भवाम्बुधि जन्मसागरं तारयतात् तारयतु । तरतेहेतुमण्यन्ताल्लोटि रूपम् । द्विकर्मकम् । हासो भवन्तं तीर्णभवसागरं करोत्वित्यर्थः । हासस्याद्भुतत्वे हेतुमाह । यो हासः विम्बाधरलङ्घनेऽपि विम्बाधरस्य रक्तफलोपमाधरोष्ठस्य लङ्घने अतिश्रमणेऽपि व्यक्तालसत्वः व्यक्त स्पष्टम् अलसत्वं मन्दत्वं यस्य न हासः दन्तवाससं लङ्घयित्वां मुखाग्निर्न्यु प्रभवति । ममीपनमर्वातिनो मुखद्वारि तिष्ठतोऽधरम्यानिक्रमणेऽपि मन्द एवेति भावः । तावान् मन्दोऽपि हरिता दिशा तमामि तिमिराणि हन्ति व्यपोहति । एवमतिमन्दोऽपि सर्वदिक्किमिरव्यपोहनपटुरल एवाद्भुत इत्युक्तम् । मन्दहासकर्तृकस्य अमन्दकार्यस्य दिक्तमोहरणरूपार्थस्य निष्पत्तेरसम्भाव्यत्वं गम्यते, तेन असम्भवात्लङ्कारध्वनिः । विघोपोक्तिशङ्का न कार्या अद्भुतोपादानात् ॥१॥

सक्तः सदा चन्द्रकलाकलापे सर्वेषु भूतेषु दयां दधानः ॥

गौरीकटाक्षो रमणो मुनिर्वा मदीयमज्ञानमपाकरोतु ॥२॥

गहन इति— चन्द्रकलाकलापे चन्द्रकला कलापो भूषणं यस्य तस्मिन् चन्द्रचूडे शिवे गहनः शून्यसङ्कोच्यन्तमनुरक्त इति यावत्, सर्वेषु सक्तेषु भूतेषु प्राणिषु दयाम् अनुकम्पा दधानः विभ्रन् गौरीकटाक्षः पार्वत्याः अपाङ्गदर्शनं, रमणो मुनिर्वा मदीयमिति प्रसिद्धो मम गुणस्य 'पद्मा यथा तथैवैवं गाम्ये' इति अमरः, मदीयं ममेदम् अज्ञानम् अपाकरोतु निरम्यतु । चन्द्रचूडे गहिनाः, शान्तेऽनुरागाद् गौरीकटाक्षस्य, रमणस्य मुनेस्तु एकान्तभक्तेः, जगन्मातुः सत्त्वा सर्वभूतदयां पटाक्षो घत्ते, सर्वेषु भूतेषु आत्मदर्शनान् गह्ना

भूतदया रमणस्य मुनेः । यथा रमणो महर्षिः मम गुरुरज्ञानमपास्यति तथा
गौरीकटाक्षोऽपास्यत्विति भावः । पूर्णोपमा ॥२॥

कृपावल्लोको नगकन्यकायाः करोतु मे निर्मलमन्तरङ्गम् ॥

येनाङ्कितः शङ्कर एकतत्त्वं विद्वं लुलोके जगते जगौ च ॥३॥

कृपेति— नगकन्यकायाः पर्वतपुत्र्याः कृपावल्लोकः कृपया कथयया अव-
लोकः दृष्टिपात. मे मम अन्तरङ्गम् अन्त.करणं निर्मलं शुद्धं करोतु । येन
कृपावल्लोकेन अङ्कित मुद्रितः शङ्करः आनन्दलहर्यादिप्रणेता अम्बिकापाराध्य
तत्प्रसादं लब्धवान् । शारीरकभाष्यकारः अद्वैताचार्यं विद्वं रामस्तम् एक-
तत्त्वम् एकम् अद्वितीयं तत्त्वं याथाथ्यं सत्यं यस्य तत् अद्वैतमित्यर्थं. विधेयविशै-
षणं, लुलोके ददर्श, दृष्ट च तत् अद्वैतं जगते जगौ च अगासीत् उपदिष्टवान्
इत्यर्थं. ॥३॥

कालोकटाक्षो वचनानि मह्यं ददातु मोचामदमोचनानि ॥

यत्पातपूतं रघुवंशकारं नराकृतिं प्राहुरजस्य नारीम् ॥४॥

कालीति— काल्याः देव्याः कटाक्ष नेत्रान्तदर्शनं मोचामदमोचनानि मोचा
रसातिशयवान् कदलीविशेष. तस्याः मदस्य दर्पस्य मोचनानि अपहारकाणि
ततोऽपि रसवत्तराणि इत्यर्थं, वचनानि वाग्वैभवानि मह्यं ददातु वितस्तु ।
यत्पातपूतं यस्य कटाक्षस्य पातेन पूतं पवित्रं रघुवंशकारं कालिदास नराकृतिं
नरस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याः ताम् अजस्य ब्रह्मणः नारी स्त्रिय सरस्वती प्राहु-
वदन्ति वृधा इति शेषः । कालीप्रसादलाभेन कालिदासो महाकविरभूदिति
ऐतिह्यानुवादेनेदमुक्तम् । तथा सोऽवतारः सरस्वत्या इति च । सत्सु सु-
प्रख्यातशाकुन्तलादिनाटकेषु कुमारसम्भवे च महाकाव्ये कालिदासकृतिषु, रघु-
वंशकारमिति निर्देशेन अद्वितीयकविताशोभानामपि सर्वासां कृतीनां रघुवंशस्य
प्राधान्यमभिमन्यते कविरिति बोध्यम् ॥४॥

युष्माकमग्र्यां वितनोतु वाणी- श्रेणीद्वयोः गिरिशस्य योषा ॥

यस्याः कटाक्षस्य विसारि योषं गिरामयं मे विविधो विलासः ॥५॥

युष्माकमिति— एणीदृक् भुगीदृक् एषा गिरिशस्य शिवस्य योषा सुन्दरी
युष्माकम् अग्र्यां श्रेष्ठां वाणी सरस्वती वितनोतु विस्तृणोतु, सारस्वतसम्पत्ति

विदधात्वित्यर्थः । यस्याः गिरिशयोषायाः कटाक्षस्य विसारि सर्वतः प्रसरण-
शील दीर्य बल मे मम गिरा वाचा विविधो नानाविधोज्यं विलासः । भग-
वत्याः कटाक्षप्रभाव एव मम नानाविधवाग्विलासरूपतया जयतीत्यर्थः । विविध
इति प्रयोगेण न केवलमाशुधाराकविताऽऽवधानादिर्महाकवेर्मम वाग्वि-
लासः । सर्वतोमुख मे सारस्वतवंभवं मद्भिरचितेषु निगमागमविमर्शनेषु
नानाशास्त्रग्रन्थेषु विलसित धीगुणवता तोषाम भवतीति बोध्यम् । हेतुहेतु-
मतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते' इति चन्द्रालोकोक्तेः गौरीकटाक्षस्य हेतोः गी-
विलामस्य हेतुमनश्च ऐक्यप्रतिपादनात् हेतुरलङ्कारः ॥५॥

नगात्मजायाः करुणोमिशाली दृगन्तसन्तानधुनीप्रवाहः ॥
भीष्मेण तप्तान्भवनामकेन श्रीष्मेण युष्मान्छिशिरीकरोतु ॥६॥

नगात्मजाया इति— नगात्मजाया देव्याः पर्वतपुत्र्याः करुणैव ऊर्मयो
वीचय ताभिः शोभत इति करुणोमिशाली, दृगन्तस्य अपाङ्गस्य सन्तानो
विस्तार एव धुनीप्रवाह नदीप्रवाह भीष्मेण भीकरेण भवनामकेन भवो
जननं नाम यस्य स भवनामा स एव भवनामकः तेन श्रीष्मेण निदाघेन
तप्तान् युष्मान् शिशिरीकरोतु अशिशिरान् शिशिरान् सम्पद्यमानान् करोतु
नीतलपतिवत्पर्यः । अत्र शब्दश्च रूपकमलङ्कारः । घोरं जन्मताप भग-
वत्या करुणापूर्वकटाक्षो व्यपोह्य युष्मान् मुक्तिं करोत्विति तात्पर्यम् ।
करुणादृगन्तसन्तानेषु ऊर्मिधुनीप्रवाहा आरोपिता, भवे श्रीष्मद्वचः । भीष्म-
त्वं भव-श्रीष्मयोः समानम् । तप्तान् भवेन दुःखितान् श्रीष्मेण सन्तप्तान् ।
एवं विवेकः ॥६॥

अत्रयमाश्रं शययाऽन्तरङ्गे यथा भवो निम्नगयोत्तमाङ्गे ॥
सन्तापशान्तिं भवमुन्दरी मे करोतु शीतेन विलोकितेन ॥७॥

अत्रयमिति— अन्तरङ्गे हृदये अत्रयम् अनवरत शयया शृपया आश्रं
शय्या, यथा भवः शिवः निम्नगया तथा शृपया अत्रयम् उत्तमाङ्गे शिरसि
आश्रंशयति सम्यग्यः भवमुन्दरी शिवप्रिया शीतेन तापहर्षणेन विलोकितेन
वीक्षितेन मे मम सन्तापशान्तिं सन्तुष्टयेत्यमनः करुणैव, यथा शिवस्य शिरसि

सततं स्रवन्ती गङ्गा तं तत्र आर्द्रं करोति, तथा पार्वत्या हृदये सन्ततं प्रवहन्ती दया तदार्द्रं करोतीत्युपमालङ्कारः ॥७॥

पुण्या सदाऽप्योऽश्वर एव सक्ता पतिव्रतासाम्प्रमिता तवेसा ॥
कुलाचलाधीश्वरकन्यके मे संहारमंहोविततेविघत्ताम् ॥८॥

पुण्येति— कुलाचलाधीश्वरकन्ये पर्वतराजपुत्रि, तव ईक्षा दृष्टिः पुण्या पवित्रा सदाऽपि निरन्तरम् अपि सम्भावनायाम् ईश्वर एव सक्ता सङ्गवती 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वर्षि' इत्यमरः, अत एव पतिव्रतासाम्प्रमिता पतिव्रतया साध्व्या साम्प्रं तुल्यताम् इता गता मे मम अंहोविततेः अंहः पापस्य विततेः विस्तृतेः संहारं सङ्घोचं नाशनमिति यावत्, विघत्ताम् करोतु विस्तृतस्य पापस्य उपसंहरणं कुस्नामित्यर्थः। यथा पतिव्रता पत्युः अन्यत्र न चलति तथा तवेसा ईश्वराज्ञापसरति। तस्मात्पतिव्रतासाम्प्रं गतेति उपमा। यद्यपि ईश्वरादन्यत्र न पतति तथाऽपि पातिव्रत्यप्रभावेन पापसंहार इव तवेसातोऽपि स भवत्विति भावः ॥८॥

शर्वस्य रामे नियमेन हीना श्यामा तवेसा गणिकाङ्गनेव ॥
नीचेऽपि मर्त्ये निपतत्यनर्घा विभर्ति ना षोडश यः सुवर्णान् ॥९॥

शर्वस्येति— शर्वस्य भगंस्य रामे मुन्दरि, श्यामा कृष्णा गुन्दरी च तव ईक्षा दृष्टिः गणिकाङ्गना वारवनितेव नियमेन हीना नियताचारशून्या एकत्र स्थितौ नास्ति व्रतमस्या इत्यर्थः। नीचेऽपि निकृष्टेऽपि मर्त्ये मानुषे स्वयम् अनर्घा अमूल्या, निपतति यो ना मनुजः षोडश सुवर्णान् शोभनान् वर्णान् अक्षराणि षोडशाक्षरीमन्त्रमित्यर्थः, पक्षे सौवर्णं घनमित्यर्थः। विभर्ति परति। वेस्याङ्गना यथा स्वर्गवनि नीचेऽपि मानुषेऽनुरक्ता, तथा तवेसा षोडशाक्षरमन्त्रघरे पुरुषेऽनुरहती। स्तिष्ठोपमा ॥९॥

पथायताक्षि क्षितिधारिकन्ये कटाक्षनाम्ना तव कालसर्पः ॥
यं सन्देहात्येष जगत्समस्तं विस्मृत्य चाहो न दधाति मोहम् ॥१०॥

पथेति— पथे कमले इव आयते दीर्घे अक्षिणी यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः पथायताक्षि, क्षितिधारिकन्ये भूधरवाले पार्वति, तव कटाक्षो नामभिधान

यस्य स कटाक्षनामा कालसर्पं कृष्णमर्षः य मन्दमति सम्यक् दंशयते एष मं
समस्तं जगत् भुवनं विस्मृत्य च विस्मृतवानपीत्यर्थः, मोहं मूर्छां न दद्याति
न वहति । अहो आश्चर्यम् । कटाक्ष-कृष्णसर्पयोरभेदानुरञ्जनाद्रूपकमल-
द्धारः । मोहाधानकारणे सत्यपि मोहाभावस्य कार्यस्य सिद्धेर्विगेपोक्तिरल-
द्धारः । स च रूपकेणानुप्राणितः । कालसर्पात् कटाक्षस्याधिकगुणोक्ति-
व्यतिरेक गमयति । रूपकविगेपोक्त्योस्तु समप्रधानः सद्धारः ॥१०॥

ईशद्विषा शैलमहेन्द्रकन्ये करोति मंत्रीं विपमायुधेन ॥

प्रभापते पातकिनश्च पक्षे कुतः कटाक्षो न तवाम्ब भुग्धः ॥११॥

ईशेति— शैलमहेन्द्रकन्ये पार्वति, अम्ब, तव कटाक्षः ईशद्विषा ईशं
द्वेष्यतीति ईशद्विष्टं तेन विपमायुधेन मम्मथेन मंत्रीं मित्रभावं सख्यं करोति ।
पातकिनः पातकं पापमस्येति पातकी तस्य भदनस्य पक्षे प्रभापते तत्पक्षपाती
तत्सहायो भवतीत्यर्थः, 'पक्षे महायेऽपि' इत्यमरः । कुतः कस्माद्धेतोः स न
भुग्धः मूढः ? तव प्राणनायकस्येश्वरस्य शत्रोर्मदनस्य पक्षबलं दत्त्वा पापिन
तस्य सहायो भवतीति हेनो मूढ एव । ईशद्वेषिष्यपि परमकारणिकस्ते कटाक्ष
इति स्तुतिपर्यवसायिनीयं निन्दा । 'उक्तिर्व्याजस्तुतिनिन्दास्तुतिभ्यां स्तुति-
निन्दयोः' इति लक्षणात् व्याजस्तुति अलद्धार ॥११॥

कृपान्वितः कर्णसमीपचारी श्रीमान्सदा पुण्यजनानुकूलः ॥

साम्यं कुरूणामधिपस्य शम्भोः प्राणप्रिये ते भजते कटाक्षः ॥१२॥

कृपेति— शम्भोः प्राणप्रिये, पार्वति, ते तव कटाक्षः, कृपान्वितः कृपया
दयया अन्वितः, कर्णसमीपचारी, कर्णयो श्रोत्रयो समीपचारी, श्रोत्रान्तवि-
श्रान्तः कटाक्ष इत्यर्थः, श्रीमान् शोभावान्, सदा पुण्यजनानुकूलः पुण्यजनानां
पावननाम् अनुकूलः, एवम्भूत सन् कुरूणामधिपस्य दुर्योधनस्य साम्यं सादृश्यं
भजते । कथम् ? कुरूणामधिपोऽपि कृपान्वितः धनुर्विद्याचार्येण नाम्ना
कृपेण अन्वितः युतः, कर्णसमीपचारी कर्णस्य कुन्तीपुत्रस्य समीपे चरति,
श्रीमान् राज्यरुद्रभीषान्, पुण्यजनानुकूलः पुण्यजनानां राक्षसानाम् अनुकूलः ।
कटाक्षस्य दुर्योधनसाम्यवर्णनं पुण्यजनानुकूलतत्कारण्यवैभवस्य विरुद्धम् । स
च विरोधः दयान्वितादिशब्दस्तेषुः परिहृतः इति विरोधाभासोऽलद्धारः ॥१२॥

कर्णान्तिकस्योऽपि न धर्मवैरी कृष्णोऽपि मातर्नकुलं न पाति ॥
शीतोऽपि सन्दीपयति स्मरार्णि हरस्य ते शैलमुते कटाक्षः ॥१३॥

कर्णान्तिकस्य इति— शैलमुते पावति, ते तव कटाक्षः कर्णान्तिकस्य. कर्णस्य दुर्योधनपक्षगस्य कौन्तेयस्य अन्तिकस्योऽपि समीपवर्त्यपि धर्मवैरी धर्मपुत्रस्य वैरी शत्रुर्न भवति, कर्णः धर्मपुत्रप्रतिपक्ष एव प्रसिद्धः, स तथा नेत्युक्तौ विरोधः, श्रोत्रसमीपग. अपि श्रोत्रधर्मस्य श्रवणस्य न वैरी दर्शनश्रवणयोर्मध्येव। एवं शब्दश्लेषेण विरोधाभासः। कृष्णोऽपि भगवानपि नकुलं पाण्डवं न पाति न रक्षति। अयमपि विरोध इतिहासस्य। कृष्णोऽपि श्यामोऽपि मलिनवद् दृश्यमानो कुलं न पाति न रक्षति इति न, पात्येवेत्यर्थः। अत्रापि शब्दश्लेषेण विरोध-परिहारः। शीतोऽपि शीतलोऽपि हरस्य शिवस्य स्मरार्णि कामार्णि सन्दीपयति ज्वलयति न तु शामयति, शीतोऽग्निवर्धन इति विरोधः। कटाक्षप्रभावस्य स्वाभाविकी कामारिकामाग्निदीपिनी प्रवृत्तिरिति विरोधाभासः ॥१३॥

अयं कटाक्षस्तव तोयवाहः कारुण्यकाले परिजृम्भमाणः ॥
गृहेषु लीनान्मुखिनो विहाय निराश्रयान् सिञ्चति विश्वमातः ॥१४॥

अयमिति— विश्वमातः जगज्जननि, अयं तव कटाक्ष एतन्नाम्ना तोयवाहः मेघः कारुण्यकाले कृष्णाप्रदर्शनसमये परिजृम्भमाणः परितो व्याप्नुवन् गृहेषु दारेषु, पक्षे स्वनिवेतनेषु लीनान् मुखिनः पामरतया नन्दमुखमन्तान्, पक्षे निलीनान् विहायोऽज्जित्वा, निराश्रयान् अनन्याश्रयान्, पक्षे आश्रयगृहमनाश्रित्य बहिःस्थितान् सिञ्चति सिक्तान् करोतीत्यर्थः। कारुण्यकाल इत्यत्र रूपकसामर्थ्याद्वर्षाकाल इत्याक्षिप्यते। गृहशब्देन पुत्रदारादयोऽपि ग्राह्या, ये स्वीयत्वेन गृह-मुत्र-वितादीन् परिगृह्णाश्रित्य तैरात्मान् आवृण्वते तेषाम् उचिते काले देवीकरुणाकटाक्ष उपस्थितोऽपि फलप्रदो न भवति। ये पुनः स्वीयत्वेन किमप्यनाश्रित्य निराश्रयणास्तिष्ठन्ति ते कटाक्षास्यद भवन्तीति भावः। कटाक्ष-तोयवाहयोः कारुण्य-वर्षाकालमोक्ष अभेदेन रञ्जनाद्रूपकमलङ्कारः ॥१४॥

कस्यापि वाचा वपुषा बलेन समस्य सर्वैरपि योऽन्नदेशः ॥
अम्भोधिबेलास्वपि न स्खलन्ति शम्भोः प्रियेऽयं तव ज्ञप्रसादः ॥१५॥

कस्येति— शम्भो. प्रियं देवि, सर्वैरपि गानशै. वाचा वपुषा शरीरेण बलेन वीर्येण च समस्य तुल्यस्य कस्यापि पुरुषस्य निदेशाः शान्तानि अम्भो-

धिवेलामु अपि समुद्रनीरविनारेष्वपि 'अम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरपि'
इत्यमरः, न म्प्रलन्ति न स्खलितानि विफलानि भवन्तीति यत् अयं तव
दृक्प्रसादः दृशः दृष्टेः प्रसादोज्ज्वलः । वाक्शरीरबलैः सर्वैः मानवैः समानः
न तु विशिष्टः पुरुषः अघृष्यगम्भीरमागराणां कल्लोलितानामपि नियमनं
कर्तुं प्रभवति । बाह्यदृष्टेः साधारण इव दृश्यमानः पुरुषोऽपि स्वप्नसादेन
उल्लोलेषु भागरेष्वपि आज्ञा करोतीति भावः । सेनुदन्धादिरव निदर्शनम् ॥१५॥

द्वारेषु तेषां विचरन्ति शूराः सौधेषु सारङ्गदृशस्तरुण्यः ॥
प्रगल्भवाचः कवयः सभामु शर्वाणि ते येषु कृपाकटाक्षः ॥१६॥

द्वारेष्विति— शर्वाणि, गर्भपत्ति, देवि, येषु ते तव कृपाकटाक्षः, करुणा-
वाही कटाक्षः भवतीत्यध्याहार्यं तेषां द्वारेषु गृहद्वारेषु शूराः वीराः विचरन्ति
वीरपुरुषममाश्रया ते विक्रान्ता राजानो भवन्ति इत्यर्थः । तेषां सौधेषु
प्रामादेषु सारङ्गदृशः मृगीदृशः मुन्दर्यन्तरुण्यो युवतयो भवन्तीत्यध्याहार्यम्,
विलमन्तीत्यर्थः । बहुपुण्यफलभोगा श्रीमन्तो भवन्तीति भावः । तेषां
सभामु परिपत्सु राजसदम्बु प्रगल्भवाचः प्रगल्भा अतिप्रौढा वाक् सरस्वती
येषां नै कवयः काव्यब्रह्मणः भवन्तीत्यध्याहार्यम् । काल्याः शौर्यं, लक्ष्म्याः
सम्पत्, मरम्बतीनी विद्येति यादवयेण क्रमशः एतत्त्रय कृपाक्षवता पुरुषेषु
लभ्यत इत्यर्थः । अनेन काली-लक्ष्मी-मरम्बतीमूर्तिविभूतिगमितः शर्वाणी-
कटाक्ष इति गम्यते ॥१६॥

यत्राम्ब ते कोऽपि कटाक्षलेशः स दुर्जयः सङ्गरसीमिनि शूरः ॥
पूर्वं दिवं प्ररपति द्विषद्भिः- स्ततो यशोभिर्भुवमिन्दुगौरैः ॥१७॥

यवेति— अम्ब, यत्र यस्मिन् जने ते तव कोऽपि यः कोऽपि कटाक्ष-
लेशः कटाक्षलव वर्तते इत्यध्याहार्यम्, स सङ्गरसीमिनि सुद्धरङ्गे दुर्जयः दुर्जेन
जेतुं शक्यः शूरो वीरः मत्तु पूर्वं प्रथमं दिवं स्वर्गलोकां द्विषद्भिः शत्रुभिर्वीरैः
प्ररपति, स्वर्गं शत्रुवीरपुग्निं करोतीत्यर्थः । पराजितस्यापि वीरस्वर्गलोकं
प्रमिष्टः । तत्र अनन्तरं भुवः भूलोकम् इन्दुगौरैः इन्दुः मितांशुरिव गौराः तैः
शुभ्रैः यशोभिः पूज्यतीति शेषः । कटाक्षवतो जनस्य महोन्नतशौर्यप्राप्तिप्रस्तावेन

कटाक्षस्य कालीवैभवम् उक्तं भवति । पूर्वं द्विपतां स्वर्गप्रापणं, ततो भुवः शुभ्रं-
र्यशोभिः पूरणमिति कथनात् कार्यशैघ्रचप्रत्यायनार्था अतिशयोक्तिरलङ्कारः ॥१७॥

यं तारकाकान्तकलापकान्ते न लोकसे कोऽपि न लोकसे तम् ॥

यं लोकसे तेन विलोकितोऽपि श्रियं समृद्धां समुपैति लोकः ॥१८॥

यमिति— तारकाकान्तस्य चन्द्रस्य कला भागः कलापो भूपणं यस्य
तस्य कान्ते, रमणि, भगवति, य जनं न लोकसे त्वं न पश्यसि तं न कोऽपि
लोकसे, सोऽविदितः सर्वरूपेक्ष्यो भवति । अश्रीः अनामधेयः सर्वयोपेक्षितो
भवतीति भावः । य जनं लोकसे वीक्षसे तेन त्वल्लोकितजनेन विलोकितः
वीक्षितोऽपि लोकः जनः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः, समृद्धा पुष्कला श्रिय
सम्पदं समुपैति प्राप्नोति । यस्मिन् कस्मिंश्चित् जने तव दृष्टेः सम्पर्कं
साक्षादसत्यपि, परम्परया सति तु स एवाश्रयो भवत्येषाम् आश्रितानामिति
भावः । अनेन कटाक्षस्य लक्ष्मीविभूतिः प्रस्तुता ॥१८॥

मुघां हसन्ती मधु चाक्षिपन्ती यशो हरन्ती वनिताधरस्य ॥

परिष्करोत्यस्य कवित्वधारा मुखं हरप्रेयसि लोकसे यम् ॥१९॥

मुघामिति— हरप्रेयसि, शिवकान्ते, देवि, य लोकसे त्वमीक्षसे, अस्य
तस्य जनस्य मुखं वदनं 'वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमानन लपनं मुखम्' इत्यमरः,
वाचम् इति यावत् कवित्वधारा काव्यसम्पातं परिष्करोति भूपयति । कथम्भूता
कवित्वधारा ? मुघा हसन्ती अमृतमुपहसन्ती स्वोत्कर्षात्, मधु च मकरन्दं च
आक्षिपन्ती प्रतिपेधन्ती, वनिताधरस्य योपिज्जनानाम् अधरोष्ठस्य यशः कीर्ति
लोभनीयानुत्तरमधुमधुरमधुरमिति सिद्धा ख्यातिमिति यावत्, हरन्ती अप-
हरन्ती कवित्वधारा परिष्करोतीति सम्बन्धः । अनेन सरस्वतीविभक्तिमत्ता
कटाक्षस्योक्ता । हसनाक्षेपणहरणान्युपमावाचकानि प्रागुपन्यस्तानि । एकस्याः
कवित्वधारायाः ब्रह्मपमानदर्शनात् भालोपमाऽलङ्कारः ॥१९॥

सर्वेन्द्रियानन्दकरो पुरन्ध्री विद्याऽनवद्या विपुला च लक्ष्मीः ॥

द्वयं त्रिरस्ती पुरुषस्य षस्य दुर्गे त्वया दृष्टमिमं तु विद्यः ॥२०॥

सर्वेति— दुर्गे, देवि, सर्वेषाम् इन्द्रियाणां भोगकरणानाम् आनन्दं सम्पद
करोति इति सर्वेन्द्रियानन्दकरी पुरन्ध्री स्त्री सर्वलक्षणसम्पन्नशरीरान्तरङ्गा

रमणीति यावत्, अनवद्या निर्दुष्टा शुद्धा विद्या, विपुला बहुला लक्ष्मी सम्प-
च्च इव त्रिरत्नी त्रयाणा रत्नाना श्रेष्ठानां रक्ष्यादीना समाहारः त्रिरत्नी यस्य
पुरुषस्य भवतीत्यध्याहार्यम्, इमं तं पुरुषं त्वया दृष्टम् अवलोकितं विद्मः
जानीमः । त्वत्करणाकटाक्षं विना एकस्य इदं त्रयं न सम्भवतीति भावः ॥२०॥

मुधा क्षिपस्यद्विमुते कटाक्षान् कंलासकान्तारमहीरहेषु ॥
इतः किरेयसव नास्ति हानिः सिद्धघृत्यभीष्टं च समस्तमस्य ॥२१॥

मुधेति— अद्विमुते पर्वतपुत्रि, कंलासकान्तारमहीरहेषु कंलासप्रान्तारण्य-
वृक्षेषु कटाक्षान् दृगन्तदृष्टीं मुधा वृथा क्षिपसि किरसि । इतः इह जने
ईयत् किञ्चित् किर क्षिप । तव हानिर्नास्ति तवैयत्कटाक्षक्षेपेणेत्यर्थः ।
न केवलं तव हानिर्न, किन्तु अस्य जनस्य समस्तं सकलमभीष्टम् ईप्सितं
सिद्धघतिं सिद्धं भवतीत्यर्थः । कटाक्षपातेन तव किमपि न हीयते मम तु
महान् लाभः । ततो याचे ॥२१॥

शीताचलाधीशकुमारि शीतः संरक्षणे संश्रितमानवानाम् ॥
दुर्धर्षदुष्टामुरमर्दनेषु नितान्तमुष्णश्च तवावलोकः ॥२२॥

शीतेति— शीताचलाधीशकुमारि ! शीतशीलेदवरकन्ये पार्वति, तव अव-
लोकः दृष्टिपानं संश्रितमानवानां त्वामाश्रितमनुजानां संरक्षणे अवने शीतः
शीतल दयाश्रं, इति यावत् । दुर्धर्षदुष्टामुरमर्दनेषु दुःखेन घर्षयितुं शक्यानां
दुर्धर्षाणां दुर्भ्रंशानां दुष्टानाममुराणां मर्दनेषु नाडनेषु नितान्तम् उष्णश्च तीव्रो
भवन् नापद इति भावः । एक एव अवलोकः शीतः उष्णश्च निमित्तभेदा-
द्भूवर्तत्यर्थः । एवमयं द्विधोऽस्मिन्नादुस्मिन्वः अलङ्कारः ॥२२॥

एषा शमेन विदधाति मासं करोति पोषं कृपया सनाथम् ॥
अम्बोजधरयेव तवेक्षणस्य योगस्य भेदेन गुणस्य भेदः ॥२३॥

एषेति— एषा शोभनं शमेन कृपया, मासं विदधाति, ईक्षणमिति विभ-
क्तिरप्ययमेव कर्तृपदमध्याश्रयम्, ईक्षणमप्युत्तरार्धे प्रयोगान् । कृपया सनाथं

सहितं पोषं करोति पुष्णाति इत्यर्थः । अम्ब, औषधस्य भेषजस्य योगस्य प्रमाण-
भेदादिसाध्यद्रव्यविशेषसंयोजनस्य भेदेन गुणस्य वात-पित्त-कफघ्नतादिगुणस्य भेद
इव, तव ईक्षितस्य योगस्य रपादिसंयोगस्य भेदेन गुणस्य विनाशादिगुणस्य भेदः ।
तवेक्षित रोपयोगेन विनाशं करोति, कृपायोगेन पोषं करोतीतीममर्थम् औषधस्य
योगविशेषेण गुणभेद इवेति उपमया चमत्करोति । योगगुणशब्दौ श्लिष्टौ ॥२३॥

गाशाय तुल्योद्धतकामलोभ- क्रोधत्रिदोषस्य भवानयस्य ॥
शिवप्रिये वीक्षितभेषजं ते क्रीणानि भक्त्या वद भोः कियत्या ॥२४॥

नाशयेति— शिवप्रिये ! देवि तुल्यं समानम् उद्धताः दृप्ताः प्रकृपिताश्च
काम-लोभ-क्रोधा एव त्रिदोषा वात-पित्त-कफा यस्य तस्य भवानयस्य भवो
जन्मैव आमयः रोगः तस्य ते तव वीक्षितभेषजं वीक्षितमेव भेषजम् औषध
तत् कियत्या भक्त्या क्रीणानि क्रयेण आददे, कियत् भक्तिमूल्यं दत्वा तत्
सम्पादयेयं भोः वद भण । तुल्यमुद्धताना काम-लोभ-क्रोधाना तुल्यघातुप्रक्रीपा-
त्मकसन्निपातविशिष्टत्रिदोषस्थानीयत्वं, नवस्यामयस्थानीयत्वं, वीक्षितस्य
भेषजस्थानीयत्वं, भक्तेः क्रीणानीति त्रिवार्यसामर्थ्यादिश्लिष्टत्रयघनस्थानीयत्वं
च विवेकेन ग्राह्यम् । सावयव ताद्रूप्यल्पकम् ॥२४॥

अभिष्टुतां चारणसिद्धसङ्घं- त्रिष्टुब्धिशेषा अपि मर्त्यसूनोः ॥
कृपाकटासंबिनतान्पुनानां कर्पादितः सम्मदयन्तु कान्ताम् ॥२५॥

अभिष्टुतामिति— मर्त्यसूनोः मानवपुत्रस्य मानवगर्भजस्येति यावत्,
त्रिष्टुब्धिशेषाः त्रिष्टुब्धप्रस्ताग्ना वृत्तविशेषा अपि, एते मानुषगर्भजेन म्लाना
अपीत्यर्थः, चारणाना सिद्धाना च सङ्घैरभिष्टुता स्तुता, कृपाकटाशो विन-
तान् प्रणतान् आधितान् पुनाना पूतान् कुर्वाणा कर्पादितः शिवस्य कान्ता
पार्वती सम्मदयन्तु आनन्दयन्तु ॥

अत्र स्तवके उपजात्युपेन्द्रव्यावृत्तानि पद्यानि । अतस्त्रिष्टुब्धिशेषा इति
प्रयुक्तम् । उभयोरपि त्रैष्टुभत्वात् । देवयोनिविशेषं चारणादिभिः स्तव्या
स्तुता च इह मर्त्येन आभि त्रिष्टुम्भिः स्तुता अपि आनन्दं लभत एवेति दृढ-
धिया ता सम्मदयन्त्विति कवेराशंसा ॥२५॥

चतुर्दशः स्तवकः

अस्मिन् स्तवके देव्याः देश-काल-रूपावस्थानोपन्यासेन . योगानुभवदान-
दक्षायाम् काली, गौरी, कुण्डलिनी इति प्रसक्तायास्तस्याः स्तुतिर्भवति ॥

कारणमखिलमतीना वारणमन्तर्लसत्तमसः ॥
मन्दस्मितं महेश्वर- सुदृशो मे श्रेयसे भवतु ॥१॥

कारणमिति— अखिलमतीनाम् अखिलानाम् सकलानां मतीनां बुद्धीनां ज्ञाना-
नाम् इति यावन् कारणं मूलं, अन्तर्लसत्तमसः अन्तः लसतो व्याप्रियमाणस्य
तमसोऽन्धकारस्य अज्ञानस्येत्यर्थं, वारणं निवारणं महेश्वरसुदृशः ईश्वर-
सुन्दर्या मन्दस्मितं मे मम श्रेयसे कल्याणाय भवतु । सर्वेषां ज्ञानानां कार-
णतया स्थितस्य महेश्वरीमन्दस्मितस्य अन्तस्तिमिरस्य मूलाज्ञानस्य निवार-
कत्वमुपपन्नम् । तस्मात् ज्ञानलाभ-अज्ञानध्वसाभ्याम् अन्यत् किं परमं श्रेयो-
ऽस्तीति तदुभयसाधकं महेश्वरीमन्दहसितं स्तुतम् ॥१॥

विश्वतनुस्तनुगाथी वज्रमयी पुष्पमुकुमारी ॥
सर्वस्य शक्तिरबला काली गौर्यम्बिका जयति ॥२॥

विश्वेति— विश्वतनुः विश्वं समस्तं भुवनं तनुः शरीरं यस्याः सा ब्रह्मा-
ण्डशरीरा इत्यर्थं, तनुगाथी कृष्णाङ्गो मुन्दरी स्त्रीत्यर्थः, वज्रमयी स्वार्थं
मयद्, वज्रमणिवन् वठोरा, पुष्पमुकुमारी कुमुमवल्गोमला, सर्वस्य सतः शक्तिः
सर्वशक्तिः, अबला अविद्यमानबला स्त्री च, काली बालवर्णा, गौरी गौराङ्गी
शुभ्रवर्णेत्यर्थः, अम्बिका जयति ॥

शरीरस्य विश्वान्मरुत्वान् बृहत्त्वेऽपि ननुत् तनुगाथीति प्रसिद्धेः, वज्रवद्-
दृढ-वठोरत्वेऽपि कुमुमकोमलस्य स्त्रीदेहत्वान्, सर्वशक्तिरपि स्त्रीरूपत्वा-
द्वलेति प्रसिद्धिः, व्यामन्दत्वेऽपि द्येनव् काली गौरीति उभयथा न्यातेः ।
तद्व्योमन्दतिग्दालक्षणा अप्रभंयम्बिका भगवती देवीति भावः । वस्तुत-

स्तस्याः स्वरूपे एवंविधविरोधो नेत्युत्तरत्र वक्ष्यति । अस्मदादीनां भाषया यो विरोधो लक्ष्यते, स स्वभावतस्तस्याः सर्वथावर्तनात् परिहृतो भवतीति विरोधाभासोऽलङ्कारः । शर्वम्य शक्तिरिति पाठान्तरम् ॥२॥

तामाहुर्जगदम्बा गौरीं केचित्परे कालीम् ॥

सा गौरी महिलातनु- रम्बरतनुश्च्यते काली ॥३॥

तामिति— केचित् विदः तां जगदम्बा लोकमातरं गौरीमाहुः, परे अन्ये ना कालीमाहुः । उभययोर्ऽपि एकैव सा जगदम्बेत्यर्थः । सा महिलातनुः स्त्रीशरीरा सती गौरी भवति, सैव अम्बरतनुः आकाशशरीरा सती काली उच्यते । तस्मान्नामरूपभेदेऽपि स्वरूपेणाभेदा जगदम्बेत्युक्तम् ॥३॥

महिलातनुरम्बा पूर्वं स्तुता । इह कात्यास्तत्त्वं व्याख्याय तद्वैभव पुरस्ताद्वाचष्टे ॥

पाचकशक्तेः काल्याः केवललिङ्गेन भिद्यते कालः ॥

यत्पाकतो गभीराद् भुवने सर्वेऽपि परिणामाः ॥४॥

पाचकेति— काल भूतादिव्यवहारहेतुः पाचकशक्तेः पचति सर्वं परिपचनं करोतीति पाचकः महाकालो रुद्रः तस्य शक्तिः तरयाः पञ्चनी, केवललिङ्गेन लिङ्गमात्रेण भिद्यते । कालः पुल्लिङ्गः काली स्त्रीलिङ्ग इत्येव एव भेदः काली-कालयोरिति भावः । गभीरात् अत्यन्तमगाथात् यत्पाकतो यस्य कालस्य पाकतः पचनकर्मणः परिपाककार्यान् भुवने लोके सर्वे सकला अपि परिणामा परिपाकाः भवन्तीति शेषः । सर्वस्यापि सृष्टस्य वस्तुनः रूपाद्रूपान्तरप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः ॥४॥

सर्वभुवनाश्रयत्वात् काली नाम्ना दिगन्वेन ॥

लोके तु व्यवहरणं विदुषां दिक्कालयोर्भक्तिम् ॥५॥

सर्वेति— सर्वभुवनाश्रयत्वात् सर्वेषां भुवनानाम् आश्रयः अविष्टानम् अधिकरणम् इति यावत्, तस्य भावस्तस्माद्धेतोः काली अन्वेन नाम्ना नामान्तरेण

दिक् देशः भवति, लोके विदुषा बुधाना दिक्कालयोः दिशः कालस्य च व्यवहरणं व्यवहारः, भावत गौणम् । पूर्वं काली कालात्मेत्युक्तं, इह सा देशात्मापीति कथितम् । विदुषा देश-कालव्यवहारस्तु गौणः न मुख्यः, उभयोरपि मूलरूपं काल्येवेति सिद्धान्तात् । देशकालव्यापारविवरणेनैकैव देवीति विशदयति ॥५॥

दिगदितिरगाद्यलण्डा परिणमयित्री स्मृता काली ॥
दक्षस्यैका दुहिता सा द्वे गुणभेदमुग्धदृशाम् ॥६॥

दिगिति— दिक् अलण्डा अदितिः अगादि अभ्यघायि । देशस्य विमुक्त्वात् सकलपरिच्छेदकावकाशोऽपि स्वयम् अपरिच्छेद्यत्वात् अदितिरिति नाम । कथम् ? दो-अवलण्डने इति घातोनिष्पन्नत्वात् खण्डार्थको दिनशब्दः, तस्मादलण्डा अदितिरिति आख्यातम् । काली परिणमयित्री परिपाकविधात्री स्मृता । सा पाचकशक्तिरिति प्रागुक्ते । एवमुभे अध्येकैवेत्याह । दक्षस्य प्रजापतेः एकैव दुहिता पुत्री सती देवी, सा द्वे अदितिः काली इति भवति । केयाम् ? गुण-भेदमुग्धदृशा, गुणभेदेन सर्वाश्रयस्थैर्य-सर्वपरिणमनगुणयोः भेदेन मुग्धा मूढा दृष्टियेषा तेषां गुणभेददसनविमोहितबुद्धीनाम् एकाऽपि सती पृथक् द्वे भवनः ॥६॥

देहे देहे सेयं कुण्डलिनी नाम जगदम्बा ॥
सा स्वपिति सतृप्तिमतां युञ्जानानां प्रबुद्धा स्यात् ॥७॥

देहे इति— सेयम् अदितिः कालीति नामभेदेनोक्ता जगदम्बा लोकमाता देहे देहे प्रतिदेहे कुण्डलिनी नाम कुण्डलिनीति स्याता भवतीति शेषः । सा संमृतिमता मसारिणा पामराणा देहेषु स्वपिति पामरदेहेषु मुक्ता भवतीत्यर्थः । युञ्जानानां योगिना प्रबुद्धा स्यात् योगिदेहेषु उन्निता भवेत् । कुण्डलिनी प्रति प्रथमगतके व्याख्यातम् ॥७॥

मूलाधारादग्नि- ज्वलति गिरस्तः शशी इवति ॥
कुण्डलिनीमपि मग्ने बीणात्पयनाप्रबुद्धेषु ॥८॥

मूलेति— मूलाधारात् यण्णामाधारचत्राणामादिमात् अग्निज्वलति शीतो भवति, गिरस्तः गह्वरात् शशी सोमो इवति अमृत ग्राहयतीत्यर्थः । गह-

ज्वलनक्रियाऽप्यसि इत्यपे । ऊर्ध्वं महेश्वरान् द्रवमि द्रवणक्रियाऽप्यमि, अन-
योः रनीयोमकार्यं ज्वलन-द्रवणयोः फलम् अमृतं भोग्यं च त्वं, तस्यामृतस्य
भोक्त्री चित् चित्तिरपि त्वम् । एवं भोक्त्री चित्, भोग्यम् अमृत, भोग-
क्रिया ज्वलनद्रवणात्मिका भोगकरणभूती अग्नीषोमी इति सर्वमपि त्वमेव
भवसि ॥११॥

किन्नु सुकृतं मया कृत- मखिलेश्वरि कि तपस्तप्तम् ॥
श्रीडयसि मां प्रतिक्षण- मानन्दमुधानिधावन्तः ॥१२॥

किन्न्विनि— अखिलेश्वरि ! सर्वेश्वरि मया कि सुकृतं पुण्यं कृतम्
आचरितम् ? नु विनके । कि तपस्तप्तम् ? कीदृशं वा कायकण्डेजजनकचान्द्रो-
यणादिद्वतम् अनन्यविषयध्यानरूपं वा कि तपः अनुष्ठितम् ? यन्म सुकृतस्य
तपसो वा फलत्वेन मयि अमाधारणं प्रसाद कुर्ये इत्युत्तरार्थेनाह । मा प्रति-
क्षणं क्षणे क्षणे विच्छेदराहित्येनेति यावन्, अन्तः अन्तरे आनन्दमुधानिधौ
आनन्दामृतमागरे श्रीडयमि श्रीडन्त कुर्ये ? ईदृशस्य असामान्यविलासलाभ-
स्यानुगुणं मयाचरितपूर्वं सुकृतं तपो वा न जाने इति भावः ॥१२॥

क्षान्तं कि मम दुरितं क्षान्तं कि देवि ते स्वान्तम् ॥ -
अनुगृह्णासि विचित्रं मामप्यपराधिनां प्रथमम् ॥१३॥

क्षान्तमिति— देवि ! मम दुरितं पापं क्षान्तं कि कि मोक्षम् ? पाप-
प्रमात्रं कृतं वेति पृच्छति । ते स्वान्तं मनः क्षान्तं किम् ? मम विषये
तव क्षमया क्षान्तिर्जाता किम् ? प्रसन्नार्त्तसि किमित्यर्थः । एवं प्रसन्नस्य हेतु-
माह । अपराधिना दोषिणा प्रथममाद्यं मामपि अनुगृह्णासि अनुग्रहपात्रं
करोषि, विचित्रम् आश्चर्यम् ॥

वयमिह ऋषिरामानम् अपराधिनां प्रथममाह ? लोके पापविलसितं मन-
स्यं स्वीयत्वेनाभिमान्य अहं पापिनामप्रणीरिति श्रवीति । अतः प्रथमगद्गतेन
प्रथमगण्यत्वं गम्यते । 'उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्' इति अस्य
महामतत्वेना व्यग्यते ॥१३॥

काले काले सन्ध्या- रूपा नोपासिता भवती ॥

विच्छिन्नः स्मार्ताग्नि- श्रेता कुत एव बहूनाम् ॥१४॥

काले इति— काले काले श्रौत-स्मातंकर्मानुष्ठानाय विधिविहितेषु काले-
द्विरत्यर्थः, सन्ध्यारूपा, सन्ध्या अहोरात्रसन्ध्या भवा सन्ध्या सा रूपं यस्याः सा
भवती न उपासिता गया न मेविना । सायं-प्रातस्तस्यैवावन्दनमपि न कृतम् ।
स्मार्ताग्निः श्रौताग्निः विच्छिन्नः उदाहात्परम् आहिन-विच्छिन्नस्याग्नेः पुनः
सन्धानं न कृतम् । स्मार्ताग्निवेव विच्छिन्ने श्रौताग्निविषये का कथेत्याह ।
बहूनां श्रेता श्रयाणां भावः त्रिता त्रितैव श्रेता पृषोदरादित्वादेत्वमिति पूर्वं
व्याख्यातारः, कुत एव ? दाक्षिणात्यगार्हपत्याहवनीयानां श्रौताग्नीनां प्रथमेव
श्रेता कुतो न विच्छिन्ना विच्छिन्नैव । स्मार्ताग्निच्छेदे श्रौताग्निच्छेदप्रसङ्गा-
भावात् । एवं विधिविहितश्रौत-स्मातंकर्माकरणेऽपि मम अनुग्रहं करोषि ॥१४॥

दातुं नाजितमग्नं बहु देवेभ्यश्च भूतेभ्यः ॥

यत्किञ्चिदाजितं या कलत्रपुत्रान्वितोऽग्नामि ॥१५॥

दातुमिति— देवेभ्यः भूतेभ्यश्च दातुं बहु बहुल ययेष्टम् अग्नं नाजितम्
न सम्पादितम् । यत्किञ्चिदाजितम् या ईपत्सम्पादितमपि कलत्र-पुत्रान्वित,
अग्नामि भुनक्ति, वैश्वदेवमपि नानुष्ठितम् । पञ्चमहायज्ञेषु वेदपाठः पितृ-
तर्पणमुभे च वर्जयित्वा अन्ये न अनुष्ठिताः । 'पूजागपर्याध्ययनं ब्रह्मयज्ञ-
स्तु तर्पणम् । होमो देवो बलिर्भौतो नृयज्ञोऽग्निधियपूजनम्' इति स्मृतिः वर्त-
व्यान् पञ्चमहायज्ञानाह । तत्र अग्निधियपूजनमपि अकृत्वा स्वार्थपरोऽभवत्
इति भावः ॥१५॥

कश्चिदपि पापहारी न पुरश्चरितश्च ते मन्त्रः ॥

कं गुणमभिलक्ष्य मम प्रवृद्धपतेऽन्तर्जगन्मातः ॥१६॥

कश्चिदिति— पापहारी पापनाशनः कश्चिदपि ते नव मन्त्रः न पुर-
श्चरितः यथोक्तमङ्गुष्ठाभिः न जपः । मन्त्रान् बहून् विदमपि तन्त्रोक्त-
विधिना जपपुरश्चर्यां न अलक्षयम् । जगन्मातः जगज्जननि, एषंभूतस्य

मम कं गुणम् अभिलक्ष्य विलोक्य अन्तः प्रबुध्यसे मगान्तरे जातप्रबोधा विल-
ससि ? ॥१६॥

तव मयि पृथक्तनूज- प्रेमा चेत्यक्षपातोऽयम् ॥
अथवा सतां निसर्गः सोऽयं त्वयि चाम्ब सम्भाव्यः ॥१७॥

तवेति— अम्ब ! मयि पृथक् पार्थक्येन विशिष्टतयेत्यर्थः तनूजप्रेमा
पुत्रप्रीतिश्चेत्, यद्यपि लोके सर्वेऽपि तव जाता एव तथाऽपि मयि विशिष्ट-
तया प्रीतिस्तवास्ति चेत्, अयं पक्षपातः भवेदिति शेषः । सर्वेषामेकाग्रसि
त्व हि माता । पक्षपातेऽपि न दोष इति अर्थान्तरं न्यस्यति । अथवा
पक्षान्तरे सता सज्जनानां निसर्गः स्वभावः स पक्षपातः, बहुषु पुत्रेषु कस्मि-
श्चित् उचितः पक्षपात इत्यर्थः । अम्ब, अयं त्वयि च सम्भाव्यः सम्भवितु
शक्यः सम्भवक्षमः इत्यर्थः । अनुग्रहहेतुस्तव पक्षपात एव हेतुः, न पुनर्मम
गुण-कर्मादि-योगसाधनविशेषाः मया भुज्यमानस्य योगानुभवस्येति भावः ॥१७॥

लक्ष्यं विनैव मन्त्रः किं सिद्ध्यति कोटिशोऽप्युक्तः ॥
दध्मस्तद्यदि लक्ष्यं तव रूपं गलति हा मन्त्रः ॥१८॥

लक्ष्यमिति— कोटिशः कोटिसहस्रधया जप्तोऽपि पुरश्चरितोऽपि मन्त्रः
लक्ष्यं विनैव वहिर्देवविग्रहादौ अन्तः आधारचक्रादौ वा ध्यानगम्यं किमपि
वर्जयित्वैव किं सिद्ध्यति ? लक्ष्यं विना न मन्त्रसिद्धिरित्यर्थः । तत् तस्मान्
लक्ष्यं तव रूपं दध्मो यदि मनसा विभ्रमो यदि, हा कष्टम् । मन्त्रः गलति,
जप्यमानो मन्त्र एव हीयते, मनसा तव रूपे लक्ष्ये ध्यायमाने, मन्त्रो जप्त्वा
मनसा त्यक्तो भवति, इदं महत् कष्टम् ॥१८॥

सद्गुल्फानां वाचा- अनुभूतीनां च यन्मूलम् ॥
यत्र प्राणो यद्- स्तल्लक्ष्यं देवि ते रूपम् ॥१९॥

सद्गुल्फानामिति— देवि ! सद्गुल्फानां चित्तवृत्तिविशेषाणां वाचाम्
उपतीनाम् उच्चार्यमाणशब्दानामिति यावन्, अनुभूतीनां सकलवेदानां च मूलम्

उदयस्थानं यत्, यत्र यस्मिन् प्राण. श्वामवायुः वद. निरुद्धः तत् ते तव रूपं
स्वरूपं लक्ष्यं ध्यानगोचरं भवतीति शेषः। वाक्प्राणमनोऽनुभूतीनां मूल-
स्थानं यद् वर्तते तदेव ते रूपं ध्यानस्य लक्ष्यं प्राप्तव्यं स्थानं भवतीत्यर्थः ॥१९॥

नैसर्गिकस्ववृत्ते- रहद्भृतेर्मूलनन्विष्य ॥

त्वां किल साक्षात्कुक्षे रमणमहर्षेरियं दृष्टिः ॥२०॥

नैसर्गिकेति- नैसर्गिकी स्वाभाविकी अयत्नसिद्धा स्ववृत्तिः स्वा निजा
वृत्ति आत्मीया वृत्तिः नैसर्गिकस्ववृत्तिः तस्याः अहङ्कृते. अहमहमिति कारणमेव
अहङ्कृतिः सा च स्वभावसिद्धा वृत्तिः, तस्याः मूलम् उत्पत्तिस्थानम् अन्विष्य
मृगयित्वा त्वा भगवती चित्स्वरूपिणी साक्षात्कुक्षे किल अपरोक्षं पश्यति
किल ऐतिह्ये। इयं रमणमहर्षे मम गुरो दृष्टिः साक्षाद्दर्शनं भवति।
अहङ्कारस्य मूलान्वेषणेन मूलस्वरूपप्राप्तिः भवतीति श्रीमहर्षे स्वानुभवा-
दुपदेशो भवतीत्यर्थः ॥२०॥

मन्ये पर्वतकन्ये मम सेयमहङ्कृतिर्महती ॥

अवतरता वर्णगर्णे- रपि तन्मूलं न लब्धमहो ॥२१॥

मन्ये इति- पर्वतकन्ये। पार्वति मम मेय प्रस्तुता इयं अहङ्कृति
महती बलिष्ठेति मन्ये तर्के। तत्र हेतुमाह। वर्णगर्णेः अवतरता निरस्त-
मनोवृत्तिस्थानात् हृदयं प्रति अवरोहता मया तन्मूलम् अहङ्कृतिमूलं न
लब्धम्, अहो कष्टम्। यद्वा, अवतरता लोकान्तरादिहागत्य प्रयत्नमानेन मया
तन्मूलं तस्या अहङ्कृतेः मूलं वर्णगर्णेः सवत्सरपूर्वंपरि न लब्धम्। 'क्षीणे पुण्ये
मर्त्यलोकं विगन्ति' इत्याहुः। स्वर्गम्याः अहङ्कृतिमूलस्वरूपज्ञानान्मोक्ष-
प्राप्तये मानुष जन्म लभेरन्निति तत्त्वम्। अत एव श्रुतिर्भवति— 'इह चेद-
येदीदृश्य सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि' इति। 'मध्ये वामनमा-
शीनं विश्वे देवा उपासने'। इति। इह शरीरस्थं हृदयं परमात्मानं
देवाश्च उपासने। तस्मादहङ्कारस्य मूलं प्राप्नु परलोकानिह मानुष
जन्म मया लब्धम्। एवमवतरणेनापि इयता कान्तेन न तन्लब्धम् इति
सात्पर्यम् ॥२१॥

एष प्रौढो भगवति बहुलं गर्जत्यहङ्कारः ॥
एतस्मिन्नयि काले भवती चाबोधि कुण्डलिनी ॥२२॥

एष इति- भगवति । प्रौढः प्रवृद्धः एष मदीयोऽहङ्कारः बहुलमत्यधिकं गर्जति दपेण शब्दायते इत्यर्थः । अयि मातः । एतस्मिन् प्रौढाहङ्कारगर्जनवति काले कुण्डलिनीशक्ति भवती च अबोधि प्रवृद्धा असि । कुण्डलिनी-प्रबोधे अहङ्कारप्राबल्यं न स्यात् । तथाऽपि प्रबल एव न ह्यन्य इति पुरस्ताद्वक्ष्यते ॥२२॥

तव पश्चात्सम्भूति जानाति न सोऽप्यमद्यापि ॥
प्रागिव गर्जति धीरं विभेति मृत्योर्न नेदिष्यात् ॥२३॥

तवेति- सोऽप्यमहङ्कारः अद्यापि तव पश्चात्संभूति पश्चात्प्रादुर्भावं न जानाति । अज्ञत्वादहङ्कारस्य, त्वं तस्य पश्चादाविर्भवंसीति स न वेद । अहङ्कारनाशात्परं पूर्णं कुण्डलिनीप्रादुर्भावं इत्यर्थः । योगसाधने पश्चान्मार्गः पुरोमार्ग इति मार्गद्वयं राजयोगसारे प्रतिपादितम् । 'यातायातविहारे' (अ १, स्त ४, श्लो ६) इति श्लोके च प्रपञ्चितम् । अहङ्कारे पुरो वर्तमाने सति पश्चात् कुण्डलिनी भगवती प्रवृद्धा विलसति, एतदेव देव्याः पश्चात्संभूतिः ता न जानात्पुद्गतोऽप्य पुरो गर्जन्तहङ्कार इति भावः । अत एव प्रागिव कुण्डलिनीप्रबोधात्पूर्वमिव धीरं गर्जति घोषयति । नेदिष्यात् अत्यन्तसमीपान् मृत्योः अन्तकात् न विभेति । मृत्युभीतिरपि तस्य नास्ति । अत एव तं ने वलिं करवाणि इत्याह ॥२३॥

अतिपुष्टमहङ्कारं पशुमेत तुभ्यमर्पयते ॥
प्रमथपतिप्राणेश्वरि गणपतिरेकान्तभक्तोऽप्यम् ॥२४॥

अतिपुष्टमिति- प्रमथपतिप्राणेश्वरि । भूनेशप्राणराषिके देवि, एकान्त-भक्त अन्तरङ्गभक्तोऽन्यदेवताकोऽप्य गणपति तुभ्यम् अतिपुष्टं दूतम् एवं मम अहङ्कारं पशु वलिम् अर्पयते । पुष्टं पशुरेव युक्त्वा होमद्रव्यं भवति । न वलिभादाय कुरु वर्तव्यमिति भावः ॥२४॥

पञ्चदशः स्तवकः

अथास्मिन्पञ्चदशो स्तवके देव्या वैभवप्रसक्त्या तद्दधानप्रकारप्रस्तावो भवति ॥

आपदामपहरन्तु तर्ति नः सम्पदामपि दिशन्तु समृद्धिम् ॥
दन्तकुन्दरुचिदत्तबलानि ध्योमकेशमुद्गशो हसितानि ॥१॥

आपदामिति— दन्तकुन्दरुचिदत्तबलानि दन्ता. कुन्दानि माधीकुमुमानीव दन्तकुन्दाग्नेषा रुचिभ्य कान्तिभ्यो दत्त बलं यैस्तानि, ध्योमकेशमुद्गशः ध्योम-केशस्य शिवस्य मुद्गश कान्तायोः पार्वत्या हसितानि न अस्माकमापदा विपदा तर्ति सहतिम् अपहरन्तु निवारयन्तु, सम्पदा श्रिया समृद्धिं पुष्कलता दिशन्तु ददतु। कुन्दकुमुमोपमरुचिरदन्तरुचिभ्योऽपि बलदानकथनात् हसिताना शुभ्रगोभावहृत्वं गम्यन्ते। हसितानीति बहुवचनात् क्षणक्षणविलामित्वं मन्दत्व च द्योम्येते। आपदनिवारण-गम्पद्धिनरणदक्षाणि देवीमन्दहसितानि म्भवत्वाद्वा स्तुतानि ॥१॥

अल्पमप्यधिकशक्तिसमृद्धं मन्दमप्यधिकसूक्ष्मवितारम् ॥
शुम्भिनं स्मरविरोधिरमण्याः कल्पतां मम कुलस्य शुभाय ॥२॥

अल्पमिति— अल्पं नन्वपि अधिकशक्तिसमृद्धं अधिकया अनल्पया शक्त्या समृद्ध पूर्णं, मन्दम् अल्पमपि अधिकसूक्ष्मवितारम् अधिकसूक्ष्मः अत्यन्त-सूक्ष्म-वेगप्रावण्यात् स्थूलदुर्गगोचरः विमारः प्रमारः यस्य तत् स्मरविरोधि-रमण्याः कामारिकान्ताया देव्या शुम्भिनं शोभनमन्दहसितं मम कुलस्य शुभाय मङ्गलाय कल्पतां प्रभवतु। अल्पमप्यनल्पशक्ति, मन्दमप्यमन्द-वितारि मन्दम्भिनं मङ्गलवृत्तमङ्गलापानसमर्थं प्रापितम्। कामविरोधिनो-र्पि कामापाधिनीति माभिप्राय स्मरविरोधिरमर्णापदम्। एवं सर्वत्र अन्यो-क्तविरोध एव कथितः। शुम्भिनप्रभावात् विरोधाभासः। 'हेतूनामसामप्रवै

कार्योत्पत्तिश्च सा मता' इति विनाशना चन्द्रालोककलशानुगणितं स्यात् ।
विरोधानामे तु भूमितप्रभावाद् इति विरोधपरिहृतिहेतुराहार्यः ॥२॥

पुष्कराद्भवितो भुवमेतां भूमितश्शाश्वरं क्रममाणा ॥
नैव मुञ्चति पदं बत पूर्वं मोत्तरं व्रजति नैरापुरन्ध्री ॥३॥

पुष्करादिति- इंगपुरन्ध्री ईश्वरपीया देवी पुष्करान् आकाशात् पर-
माद्बोधोन्मः इत्यर्थः, रविन्, अनीन्माद्रवेः एतां भुवं भूमि, भूमिः नूलीकान्
शश्वरं चन्द्रं क्रममाणा पादेन गच्छन्ती, पूर्वं पदं पादन्यासं नैव मुञ्चति,
उत्तरं पदं च न व्रजतीति न, ब्रजत्येव, वत आश्वर्यम् । देवी सगदिः
पुष्करान् प्रस्थाप्य रवीं पादं निषण्णे, ततः भुवि, उतश्चन्द्रे । एवं पादविषण्णे
पूर्वस्मिन् रवीं निहितं पदम् अविहार्यैव उत्तरं पदं भूमौ न्यस्यति, उतपत्राण्य-
त्यक्तपदक्रमा सदा चन्द्रे पादन्यासं कुरुते । उदम् आश्वर्यम् । पूर्वं पदं
मुञ्चत्येव उत्तरं पदं न्यस्यति लोकः, इयं तु असाधारणरश्मयेति आश्वर्यं
अनयत्यम्मावम् । भगवत्या उत्तरोत्तरमृष्टौ विधीयमानायां पूर्वपूर्वमृष्टिर्न
त्यक्ता नोपेक्षिता, तत्तस्या वैभवमिति तात्पर्यम् ॥३॥

भूपणेष्विव सवित्रि भुवणं मृत्तिकामिव घटेष्वखिलेषु ॥
विश्ववस्तुषु निरस्तविशेषां देवि पश्यति सर्वां विश्वरस्त्वाम् ॥४॥

भूपणेष्विति- देवि सवित्रि ! जेतति, भूपणेषु आमरणेषु भुवणं हि-
रण्यामिव, अखिलेषु घटेषु कुम्भेषु रूपेषु मृत्तिकामिव, यथा कृत्स्नत्वरादिषु
रूपेषु भुवणमेव तेषां स्वल्पं भवति, यथा च मृत्तिकैव स्वल्पं घटानां, तथा
त्वं सर्वस्य स्वरूपमनीत्यर्थः । 'वाचास्मभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव
सत्यम्' इति छन्दोगाः । अद्वितीयमवर्तमानो सर्वेश्वरो विश्वस्य प्रत्यक्षेति
भावः । निरस्तविशेष' इति 'च' पाठः । निरस्तविशेषामिति 'पाठे निविशेषां
त्वां भगवतीमित्यर्थः । 'विश्ववस्तुषु विश्वस्मिन् सर्वत्र, वस्तुषु पदार्थेषु निर-
स्तविशेषो निरस्तः अगाहृतः विशेषो भेदो येन' इति विश्वेषां विश्वान् सर्वां
निविशेषमत्तामात्रेणावस्थितां त्वां पश्यति ॥४॥

किट्टभूतमखिलेश्वरजाये दृश्यजातमखिलं निजपाके ॥
प्राणबुद्धिभनसामिह वर्यः सारभूत इति सूरिजनोक्तिः ॥५॥

किट्टभूतमिति— अखिलेश्वरजाये ! सर्वेश्वरसहस्रमणि, निजपाके निजे
स्वीये पाके पचनक्रियायां तव परिणमनकर्मणीति यावत्, अखिलं दृश्यजात
ममस्तं दृग्गोचरं स्थूलं वस्तुजालं किट्टभूत किट्टमिव असारागभूत मलं
भवति, 'किट्ट मलोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । प्राण-बुद्धि-भनसा प्राणानां बुद्धिना
भनसा च वर्यः समूहः सारभूतः सारो भूतः सारतां गत इति सूरिजनोक्तिः,
विदुषां वचनम् । भूतपदमिह स्वरूपवाचि, न तु सादृश्यपरम् । भूप्राप्ता-
वित्यस्य 'आघृपात्रा' इति णिजभावे लपम् । स्थूलं वस्तु सर्वं सारांशमावृत्य
किट्टवन् स्थितम् । तस्य पचने प्रवृत्ते, तत्तद्वस्तु तत्तत्सार विमृजति ।
स्थूलस्य किट्टत्वं ततोऽपि मूढमस्य तत्सारत्वं चाभिप्रेत्य श्रुतय उद्घोषयन्ति ।
अत एव सूरिजनोक्तिरिति उक्तम् । तथा च तैत्तिरीयकाः समाप्तानि
'पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरष स वा एष पुरुषोऽन्नरममयः'
इति पुरुषस्य सारभूततोक्ता । छान्दोग्ये च उद्गीयविद्याप्रस्तावे 'पृथिव्या
आपो रम' अपामोषधयो रम ओषधीना पुण्यो रम' पुरुषस्य वाग्रसः वाच
ऋषम ऋचः माम रमः साम्ना उद्गीयो रम' इति स्थूलान् मूढमस्य मूढमान्
मूढमनरस्य च साराशनामाह श्रुतिः । 'अन्नमग्नि त्रेधा विधीयते ।' इत्यु-
पक्रम्य छान्दोग्ये षष्ठे प्रपाठके अन्नाग्नेजसा साराणा एव मनःप्राणवाचः इति
श्राम्नातम् । सर्वमिदं दृश्यं ब्रह्माण्डम् अम्मदादीनां स्थूलद्रष्टेः स्थायिवन् भास-
मान बन्धुपि सर्वेश्वर्या महाशक्त्या परिपच्यमान परिणमदेव स्वसारं प्राणा-
दिकं दददेव वर्तन इति वचः हृदयम् ॥५॥

मारमोक्षरि तिलेष्विव तैलं विपहेषु निखिलेषु निगुडम् ॥
ये पिपा मवनतो विदुरेकं ते भवन्ति विदुषास्त्वपि सोनाः ॥६॥

मारमिति— ईश्वरि ! तिलेषु घान्यदिनेषु तैलमिव निखिलेषु मरुतेषु
विपहेषु हरिरेषु निगुड गुणमन्तर्गतम् एक मुख्यम् अदिनीय वा सारं विपहेषु
रगाम्य कर्म, ये पिपा बद्ध्या मूढमया करणेन, मवनतः विदोऽनान् विदुः जानन्ति,
ते विविदुषाः इमं स्वपि सोना भवन्ति कथं गत्वा स्वसारमग्रां भवन्ति इत्यर्थः ।

'तिलेषु तैलं दधनीय सर्पिराप. श्रोतस्स्वरणीषु चाग्निः । एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ सत्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति' (श्वेताश्वतरोपनिषत् १-१५) ॥६॥

आयसं त्रिभुवनेश्वरि पिण्डं बह्निनेव तपसा तनुपिण्डम् ॥

यस्य चिज्ज्वलनजालमयं स्यात् तप्तमम्य स तवालयभूतः ॥७॥

आयसमिति— त्रिभुवनेश्वरि, त्रिलोकनायिके ! बह्निना अग्निना तप्तं ज्वलितम् आयसम् अयसो लोहस्येदम् आयस पिण्डम् इव यस्य तनुपिण्डं तनुरेव पिण्डं घनं वस्तु शरीरमिति यावत् तपसा तप्तं सत् चिज्ज्वलनजालमयं चिदेव ज्वलनः तस्य जालं सहतिः तद्विकार. स्यात् भवेत् सः जन. तवालय-भूतः भवतीति शेषः । यथा अग्निज्वलितं लोहपिण्डं ज्वलनमयं भवति, तथा योगिनः तपस्तप्तं शरीरं ज्ञानज्वालमयं भवेत् । यस्य योगिन एव ज्वलितं चिन्मयशरीरं भवति स घन्यः तत्र आवासस्थानं भवतीति तात्पर्यम् ॥७॥

योऽरणेर्मथनतोऽतिपवित्रं वीतिहोत्रमिव वीतकलङ्कः ॥

प्राणमुज्ज्वलयति स्वशरीरात् त्वामसावभयदेऽर्हति यष्टुम् ॥८॥

योऽरणेरिति— अभयदे, देवि ! यः वीतकलङ्कः वीत. कलङ्कः पाप्मा यस्मात् सः अपहृतपाप्मा पुरुषः, अरणे. निर्मन्थ्यदारुणः मथनतः विलोडनात् अतिपवित्रम् अत्यन्तपावनं वीतिहोत्रम् अग्निम् इव, स्वशरीरात् निजदेहात् प्राणजीवनहेतुं प्राणाख्यं पवनम् उज्ज्वलयति 'वायोऽग्नि' इति श्रुते. असौ स त्वा यष्टुं पूजयितुम् अर्हति । यथा मथनादग्निमरणेऽज्ज्वल्य यष्टुमर्हति यजमानः, तथा तपोबलतः शरीरात् प्राणमुज्ज्वलयति योगी त्वामर्चितुम् अर्हति । शरीरमेवारणिः, तपोध्यानादि मथनं, कुण्डलिनीप्रेरितप्राणज्वालं च अग्निः इति उपमानोपमेयविवेकः । एवमन्तर्यामिसमाराध्या भगवती प्रतिपादिता । 'स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवो वीतशरीरमि' । ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येत् निगूढवत्' (श्वेताश्वतरोपनिषत् १-१४) ॥८॥

प्राणता श्वसितमेव विचार्यं कुर्वता करणमेव निभाल्यम् ॥

गच्छता गमनमेव विशोध्यं तत्तनौ मथनमागमबोध्यम् ॥९॥

प्राणतेति— प्राणता श्वसता जनेन श्वसितमेव श्वासकर्मैव विचार्यम् आलोच्यम् । कुर्वता कर्माणि कुर्वता करणं क्रियाप्रचलनम् एव निभाल्यम्

निभालयितुम् आलोकितु योग्यम्, आलोचनीयमिति यावत् । गच्छता गमनक्रिया-
वता गमनमेव विशोध्यम् परीक्षणीयम्, सर्वत्र निभाल्येत्यादेरर्थावृत्तिः । तत्
प्राणन-करण-गमनानाम् आलोचनमेव तनी शरीरे आगमबोध्यम् आगमं. वेदा-
दिशास्त्रैः साधनै. बोध्यम् याह्य मयनं भवतीति शेषः । पूर्वश्लोके मयन-
प्रसक्ते तस्वरूपमिह व्याख्यातम् । श्वसन् पुरुष. कथं श्वमिमि, कः
श्वसिति ? इति विचारयेत् तथा श्वासस्य प्रत्यवेक्षणम् एक मयनं, एव कर्मणि
क्रियमाणे, क. करोति कथ करोति ? इति बुद्ध्या पश्येत्, एवं निभालन
मयन भवति, गमनं एवमेव परीक्ष्यम् । इद त्रय देहे प्राणोज्ज्वलन मयन
भवतीति निगमागमतात्पर्यम् । इद चावधेयम् । अकुर्वता अगच्छताऽपि श्व-
सतैव भूयते । तथा तूष्णीभावे च श्वसनान्ववेक्षण मयनं स्यात् । तूष्णीं
भवन्, कुर्वन्, गच्छन् वा सर्वथा मयन चालयेत् इति भावः ॥९॥

यो रसं पिबति मूर्धंसरोजात् सोमपोऽयमनघः प्रयतात्मा ॥

अग्निहोत्रमधिलेश्वरि नित्यं मूलकुण्डदहनस्थितिरस्य ॥१०॥

यो रममिति— यो योगी मूर्धंसरोजात् मूर्धनि शिरसि यत् सरोज सह-
स्यारकमलं तस्मान् रम स्वन्त पिबति अय सोऽनघ. अपाप्मा प्रयतात्मा प्रयतो
नियत आत्मा अन्त.करण प्रकृति. शरीर वा यस्य स सोमप. सोमं पिबतीति
सोमपो भवतीति शेषः । शिरस्तो द्रवतो रसस्य सोमात्मत्वात् अस्मिन्नन्त-
र्यागे यजमानस्य सोमपानस्वरूपमेव निरूपितम् । अत्विलेश्वरि सर्वेश्वरि,
अम्ब ! अय सोमपस्य नित्यं सदा अग्निहोत्रं, कालनियमो बहिर्याग इव
नान्ति, कुत ? अय नित्यं विच्छेदराहित्येन मूलकुण्डदहनस्थितिः मूल मूला-
धार एव कुण्ड तत्र यो दहन. अग्नि. तस्य स्थिति. जायतया वर्तनं भव-
तीति शेषः । नित्यं कुलकुण्डाग्निस्थितेरग्निहोत्रं नित्यमिति भावः ॥१०॥

चिन्मयी पिबति सोममिमं किं सोम एव किमस्तावति मातः ॥

पेयसे पिबति च स्वयमेका पेयपानुगुलं किमु भूत्वा ॥११॥

चिन्मयीति— अम्ब ! एव चिन्मयी भोत्रयी मती इम सोम मह्यारान्
युत पिबति किम् ? मातः, स्वम् अगो सोमः पीयमानरम एवागि किम् ?
अथवा पेय-पानुगुलं पेय पान् च पेयपानुणां तयो. गुल द्वयं भूत्वा स्वय

पीयमे पिबसि च किम्? त्वमेव पात्री त्वमेव पेयं च भूत्वा उभययमंमवलम्बसे किम्? चिन्मय्यास्तवंकस्या एव भोक्त्रता भोग्यता च भवतः किम् इति भावः ॥११॥

तैजसं कनकमग्निवितप्तं तेज एव कनकाङ्गि यया स्यात् ॥
मोदरूपकल्या तव तप्तं तन्मयं भवति मोदजपिण्डम् ॥१२॥

तैजसमिति— कनकाङ्गि! सुवर्णविग्रहे तैजोमयशरीरे इत्यर्थः, सुवर्णस्य तैजसत्वात् अग्निवितप्तं विगुह्ये अग्निना विनष्टं तैजसं तैजोमयं कनकं हेम तेज एव यया स्यात् भवेत्, आकरजं तेज एव सुवर्णमित्याहुः अत एव तैजसमित्युक्तम् । तव मोदरूपकल्या मोदरूपस्य आनन्दस्वरूपस्य कल्या अशने तप्तं तपमा साधितं संस्कृतमिति यावत्, मोदजपिण्डम् आनन्दजागशरीरं तन्मयं मोदमयम् आनन्दमयमेव भवति । यया आकरजं कनकरूपं तेजसंस्काराय अग्निवित्तं सत् तेज एव भवति, तथा 'आनन्दाद्भवन्त्वितिमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतिमिदम् आनन्दजातं शरीरपिण्डं तव आनन्दकल्यायैव संस्कृतम् आनन्दमयमेव भवतीति तात्पर्यम् ॥१२॥

कार्पि मोदलहरी तव वीचि- निर्गता दशानतारमुधाब्धेः ॥
पूरयत्यखिलमम्ब शरीरं नेह वेधि परमे जडभागम् ॥१३॥

कार्पीति— अम्ब! परमे उत्तमे, दशानतारमुधाब्धे सहस्रारमुधाभागरात् निर्गता तव मोदलहरी आनन्दलहरी कार्पि वीचिभूमिः अखिलं शरीरं पूरयति आत्मना पूरितं करोति । इह शरीरे जडभागम् अचेतनांगं न वेधि । सहस्रारात् निर्गत्य सर्वं मम देहम् आत्मना पूरयन्त्याः मुधावीचे ममेव दशा प्राप्ता यत्र सर्वं चिन्मयं मम शरीरम् अनुभवामि इति भावः ॥१३॥

सेयमुत्तमता निपतन्ती शीतलाद्दशानतारपयोदात् ॥
प्रेरितादखिलराज्ञि भवत्या बुद्धिसस्यमवताद्रसवृष्टिः ॥१४॥

सेयमिति— अखिलराज्ञि! अम्ब, सेयं तथाविवेकं मयेदानीमनुभूयमाना उत्तमता रसवृष्टिः रस एव वृष्टिः वरुणं शीतलात् मुखम्पनाद् भवत्या प्रेरिताद् दशानतारपयोदान् दशानतारं सहस्रारमेव पयोदं मेघान्मान् निपतन्ती अथो व्याप्नुवन्ती, बुद्धिमन्त्यं बुद्धिबोध एव सस्यं क्षत्ररुद्रं पान्यम्

अवताद्रक्षतु । शरीरमेव क्षेत्रं तत्रोदितो बोध एव सस्यं सहस्रारं मेघ. रस
एव वृष्टिः इति विविच्य ग्राह्यम् । स्फुटं रूपकम् ॥१४॥

दुग्धसिन्धुमयनादमृत वा शब्दसिन्धुमयनात्प्रणवो वा ॥

लभ्यते मुकृतिभिस्तव वीचि- मूर्धकञ्जमयनाद्रस एषः ॥१५॥

दुग्धेति- अम्ब ! दुग्धसिन्धुमयनात् क्षीरसागरमयनात् अमृतं वा इव,
शब्दसिन्धुमयनात् शब्द एव सिन्धुः सागर. तस्य मयनात् प्रणवो वा इव,
मूर्धकञ्जमयनात् शिर.कमलस्य सहस्रारस्य मयनादेव रसः तव आनन्दस्व-
रूपाया वीचिस्तरङ्गः मुकृतिभिः पुण्यवद्भ्रूलंभ्यते प्राप्यते । यथा सुधाब्धेः
मयनात् तत्सारभूतममृतं लभ्यते, यथा शब्दानां मयनेन तत्सारः प्रणवो लभ्यते,
तथा सहस्रारमयनात् सोमरस तवानन्दकला लभ्यत इति भावः ॥१५॥

अस्थिषु प्रवहति प्रतिवेगं मञ्जसारममृतं विदधाना ॥

विभ्रती मदमनुष्णमदोषं मूर्धकञ्जनिलये तव धारा ॥१६॥

अस्थिष्विति- मूर्धकञ्जं सहस्रारकमल निलय. आलयः यस्याः तस्याः
मम्बुद्धि, मूर्धकञ्जनिलये, अम्ब ! तव धारा सोमरससम्पात् इत्यर्थः, अस्थिषु
मञ्जसारम् अस्थि. अन्तर्द्रवसार. तस्यापि सारभूतम् अमृतं विदधाना वितन्वाना
अनुष्ण न उष्णम् अदोषम् अविद्यमानदोष मद बोधविशेष, मदसामान्यं तु मदोषं
विष्मृतिकारवदोगद्रूग्निं, उष्णं तापद च, अतथाविध मद विभ्रती धारयमाणा
प्रतिवेग वेगे वेगं प्रतिप्रवाहम् इत्यर्थः, 'वेगः प्रवाहजवयोरपि' इत्यमरः । प्रव-
हति । "मञ्जन्"शब्द नकारान्त. टावन्नोऽप्यभ्युपगम्यते 'ऊष्मया साधंमूष्मा-
ऽपि मञ्जोक्ती मञ्जया सह' इति द्विरूपकोशम् उदाहरति तत्त्वबोधिनीकारः ।
मञ्जत्प्रस्थिषु इति मञ्जा अस्थिसारः ॥१६॥

तैत्तिरीयकथितो रसलाभः सोऽप्यमेव सकलागमवर्ष्ये ॥

एतदेव शशिमण्डलनाथे तत्रभाषितपरामृतपानम् ॥१७॥

तैत्तिरीयेति- मन्त्रागमवर्ष्ये ! सर्ववेदरनुष्ये, अस्य, सोऽप्यमेव इहानु-
भूयमानः मञ्जोऽप्य प्रवहन् मह्यारगोम. एष तैत्तिरीयकथितः तैत्तिरीयधुनी

'रसो वै म., रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति कथितः रसलाभः भव-
तीत्यध्याहार्यम् । शोः शशिमण्डलनाथे ! सोममण्डलनाथिके एतदेव तन्त्र-
भाषितपरामृतपानं तन्त्रशास्त्रेषु भाषितं प्रोक्तं परम् उत्कृष्टम् अमृतपानं
भवति वैदिका. बहिर्यागे सोमरसमिव तान्त्रिकेषु मध्ये कौलाचाराः बहिः देव्यै
निवेदितं सुरामृतं पिबन्ति । उभयोन्मत्त्वभन्तरदोषानुष्णमदमोदलहरीधावी
सहस्रारसोम एवेति निर्णयः ॥१७॥

मूर्धसोममजरामररूपे युक्तवीक्षणकरेण निपीडय ॥

शम्भुमुन्दरि मुनोमि धिनोमि त्वां प्रदीप्तकुलकुण्डनिशान्ताम् ॥१८॥

मूर्धेति- शम्भुमुन्दरि ! गङ्गुरकाले, अजरामररूपे अजर जराहितम्
अमररूपं देवरूपं यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, मूर्धसोम मूर्धेति यः सोमो
रमवान् त युक्तवीक्षणकरेण युक्तं योगस्यं वीक्षणम् आलोकनमेव करस्तेन
निपीडय मुनोमि मवं करोमि, अभिषवणफलके सोमं निपीडय रसमादाय
यथा सव करोति यजमानो यागे तथाऽहं मूर्धेति सोमं निपीडय ततः
पवमान रस गुर्तामि । निपीडनमात्रेण बहिर्यागे परः, इह योगदृष्टिः इति
तात्पर्यम् । तथा मुन्वा प्रदीप्तकुलकुण्डनिशान्ता ज्वलितकुलकुण्डाग्निनिलयां
मूलाधारस्था त्वां धिनोमि तपंयामि । एवमग्नीषोमीयमन्त्रयजनं यथा
त्रियन् इति भावः ॥१८॥

दृष्टिरेव रविदोषितदशा शोषंरुञ्जशशिनं प्रविशन्ती ॥

शीतलामृतमयी भूत्वा ते तव मोदकला मनी द्रवति सवति ॥१९॥

दृष्टिरिति- दृष्टिरेव योगदृष्टिरेव उषा चण्डा रविदोषिति. रवः
मूर्धस्य दोषिति कान्तिः, शोषंरुञ्जशशिनं महत्कारकमलक्षं चन्द्रं प्रविशन्ती
शीतलामृतमयी भूत्वा ते तव मोदकला मनी द्रवति सवति । अयं
भावः । न स्वयंप्रकाशश्चन्द्रः, उषा मूर्धेति. एवं चन्द्रविष्यं प्रति-
फलना शीतला चन्द्रिका भवतीति दैववित्तिज्ञानः । अत्र देव्येव प्रथम
योगिनो योगदृष्टि महत्कारकं प्रविश्य ततोऽमृतमयीम् आनन्ददहरीमादरानि
इति भावः ॥१९॥

मूर्धनि द्रवति योगयुतानां चक्षुषि ज्वलति शङ्करभामे ॥
तिष्ठति स्थिरपदा कुलकुण्डे बाह्यतः स्वलति नैव कदाऽपि ॥२०॥

मूर्धनीति- शङ्करभामे शिवप्रिये ! अम्ब ! योगेन युतानां योगयुतानां नित्ययोगिना मूर्धनि धिरसि द्रवति तत्र तत्रस्थसोमात्मकत्वात्, चक्षुषि तेषां दृष्टौ ज्वलति दीप्यति तत्रैव वस्तुतो द्रष्टृत्वात्, कुलकुण्डे मूलाधारे स्थिरपदा स्थिरम् अचञ्चलं पदं म्यानं यस्याः सा मती तिष्ठति स्थिताऽसि । बाह्यतः उक्तेभ्यः स्थानेभ्यः वहिः कदाऽपि नैव स्वलति च्युताऽसि । योगयुतानां शिरोऽधिकुलकुण्डेषु स्थिरस्थितिका त्वं तेभ्यो न कदाऽपि च्यवसीत्यर्थः ॥२०॥

सा यदि द्रवति मोदकला स्यात् सा यदि ज्वलति चित्कलिका स्यात् ॥
सा परा स्थिरपदा यदि तिष्ठ- त्यक्षरा भवति काश्चन सत्ता ॥२१॥

मेति- सा देवी द्रवति सोमो भूत्वा स्रवति यदि, मोदकला स्यात् आनन्दकला भवेत् । सा ज्वलति यदि दीप्ता यदि, चिदेव कलिका चित्कलिका स्यात् चिन्मयी भवेत् । परा सा ईश्वरी स्थिरपदा निश्चल- म्याना तिष्ठति यदि, अक्षरा अक्षरसत्ता भवति । एकैव सोमात्मिका आनन्दमयी, तेजोरूपिणी चिन्मयी, अक्षरस्वरूपा सती इत्येकस्याः स्थान-त्रियाभेदेन त्रिनोक्तार्थं वस्तुतः सा सर्वं भवति चिदानन्दमयीति भावः ॥२१॥

पश्यता नयनमण्डलवृत्तिं गृह्यते त्वमचलापिपकन्ये ॥
जानता दशगतारविलासं स्पृश्यते विदितमम्ब रहस्यम् ॥२२॥

पश्यनेति- अचलापिपकन्ये पार्वति ! नयनमण्डलवृत्तिं नयने नेत्रे मण्डले मण्डलाकारे मयूरव्यथकादिवत्समासः नयनमण्डले तयो वृत्तिं व्यापारं दशं- त्रियाम् इत्यर्थः, पश्यता योगिना त्वं गृह्यते लब्धमे दृष्टेः द्रष्टृयोगिनस्त्व- ह्यतिरिक्त्यर्थः । दशगतारविलासं मह्यारस्य विलसितं रसवर्षशात्मकं जातया अवच्छिन्नमानेन योगिना त्वं स्पृश्यते तस्य स्पर्शविषयभूताऽतीत्यर्थः । अम्ब, रहस्यं विदितम् । द्रष्टृयुगाभ्यां स्वा चिन्मयी माभाक्चरते, मह्या- रायुताशनेन आनन्दमयी स्वामुपलभते, दशं रहस्यं ज्ञानम् ॥२२॥

व्याप्तशक्त्यमुबलेन लसन्ती भानुबिम्बनयनेन तपन्ती ॥
चन्द्रबिम्बमनसा विहरन्ती सा पुनर्जयति मूर्ध्नि वसन्ती ॥२३॥

व्याप्तेति— व्याप्तशक्त्यमुबलेन व्याप्ता, कर्त्तरि क्तः, बिम्बी शक्तिरेव अमुबल प्राणबल तेन लसन्ती प्रीडन्ती सर्वत्र व्याप्रियमाणा सर्व व्यापारयन्ती चेत्यर्थः, भानुबिम्बनयनेन भानुबिम्बमेव तपनं चक्षुस्तेन तपन्ती तपः कुर्वन्ती, चन्द्रबिम्बमनसा चन्द्रबिम्बमेव मन तेन विहरन्ती विचरन्ती, सा देवी पुनः देहे मूर्ध्नि मह्यग्रे वगन्ती जयति । ब्रह्माण्डे व्यापकशक्तिरेव तस्याः प्राणः, सूर्य एव चक्षुः, चन्द्र एव मन 'चन्द्रमा मनसो जात. वक्षो. सूर्यो अजायत' इति सूर्यस्य चक्षुरात्मकत्व चन्द्रस्य मानसत्वं च श्रूयते । अत्र शिवभक्तम् एवम् आह 'मौर मण्डलमुज्ज्वलं तव तपः श्वासश्चरन्मास्तः' इति । आदित्यस्य तपस्त्वं चक्षुस्त्वं च श्रुतिप्रतिपादितम् । एव ब्रह्माण्डगरीरा भगवती पिण्डाण्डे सहस्रारे विलसतीति भावः ॥२३॥

स्वागतं सकललोकनुताय स्वागतं भुवनराजमहिष्ये ॥
स्वागतं मयि भूयं सदयाय स्वागतं दत्तातारमिताय ॥२४॥

स्वागतमिति— सकललोकनुताय ममरत्नजगद्भन्दिताय देव्यै स्वागतम् । आगच्छतु महादेवीति प्रीतिगौरववननम् । भुवनराजमहिष्यै सर्वेश्वरहृदयेस्वर्यै स्वागतम् । मयि भवने भूयम् अत्यन्तं सदयाय सकरुणायै, ईदृशीयोंगा-नुभूतीरनुगृह्य स्वा कृपा प्रदधितवत्यै स्वागतम् । दत्तातारं मह्यारम् इनायै प्राप्तायै स्वागतम् । या सर्वलोकमंस्तुता सर्वेश्वरनायिका मैव मयि सकरुणा मम मह्यग्रे सविलासदात्री विजयने इति भावः । कवी योगिनि तस्याः शासनप्रतिष्ठायै स्वागतोक्तिरियं स्तवकोपमहाशयवरे दत्ता ॥२४॥

सत्कविक्षितिभुजो ललिताभिः स्वागताभिरनघाभिरिमाभिः ॥
स्वागतं भगितमस्तु भवार्ण्यं खेलनाय गिर एतदिताय ॥२५॥

मत्कवीति— मत्कविक्षितिभुज. मताम् अभ्यहिताना ववीना क्षितिभुजः राज. पूजनीयवक्षीकराजस्य 'मय्यं मायां विद्यमाने प्रगप्तेज्ज्महिने च सत'

इत्यमरः । अनघाभिः अविद्यमानदोषाभिः लक्षणसम्पन्नाभिः ललिताभिः
 कोमलपदाभिः, पक्षे कोमलगात्रीभिः, इमाभिः, स्वागताभिः मुखेनानामासेन
 आगताभिः प्रवृत्ताभिः स्वागतावृत्तरचिताभिः स्त्रीलिङ्गसामर्थ्यादङ्गनाभिः,
 एतन् मम गिरः सहचारं खेलनाय विलम्बनाय इतार्यं प्राप्तार्यं भवान्यै भव-
 महिष्यै पार्षत्यै स्वागतं मुखागमनविजयप्रार्थनं भणितम् उक्तमस्तु भवतु ।
 प्रवृत्तार्यैरैः पदैः सूच्यार्यस्य स्तवकवृत्तस्य सूचनात् इनेयोत्यापितो मुग्ध-
 लङ्कारः ॥२५॥

पञ्चदशः स्तवः सध्याभ्यः समाप्तः ॥

षोडशः स्तवकः

अथ षोडशः कुमारललितास्तवकः प्रारम्भने । योगानुभवानुरूपा स्तुतिः
पूर्वस्तवकवत् प्रवर्तते ॥

महोविहतमोहं महेशमहिलायाः ॥
स्मितं वितनुताग्ने गृहेषु महमप्रथम् ॥१॥

मह इति— महसा तेजसा विहनोऽपहतो मोहोऽस्रदोषो यस्य तत् महेश-
महिलायाः महेश्वर्याः स्मितं मन्दहमितं गृहेषु आवामम्यलेषु अग्रथं प्रशस्तं मह-
मूत्सवं 'क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्भवः' इत्यमरः, वितनुतान् विस्तृणोतु
विस्तीर्णं विदधात्विति यावत् । गृहेष्विति बहुवचनात्, अहं यत्र यत्र वसामि
तत्र तत्र मोहापहमहेश्वरीमन्दहसितकार्पो महोत्सवो भवत्विति भावः । मयि
महेश्वरीमन्दस्मितविलासेन दूरीकृतमोहो महोत्सवो मया म्थीयमानेषु स्थलेषु
प्रचलत्विति गम्यते ॥१॥

इयद्बहुलगोलं जगल्लघु दधाना ॥
पितामहमुखरं- प्यस्रिष्ठविधाना ॥२॥

इयदिनि— इयन् एवम् अतिबृहत् इति विनालदृष्ट्या हस्तनिर्देशेन इय-
दित्याह, बहुलगोलं बहुला गोलाः यस्मिन् तत् जगत्, नक्षत्रात्मना खे भाम-
माना. अमङ्गल्येयाः भुवनगोलाः यस्मिन् वर्तन्ते तदिदं जगत् विश्वं लघु
श्रेणेण विना मुखरं इवाना विभ्रती पितामहमुखरपि ब्रह्माविभिरपि अम-
ण्डितविधाना अमण्डितम् अप्रतिघ्नं विद्यानं कार्यविशियंभ्याः सा, तनोत्विति
उत्तरेण मन्त्रन्वः ॥२॥

अदुष्टचरितेभ्यः शुभान्यभिदधाना ॥
कुलानि मलिनानां हतानि विदधाना ॥३॥

अदुष्टेनि— अदुष्टचरितेभ्यः अदुष्टानि अदोषदूषिणानि चरितानि
शीलान्याचरणानि येषां तेभ्यः निष्ठाचारेभ्य इति यावत्, शुभानि

मङ्गलानि अभिदधाना भणन्ती, शुभोक्तिर्देव्याः शुभाधानान्नाति-
रिच्यते । मलिनाना पापाना दुष्टाना कुलानि हृतानि प्रणष्टानि विदधाना
कुर्वाणा ॥३॥

दुकूलमरुणांशु- प्रभं परिदधाना ॥

हरस्य रजताद्रि- क्षितीशितुरधीना ॥४॥

दुकूलमिति- अरुणाशुप्रभ बालाकाशुसन्निभं प्रातस्मन्ध्यारागरञ्जितं
दुकूलं वनन परिदधाना वसाना, रजताद्रिक्षितीशितु. कैलासराजस्य हरस्य
अधीना आयत्ता । शुभ्रविग्रहस्य हरस्य रजतगिरीशस्य रागजन्मने प्रभवति
अरणवसनम् । रजतारुणपदप्रयोग औचित्यप्रकर्षकः ॥४॥

मुनीन्द्रकृततन्त्र- प्रसिद्धबहुदाना ॥

उमा बलमलं न- स्तनोत्वतुलमाना ॥५॥

मुनीन्द्रेति- मुनीन्द्रकृततन्त्रप्रसिद्धबहुदाना, मुनीन्द्रे आगमिकं. ऋषि-
श्रेष्ठं कृतेषु तन्त्रेषु तन्त्रशास्त्रेषु प्रसिद्ध बहू अभिन दान यस्या. सा । अभी-
ष्टबहुदायिनी भगवतीति तन्त्रग्रन्थेषु प्रसिद्धम् । नन्दम् अविनयमिति द्योतयितु
मुनीन्द्रकृतमित्युक्तम् । अतुलमाना असमानपरिमाणा ह्यत्तापरिच्छेदरहिता
अप्रमेयेति यावन्, एवम्भूता भगवत्युमा नः अम्माकम् अल पर्याप्त बल वीर्यं
स्तनोषु करोत्विति भावः ॥५॥

निरस्तविषयां यद् दधाति मतिकीलाम् ॥

समस्तजगदीशे धृतिरूपाव मतेयम् ॥६॥

निर्गन्नेति- समस्तजगदीशे गबल्लोकेदवरि ! निरस्तविषया निरस्ताः
निराहता विषया. रूपाश्च. दया ना मतिकीला कीला उवालेव मति बुद्धि
मतिवीर्या बुद्धिज्वाल ता दधाति धाम्यने पुरय इत्यध्याहार्यमिति यत्, इम
तव धृतिमंता, निर्विषया धृतिरूपाया धार्यमाणा धृतिगन्धवाच्येति भाव ।
निर्विषयबुद्धिधारणैव देवीधारणेति तात्पर्यम् ॥६॥

श्रुता प्रवणचित्तं स्मृता नरमपावम् ॥
धृता हृदि विद्यत्से गतस्वपरभावम् ॥७॥

श्रुतेति— श्रुता सती नरं प्रवणचित्तं प्रवणं प्रह्व चित्तं चैतो यस्य तं विद्यत्से, यस्त्वां श्रुणोति तस्य चित्तं त्वयि प्रह्वं विधीयत इत्यर्थः । स्मृता सती नरम् अपापं विद्यत्से, यं स्मरति त्वा तमपाप्मानं करोषि । हृदि हृदये धृता ध्यानेन गृहीता सती नर गतस्वपरभाव गतः विगतः स्वश्च आत्मा च परश्च आत्मंतरश्च स्व-परी नयोर्भायि । यस्मात्तं विद्यत्से, यस्य हृदये स्थितिपद गताऽसि तस्य आत्मेनरभेदबुद्धिम् अपहसि इत्यर्थः ॥७॥

अहंमतितटिन्याः सतामवनि मूलम् ॥
त्वमेव किल सेयं महर्षिरमणोक्तिः ॥८॥

अहमिति— सता सज्जनानाम् अवनि पालनि, अहंमतितटिन्याः अहमतिरेष तटिनी लवन्ती तस्याः । मूलम् उत्पत्तिस्थानं त्वमेवासि किल इति ऐतिह्ये । सा प्रसिद्धा इय महर्षिरमणोक्तिः । महर्षेः मम गुरोः रमणस्य उक्तिः । अहमिति स्मरणस्य मूल चित्स्वरूपमिति प्रसिद्धो महर्षेरुपदेशः । तटिन्याः प्रायेणाचल एव उत्पत्तिस्थानम् । तटिनीशब्दमाभ्यर्च्यन् अहङ्कारमूलस्याचलत्वमाक्षिप्यते ॥८॥

अहंमतिलताया- स्त्वयीशवधु कन्दे ॥
स्थितोऽग्न्य भुवनस्य प्रविन्दति रहस्यम् ॥९॥

अहमिति— ईशवधु ईशवरकान्ते । अहंमतिलतायाः अहमिति मतिर्धीः अहंणीः सेव लता बल्ली तस्याः कन्दे मूले त्वयि चिद्रूपिण्या स्थितो योषी भुवनस्य विश्वस्य रहस्यं प्रविन्दति प्राप्नोति । अहंघियो मूल जन्मस्थानं चित्स्वरूप त्वमेवासि, तत्र म्यितस्य भुवनस्य वास्तव तत्त्व विदित भवनीत्ययमर्थः अहंघी-लतायोः अम्बा-कन्दयोग्य ताद्रूप्यरूपेण कथितः ॥९॥

यदेतदखिलाम्ब प्रसिद्धमिव दृश्यम् ॥

तवैव किल जालं गतो भणति मूलम् ॥१०॥

यदेतदिति— अखिलाम्ब, सकलजननि ! यत् यस्मात् एतत् प्रसिद्धमिव निःसन्देह निश्चितमिव स्थितं दृश्यं जगत् तवैव जालं विधेयविशेषणं जाल-विद्या मायेत्यर्थः, मूल गतः अहम्मतिमूलं प्राप्तः योगी भणति, तस्माद् भुवन-स्य रहस्यं प्रविन्दतीति पूर्वेण अन्वयः । मूलस्वरूप प्राप्य स्थितः दृश्यं सर्वं निश्चितसत्यमिव भासमानमपि केवल भायिकं जालमिति पश्यति । तस्मात्तथा भणति ॥१०॥

प्रपश्यसि पराची जगद्विविधभेदम् ॥

स्वतः किमपि नान्य- एततीचि पुरतस्ते ॥११॥

प्रपश्यसीति— पराची पराचीना वहिर्मुखी सती जगत् विश्वं विविधभेदं विविधो नानाप्रकारः भेदो विधेयः यस्य तत् प्रपश्यसि । भोः प्रतीचि अन्तर्मुखि अम्ब ! ते तव पुरतः पुरस्तात् स्वतोऽप्यत् आत्मन इतरत् किमपि न, नास्ति । त्वं परादृष्टिः सती नानाभेद पश्यसि । अत एव जगतः स्थितिः, प्रतीच्या अन्तर्दृष्टेः त्वमेव सर्वं भवसि त्वतोऽप्यत्किमपि नास्तीति भावः ॥११॥

स्तुता भवसि दशवत् स्मृता च भजने त्वम् ॥

धृता भवसि योगे तता भवसि बोधे ॥१२॥

स्तुतेनि— त्वं भजने स्तुता स्तोत्रभिः भजकैः विनुता भवसि, दशवत् स्मृता ध्यात्रभिः ध्याता च भवसि योगे धृता योगिभिर्भूता भवसि, बोधे ज्ञाने तता ध्यात्रा भवसि । स्तुति-स्मृत्यादीना फलमाहोत्तरश्लोकेन ॥१२॥

स्तुता दिशति कामं स्मृता हरसि पापम् ॥

धृताऽप्यधिष्ठात्यं तता भवसि मुक्त्यं ॥१३॥

स्तुतेनि— स्तुता सती कामम् अभीष्टं दिशति ददाति, स्मृता ध्याता सती पापं हरति ध्याताः पवित्रयामि, धृता योगेन धृता सती अधिष्ठात्यं ब्रह्म-

शक्तयं असि प्रभवसि सम्भूदा शक्तिमादधाभीत्यर्थं । तता व्याप्ता ज्ञानसिद्धेः
व्याप्तिमती सती मुक्त्यै मीशाय अमि प्रभवसि । अभीष्टद स्तोत्र, पापघ्नं
घ्यानं, शक्तिप्रदो योगः, मुक्तिप्रद ज्ञानमिति फलितायं ॥१३॥

विशुध्यति यताग्नी प्रमाद्यति न शुद्धः ॥
प्रमादरहितस्य स्फुटे लसति कञ्जे ॥१४॥

विशुध्यतीनि- यताग्नी नियताग्नौ आहारनियमवान् विशुध्यति विशुद्धो
भवति । शुद्धः तथा विशुद्धः न प्रमाद्यति न प्रमत्तो भवति अस्त-
लितशीलो भवतीत्यर्थः । तथा प्रमादरहितस्य अप्रमत्तस्य स्फुटे विकसिते
कञ्जे कमले प्रकृते सहस्रारे लसति श्रीडमि ॥

नियताग्नान् विशुद्धिः विशुद्धेरप्रमादोऽप्रमादात् देवीकृतकञ्जलसनमिति
गृहीतमुक्तरौत्या अयंश्रेणोः वर्णनादेकावलिर्लङ्कारः । 'गृहीतमुक्तरौत्या-
श्रेणिकेकावलिर्मता' इति तल्लक्षणात् ॥१४॥

स्फुटं यदि सरोजं नदीव पटु नाटयम् ॥
करोषि मतबुद्धे- जंगजननि शीर्षे ॥१५॥

स्फुटमिति- जगज्जननि लोकमातः ! सरोज मह्यार कमल स्फुट
विकसित भवति यदि, यतबुद्धे. यता नियता बुद्धिः यग्य तस्य वशिनमनस
इत्यर्थः, शीर्षे शिरसि नदी इव रङ्गस्थले नाटयकारिणीव नाटय पटु निपुण
करोषि, नटमि विलसतीति यावत् ॥१५॥

शिरोगतमिदं नः प्रफुल्लमपि पद्यम् ॥
अनल्पमकरन्दं त्वमस्य भव भुङ्क्षी ॥१६॥

शिर इति- अयि अम्ब ! नः अस्माकं शिरोगतं मस्तकस्थम् इदं प्रफुल्लं
सम्पत्त्विवमिन् पद्यं कमलम् अनल्पमकरन्दम् अनल्पं बहलः मकरन्दः पुष्परसः
पस्य तन् अमितमध्वनि यावत्, भवतीति नोप । त्वं भुङ्क्षी मयुवरी
भव, त्वं तत्र लसन्ती पानी भवेति प्रार्थयते ॥१६॥

सरोजमतुदन्ती विवाम्ब मकरन्दम् ॥
महामधुकरि त्वं भजेमंदममन्दम् ॥१७॥

सरोजमिति— अम्ब । सरोज सहस्रार कमलम् अतुदन्ती अपीडयन्ती मकरन्द पिव, कमलाद्रसादानकाले कोमल कमल लुलित मा भूत्; यया कमलं पीडित न भवति तथा रम ग्रहीतु जानामि । अत एव महामधुकरि निपुण-
तमभृङ्ग इति सम्बोधनं, सर्व बहुल मधु पानु शक्नोपीति च द्योतयितुम् इदं सम्बोधनम् । त्वम् अमन्दम् अधिक गद बोधविशेष भजे प्राप्नुहि । योगा-
नुभवविशेषाणां प्रादुर्भावदशामु योगिनः शारीरकव्यथाः स्युः । अत एव कोमल कुमुम मा पीडयतामिति रूपकेणानुप्राणितं वस्तु ॥१७॥

अमङ्गलमितः प्राङ्- मयेशवधु भुक्तम् ॥
इतः परममेये सुखान्यनुभव त्वम् ॥१८॥

अमङ्गलमिति— ईशवधु ईश्वरयोपे, अमेये मानातीते ! इतः प्राक् इतः पूर्वं मया अमङ्गलम् अशुभ दुःखमिति यावत् भुक्तम् अनुभूतं, इतः परं त्वं मुत्त्वानि अनुभव दुःखानि सर्वाणि मया अनुभूतानि, मुत्त्वानि त्वम् अनुभव । तव मुत्त्वानि मया दुःखमनुभूतम् । त्वं तु मोदमयी मोदयैवासि इति भावः । बोधात्प्राक् सर्वं वष्ट भोत्रा अवुद्धेनानुभूयते । बोधात्परं मुत्त्वे प्राप्ते अबुद्धस्य भावत्वमेव नश्यति, तदा भोत्रा देशेवेति भावः । 'मयि' इति 'मया' म्याने पाठभेदे भवति । मयि त्वया अम्बया इतः प्राक् अमङ्गल भुक्तं, इतः परं मुत्त्वान्यनुभव । सर्वथा त्वमेव भोत्रा भवतीत्यर्थः । मद्दुःखं सर्वं त्वमेवान्वगतं इति भावः ॥१८॥

अहृदृतिवशात्मे विवीश्वरि पुराभूत् ॥
तवाभवदिदानीं ममास्ति न विमृत्वम् ॥१९॥

अहृदृतिवशादिति— ईश्वरि ! पुरा ईदृशबोधात्पूर्वम् अहृदृतिवशात् मर-
द्वारापीन्याद्वेनो मे विन् मम चितिः अभूत् । वस्तुतस्तु त्वं विन्, मम चिति

तावकी एव, अहङ्कारान्मदीया साऽभूत् । इदानीं सा तव चित् अभवत् । तन्मात
मम विभुत्वं चित्प्रभुत्व नास्ति, मम चित्. प्रभुत्व त्वरीयमेवेति भावः ॥१९॥

यदाऽभवदियं मे तदाऽन्वभवदातिम् ॥
तवैश्वरि भवन्ती भुनक्तु शमिदानीम् ॥२०॥

यदेति- इयं चित् यदा मे मम अभवत् अहङ्कारवशात्तदीयाऽभव-
दित्यर्थः, तदा आति व्ययामन्वभवत् अनुभूतवती । इदानीं सम्प्रति, मो-
ईश्वरि ! तव भवन्ती त्वदीया सतीत्यर्थः, तं मुखं भुनक्तु अनुभवतु । मम-
त्वे दुःखं निर्ममत्वे तु परं मुखम् इति सर्वसिद्धान्तमारः प्रसिद्धः ॥२०॥

करोत्वियमहन्ता विवादमनुनाऽपि ॥
तयाऽपि पुरतस्ते महेश्वरि विवीर्या ॥२१॥

करोत्विति- महेश्वरि ! इयम् अहन्ता अयमहन्भावः अनुनाऽपि यद्यपि
इदानीं विवादं विविधं वादं व्यवहारं करोतु 'विवादो व्यवहारः स्यात्' इत्य-
मरः । तयाऽपि ते तव पुरतः पुरस्तान् विवीर्या विगतवीर्या निस्तत्वा भव-
तीति शेषः । कवेयमहन्ता भव च त्वम् ? ॥२१॥

इयं च तव बुद्धे- यंतो भवति वृत्तिः ॥
इमामपि कुरु स्वां क्षमावति विरोधा ॥२२॥

इयमिति- इयं बुद्धेः वृत्तिः धीवृत्तिश्च यतः यस्मान् हेतोः तव भवति
त्वदीया भवति, ततः इमामपि वृत्ति विरोधा रोपहीना भान्ता सती, क्षमा-
वति क्षान्तिमति देवि ! म्वा म्बीयां कुरु स्वीकुरु । इयं धीवृत्तिस्त्वदीया
तदीशित्री त्वमेव, तस्मान् तामपि अङ्गीकुरु इति भावः ॥२२॥

मुधाब्धिरिह-भात- स्तरङ्गगतमाली ॥
चिदग्रपुरमग्र प्रभापदमदभ्रम् ॥२३॥

मुधाब्धिरिति- मातः ! इह शरीरे मुधाब्धिः अमृतमागरः तरङ्गाणा-
मूर्त्तीणा शनाना शनसद्दृषाकाना माला पद्मिनिरस्यास्तीति तरङ्गगतमाली

बहुलवीचिरस्नीत्यर्थः । अनेन सहस्रारविलमितमुक्तं तन्त्रशास्त्रेषु सहस्रार-
म्यैव मुधासिन्धुरिति वर्ण्यमानत्वात् । अत्र शरीरे अदन्मनस्य प्रभापद
प्रभाना रुचां पदं स्यात् सर्वनेजोमूलस्थानमित्यर्थः । चिदभ्रपुरं चिदाकाश-
पुर ब्रह्मपुर दहरमिति श्रुतिप्रसिद्धं भवतीत्यर्थः । अनेन मूर्धमण्डलतया शास्त्रेषु
उपदिष्टं हृदयमुक्तम् । आहाराय अमृताब्धेरमृतं भवति, निवासाय दहर-
आकाशो भवति । तस्मान् विजयम्ब देवि ॥२३॥

कुरु त्वमिदमेकं निजालयशतेषु ॥
मवित्रि विहरास्मिन् ययेष्टमयि देहे ॥२४॥

कुर्विति— अयि मवित्रि जननि । निजेषु स्वीयेषु आलयाना वास-
गृहाणा शतेषु इद मम देहम् एक कुरु, त्वद्वासविलामस्थानेष्विद परिगण्यता-
मित्यर्थः । अस्मिन् देहे अधिकरणे मयि देहभूते, देहात्मनि ययेष्टम् इष्ट-
मनतिश्रम्य स्वच्छन्देन विहर विहार कुरु विलसतु भवतीति यावत् ॥२४॥

कुमारललितानां कृतिर्गणपतीया ॥
करोतु मुदमेया कपदिदयितायाः ॥२५॥

कुमारेति— गणपतेरिय गणपतीया कुमारललितानावृत्तरचिताना कुमार-
ललिताना कृतिः एषा स्तुतिरूपा कविता कपदिदयितायाः परमेस्वरप्रियाया
मुद प्रीतिं करोतु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्देवामिनो धामिष्ठम्य नरसिंहमूर्तोः गण-
पतिभूतेः कृताकुमामह्ये पौंडरा स्तवकः समाप्तः ।

गमाप्तं च चतुर्थं शतकम् ।

प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

सप्तदशः स्तवकः

पापविधूतो निर्मलगङ्गा तापनिरासे चन्द्रमरीचिः ॥
भर्गपुरन्ध्रीहासकला मे भद्रममिधं काऽपि करोतु ॥१॥

पापेति- पापविधूतो पापानाम् अंहसा मालिन्याना च विधूतो अपनोदने निर्मलगङ्गा पावनी स्वर्णदी, तापनिरासे तापस्य अप्मण. दुःखस्य च निरासे निराकरणे चन्द्रमरीचि. शीतला अमृतमयी च चन्द्रकान्ति, एवम्भूता काऽपि भर्गपुरन्ध्रीहासकला भर्गस्य रुद्रस्य पुरन्ध्रघाः महिष्या. हासस्य कला मुपमा अशो वा मे मम अमिध्र शुद्धम् असासगिक भद्र कत्याण करोतु । पापशमने गङ्गा, तापहरणे चन्द्रमरीचिरिति द्विधा हासकलोल्लेखनात् उल्लेखालङ्कार. ॥१॥

शिष्टकुलानां सम्मदयित्री दुष्टजनानां संशमयित्री ॥
कष्टमपारं पादजुषो मे विष्टपराती सा विधुनोतु ॥२॥

शिष्टेति-शिष्टकुलाना सज्जनवशाना सम्मदयित्री आनन्दविद्यात्री, दुष्ट-जनाना खलाना संशमयित्री दमयित्री सा विष्टपराती भुवनेश्वरी पादजुषः पादगेविनी मे मम अपारम् अनवधिकं कष्टं दुःख विधुनोतु अपहरतु ॥२॥

नूतनभास्वद्विम्बनिभाद्द्वि शीतलरश्मिद्वेपिमुखाग्जाम् ॥
ख्यातविभूतिं पुष्पशरारेः पूतचरित्रां योषितमोडे ॥३॥

नूतनेति- नूतनभास्वद्विम्बनिभाद्द्वि नूतनो नवो भास्वान् अर्कस्तस्य विम्बानिमो विम्बोपमो अङ्ग्री पादो यस्यास्ता बाल्मूयंभ्रभचरणा, शीतल-रश्मिद्वेपिमुखाग्जा शीतलरश्मेः चन्द्रस्य द्वेपि द्विपत् मुखम् अक्षमिव यस्याम्ना चन्द्रत्रिन्वरमुग्गारविन्द्रा, म्यातविभूति म्याता विधुना विभूतिरैश्वर्यं यस्याम्ना पूतचरित्रां पावनकथा पुष्पशरारे. पुष्पवाणरिणो- निवस्य योषित स्त्रिय पावनीम् ईडे स्तौमि ॥३॥

उज्ज्वलतारे व्योम्नि लसन्ती सारसवन्धौ भाति तपन्ती ॥
शीतलभासा चिन्तनकर्त्री पातु कुलं मे विष्टपभर्त्री ॥४॥

उज्ज्वलेति— उज्ज्वलतारे उज्ज्वलाः भास्वरास्ताराः नक्षत्राणि यस्मि-
स्तस्मिन् व्योम्नि आकाशे लसन्ती व्रीडन्ती, भाति भासमाने सारसवन्धौ
कमलगुहृदि मास्करे तपन्ती तप आलोचने इति घातोनिष्पन्नत्वादालोच-
यन्तीत्युपपन्नं सूर्यस्य चक्षुस्त्वात्तपस्त्वाच्च । शीतलभासा चन्द्रेण सावनेन
चिन्तनकर्त्री चिन्तयन्तीत्यर्थं, चन्द्रममो मनस्त्वधुते । विष्टपभर्त्री लोक-
घात्री मे मम कुलं पातु रक्षतु ॥४॥

प्राणमनोवाग्ब्यस्तविभूति- लोकविधातुः काचन भूतिः ॥
पुष्करपृथ्वीपावकरूपा शुष्कमघं नः सा विदधातु ॥५॥

प्राणेति— प्राणमनोवाग्ब्यस्तविभूति प्राण-मनो-वाग्भिः व्यस्ता विभक्त्वा
विभूतिरैश्वर्यं यस्या ना लोकविधातुः सर्वलोकत्रष्टुरीश्वरस्य काचन भूति-
रैश्वर्यं पुष्कर-पृथ्वी-पावकरूपा पुष्करम् आपः, पृथ्वी भूमिरन्नमिति यावत्,
पावनोऽग्निश्च पुष्करपृथ्वीपावका तेषा रूपाणि यस्याः सा अबध्नतेजोरूपा
'कवन्धमुदक पायः पुष्करं सर्वतोमुखम्' इत्यमरः, न. अस्माकम् अघं पाप
शुष्कं नीरमं निम्मारं विदधातु । अबध्नतेजसाम् अणिष्टाशाः इह क्रमसः
प्राणमनोवाग्घातवः विभूतित्वेनोक्ताः, इदं च पूर्वं व्याख्यातम् । अनेन प्राण-
मनोवावृत्तम् अघ ध्वंसयितु प्रभ्वी पुष्करादिरूपेणावस्थिता देवी प्रायिता
भवति ॥५॥

दृष्टफलानामम्ब समृद्धयं कष्टफलानां तत्क्षणपूर्व्यं ॥
वेष्टितलेशोद्दोषितशक्तिं वेष्टितभर्त्रि त्वामहमीडे ॥६॥

दृष्टेति— विष्टपभर्त्रि ! शोकराणि अम्ब, दृष्टफलानां अभीष्टितमुत्त-
मफलानां समृद्धयं पूर्वांगण्यदे, कष्टफलानां दुःशानुभवानां तत्क्षणपूर्व्यं सर्वो-
नाशाय वेष्टितलेशोद्दोषितशक्तिं वेष्टितलेशेन ईश्वरवदनविद्येनेन उद्दीपिता
उत्प्रेत्रिता शक्तिर्यस्यात्ता म्याम् ईडे म्योमि ॥६॥

भूमिरुहाप्रस्थापितभाण्डाद् यो मधु पायं पायमजलम् ॥

विस्मृतविश्वो नन्दति मात- स्तत्र किल त्वं धाम दधासि ॥७॥

भूमीति— मात. ! यः भूमिरुहाप्रस्थापितभाण्डात् भूमिरुहस्य वृक्षस्य अग्रे उच्चैरस्थाने स्थापिताग्निहिताद्भाण्डात् पात्रात् मधु मक्कर पेयम् अजस्रं सततं पाय पाय पीत्वा पीत्वा विस्मृतविश्व. सन् विस्मृतं विश्वं जगत् धेन सः नन्दति भोदते तत्र तस्मिन् त्व धाम स्थान दधासि विभक्ति, किल सम्प्रदाये । अत्र शरीरमेव वृक्षः तस्याग्र शिरः तत्र सहस्रारं भाण्ड तत्र मधु सोमरसो-
ष्मृत तस्य पानेन ब्रह्मानन्दजः भद्रः तेन विश्वविस्मरणम् । नारिकेलताला-
दिवृक्षाये मृद्भाण्डं स्थापयित्वा मद्यमाददते लोके । अधिक तत्पानेन मत्तो भूत्वा जगद्विस्मरति । अत्र विषयस्य देहसहस्रारादे. स्वशब्देनोल्लेखन विना विषयवाचकेनैव भूमिरुहाप्रादिना ग्रहणात् विषयनिर्गण भवति । अनेन शरीरादेविषयस्य भूमिरुहादिविषयिरूपतया आहार्यनिश्चयात् विषयनिर्गण-
पूर्वकमध्यवसानमाहुः । तस्मात् रूपकातिशयोक्तिरलङ्कार 'रूपकातिशयोक्ति-
स्याग्निगीर्याध्यवसानत.' इति तल्लक्षणात् ॥७॥

कोऽपि सहस्रैरेष मुखानां शेष इतीडधः पद्मगराजः ॥

उद्गिरतीर्षं यद्ददनेभ्यो देवि तनो मे तद्वत् पासि ॥८॥

कोऽपीति— कोऽपि अयमीदृगिति निर्देष्टुम् अशक्यः, मुखानां सहस्रं. सहस्र-
चदतः आदिशेष इति ईडध स्तुत्यं पद्मगराजो नागेन्द्र, एकेन मुखेन वक्तु-
मशक्यमस्य वीर्यम् । अत एव सहस्रैर्वदनानामोडध इत्युक्तम् । यत् यस्मात्,
इदम् अर्थाद्विष मे मम तनो वपुषि उद्गिरति तत् तस्मात् पासि रक्षसि, वत् हा
कष्टम् ! अयं भावः । महायोगे वेद्यनुगृहीते प्रचलति, कस्यादिचत् सिद्धेः पूर्वम्
अमृतमयनसमये अमृतात्प्राक् गरलम् इव निस्सृत्य देहमावृणोति, तत्र दुर्भरस्ताप
विषज इव भवति । इम स्वानुभवम् अत्र प्रस्तौति योगनिष्ठः कविः ॥८॥

साकममेये देवि भवत्या पातुमहन्ता यावदुदास्या ॥

तावदियं तां मूर्च्छयतीशे पद्मगराजोद्गारजघारा ॥९॥

गाकमिति— अमेये भानार्त्ताने देवि ! भवत्या साकं त्वया सहेत्यर्थः,
पातुम् उद्गीर्णं गरल भोक्तुमित्यर्थः, यावत् अहन्ता अहम्भावः उदास्या ऊर्ध्व-

मासितु योग्या औदासीन्येन स्येया भवतीत्यर्थः, तावन्, देवि, इयं पद्मगराजो-
द्गारजधारा पद्मगराजस्य शेषस्य उद्गारजधारा विपधारा ताम् अहन्ताम्
अहम्भाव मूढ्यनि मोहयति । त्वया अमृतवाहिन्या मह अमृतान् प्राक्
निस्सरद्विषं भोक्तु यावत्कालम् अहन्ता औदासीन्येन भवेत् तावत्कालम् इयं
विपधारा ता मूर्च्छिता करोति । किं करवाणि? अस्या दशायाम् अनुभूतान्
क्लेशान् पुनराह ॥९॥

शाम्यति चिन्ताजीवितमस्या- मिन्द्रियसत्ताऽप्यस्तमुपैति ॥
याति निरुद्धा हा गलदेशे संशयमेया मातरहन्ता ॥१०॥

शाम्यतीति- मातः जननि । अस्यां विपधारायां चिन्ताजीवित चिन्तायाः
जीवितं शाम्यति शान्तं भवति, चिन्तनं मृतप्रायं भवतीत्यर्थः । इन्द्रियसत्ता
चक्षुरादीन्द्रियाणां सत्ता वर्तनम् अस्तमुपैति नासं गच्छति, एषा अहन्ता गल-
देशे कण्ठप्रदेशे निरुद्धा स्नाम्भिता सती संशयं याति, किमिदं योगे वर्तमानस्य
शक्तिविलासवतो मम मृत्युरापतित इति सन्दिग्धे ॥१०॥

गौरि महेशप्राणसखीमां पाहि विपत्रां मातरहन्ताम् ॥
सा यदि जीवेदीश्वरि तुभ्यं दासजनस्तामर्पयतेऽप्यम् ॥११॥

गौरीनि- गौरि महेशप्राणसखि, ईश्वरस्य जीवितसखि मातः ! विपत्रा
नष्टाम् ईदृशीम् आपद प्राप्य नश्यन्तीनित्यर्थः, इमाम् अहन्ता पाहि रक्ष । ईश्वरि,
सा जीवेद्यदि, दासजनः किङ्करोयं जन तुभ्यं तामहन्ताम् अर्पयते । योग-
साधनविशेषे प्रवृत्ते अवान्तरक्येशोपु ईदृशोपु अहन्ताविलयो न कदाऽपि स्पृह-
णीयः । कुन ? परम्यं देव्यै समर्पणीयस्याहम्भावस्य दुःखेषु पतनात् पुन-
र्दुःखानां वर्धनं मम्भवदचेति तादृशी मा भूत् दशास्या अहन्ताया इत्येवमुक्तम् ।
अनुद्धा चेदहन्ता, सा न कदाऽप्यर्पणमनुमन्यते अर्पणीया च न भवति, अत
आह ॥११॥

त्वत्स्मृतिवीर्याच्छान्तिसमृद्धां मातरहन्तां शुद्धतमां मे ॥
आत्मभुजिष्यां चर्तुमिदानौ शान्तपिपस्ते षोऽस्ति विकल्पः ॥१२॥

त्वदिति- मातः ! शान्तत्रिय मे मम इमाम् अहन्ता त्वत्स्मृतिवीर्यान्
नव स्मृति स्मरणं ध्यानमिति यावन्, तस्य यत्नान् शान्तिसमृद्धां शान्त्या

शमेन समृद्धां सम्पूर्णां अत एव शुद्धतमाम् अत्यन्तशुद्धाम् आत्मभुजिष्याम्
आत्मनो भुजिष्या नियोज्यां 'नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः' इत्यमरः,
कर्तुं विद्वानु ते तव को विकल्पोऽस्मिन्, विनकोऽस्मिन्? कुतः शङ्कसे?
माञ्जु संगाय इत्यर्थः ॥ १२॥

मन्दरधारी नामृतहेतु- वांमुकिरञ्जुर्नामृतहेतुः ॥
मन्वनहेतुस्माञ्मृतहेतुः सर्वबलात्मा शर्वपुरन्धी ॥१३॥

मन्दरेति- मन्दरधारी अमृतमयने मन्दरगिरि धृतवान् कूर्मो हरिः
अमृतहेतुः न, वामुकिरेव रञ्जु मयनवटी 'रञ्जुस्त्रिषु वटी गुणः' इत्यमरः,
सोऽमृतहेतुर्न, मन्वनहेतुः मन्वनस्य विनोडनस्य हेतुः कारण मा सर्वबलात्मा
सर्वस्य बलस्य आत्मा जीवन्ना यदा सर्वं ममस्मिन् बलम् आत्मा शर्वरं धम्या.
सा शर्वपुरन्धी शर्वाणां दुर्गा अमृतहेतुः अमृतलाभकारण भवतीत्यर्थः। यद्य-
पि मन्दरमन्या वामुकिरञ्जुश्च सहकारिणी भवतः, तथापि मन्वनस्य मुख्यं
निमित्तं दुर्गा भगवत्येवेत्यर्थः ॥१३॥

अमृतमन्वनवृत्तान्तस्य गूढं तत्त्वं ज्ञान्यामाह ॥

प्राणिशरीरं मन्दरशोभो मूलमरोत्रं कच्छपराजः ॥
पूर्णमनन्तं क्षीरसमुद्रः पृष्ठगवीणा वामुकिरञ्जुः ॥१४॥

प्राणोनि- प्राणिशरीरं प्राणिनो जन्मितः शरीरं मन्दरशोभः मन्दरगवन्तः,
मूलमरोत्रं मूलाप्यारकमन्त्रं कच्छपराजः कूर्मगट् येन मन्दरो धृतः, पूर्णम् अनन्तम्
आकाशं दक्षराज्यं हृदयं क्षीरसमुद्रः दुग्धाब्धिः, पृष्ठगवीणा वीणास्त्रियदन्तः
वामुकिरञ्जुः ॥१४॥

दक्षिणनाडी निरंशमेना वामगनाडी दानवमेना ॥
दक्षिणविलासो मन्वनदृश्यं शीर्षकपारा वापि सुपोस्ता ॥१५॥

दक्षिणेति- दक्षिणनाडी सुगन्नादा. मध्यगनादया अरमव्यगा विज्ञ-
नाख्या निरंशमेना देवमेना भवति, वामगनाडी इत्यान्या दानवमेना

अमुरसेना भवति, शक्तिविलासः शक्तेविलासः श्रीडा मन्यनकृत्यं मयनकर्म भवति । शीर्षजघारा सहस्रारकमलाग्निस्त्रुता काऽपि मोदधारा सुधा अमृतम् उक्त्वा ॥१५॥

कण्ठनिरुद्धे भूरिविषाग्नी तंजसलिङ्गावासिहरेण ॥
त्वद्दलजातं स्वादुमृतं को देवि निषीय प्रेत इह स्यात् ॥१६॥

कण्ठेति— देवि ! भूरिविषाग्नी अमृतमन्थनसमये प्रथमं विनिर्गते वासुकिमुखात् भूरिणि विषे एव अग्नी तंजसलिङ्गावासिहरेण तेजोमयलिङ्ग-निवासिना रुद्रेण कण्ठनिरुद्धे कण्ठे निरुद्धे प्रतिरुद्धे सति, त्वद्दलजातं तव वीर्यात् उद्भूतं स्वादु मधुरम् अमृतं निषीय नितरां पीत्वा इह को वा प्रेत-स्यात् न कोऽपि शरीरपाते प्रेतलोकं गच्छतीत्यर्थः । अमृतमयने प्रथम-निर्गमं गरलं हरेण कण्ठे निरुद्धं, तथा विषप्रसारम्य प्रतिरोधे विहिते, त्वद्दलादमृतं जातं तस्याना न प्रेत स्यात् इति भावः । तंजसलिङ्गा-वासिहरेणेत्यत्रेदं वक्तव्यम् । षट्चक्रभेदमार्गान्निष्ठायिना समये मूलाधारा-दाज्ञाचक्रावधि अग्नि-सूर्य-शोमात्मकं क्षण्डप्रयं व्यवह्रियते तत्रादौ मूलाधार-स्वाधिष्ठाने अग्निमण्डलमाहू । तदेव तंजस मूलाधारे लिङ्गमिति भाष्यते । तत्रम्यो भगवान् हर एव विषप्रसार कण्ठस्थल एव प्रतिरुद्ध-वानित्यर्थः । इह योगनिष्ठस्याचार्यस्य कवे अरणाचलक्षेत्रे निवसतः अपम् अनुभवोऽभूत् । अरणाचललिङ्गं तंजसलिङ्गं पुराणप्रसिद्धं तत्रावाग्निना हरेण भगवता मम कण्ठ एव निरुद्धा विषमदधारा, अतस्त्वद्दलादमृतं जातम् अपि-यमिति भावः ॥१६॥

येन विभुस्ते माधति शर्वो यत्र शिवे त्वं ऋडसि हृष्टा ॥
गम्भदमूलं तं मदमाद्ये वर्षय पुत्रेऽनुष्णपात्रे ॥१७॥

येनेति— शिवे भगवति ! येन मदेन ते विभुः प्रभुः शर्वः शिवः माधति हृष्यति मोदतेऽर्हति मनुभवतीत्यर्थः, यत्र मदे त्वं हृष्टा मन्नुष्टा मनी श्रीशक्ति विद्यमति, गम्भदमूलम् ज्ञान-दमूलकारणं न मदम् अनुष्णपात्रे प्रसादान्ते धात्रे पुत्रे ज्येष्ठे गणपती वर्षय वर्षमानं वृत् ॥१७॥

यो मदमोदृढमार्गमुपेक्ष्य स्वविभुपूज्ये गर्वसमेतः ॥

आहरति श्रीबाह्यसमृद्ध्या ना सुरया वा सोऽमुर उक्तः ॥१८॥

य इति— स्वविभुपूज्ये, स्वविभुणा स्वर्गराजेनेन्द्रेण पूज्ये आराध्ये अम्ब ! यो ना मजुज. गर्वसमेतः गर्वेण अहङ्कारेण समेतो युक्तः सन् 'गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारः' इत्यमरः. ईदृढमार्गम् ईदृक् एवविधः. पूर्वश्लोकोक्तः मार्गः. सम्पदमूलमार्गः. यस्य तु मदं हर्षम् उपेक्ष्य निरस्कृत्य श्रीबाह्यसमृद्ध्या श्रियः सम्पद बाह्यया समृद्ध्या वृद्ध्या सुरया वा मदिरया वा मद हर्षम् आहरति सम्पादयति, स अमुर उक्तः। अकृत्रिमानन्दमूल मदभनपेक्ष्य बाह्यपूजासामग्र्या धनसाध्यया हाल्या वा यः पुमान् मदं लभते सोऽमुर एव, न दिव्यमार्गं भजते। स च दिव्योऽध्वा उत्तरत्र 'किञ्चि यजन्ती' इत्यादि श्लोकेषु वक्ष्यते ॥१८॥

ताम्यति तोत्राफेननिषेवी क्लाम्यति सवित्पत्रनिषेवी ॥

भ्राम्यति हालाभाण्डनिषेवी शाम्यति शीर्षद्रावनिषेवी ॥१९॥

ताम्यतीति— तोत्र नितान्तम् अफेनम् अहिफेनाख्य मादकद्रव्य निषेवत इति तोत्राफेननिषेवी नाम्यति खिद्यति। सवित्पत्र मादकद्रव्यविशेषं भाषया 'गञ्जा' इति प्रख्यात निषेवत इति सवित्पत्रनिषेवी क्लाम्यति क्लायति क्षीण-हर्षो भवत्यन्ते इत्यर्थः। हालाभाण्ड सुरापूर्णं भाण्डं पानपात्र निषेवत इति हालाभाण्डनिषेवी अमितमुरागायी इत्यर्थः, भ्राम्यति भ्रान्तो भावति। शीर्ष-द्रावनिषेवी सहस्राररससेवी तु शाम्यति शान्तिं गच्छति, एष विनोपः माद-कानाम् अहिफेनादीना सहस्राररगमदस्य चैत्युक्तम् ॥१९॥

अस्तु विरेके पथ्यमफेनं पत्रमजीर्णेष्वस्तु निषेध्यम् ॥

अस्तु हितं तद्यक्ष्मणि मद्यं संसृतिहारी देवि रसस्ते ॥२०॥

अस्त्विनि— अफेनम् अहिफेनं मादकद्रव्यं भेषजतया प्रयुक्तं सत् विरेके अजीर्त्यादिजन्ये विरेचने अतिमारादौ रोगे वा पथ्यं हितम् अस्तु भवतु। यत्र सवित्पत्रम् अजीर्णेषु मन्दाग्निषु निषेव्यं जठराग्निदीपनाय सेव्यम् अस्तु। पथ्यमणि क्षयरोगे मद्यं मुग्ध हितम् अनुकूलम् अस्तु। देवि, अम्ब ! ते तव

रसः सहस्रारसोभरसस्तु संसृतिहारी जनन-मरण-भ्रान्तिहृत् भवति । अहि-
केनादि भेयजे प्रयुक्त गुणाय, अन्यथा तु दोषायैति कृत्वा महती तत्त्वेवनेन
अदोषेऽपि, अन्येषां दोषावहमित्याह ॥२०॥

नैव महान्तस्सत्त्वसमृद्धाः सर्वमदेष्वप्यम्ब चलन्तु ॥
अल्पजनानां मादकवस्तु- प्राशनमौशे नाशनमुक्तम् ॥२१॥

नैवेति— अम्ब, ईशे ईश्वरि । सत्त्वसमृद्धाः सत्त्वेन समृद्धा मारसम्पूर्णाः
महासत्त्वाः महान्तः पुण्याः सर्वमदेषु, सर्वेषु मदेषु अहिफेनादिषु नैव चलन्तु
न किमपि मादक वस्तु भवन्ताम् । तेषामदोषेऽपि, तद्दर्शनेन अन्येऽप्यन्याः
ताननुसृत्य पतिताः स्युरितीय प्रार्थना । अल्पजनानां सामान्यानाम् अल्प-
सत्त्वानां मादकवस्तुप्राशनं मदकरद्रव्यनिषेवणं नाशनं पानकम् उक्तं
भवति ॥२१॥

केऽपि यजन्ते यन्मधुमासै- स्त्वां त्रिपुरारेजीवितनाये ॥
अत्र न यागो दूषणभागी द्रव्यससङ्गो दुष्यति यष्टा ॥२२॥

केऽपीति— त्रिपुरारेः रुद्रस्य जीवितनायै प्राणेश्वरि, देवि ! केऽपि
तान्त्रिकाः त्वा मधु-मासैः मकारपञ्चकान्तर्गतैः, मद्यं मासैश्च यजन्ते इति
यत् अत्र विषये यागो यजनकर्म दूषणे दोषे भागोऽस्येति दूषणभागी न भवति
एव मधु-मासैः त्वद्यजनकर्म न दोषाय भवति । किन्तु द्रव्यससङ्गं सङ्गेन
धर्तते इति समङ्गं द्रव्ये मधु-मामात्मके ससङ्गः मधु-माममक्तो यष्टा याजकं
दुष्यति दोषी भवति । येन केनापि साधनेन यजनं गुणायैव । मधु-मास-
समङ्गस्तु दोषकृदेवेत्यर्थः ॥२२॥

दक्षिणमार्गे सिद्धयति भक्तः सद्यसरण्यां सिद्धयति वीरः ॥
नेश्वरि सद्ये नाप्यपसद्ये सिद्धयति विश्वे त्वध्वनि मौनी ॥२३॥

दक्षिणेति— ईश्वरि । दक्षिणमार्गे समयान्चारपथे भक्तः सिद्धयति सिद्धौ
भवति उपामक्तो भक्तो भवतीत्यर्थः, भक्तिरेव प्रधानं, समयान्चारेण देवी-
मयागमालम्ब्येति भावः । मध्यमरण्या वाममार्गे वीरः सिद्धयति । वाममार्गः

कुलाचारणः, तत्र मन्त्ररश्चकं प्रदानं तन्त्रोक्तम् । तेनोपासमानो वीरो भवति । एतन्मार्गावलम्बी कौलः वीरभावं भजते इत्यर्थः । मौनी सव्ये अध्वनि वामे मार्गे न मिदधति, अरमव्ये अपि अध्वनि दक्षिणेंऽपि मार्गे मौनी न मिदधति, किन्तु दिव्ये अध्वनि मार्गे 'मिदधति मिद्विमधिगच्छति इत्यर्थः । तान्त्रिका षड्भावा वीरभावा दिव्यभावा इति मार्गत्रयमाह । तत्र आद्यौ भावाः पूर्वार्धेनोक्त्वा तृतीयः उत्तरार्धेनोक्तः । तस्यैव स्वरूपं विवृणोति उत्तरश्लोकेन ॥२३॥

नाचंनभारो नापि जपोऽप्यां दिव्यस्तरण्यां भव्यतमायाम् ॥

केवलमम्बापादसरोजं निश्चलमत्या मृग्यमजस्रम् ॥२४॥

नार्चनेति— भव्यतमायाम् अत्यन्तशुभायाम् अस्या मरणौ दिव्येऽध्वनी-त्यर्थः, अचंनभारो पूजनोपकरणमामघ्रीमम्पादनभारो नास्ति, नापि जपः यथा-विधि मन्त्रपुरश्चरण वा नास्ति । केवलं निर्धारितम् अम्बापादसरोजं देवी-पादारविन्दमेव निश्चलमत्या अचञ्चलधिया गेकाग्रयेत्यर्थः, अजस्रं नित्यं मृग्यम् अश्रेय्यम् । नित्यं देवीपदान्वेषणमेव दिव्यो मार्गः, स च न वहि-रङ्गपूजापद्धति जपादि वाग्देहाने ॥२४॥

काचिदमूल्या चम्पकमाला- वृत्तनिबद्धा मञ्जुलमाला ॥

अस्तु गणेशस्येश्वरकान्ता- कण्ठविलोला चम्पकमाला ॥२५॥

काचिदिति— गणेशस्य गणपतेः कवेः काचिन् चम्पकमालावृत्तनिबद्धा चम्पकमालास्येन वृत्तेन निबद्धा रचिता अमूल्या अनर्था मञ्जुलमाला मृदु-मधुरपदार्यगुम्फितपद्यपद्विक्त्रः, कोमलमक् च चम्पकमाला चम्पकपुष्पमाला भूत्वा ईश्वरकान्ताकण्ठविलोला ईश्वरकान्तायाः ईश्वर्याः कण्ठे गले विलोला नरला अस्तु । ईश्वर्याः कण्ठे ममेव स्तुतिः चम्पकपुष्पमालापदानामित्यर्थः । अमूल्यामञ्जुलमालां दिश्टे विधेयं । कण्ठविलोलेत्यत्र कण्ठे नादे इति लक्षणया व्याख्याने भगवत्या. कण्ठध्वनी मम वृत्तिः चन्द्रत्विति भावः, 'कण्ठो वाचकशब्दे व्याख्येयश्चाने गले ध्वनी' इति नानार्थरत्नमाला । एकान्तमन्त्रेण

पुत्रेण मया रचितामिमा स्तुतिं श्रुत्वा, साऽपि देवी अमून्धरमणीया निव-
द्धवानयं मे पुत्र इति स्वयं ता मूर्ध्मतः भणतु ॥

अत्र चम्पकपुष्पमालाया उपमानभूताया. प्रकृतोपयोगित्वेन विषयभूत-
चम्पकमालास्तुतिरूपतया परिणमनात् श्लेषोत्थापितः परिणामोऽङ्कुरः ॥२५॥

सप्तदश. स्तवकः सव्याख्य समाप्तः ॥

अष्टादशः स्तवकः

अथास्मिन्नप्यादगे न्वक्ते देवीकाम् अभिवर्षं तस्य पिण्डाण्डे तत्त्वम् उद-
घाटयति ॥

धुन्वन्त्यस्तिमिरतति हरितटीनां
धिन्वन्त्यः पुरमथनस्य लोचनानि ॥
स्कन्दाम्बाहृसितरुचो हरन्तु मोहं
मान्द्रं मे हृदयगतं प्रसह्य सद्यः ॥१॥

धुन्वन्त्य इति— हरितटीना हरिता दिशां तटीना प्रदेशाना निमिरतनिम्
अन्धकारविस्तृति धुन्वन्त्यः अपहरन्त्यः, पुरमथनस्य पुरारेः रुद्रस्य नयनानि
श्रीप्यपि धिन्वन्त्य प्रीणयन्त्यः स्कन्दाम्बाहृसितरुचः मुद्रक्षप्यमानमन्दस्मित-
प्रभाः मे मम हृदयगतं हृदय गतम् अन्वस्यितं मान्द्रं घनं मोहम् अबोधं
सद्यः मरदि प्रसह्य वशात्कृत्य हरन्तु। हृदयगतं मूलाज्ञानम् अपहरन्तु, जान-
द्वयिकारणगुरोः मुद्रक्षप्यस्य जनन्या मन्दस्मितप्रभाः प्राधिनाः। तस्मात्
हृदयगतमोहहरणाय स्कन्दाम्बापदोपादानं रमणीयमौचित्यावहम् ॥१॥

तन्वाना विनतहितं विरोधिष्वर्गं
धुन्वाना बुधजनमोदमादधाना ॥
सम्याहो त्रिदिवधरातरसातलानां
रुद्राणो भणतु शिवानि मत्कुलस्य ॥२॥

तन्वानेति— विनतहितं विनतेभ्यः प्रणतेभ्यो हितं श्रेयः तन्वाना कुर्वाणा
विरोधिष्वर्गं शत्रुघ्नं धुन्वाना तन्मयन्ती दूरीकुर्वाणेत्यर्थः, बुधजनमोदं मूरि-
जनानाम् आनन्दम् आदधाना जनयन्ती, त्रिदिव-धरा-रसातलानां त्रिदिवस्य
स्वर्गस्य धरायाः भूमेः रसानालस्य पानालस्य च सम्याहो चक्रवर्तिनी रुद्राणी
मत्कुलस्य मम वधस्य शुभानि भणतु मङ्गलं त्रीणु अनुगृह्णातिव्यर्थः ॥२॥

योऽम्ब त्वां हृदि विदधत्तटिप्रकाशां

पीयूषद्युतिमदहन्मुखारविन्दाम् ॥

अन्यत्तु स्मृतिपथतो धुनोति सर्वं

कामारेः मुदति न तस्य भुव्यसाध्यम् ॥३॥

योऽम्बेति— अम्ब, कामारेः रद्रस्य मुदति मुन्दरि ! तटिप्रकाशां विद्यु-
त्रिभा पीयूषद्युतिमदहन्मुखारविन्दा पीयूषद्युतेः अमृतांगोश्चन्द्रस्य मद हरतीति
मदहन् मुखम् अरविन्दमिव यस्यास्तां त्वा हृदि हृदये विदधत् आकाशयन्
अन्यन्मर्वम् इतरत्नकल तु स्मृतिपथतो स्मरणमार्गात् यः धुनोति दूरीकरोति,
तस्य भुवि इहलोके असाध्य न, सर्वं शक्यं भवनीत्यर्थः ॥३॥

कालाभ्रद्युतिमसमानवीर्यसारां

शक्त्यूमिभ्रमकरशुक्लघोरदंष्ट्राम् ॥

यो धीरो मनसि दधाति भगंपति

त्वामस्य प्रभवति सङ्गरेषु शस्त्रम् ॥४॥

कालाभ्रेति— भगंपति, रद्रमहिषि ! कालाभ्रद्युति नीलमेघप्रभान्
असमानवीर्यसाराम् असमान अद्वितीयः वीर्यमारः पराक्रमबलं यस्यां सा ता
शक्त्यूमिभ्रमकरशुक्लघोरदंष्ट्रा शुक्लाः श्वलाः घोराः भीषणा च दंष्ट्रा
करालदन्ता. शुक्लघोरदंष्ट्रा शक्तीनामूर्मयो वीचयः नागु भ्रमा. भ्रमय. भ्रम-
णानीति यावन् 'भ्रमो भ्रमो' इत्यमरः, ते एव कराः अंगवः यामा ता,
यदा शक्त्यूमिभ्रमान् कुर्वन्तीति शक्त्यूमिभ्रमकर्यः गमाने पुबद्धाव. दंष्ट्रा
यस्याः ता, स्वीयश्वरभौषणदंष्ट्राभिः शक्तिरङ्गेषु भ्रमि कुर्वाणा, स्वीय-
श्वरदंष्ट्रानव एव शक्तिरङ्गभ्रमा इति वा भावः । अनेन याराही-
मूर्ति शक्त्या ध्येयवस्तुता । ना तथा यो धीर मनसि दधाति पारपते
अन्य तस्य धरातुः सङ्गरेषु मयरेषु शस्त्रम् आयुध प्रभवति जयममर्षं
भवति ॥४॥

यः प्राप्तस्तद्विवाहःसरोरुवलाङ्गी

तस्यङ्गि त्रिपुराजिनो विचिन्तयेत्त्वाम् ॥

घरसि, वयमिदं जानीमः विसः । नयाधिनाथकन्ये पवंतराजपुत्रि ! अयं प्रश्न भवति । तमाह । ते तव कीदृश, किमिव दृश्यते इति कीदृश, कथं-भूत रूप स्मरारि मदनशत्रु मदयति मोहयति । स्वेच्छया रूपाणि धर्तुं प्रभ्वी त्वमिति विदितम् । तथाऽपि कामशत्रु वशयितु, किं रूपं धारयसे ? ॥७॥

चाह स्यादलमिति वषतुमम्ब शक्यं

रूपं ते न वदति कोऽपि कीदृशं वा ॥

सम्मोहं परमुपयान्ति कान्तिभाण्डे

कामारेरपि नयनानि यत्र दृष्टे ॥८॥

पाकिति- अम्ब ! अल पयांता चाह सुन्दरं स्यात् भवेदिति वक्तुं शक्यम् । मदनारि 'मदयितु रूपं यावत् चाह रूपम् अपेक्षितं तावन्चाह इति वचनं मुक्तभवेव । तथाऽपि कोऽपि नरः सुरो वा ते तव रूपं कीदृशम् इति न वदति । कान्तिभाण्डे कान्तीना कमनीयरुचा भाण्डे आधारपात्रे तेजःपुञ्जनिधानभूने यत्र यस्मिन् तव रूपे दृष्टे सति कामारेरपि 'मन्यप-नत्रोरपि नयनानि त्रीणि परम् अत्यधिकं सम्मोहम् उपयान्ति मोहवशाद्गतानि भवन्ति । तत्ते रूपं न कोऽपि वदतीति सम्बन्धः । उत्तरवाक्ये यत्रेति यच्छब्दोपादानान् नदिनि पूर्वत्राध्याहार्यम् ॥८॥

सद्गुणैः किमु तव भूषणान्यभूव-

च्छिल्पोन्द्राः किमु विदधुयंयाऽत्र लोके ॥

तत्स्वर्णं भगवति कीदृशं मणीनां

किं रूपं भवति च तत्र योजितानाम् ॥९॥

सद्गुणैरिति- भगवति, तव सद्गुणैः भूषणानि अभूवन् किमु ? केचन-सद्गुणवदन्तैव तवामरणानि श्राद्दुर्भूतानि किमु ? यथा अत्र लोके तथा शिल्पी-न्द्राः श्राद्दुर्भूतानि स्वर्णकरा विदधुः, भूषणानि चतुः किमु ? तत्स्वर्णं कीदृशं कथंभूतं, येन भूषणानि विधीयन्ते ? तत्र भूषणेषु योजितानां यच्चित्राणां मणीनां रत्नानां रूपं स्वर्णं किमु ? ॥९॥

यान्यङ्गान्यखिलमनोत्तसारभूता-

न्यतेषामपि किमु भूषणंस्मे ते ॥

आहोस्विल्ललिततमानि भान्ति भूयो

भूषाभिविहृततमानिरप्यमूनि ॥१०॥

यानीति- उमे भगवति ! यानि ते तव अङ्गानि गात्राणि अखिलमनो-
जसारभूतानि सकलरमणीयवस्तुमारभूतानि भवन्तीत्यध्याहार्यम्, तेषाम् एते-
षामपि भूषणैः किमु ? भूषणैः प्रयोजनं नास्ति, सुन्दरतमानाम् अङ्गानाम्
उत्कर्षापानस्य कुतोऽवकाशः ? आहोस्वित् अथवा अमूनि निसर्गरमणीयानि
अङ्गानि विहृततमानिः अतिशयेन विहृताभिः वृत्तकत्वात् भूषाभिः अलिन-
तमानि अत्यन्तकोमलानि भूयो विशेषतो भान्ति । अथवा तव अङ्गानां
नैसर्गिकरामणीयकस्य अत्युत्कर्षः भूषाणां कृतकरामणीयकैर्न मुतरां स्पष्टो
भवतीति भावः ॥१०॥

मुक्ताभिर्भवति तवाम्ब किञ्च हारः

पीयूषद्युतिकरसारनिर्मलाभिः ॥

मुण्डंर्वा घलघलशब्दमादधद्भिः

सङ्घर्षात्त्रिभुवनसार्वभौमभागे ॥११॥

मुक्ताभिरिति- अम्ब ! पीयूषद्युतिकरसारनिर्मलाभिः पीयूषद्युतेस्वन्द-
मसः करणां किरणानां सारस्तुपार इव, चन्द्ररश्मेर्हिमगर्भत्वान्, निर्मलाभिः
स्वच्छाभिः मुक्ताभिः मौक्तिकमणिभिः तव हारः किं नु भवति ? त्रिभुवन-
सार्वभौमभागे त्रिलोकचक्रवर्तिकुटुम्बिनि ! उत, सङ्घर्षात् अन्योन्यतीव्रघर्षणात्
घलघलशब्द घलघलायमानं ध्वनिम् आदधद्भिः वितन्वद्भिः मुण्डैः नरकलेवरैः
भवति हारः ? दक्षिणकालीमूर्तेर्मुण्डमाला तन्त्रप्रसिद्धा । अतः पृच्छति
मुन्दर्यास्तव किं मुक्ताहारः कण्ठे उत मुण्डमाला ? इति ॥११॥

वस्त्रं स्थाद्यदि तव सर्वशास्त्रगम्ये

कार्पासं दिवि च तद्दुद्भुवोऽनुमेयः ॥

क्षौमं चेद्भुगवति तस्य हेतुभूताः ।

कीटाः स्पर्शगनजगत्यपीति वाच्यम् ॥१२॥

वस्त्रमिति- सर्वशास्त्रगम्ये सर्वेतिगमागमादिशास्त्रं. गम्ये प्रतिपाद्ये अम्ब !

तव कार्पासि कार्पासीफलतन्तुनिर्मित वस्त्रं वसनं यदि स्यात्, दिवि च द्यु-
लोकेऽपि तदुद्भव. तस्य कार्पासस्य उद्भवः उत्पत्तिः अनुमेयः ऊह्यः । भग-
वति ! क्षीमं चेत्, तव वस्त्रं कौशेय चेत्, क्षीमं नेह वालकं भवति कीटा-
प्रसक्ते, गगनजगत्यपि अन्तरिक्षलोकेऽपि तस्य हेतुभूताः कीटाः क्रिमयः स्यु-
रिति वाच्य कौशेयस्य क्रिमिकोशोत्पत्त्वात् ॥१२॥

रुद्रस्य प्रियदयितेऽथवा सुरद्र-

भूषाणां मणिकनकप्रकल्पितानाम् ॥

वस्त्राणामपि मनसे परं हितानां

कामं ते भवति समर्पकः समर्थः ॥१३॥

रुद्रस्येति— रुद्रस्य प्रियदयिते प्रियमि रामे ! अथवा पश्चान्तरे, सुरद्र
देवतरु. कल्पतरु. कर्णा, मणिकनकप्रकल्पिताना मणिभिः रत्नैः कनकेन स्वर्णेन
प्रकल्पिताना निर्मिताना भूषाणा परम् अत्यन्तं मनसे हितानां 'मनोहराणाम्
इत्यर्थः, वस्त्राणामपि नाम नितान्तं समर्थं निपुणं समर्पको भवति । कल्प-
तरुर्वा तव वस्त्रभूषणसमर्पणनिपुणो भवतीत्यर्थः ॥१३॥

मुस्वन्धो बहुविटपः प्रवालशोभी

सम्पुल्लप्रसवमुगन्धवासिताशः ॥

वृक्षः किं भगवति कल्पनामकोऽयं

सद्गुल्फः किमु तव कोऽपि देवि सत्यः ॥१४॥

मुस्वन्ध इति— भगवति देवि ! मुस्वन्धः शोभनः स्वन्धः प्रवालशोभी यस्य
ग., बहुविटपो बहुवंदुष्यो विटपो वृक्षविस्तारो यस्य सः, प्रवालैः किमलयैः
शोभन इति प्रवालशोभी, सम्पुल्लप्रसवमुगन्धवासिताशः सम्पुल्लानां विकसि-
ताना प्रसवाना कुमुदाना मुगन्धेन आमोदेन यामिता आशा दिशो यस्य सः,
कल्पनामकः कल्पो नाम यस्य ग. कल्पनामैव कल्पनामकः अयं वृक्षः किम् ?
उत सत्यमन्व कोऽपि सद्गुल्फः ? ॥१४॥

अथ वामदेनु-कल्पवृक्षाणाम् अध्यात्मं तरवमाह ॥

सङ्कल्पात् भवति कल्पपादपोऽन्यः

स्वर्दोग्धी पुनरितरा न कुण्डलिन्याः ॥

यः कुर्याद् द्वयमिदमुद्गतात्मवीर्यं

कारुण्यात्तव भुवि चास्य नाकभाग्यम् ॥१५॥

सङ्कल्पादिति— अम्ब ! सङ्कल्पात् कल्पपादपः सर्वदायी कल्पवृक्षः अन्यः न भवति । कुण्डलिन्याः शक्तेः स्वर्दोग्धी कामधेनुः न पुनरितरा भवति । यः इदं द्वयं सङ्कल्पः कुण्डलिनीति द्वयम् उद्गतं प्रबुद्धम् आत्मवीर्यं स्वबल यस्य तत् कुर्यात् विदध्यात् अस्य तस्य तव कारुण्यात् भुवि भूलोक एव नाकभाग्यं स्वर्गलोकभाग्यं भवतीति शेषः ॥१५॥

आपीनं भवति सहस्रपत्रकञ्जं

वत्सोऽस्याः पटुतरमूलकुण्डवह्निः ॥

दोग्धाऽऽत्मा दहरसरोरुहोपविष्टो

मीनं स्यात्सुरसुरभेस्तनूषु दोहः ॥१६॥

आपीनमिति—सहस्रपत्रकञ्जं सहस्रारकमलम् आपीनम् ऊचो भवति 'ऊघस्तु क्लीबमापीनम्' इत्यमरः । अस्याः सुरसुरभेः कामधेन्याः, कुण्डलिनी कामधेनुरिति प्रागुक्तेः । वत्स पटुतरमूलकुण्डवह्निः पटुतर निपुणतरो मूले मूलाधारे एव कुण्डे कुलकुण्डे यः वह्निः अग्निः कुण्डलिनीप्रसूतो मूलाग्निरेव वत्स इत्यर्थः, दहरसरोरुहोपविष्टः हृदयाकाशसमासीन आत्मा दोग्धा भवति । मीनं शान्तिसमृद्धं निरस्तनिखिलविषयं तनुषु शरीरेषु दोहः दोहनक्रिया भवतीत्यर्थः ॥१६॥

दोग्ध्रघास्ते भगवति दोहनेन लब्धं

वत्साग्निप्रथमनिपानसद्रवायाः ॥

दुग्धं स्वाद्मृतमयं पिबन्ममात्मा

सन्तुष्टो न भवति दुर्भरोऽस्य कुक्षिः ॥१७॥

दोग्ध्रघा इति— वत्साग्निप्रथमनिपानसद्रवायाः वत्सोऽग्निः मूलकुण्डाग्निः तस्य प्रथमेन निपानेन नितरा पानेन द्रवेण सहितायाः सद्रवायाः पशुत-

दुग्धाया दोग्धघा. घेन्वाः तव कर्मणि पृष्ठी दोहनेन लब्ध दुग्ध स्वादु
मधुरम् अमृतमयम् अमृत, स्वार्थे मयद् पिवन् मम आत्मा जीवः सन्तृप्तो न
भवति, लब्धादधिक पातुमिच्छति, तावता पीतेन अर्त्तामति न तृप्ति गच्छति ।
हेतुमाह, अस्य ममात्मनः कुक्षिः उदरं दुर्भर. दुःखेन भर्तुं पोषयितुं
शक्यः । बहुलभोजिनः अल्पमशनं नालम् ॥१७॥

वत्सोऽग्निः पिवति दृढाद्द्विभ्रस्व पश्चा-

दध्रान्तं पिवति दुहन् पुरोऽन्तरात्मा ॥

वृद्धिं च व्रजति पयः प्रतिप्रदोहं

दोग्धघास्ते द्रव इह कुण्डलिन्यपारः ॥१८॥

वत्स इति— वत्सोऽग्निः. दृढाद्द्विभ्रः सन् इतस्ततोऽस्सल्लितपदक्षेपः सन्
पिवति दुग्धम् । पुरः पुरोभागे अन्तरात्मा दुहन् दोहनं कुर्वन् अध्रान्तमविरत
पिवति । प्रकृष्टो दोहः प्रदोहः प्रदोहे प्रदोहे प्रतिप्रदोहं पयः दुग्ध वृद्धिं च
व्रजति, वर्धमानमेव भवति । दुग्धमुपर्युपरि प्रसृतमेव भवति न तस्य हातो
भवति । भोः कुण्डलिनि देवि ! दोग्धघा. कामधेन्वास्तव द्रवो दुग्धरसः
अपारः अमित इत्यर्थः ॥१८॥

सोमस्य द्रवमिममाहुर्मन्त्र केचिद्

दुग्धाद्ये रमन्तरस गदन्ति केऽपि ॥

बाष्पं केऽप्यभिदधते तु कौलकुण्ड

पीनोपस्त्रवमितरे भणन्ति धेनोः ॥१९॥

सोमस्येति— अम्ब ! इमं रसं केचित् सोमस्य द्रवमिममलतारसं चन्द्र-
शिरणामृतं वा आहूः । केचित्पि दुग्धाद्ये शीरसागरस्य अमृतरसम् अमृतमेवं
रसं गारं गदन्ति भणन्ति । केचित्पि जग्ये तु कुण्डलिन्यस्य मूलाग्निः कुण्डलिन्य इदं
कौलकुण्डं बाष्पम् ऊष्माब्धुः अभिदधते वदन्ति । इतरे तु धेनोः कामधेनोः
पीनोपस्त्रवमितरे पीनस्य पीनरसोपयोगः प्रापीनस्य रसं द्रवं भणन्ति वदन्ति ।
एष बहुपीनोपस्त्रवमितरेऽहंकारः ॥१९॥

मूले त्वं ज्वलदनलप्रकाशरूपा
 वीणायां प्रबलमहामदोष्मरूपा ॥
 शीर्षाब्जे सततगलद्रसस्वरूपा
 भ्रूमध्ये भवसि लसत्तटित्स्वरूपा ॥२०॥

मूले इति— त्वं मूले मूलाधारे ज्वलदनलप्रकाशरूपा ज्वलतो दीप्यतो-
 ज्जलस्य अग्नेः प्रकाशः रूपं यस्याः सा, वीणायां वीणास्त्रियदण्डे प्रबलमहा-
 मदोष्मरूपा प्रबलस्य महतो मदस्य सम्मदस्य ऊष्मा रूपं यस्याः सा, शीर्षाब्जे
 सहस्रारकमले सततगलद्रसस्वरूपा सततम् अजस्रं गलन् रसः सोमरसः
 स्वरूपं यस्याः सा, भ्रूमध्ये आशावक्रे लसत्तटित्स्वरूपा लसन्ती विलसन्ती
 तटित् विद्युत् स्वरूपं यस्याः सा भवसीति सर्वत्र अध्याहार्यम् ॥२०॥

हार्दे चेदवतरसीह पुण्डरीके
 छायावत्सकलमपि प्रपश्यसि एवम् ॥
 आरूढा दशशतपत्रमद्रिपुत्रि
 स्याश्चेत्त्वं भणसि जगत्सुपातमुद्रम् ॥२१॥

हार्दे इति— अद्रिपुत्रि पार्वति । इह, हृद इदं हार्दे तस्मिन् हार्दे पुण्ड-
 रीके हृदयकमले अवतरसि चेत्, त्वं सकलमपि छायावत् प्रपश्यसि । हृदि
 स्थितस्य पुरुषस्य विश्वं छायाभयम् अवास्तवं भानीत्यात्मविदनुभवसिद्धम् ।
 दशशतपत्रं सहस्रारकमलम् आरूढा स्याश्चेत्, त्वं जगत् विश्वं सुधासमुद्रम्
 अमृतसागरं भणसि । हृदयस्यस्यात्मनोऽन्यत्सर्वं छायाभयम्, आत्मन एव
 सर्वात्मिकत्वात्, सहस्रारगतस्य सर्वममृतमयं भवति । सर्वस्य जगतस्तदात्मक-
 त्वेनानुभूतेः ॥२१॥

नेत्राभ्यां सरसिहृच्छदावताभ्या
 बक्त्रेण प्रविमलहासभागुरेण ॥
 प्रत्यक्षा मम मनसः पुरः पुरन्ध्री
 कामारेः परिणतमत्स्यदीपभाग्यम् ॥२२॥

नेत्राभ्यामिति— कामारेः पुरन्ध्री शिवप्रेयसी देवी, सरमिरहृच्छदाव-
 ताभ्या पद्मदलदीर्घाभ्यां नेत्राभ्यां, प्रविमलहासभागुरेण प्रविमलेन प्रकृष्ट-

दुभ्रेण हासेन भामुरेण उज्ज्वलेन वक्त्रेण वदनेन मम मनसः पुरः अग्रे प्रत्यक्षा
जाना प्रसन्ना देवी उपलब्धा । अम्मदीयभाग्यम् अम्मदीयं भागधेय परिणत
फलितम् । प्रसन्नदेवीदर्शनादन्यत् किमस्ति महत्तरं फलं सुकृतस्य ? ॥२२॥

पुण्यानां परिणतिरेव भूतभर्तुः

सिद्धानां बलनिधिरेव कोऽपि गूढः ॥

भवतानां दृढतरिरेव शोकसिन्धौ

मग्नानां मम जननी महीधपुत्री ॥२३॥

पुण्यानामिति— मम जननी महीधपुत्री पर्वतपुत्री देवी भूतभर्तुः भूते-
नस्य शिवस्य पुण्यानां सुकृतानां परिणतिः परिपाकः परमेश्वरस्य तप-
स्सम्पत्फलमेवेत्यर्थः । सिद्धानां देवयोनिविशेषाणाम् अणिमाशुष्टैश्वर्यसिद्धिमता
वा कोऽपि गूढः गुप्तः बलनिधि बलस्य निक्षेप एव भवति । शोकसिन्धौ
दुःखजलधौ मग्नानां भक्तानां दृढतरिः दृढा अस्खलितगतिका तरिर्नौकैव
भवति । बहुधौल्लेखादुल्लेखः । पुण्यपरिणतिरूपादीनां ताद्रूप्येण रूपणात्
रूपकं चेति रूपकोत्यापितोल्लेखान् रूपकोल्लेखयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्खरः ॥२३॥

उद्धर्तुं विनतजनं विपादगतात्

संस्कृतं भुवनहिताय योगयुक्तम् ॥

संहर्तुं खलकुलमुद्धतं च दर्पाद्

भगंस्य प्रियतरुणी सदा सदीप्ता ॥२४॥

उद्धर्तुमिति— भगंस्य रद्रम्य प्रियतरुणी प्रेयसी देवी विनतजनं प्रणत
भक्तजन विपादगतात् विपादः शोकः एव गर्तो निम्नतलं तस्मादुद्धर्तुम् उद-
ञ्चयितुं, योगयुक्तं योगनिष्ठाम्बितं जन भुवनहिताय शोकश्रेयसे संसृत
विगुहं हर्तुं, दर्पात् गर्वात् उद्धतं दुष्कं खलकुलं दुर्जनकुलं संहर्तुं ध्वंसयितुं च
मम अकिलं दीपया गह वार्ति इति सदीप्ता घनप्रता भवतीति शेषः ॥२४॥

मृगौषां मदुरतया गुपां महिम्ना

शास्त्रीर्याभिरुतदिनी च निर्रयस्ती ॥

शर्वाणीचरितपरा प्रहृषिणीनां

श्रेणीयं जयतु गणेश्वरेण वद्धा ॥२५॥

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

मृद्धीकामिति— मधुरतया मान्द्युषेण मृद्धीकां द्राक्षा, महिम्ना माहात्म्येन मुषाम् अमृतं, गाम्भीर्यात् गम्भीरतया मुस्तटिनी देवद्वी गङ्गां च निजंयन्ती शर्वाणीचरितपरा शर्वाण्याः दुर्गायाः चरितं कथा परं प्रधानं यस्याः सा गणेश्वरेण गणपतिना वद्धा निवद्धा इयं प्रहृषिणीनां प्रहृषिणीवृत्तानां श्रेणी माला जयतु श्लक्ष्णेण वर्तताम् । नेह प्रहृषिणीश्रेण्याः बहुघोस्लेखनादुल्लेखो भवति । मृद्धीकादीर्माधुर्यादिभिर्जयन्तीति उपमामूचकजयन्तीपदप्रयोगात् एकस्या बहूपमानकथनादार्यां मालोपमाश्लङ्कारः ॥२५॥

अष्टादशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

एकोनविंशः स्तवकः

अथाङ्गशोभावैभववर्णनपरोऽयं स्तवकः । अत्र ध्येयं ललितास्त्रं प्रति-
पाद्यते ॥

प्रफुल्लकल्पपादप- प्रमूनसद्यशोहरम् ॥
महाहजं घुनोतु ते महेनामुन्दरीस्मितम् ॥१॥

प्रफुल्लेति— प्रफुल्लकल्पपादपप्रमूनसद्यशोहरं प्रफुल्लस्य कल्पपादपस्य
कल्पत्रयोः प्रमूनस्य पुष्पस्य सद्यस्यः हरं हरतीति हरं तन् महेनामुन्दरीस्मितं
परमेस्वरीचारुमिति ते तव महाहजं महतीं हजं हजां रोगमित्यर्थः, घुनोतु
अपहरतु । विकसितनुरलोककल्पकृमुमस्य, स्पृहणीयदर्शनस्य, सर्वाभीप्सित-
सिद्धिप्रदस्य, अमरलोकजन्यत्वान् सर्वरोगनिवारणस्य या स्यातिः, तामप्यति-
घोते महेनामुन्दरीस्मितम् । सर्वेषु रोगेषु महान् भवरोगः तदपहरणफलप्राप्तियं
प्रयुक्तं ॥१॥

मुनीन्द्रमूलवेदिभू- धनञ्जयप्रबोधनम् ॥
यनीन्द्रहादंपेटिका- कवाटबन्धभेदनम् ॥२॥

मुनीन्द्रेति— मुनीन्द्रमूलवेदिभूधनञ्जयप्रबोधनं मुनीन्द्राणां मूलं मूलाधार
एव वेदिभू. परिष्कृता भूमि. तत्र यो धनञ्जय. अग्नि तस्य प्रबोधनं, योनि-
जनमूलाधारान्निप्रबोधकृदित्यर्थः, यनीन्द्रहादंपेटिकाकवाटबन्धभेदनं यनीन्द्राणां
सद्यमिता हृद् इयं हार्दा पेटिका पेटो तस्याः कवाटस्य अररस्य भेदनम् उद्-
घाटनम् । 'कवाटभरर ममे' इति अमरः । योगसाधना मूलाग्निं ज्वल-
यन्, ज्ञानसाधना हृदयमुन्मूलयन् इत्यर्थः, अम्बिकास्मितमित्युत्तरैणान्वयः ॥२॥

यथाविधिध्यावर- द्विजातिवित्तनोपनम् ॥
ममाग्निजाग्निं भज- त्वयप्रतावरौपनम् ॥३॥

यथाविधीति— यथाविधिध्यावरं द्विजातिवित्तनोपनं विधिमतत्रयस्य यथा-
विधि विना परं प्रधानं चेत्ता मे यथाविधिध्यावरः, द्विजातयो द्विजाः मेवा

चित्तानां शोधनं मुदिकरम् अम्बिकास्मिन् श्रीमातृमन्दिरिणं मम अपप्रनाप-
रोघनं पापपराक्रमप्रध्वंसनं भवतु । शान्त्रोक्तकर्मानुष्ठायिना चित्तशोधकं
देवीस्मितं मम पापापनोदनं भवतु इति भावः ॥३॥

मुवर्णसालभञ्जिका चरेव शोभयाजधिका ॥
अतोव मार्दवान्विता नवेव पुष्पिता लता ॥४॥

मुवर्णति— चरा चरतीति चरा जङ्गमा मुवर्णसालभञ्जिका कनक-
पाञ्चालिका इव गोभया कान्त्या अधिका, अमितप्रमेत्यर्थः । नवा अमिनवा
पुष्पाप्यस्याः सञ्जातानीति पुष्पिता लता इव अतीव अत्यन्तं मार्दवान्विता
मृदुलतायुक्ता, जङ्गमा स्वर्णपुत्रिकेव स्पृहणीयगोभा, प्रत्यप्रकृतुमितवल्लीव
कोमला चेत्यर्थः ॥४॥

सुपर्बमौलिरत्नभा- विराजिहेमपादुका ॥
मरालिकानिमन्त्रक- प्रशस्तरत्ननूपुरा ॥५॥

सुपर्बति— सुपर्बमौलिरत्नभाविराजिहेमपादुका सुपर्बणां देवानां मौलीना
किरीटानां रत्नानां भाभिः कान्तिभिः विराजिन्यो विभ्राजिन्यो हेमपादुके
स्वर्णोपानहौ यस्याः सा 'पादूरेव पादुका' अथ पादुका, पादूरेपानत् स्त्री' इत्य-
मरः । मरालिकानिमन्त्रकप्रशस्तरत्ननूपुरा निमन्त्रकराह्वयनीति निमन्त्रकः
मरालिकानां हंसीनां निमन्त्रकः प्रशस्तः श्रेष्ठः रत्नसचिनो नूपुरः पादवटकः
रत्ननूपुरः यस्याः सा, हंसकादृतहंसवधूः हंसगनिरित्यर्थः ॥५॥

बलक्षरोधितिप्रभा- चित्तोपहृत्प्रक्षवली ॥
मुनीन्द्रमुदमानस- प्रमेयपादसौष्ठवा ॥६॥

बलक्षेति— बलक्षरोधितिप्रभाचित्तोपहृत्प्रक्षवली बलक्षरोधितेः धवलशोः
चन्द्रस्य प्रभाचित्तोपान् कान्तिचित्तोपान् हरति इति प्रभाचित्तोपहृत् नवानाम्
आवली राज्ञिः यस्याः सा, चन्द्रप्रभातिगायी नत्ताधुरस्या उच्यते । मुनी-
न्द्रमुदमानसप्रमेयपादसौष्ठवा मुनीन्द्रायां मुदंन मानसेन प्रमेय प्रमानु योग्यं

श्रेयं पादयोः सौष्ठवं प्रशंसनीयता यस्याः सा, सुष्ठुभावः सौष्ठवं, 'सुष्ठु प्रशंसने' इत्यमरः । निर्मलमुनिजनमानसावाप्तित्वात् देवीपादयोः, मुनिमानस-
प्रमेयं देवीचरणसौष्ठवमित्युक्तम् ॥६॥

घनीभवत्तटित्प्रभा- प्रवाहकल्पजङ्घिका ॥
मतङ्गजेन्द्रनासिका- मनोज्ञसखियशोमिनी ॥७॥

घनीभवदिति— घनीभवत्तटित्प्रभाप्रवाहकल्पजङ्घिका अघनो घनः सम्पन्न-
मानो भवन् घनीभवन् पिण्डाभवन्नित्यर्थः, तटित्प्रभाप्रवाहः विद्युत्प्रभाप्रवाहः
ईषदसमाप्तः सः जङ्घे एव जङ्घिके प्रमृते यस्याः सा, पिण्डोभूतविद्युत्प्रभाभे
अस्याः जङ्घे इत्यर्थः । मतङ्गजेन्द्रस्य गजघ्नेष्ठस्य नासिका शुण्डा इव मनोज्ञे
चारुणी सखियनी ऊरु ताभ्यां शोमत इति मतङ्गजेन्द्रनासिकामनोज्ञसखिय-
शोमिनी करीन्द्रकराभे ऊरु अस्याः इत्यर्थः ॥७॥

प्रमूनसायकागम- प्रवादचुञ्चुकाञ्चिका ॥
विशालवेशचुम्बितो- स्तसप्रितम्बमण्डला ॥८॥

प्रमूनैति— प्रमूनसायकागमप्रवादचुञ्चुकाञ्चिका प्रमूनसायकस्य मन्मथस्य
यागमस्य तन्त्रस्य प्रवादचुञ्चुः प्रवादेन विज्ञा प्रतीता काञ्ची मेखला यस्याः
सा, वामतन्त्रप्रवचननिपुणा मेखला अस्या इत्यर्थः । 'तेन वित्तदचुञ्चुपूवणनी'
इति चुञ्चुन् । विशालवेशचुम्बितोल्लसद्गन्धमन्त्रमण्डला विशालकेशैः विपुल-
केशैः चुम्बितं स्पृष्टम् उल्लसत् नितम्बमण्डल श्रोत्रिप्रदेशो यस्याः सा ।
अमयतः कचः आनितम्ब लम्बतेत्या इत्यर्थः ॥८॥

अत्राण्डपिण्डगंहति- प्रपूणं कुशिरालिनी ॥
अपारदिष्यकान्तिवा- निषाननाभिदीपिका ॥९॥

अत्राण्डेति— अत्राण्डाना अत्राण्डाना पिण्डानां पिण्डाण्डाना च मंह्या
समूहेन प्रपूणं कुशिरादर तेन शाण्डे इति अत्राण्डपिण्डगंहतिप्रपूणंकुशि-
रालिनी दिव्याः शान्तयः वारीणीय दिव्यकान्तिवारीणि, तेषां निषान

निधिः अपारं दिव्यकान्तिवानिधानं . यस्याः सा नाभिदीर्घिकेव वापीव
नाभिदीर्घिका, अपारदिव्यकान्तिवानिधाना नाभिदीर्घिका यस्याः सा अपार-
दिव्यकान्तिवानिधाननाभिदीर्घिका ॥९॥

विसप्रसूनसायक- च्छुराभरोमराजिका ॥

जगत्प्रयीवसज्जनो- पजीव्यदुग्धभृत्कुचा ॥१०॥

विसेति- विसप्रसूनसायकच्छुराभरोमराजिका विसयुक्त मृगालयुक्त प्रसून
पुष्पं सायको बाणो यस्य तस्य मन्मथस्य छुराभा छुरिकाभा रोमराजिः
यस्याः सा । रोमराजिरस्या. कन्दर्पस्य निशिताश शस्त्रीवेत्यर्थः, जगत्प्रय्या
त्रैलोक्या वसद्भिः जनैः उपजीव्यं दुग्ध स्तन्य विभूत इति दुग्धभृता कुची
यस्याः सा जगत्प्रयीवसज्जनोपजीव्यदुग्धभृत्कुचा ॥१०॥

महेशकण्ठबन्धक- प्रशस्तबाहुवल्लरी ॥

समस्तविष्टपाभय- प्रदायिपाणिपङ्कजा ॥११॥

महेशेति- महेशस्य कण्ठस्य बन्धको आलिङ्गको प्रशस्तो बाहु वल्लर्यो
मञ्जर्यो इव यस्या. सा महेशकण्ठबन्धकप्रशस्तबाहुवल्लरी । समस्ताय विष्ट-
पाय जगते अभयं रक्षणं दातुं शीलमस्येति समस्तविष्टपाभयप्रदायि पाणि.
पङ्कजमिव यस्याः सा समस्तविष्टपाभयप्रदायिपाणिपङ्कजा ॥११॥

विलोलहारमौक्तिक- प्रतानसंबदस्मितता ॥

विशुद्धसुन्दरस्मित- प्रकाशभासिताम्बरा ॥१२॥

विलोलेति- विलोलाना तरलानां हारमौक्तिकानां कण्ठमालामौक्तिकानां
प्रतानेन विस्तरेण संबदत् सबाद मुर्वत् सामरस्य भजत् स्मितं मन्दहसित
यस्याः सा विलोलहारमौक्तिकप्रतानसंबदस्मितता । विशुद्धस्य निर्मलस्य
सुन्दरस्मितस्य रमणीयदरहसितस्य प्रकाशेन भासितं प्रकाशितम् अंबरम्
आकाशं यस्याः सा विशुद्धसुन्दरस्मितप्रकाशभासिताम्बरा । महोज्ज्वलमस्याः
स्मितं सर्वव्यापीत्यर्थः ॥१२॥

सुकोमलोष्ठकम्पन- प्रभीतदुर्जयासुरा ॥
 सुयुक्तकुन्दकुट्टमल- प्रकाशदन्तपङ्क्तिका ॥१३॥

सुकोमलेति— सुकोमलस्य सुतरां मृदुलस्य ओष्ठस्याधरस्य कम्पनात् स्पन्दनात् प्रभीता, दुःखेन जेतुं शक्या. दुर्जया. असुरा. यस्याः सा सुकोमलोष्ठकम्पनप्रभीतदुर्जयासुरा, अस्याः. रौपलाञ्छनाधरकम्पमात्रेणासुराणां नाश-भीतिरित्यर्थः । सुयुक्ता दृढसन्दृग्धा कुन्दकुट्टमलप्रकाशा माघीमुकुटाभा दन्तपङ्क्तियस्या सा, सुयुक्तकुन्दकुट्टमलप्रकाशदन्तपङ्क्तिका ॥१३॥

शरत्सुधांशुमण्डल- प्रभाविगर्हणानना ॥
 सुधामरन्दवज्जपा- सुमोपमाधराधरा ॥१४॥

शरदिति— शरदः ऋतोः सुधांशुमण्डलस्य चन्द्रमण्डलस्य प्रभाया विगर्हणं निन्दकम् आननं मुञ्चं यस्याः सा शरत्सुधांशुमण्डलप्रभाविगर्हणानना । शरच्चन्द्रादनिरिच्यते मुक्तमस्या शोभयेत्यर्थः । मरन्दो मकरन्दः अस्यास्तीति मरन्दवत् तेन जपामुमेन रक्तपुष्पेणोपमा सादृश्यं यस्य सः जपामुमोपमः सुधापूर्णः जपामुमोपम अधराधर. यस्याः सा । जपाकुमुमं रक्तं मरन्दवच्च, अधरश्च रक्तं अमृतवाश्च ॥१४॥

तिलप्रमूनचारुता- उपहासिभासिनासिका ॥
 नवीनभाभनासिका- विलम्बिदिव्यमौक्तिका ॥१५॥

तिलेति— तिलप्रमूनचारुतापहासिभामिनासिका तिलप्रमूनस्य चारुता मनोहरताम् अपहसितुं शीलमस्या इति तिलप्रमूनचारुतापहासिनी भासिनी नामिका यस्याः सा, नवीनं भं नक्षत्र तस्य आभा इवाभा यस्य तत्, नासिकाया विलम्बिदिव्यं मौक्तिकं मुक्ताफलं यस्याः सा नवीनभाभनासिका-विलम्बिदिव्यमौक्तिका, नासिकाया नवीनदिनक्षणम् इवोज्ज्वलं भूषणमौक्तिक-मस्याः इत्यर्थः ॥१५॥

विन्दुगण्डबिम्बित- स्वरूपरत्नकुण्डला ॥
 महामहानरङ्गित- प्रभायतालिलोचनता ॥१६॥

विन्दुेति— विन्दुगण्डो गण्डयोः गण्डयोः रूपोऽप्यो बिम्बिते स्वरूपे ययोः ते विन्दुगण्डबिम्बितस्वरूपे रत्नकुण्डले रत्नसंचिते कुण्डले वर्णभूषणे यस्याः

मूलाधारमाहुः तान्त्रिका । कुलाग्निकुण्डे मूलाधारान्निकुण्डे शेते इति कुलाग्नि-
कुण्डशायिनी । जगत्कथाविधायिनी जगतो विश्वस्य कथायाः चरित्रस्य
विधायिनी विधात्री जगत्कार्यप्रचलनं जगत्कथा ता विधत्तेऽप्रावृत्ति भावः ॥१९॥

नभस्तले बलेश्वरी धरातले क्रियेश्वरी ॥
दिवाकरे विभेश्वरी सुधाकरे रसेश्वरी ॥२०॥ :

नभस्तले इति— नभस्तले आकाशदेशे बलस्य सर्वस्यापि पराक्रमस्य ईश्वरी
बलेश्वरी । धरातले भूतले क्रियेश्वरी सर्वस्या अपि क्रियायाः ईश्वरी,
दिवाकरे सूर्ये विभेश्वरी विमाना त्विषाम् ईश्वरी, सुधाकरे चन्द्रमसि रसेश्वरी
रसस्य ईश्वरी । अत्र बल-क्रिया-विभा-रसादिरूपेण तत्र तत्र भासमाना
तन्मयी ईश्वरीति वा बोध्यम् ॥२०॥

महेश्वेश्वरीदीपिका जगत्त्रयप्रमापिका ॥
अशेषशीर्षशासिनी समस्तहृन्निवासिनी ॥२१॥

महेश्वरी— महेश्वेश्वरीदीपिका महेश्वरगृहस्य दीपिका, गृहिण्या विना
गृहं शून्यम् अन्धकारमयं हि भवति । जगत्त्रयप्रमापिका जगत्त्रयस्य
त्रैलोक्यस्य प्रमापिका प्रजापिका प्रपूर्वकस्य माङ् मान इति घातोर्हेतुमण्य-
नान् डीपि रूपम् । प्रोपसर्गस्य मातेः ज्ञानहेतुत्वात् त्रैलोक्यज्ञानप्रवर्ति-
कैत्यर्थः । मां हिमायामिति घातोर्निष्पत्तौ संहर्त्रीत्यर्थः । तच्च प्रवृत्ते
वैरस्थान नेष्टम् । अशेषशीर्षशासिनी सर्वेषां शिरस्सु सहस्रारेषु शास्तीत्यर्थः ।
समस्तहृन्निवासिनी सर्वेषां हृदयेषु निवसतीत्यर्थः ॥२१॥

गुणस्तवे गुणस्तवे गुणप्रकर्षदायिनी ॥
विचिन्तने विचिन्तने विशिष्टशक्तिधायिनी ॥२२॥

गुणैः— गुणस्तवे गुणस्तवे प्रतिगुणस्तवं गुणप्रकर्षदायिनी स्तोत्रम्यः
गुणप्रकर्षं मद्गुणोत्कर्षं ददाति इत्यर्थः । विचिन्तने विचिन्तने ध्याने ध्याने
प्रतिध्यानं विशिष्टशक्तिधायिनी अपिवा शक्तिं विधत्ते इत्यर्थः ॥२२॥

ध्रमाकुलेन दुस्तरा भवालमेन दुर्गमा ॥
अमन्त्रकेण दुर्भरा जगत्त्रयेण दुर्जया ॥२३॥

भ्रमेति— ध्रमाकुलेन भ्रमेण आकुलः विक्षिप्तचेताः जनस्तेन दुस्तरा दुःखेन तर्तुं शक्या, ध्रमशून्यस्यैव मुत्ररेत्यर्थः । भवालमेन भवेन जननेन अलसो मन्दः तेन जन्मनिर्माणतया संसारित्वादलमेन मन्देन जनेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या, अनलसस्यैव सुगमेत्यर्थः । अमन्त्रकेण न विद्यते मन्त्रो यस्य सोऽमन्त्रः स एवामन्त्रकस्तेन दुर्भरा दुःखेन भर्तुं शक्या । मन्त्रवरस्य सुभरेत्यर्थः । जगत्त्रयेण दुर्जया जेतुमशक्येति भावः ॥२३॥

सुवर्णचेलघारिणी समस्तमोदकारिणी ॥
विलासिनी निरामया विचिन्त्यता मनस्त्वया ॥२४॥

सुवर्णेति— सुवर्णचेलघारिणी हेमवस्त्रघारिणी, समस्तमोदकारिणी सर्वेषामानन्दकृत्, निरामया नीरोगा अत एव न तदाश्रितानामनारोग्यं, विलासिनी विलासवती देवी, मनः रे मानम ! त्वया विचिन्त्यता ध्यायताम् ॥२४॥

पदाब्जवन्दिनः कचे रियं प्रमाणिकावली ॥
महेशमानसेश्वरी- गृहे महाय कल्पताम् ॥२५॥

पदाब्जेति— पदाब्जवन्दिनः पादारविन्दस्तुतिपाठकस्य क्वेगंजपनेर्मम इय प्रमाणिकावली प्रमाणिकानाम् प्रमाणिकावृत्तनिबद्धानां कृतीनाम् आवली माला महेशमानसेश्वरीगृहे महेश्वरहृदयेश्वरीवामगृहे महाय उत्पत्तवाय कल्पताम् प्रभवतु ॥२५॥

एकोर्नविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

विंशः स्तवकः

अथ विंशो स्तवके सर्वेश्वर्याः विश्वरिमन् विभूती प्रतिपादयन्
निगमागमसारभूतानि परतत्त्वसाक्षात्कारसाधनानि कवितारामणीयकविसा-
रीणि योगनिष्ठेन कविसावर्भौमेन गीयन्ते । अतोऽत्र सर्वसारमयी देवी
स्तूयते ।

प्रीतिविकासे स्वल्पतमो रोपविशेषे भूरितरः ॥

अद्भुतहासो विश्वसुवो रक्षतु माधुं हन्तु खलम् ॥१॥

प्रीतीति— प्रीतिविकासे प्रीतेविकामे विकसिते आविष्कार इति यावत्
स्वल्पतमः अतिलघुमन्द इत्यर्थः, रोपविशेषे रोपस्य क्रोधस्य विशेषे प्रकाशे
व्यक्तौ इत्यर्थः 'विशेषोऽवयवे व्यक्तौ तिलकेत्यन्तभेदके' इति नानार्थरत्नमाला,
भूरितरः भूयान् अट्टहास इति यावत्, विश्वसुवो विश्वं जगत् सूते
इति विश्वसूः तस्याः अद्भुतहासः आश्चर्यकरो हासः माधुं सज्जनं रक्षतु
खलं हन्तु, सज्जनरक्षा दुर्जननिग्रहं च करोत्विति भावः । हासेन
मन्दतमेन प्रेमाभिव्यक्तिः, अगन्देन तु रोपव्यक्तिरिति एकेनैव अल्पता-
ऽल्पताश्रयणेन विरहम् आचर्यत इति अद्भुतो हासः । पूर्वः चारुतमो
हामः माधुं रक्षतु, अपरः भूरितरः खलं हन्तु इति त्रयेणान्वयः अत्र
ययामह्मघमलक्ष्णः ॥१॥

सज्जनचित्तानन्दकरो संश्रितपापत्रातहरो ॥

लोकसवित्री नाकचरी स्तान्मम भूयो भद्रकरो ॥२॥

सज्जनेति— सज्जनचित्तानन्दकरी सज्जनानामानन्दविधायिनी, संश्रित-
पापत्रातहरी आश्रितजनानां पापप्रणायिनी, नाकचरी स्वर्लोकमन्वारिणी
लोकसवित्री जगज्जनेनी मम भूयः अधिकं भद्रकरी करुणाशक्तु स्तात् भवतु ।
इत्यादिति पाठान्तरम् ॥२॥

अर्चनकाले रूपगता संस्तुतिकाले शब्दगता ॥
चिन्तनकाले प्राणगता तत्त्वविचारे सर्वगता ॥३॥

अर्चनेति— अर्चनकाले पूजनसमये रूपगता रूपं गता पूज्ये मूर्तिविशेषे प्रसन्ना भवति, संस्तुतिकाले स्तोत्रवेद्याया शब्दगता शब्दं गता शब्दरूपिणी भवति, चिन्तनकाले आलोचने ध्याने क्रियमाणे मति प्राणगता प्राणस्या भवति, तत्त्वविचारे सर्वगता सर्वस्वरूपिणी भवति ॥

अर्चने देवीरूपे चक्षुषः प्रतिष्ठा, स्तोत्रवर्मणि वाचः शब्दे प्रतिष्ठा, चिन्तने मनसः प्राणे प्रतिष्ठा, तत्त्वविचारे तु प्रज्ञायाः सर्वत्र प्रतिष्ठा । एवम् अर्चन-स्तवन-ध्यान-तत्त्वविचारेषु तत्र तत्राचितां प्रतिष्ठां गता भगवतीति तस्या ध्येयत्वे ब्रह्मं कीर्तितम् ॥३॥

उग्ग्वलरूपे नृत्यकरी निष्प्रभरूपे मुक्तिकरी ॥
गोपितरूपे सिद्धिकरी गोचररूपे बन्धकरी ॥४॥

उग्ग्वलेति— उग्ग्वलरूपे उग्ग्वले शोभनाने रूपे श्रुतिविशेषे नृत्य-करी लास्यकरी सर्वं लोके लावभ्यं तस्याः उल्लसितं नृत्यं भवति । यदनुग्ग्वल दृश्यते तत्र सा नास्ति इति न, निष्प्रभरूपे निष्प्रभे तिष्ठाते रूपे मुक्तिं करोतीति मुक्तिकरी तत्र शोभा तिष्ठां दधानीति भावः । गोपितरूपे गोपिते गूढे रहस्ये अदृश्ये इति यावत्, रूपे सिद्धिकरी अर्चनरूपे दहर-महारादौ सिद्धिं दधानि । गोचररूपे गोचरे दृश्ये स्थूले रूपे बन्धकरी बन्धवृत्तं, बाह्ये विषये प्रज्ञायाः बन्धः स्पष्टः विषयः सुबोद्धिं ज्ञानन्यावरणः, अत एव ज्ञानबन्धको ज्ञेयः । नन्मातत्र बन्धविधात्री ॥४॥

अम्बरदेने शब्दवती पावकताते स्पर्शवती ॥
बाष्पचनबोर्षे रूपवती सागरकाष्प्यां गन्धवती ॥५॥

अम्बरेति— अम्बरदेने आरामे शब्दवती शब्दोऽस्याः जलीति शब्दवती आरामस्य शब्दो गुणः, गुणाभावे गुणितो गुणित्वं निहन्त्येत्, आवागादिगत-शब्दगुणवत्त्वे देव्याः प्रतिशक्तिं आवागादेः सादान्धयेन समवायेन वा येन केनापि सम्बन्धेन शब्दादिगुणाद्यापिनी भगवतीति विद्विश्रितम् । अथ च

शब्दवतीत्यादौ मतुपा शब्दादेः स्वाम्यं देव्या उक्तम् । अनेन आकाशादि-
गुणिनां स्वरूपेण वर्तमाना देवीति च तस्याः सर्वस्वरूपत्वं च गम्यम् । एव-
मम्बरदेशे गुणवती यः शब्दो गुणः सोऽस्याः इति शब्दवती । पावकताते
पावकस्य अग्नेः ताते जनके 'वायोरग्निः' इति श्रुते, वायौ गुणवति स्पर्शो
गुणोऽस्याः इति स्पर्शवती । काञ्चनवीर्यं काञ्चनस्य सुवर्णस्य वीर्यं तेजसि,
आकरजं विकृतिमतेजः सुवर्णं प्राहुः, रूप तेजसो हि गुणः, तदस्याः इति रूप-
वती । सागरकाञ्च्या पृथिव्यां गुणवत्या गुणो गन्धोऽस्याः इति गन्धवती ॥५॥

अप्स्वमलासु स्पष्टरसा चन्द्रविभायां गुप्तरसा ॥
संस्तुतिभोगे सर्वरसा पूर्णसमाधावेकरसा ॥६॥

अप्स्विति— अमलासु शुद्धासु अप्सु स्पष्टो व्यक्तो रसः अब्युणो यस्याः
सा, चन्द्रविभायां चन्द्रकान्ती गुप्तरसा गूढो रसो यस्याः सा, चन्द्ररश्मिषु रसः
सूक्ष्मः न स्पष्टः । संस्तुतिभोगे संस्तुतेः भोगे लोकविषयानुभवे इत्यर्थः, सर्वरसा
सर्वे रसाः शृङ्गारादयः अनुभवैकवेद्याः यस्याः सा, पूर्णसमाधौ सम्पूर्ण-
निस्तरङ्गमनस्समाधाने एकरसा एकोऽन्यो रसः आनन्दो यस्याः सा ॥६॥

चक्षुषि दृष्टिदशाततमा चेतसि दृष्टिश्चित्रतमा ॥
आत्मनि दृष्टिश्शुद्धतमा ब्रह्मणि दृष्टिः पूर्णतमा ॥७॥

चक्षुषीति— चक्षुषि दर्शनेन्द्रिये शाततमा तीव्रतमा दृष्टिः सा दृग्वीर्यं
भवति इत्यर्थः । चेतसि मनसि चित्रतमा दृष्टिः अत्यन्तमद्भुता सा, वैचित्र्यं
मानस्यां दृष्टौ वैचित्र्यं भवति । आत्मनि शुद्धतमा दृष्टिः नैसर्गिकत्वान्
सहजेति यावत् । ब्रह्मणि पूर्णतमा परिपूर्णा दृष्टिः तस्य सर्वद्रष्टृत्वात् ॥७॥

शीर्षसरोजे सोमकला भालसरोजे शत्रकला ॥
हासंसरोजे मूर्षकला मूलसरोजे षट्शकला ॥८॥

शीर्षेति— शीर्षसरोजे सह्यारवमले सोमकला चन्द्रकला शान्ती शोभा
तत्र चन्द्रमण्डलप्रसिद्धेः । भालसरोजे आज्ञाचक्रमले धूमप्ये शत्रकला इन्द्र-

प्रभा विद्युत् भ्रूमध्ये तटित्प्रभा देवीति तन्त्रविदो विदुः । हार्दसरोजे हृदय-
कमले सूर्यकला सूर्यप्रभा हृदयस्य सूर्यमण्डलात्मकत्व मूलाधारस्य अग्निमण्ड-
लात्मकत्वं च योगिपु प्रसिद्धम् । मूलसरोजे वह्निकला, मूलाधारकमले
अग्निज्वाला ॥८॥ •

स्यूलशरीरे कान्तिमती प्राणशरीरे शक्तिमती ॥
स्वान्तशरीरे भोगवती बुद्धिशरीरे योगवती ॥९॥

स्युलेति- स्यूलशरीरे पाञ्चभौतिके देहे कान्तिरस्या इति कान्तिमती,
प्राणशरीरे भौतिकजीवनधारणे प्राणमये देहे शक्तिरस्या इति शक्तिमती,
स्वान्तशरीरे मानसदेहे भोगोऽस्या इति भोगवती, मनसः सुखदुःसाद्युपलब्धि-
साधनत्वात् । बुद्धिशरीरे मनसोऽपि सूक्ष्मे बौद्धे देहे योग. आत्मत्वरूपनिष्ठा
अस्या इति योगवती ॥९॥

सारसबन्धोऽज्ज्वलभा कैरवबन्धोऽसुन्दरभा ॥
वँद्युतवह्नेरद्भुतभा भौमकृशानोर्दोषकभा ॥१०॥

सारसेति- सारसबन्धोः कमलगुहूदो भास्वरस्य उज्ज्वलभा भ्राजमाना
दीप्तिः, कैरवबन्धोः चन्द्रमत्त. सुन्दरभा रमणीयशोभा, वँद्युतवह्ने विद्युतोऽत्र
वँद्युतो वह्निः तस्य वँद्युताग्ने. अद्भुतभा अद्भुता विचित्रा भा प्रभा, भौम-
कृशानोः भौमाग्नेः भौतिकान्तेः दीपकभा ज्वलनदीप्तिः ॥१०॥

योगवराणामायुधभा योगिवराणामीक्षणभा ॥
भूमिपतीनामासनभा प्रेमवतीनामाननभा ॥११॥

योगेति- योगवराणा योद्धयेष्टानाम् आयुधभा आयुधस्य भा प्रभा,
योगिवराणा योगीन्द्राणाम् ईक्षणभा दृष्टिप्रभा, भूमिपतीना राजाम् आसनभा
गिहासनप्रभा, प्रेमवतीना स्वर्णानाम् आननभा मृगशीभा ॥११॥

शास्त्रधराणां भीकरता   शास्त्रधराणां बोधकता ॥
यन्त्रधराणां चालकता   मन्त्रधराणां सायकता ॥१२॥

शस्त्रेति— शस्त्रधराणां खड्गधराणां भीकरता घोरता, शास्त्रधराणां विदुषा बोधकता बोधजनकत्वम्, यन्त्रधराणां यन्त्रिणा चालकता चालन-
निपुणतेत्यर्थः, मन्त्रधराणां रहस्यालोचनभृतां सायकता सिद्धिनिष्पा-
दकत्वम् ॥१२॥

गानपटूनां रञ्जकता   ध्यानपटूनां मापकता ॥
नीतिपटूनां भेदकता   धूतिपटूनां क्षेपकता ॥१३॥

गानेति— गानपटूनां गीतनिपुणानां रञ्जकता श्रोतृषु प्रीत्याघायकत्वम्,
ध्यानपटूनां ध्याने चिन्तने समाहितेन मनसा आलोचने पटूनां मापकता मान-
कारकत्वं, ध्यानबलेन यं कमपि विषयम् अभिसन्धाय इयानयम् इति निर्णय-
ज्ञानं मानं भवति, तत्कारका. ध्यातारो मापका., तेषु तद्धर्मरूपेण वर्तते देवी-
त्यर्थः, नीतिपटूनां राज्यतन्त्रे लोके च सामान्युपायो नीति. तत्र कुमलाः भेदो-
त्पादने समर्था. तद्भाव- भेदकताधर्मोण तेष्ववस्थितेत्यर्थः, धूतिपटूनां धूती
कम्पने अन्येषां चालने इत्यर्थः, तत्र पटूनां क्षेपकता क्षेपणसामर्थ्यरूपेण वर्त-
मानेत्यर्थः ॥१३॥

दीधितिधारा लोचयतां   जीवितधारा वर्णयताम् ॥
शापकधारा चिन्तयतां   मादकधारा द्रावयताम् ॥१४॥

दीधितीति— लोचयतां पश्यतां दीधितिधारा तेजोधारा चाक्षुषेण तेजसा
हि पश्यन्ति । तत्र दृष्टौ यत्तेजसन्मयाविच्छिन्नमन्निरिच्छिर्यं, वर्णयतां वृत्तु
भाषया दीप्तौ च इति निग्विबरणस्याद्धानो शतरि पृष्ठीबहुवचनं दीप्यतां
पुण्डरीकवतानां जीवितधारा भवति । चिन्तयतां ध्यायतां शापकधारा जपि-
धारा, द्रावयतां द्रवधारवाणां मादकता मदजनरसामर्थ्यम्, अन्न. सोमं सुन्वतां
योगिनां बहिर्वां यत्रमानानां गोमपाधिना यो मदः इत्यं. नत्य जनयित्री धारा
दर्शयति भाव ॥१४॥

मन्त्रपराणां वाक्यबलं योगपराणां प्राणबलम् ।

आत्मपराणां शान्तिबलं धर्मपराणां त्यागबलम् ॥१५॥

मन्त्रपराणामिति— मन्त्रपराणां मन्त्रजपप्रधानानां वाक्यबलं वाग्रूपं बलं वाग्वीर्यं, योगपराणां योगनिष्ठानां प्राणबलं प्राणरूपं बलम् आत्मपराणां ज्ञान-निष्ठानां शान्तिबलम्, शान्तिरूपं बलं, धर्मपराणां धर्मप्रधानानां त्यागबलं दानहेतुभूतस्वीयत्वत्यजनसामर्थ्यमेव बलम् ॥१५॥

सूरिवराणां वादबलं वीरवराणां बाहुबलम् ॥

मर्त्यपतीनां सैन्यबलं रागवतीनां हासबलम् ॥१६॥

सूरिवराणामिति— सूरिवराणां दुग्धश्रेष्ठानां वादबलं प्रवचनसामर्थ्यम्, वीरवराणां बाहुबलं भुजपराक्रमः, मर्त्यपतीनां राज्ञां सैन्यबलं सेनेव बलं, रागवतीनाम् अनुरागिणीनां हसिते विक्रमः ॥१६॥

वैदिकमन्त्रे भाववती तान्त्रिकमन्त्रे नादवती ॥

शाबरमन्त्रे कल्पवती सन्ततमन्त्रे सारवती ॥१७॥

वैदिकेति— वैदिकमन्त्रे गायत्र्यादौ भाववती, वैश्वन्वाराद्यप्रतिपाद्यत्वा-त्तस्याः स्वाध्यायस्य फलवत्त्वेऽपि अर्थावगतिः मुख्येत्यर्थः । तान्त्रिकमन्त्रे श्रीविद्यादौ नादवती, तत्र नादस्वरूपेणावस्थानात्तस्याः । मन्त्रजपपुरस्चर्यया तस्याः प्रसादो लभ्यते इति आगमिकः समयः । शाबरमन्त्रे प्राकृतानां भाषया व्यवहारसिद्धे मन्त्रे कल्पवती, तत्र कल्पः क्रियाकलापस्य द्रव्योपकरण्यादेः प्राधान्यात् । सन्ततमन्त्रे हंसमन्त्रे अजपाख्ये उच्छ्वसितान-निश्वासितान्बवेदाणरूपे सारवती सारः रियरांसः तडती स्वयं स्वरूपम् अस्याः इत्यर्थः ॥१७॥

ब्रह्ममुखाग्ने वाग्निता वक्षसि विष्णोः श्रीललिता ॥

शम्भुशरीरे भागमिता विश्वशरीरे ध्योम्नि तता ॥१८॥

ब्रह्मेति— ब्रह्ममुखाग्ने ब्रह्मदेवस्य मुखाग्निदे वाग्निता गर-
वती । विष्णोः वक्षसि ललिता नावप्यमयी श्री लक्ष्मीः । शम्भु-

शरीरे शिवस्य देहे भागम् अर्धम् इता गता देहार्धं हरस्येयम् उमा ।
विश्वशरीरे विश्वं शरीरं यस्य तस्मिन् सर्वेश्वरे व्योम्नि आकाशे तता
व्याप्ता ॥१८॥

भूग्रहगोलैः कन्दुकिनी विष्टपधाने कौतुकिनी ॥
यावदनन्तं वैभविनी प्राणिषु भूयस्सम्भविनी ॥१९॥

भूग्रहेति— भूः, ग्रहा. मङ्गलादयः, गोलाः खगोलाः ज्योतीषि च तैः
भूग्रहगोलैः कन्दुकिनी भूरादयो ग्रहाः नक्षत्राणि श्रीडाकन्दुकानि भवन्त्यस्याः ।
विष्टपधाने लोकधारणे कौतुकिनी कुनूहलमस्याः । यावदनन्तम् आकाशं
यावत् वैभविनी वैभवम् अस्याः । आकाशं यावत् अस्ति तावत् विमृत्व-
मस्याः, प्रामवं व्यापकत्व च । प्राणिषु जन्मिषु भूयः पुनः सम्भविनी
पुनर्जन्म अस्याः ॥१९॥

कञ्जभवाण्डे मण्डलिनी प्राणिशरीरे कुण्डलिनी ॥
पामरभावे सल्ललना पण्डितभावे मोदघना ॥२०॥

कञ्जेति— कञ्जभवाण्डे ब्रह्माण्डे मण्डलिनी सूर्यादिमण्डलरूपिणी मण्ड-
लिनी, प्राणिशरीरे देहिना देहे कुण्डलिनी आधारशक्तिः, पामरभावे अज्ञा-
निनोऽभिप्राये, सल्ललना सती स्त्री । पण्डितभावे पण्डितानाम् अभिप्राये मोद-
घना आनन्दघना सान्द्रानन्दरूपिणी इत्यर्थः ॥२०॥

नार्यपि पुंसा मूलवती तस्यपि शक्त्या व्याप्तिमती ॥
व्याप्तिमतीत्वे गुप्तिमती चित्रविचित्रा काऽपि सती ॥२१॥

नारीति— नारी स्त्री अपि पुंसा मूलवती पुरुषो मूलमस्याः
इति भावः । पुरुषस्य शक्तस्य हि सा शक्तिः । तन्वी मुन्दरी, सूरमा अपि
व्याप्तिमती विन्वी । व्याप्तिमतीत्वे गुप्तिमती, सर्वत्र व्याप्तार्थं गुडा ।
चित्रविचित्रा अद्भुतात्यद्भुता काऽपि गनी देवी । सर्वत्र विरोधात् अद्भु-
तत्वम् । असारवंभवत्वभावाद् विरोधाभावात् ॥२१॥

दीधितिरूपा चित्तमयी प्राणशरीराऽऽप्यद्वितीयो ॥
ब्रह्मशरीरं ब्रह्मविना ब्रह्मविभक्तिर्ब्रह्म परम् ॥२२॥

दीधित्तीति - दीधितिरूपा दीधितिः दीध्तिः रूपं यस्याः सा ज्योति-
स्वरूपा चित्तमयी चित्तलक्षणीत्यर्थः, मानत्रेजमोरभेदान् ज्ञानस्यैव चित्तरूपेणा-
वस्थानाच्च । प्राणशरीरा प्राणः शरीरं यस्याः सा प्राणदेहाऽपि द्वौ अवयवौ
यस्याः इति द्वितीयो न द्वितीयो अद्वितीयो न द्विप्रकारा इत्यर्थः । अस्याः प्राण-
शरीरे मत्स्यपि एकशरीरंवेति विवक्षितम् । ब्रह्मणः शरीरं देहः ब्रह्मशरीरं,
ब्रह्मविना ब्रह्मणः प्रना, ब्रह्मविभूतिः ब्रह्मणो विभूतिरन्वयम् । परं ब्रह्म च
सा भवति ॥२२॥

विष्टपमाता भरिष्टृपा विष्टपराज्ञी भूरिवला ॥
विष्टपरूपा सिष्टनुता विष्टपपारे सिष्टमिता ॥२३॥

विष्टपेति- विष्टपमाता लोकजननी सती भूरिष्टृपा बहुकारण्या
विष्टपराज्ञी लोकाधिपराज्ञी सती भूरिवला बहुमानिका आधिपराज्ज्ञाय अपेक्षित
हि बहुलं बलम् । सिष्टनुता सिष्टजनैः नुना स्तुता विष्टपरूपा विष्टपं जगत्
रूपं यस्याः सा, विष्टपपारे विष्टपाना लोकाना पारे सिष्टम् अवगोपम् इति
गता लोकानतीत्य अवशिष्टा, वाच्ययेऽपि मत्याः लोकानामन्ने अवशिष्टि-
रूपपठने । सिष्टमिना इति च पाठः ॥२३॥

दुर्जन्तमूलोच्छेदकरी दीनजनानिष्वन्तकरी ॥
धीबललक्ष्मीनामृशं पुष्पकुलं नः पानु शिवा ॥२४॥

दुर्जनेति- दुर्जनाना मूलस्य उच्छेदं करोतीति दुर्जन्तमूलोच्छेदकरी,
दीनजनानाम् आनैः ध्वंसं करोतीति दीनजनानिष्वन्तकरी, शिवा मङ्गलरक्षिणी,
धीबललक्ष्मीनामृशं धीर्बुद्धिः बल वीर्यं लक्ष्मीः मय्यन् च आमा नामने
असामने कृशम् अपुष्ट नः अस्माकं पुष्पकुलं पुष्प पवित्र कुल मानवकुल
विशेषतः । भारतीयकुलं वा पानु रक्षतु ॥२४॥

चन्द्रकिरीटाम्भोजदृशः शान्तिसमृद्धं स्वान्तगिमे ॥
सम्मदयन्तु श्रोत्रमुखाः सन्मणिबन्धाः सूरिपतेः ॥२५॥

चन्द्रेति— श्रोत्रमुखाः श्रवणमुभगाः सूरिपतेः पण्डितसार्वभौमस्य इमे
सन्मणिबन्धाः सन्तः निर्दोषाः गुणवन्तश्च मणिबन्धवृत्तनिबद्धाः स्तवा. चन्द्र-
किरीटाम्भोजदृशः चन्द्रमौलिमुन्दर्याः पार्वत्याः शान्तिसमृद्धं शान्त्या समृद्धं पूर्णं
स्वान्तं मानसं सम्मदयन्तु आनन्दयन्तु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहसूतोः गणपति-

मुने. कृतावुभासहस्रे

विशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च पञ्चमं शतकम् ।

प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

एकविंशः स्तवकः

परमेश्वरार्धाङ्गभूतायाः पार्वत्या. स्तवो भवत्येकविंशो स्तवके ॥

इतः पीत्वा कुचं स्कन्दे प्रसारितकरे ततः ॥
जयति स्मितमुद्भूतं शिवयोरेकदेहयोः ॥१॥

इत इति— स्कन्दे शिशी मुत्रहृष्ये इत. एकतः कुच पीत्वा, ततः अन्यतः प्रसारितकरे प्रसारितौ करौ येन तस्मिन् सति, एकदेहयोः एको देहो ययो. तयो. शिवयोः शिवा पावती शिवः परमेश्वरश्च तयो., पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः। उद्भूत जातं स्मितं मन्दहसितं जयति उत्कर्षेण वर्तते। स्तनन्धयः कुमारो वामभागे स्तन्यं पीत्वा मातु. दक्षिणकुचं स्तन्यपानाय ग्रहीतु हस्तौ प्रसारयति। शिव. पिता हि मातु दक्षिणो भागः। तत्र नव कुच. ? कयं तज्जानाति शिशुः ? एकदेही पितराविति कयं वेद स्तनन्धयः ? एकं कुचं पीत्वा अन्यस्मै कुचाय करप्रसारस्तु शिशूना स्वभावतः प्रवर्तते। जातस्येदृशी दशां दृष्ट्या जनक्योरतितरा पुत्रविषया रतिः स्मितेन प्रकाशा भवति। स्कन्दालम्बनस्तन्यपानोद्दीपनविभावायाः दक्षिणस्तनार्थकरप्रसारणानुभावायाः जनकोभयार्धाङ्गस्थितसञ्चारिभावायाः पुत्रविषयरतेरभिव्यक्तिः ॥

यद्यप्यत्र जनकयोः एकदेहत्वहेतुकस्य कुमारकरप्रसारणस्य वैफल्यात् हामः स्थायी भावो ध्वन्यते, तथाऽपि स व्यभिचारितां भजमानः पुत्रविषयरतिपरिपोषको भवति। 'रत्यादयोऽप्यनियते रमे स्युर्व्यभिचारिण' इति स्थिते, शृङ्गारस्येव पुत्रविषयरतेरनुच्छिद्यमानत्वात् रतिरेव स्थायिरगन्धवाच्या ॥

स च हासः पुनरल्पमानो व्यभिचार्यैवेत्यालङ्कारिकः समपः। हासरश्च उत्तमानामल्प एव भवति। तदुक्तं दर्पणकृता 'ज्येष्ठाना स्मितहसिते मध्याना विहृगिनावहृमिने च। नीचानामपहृसितम्' इति। अत्र जर्गात्पत्रोः शिवयो. उचितम् उत्तमं हसित स्मितपदेनोक्तम् ॥

अत्र अपत्यप्रलिताभूतदास्यसम्प्रपरदेवताविषयकः कविगतो रतिभाव-ध्वनिश्च अयम्। मत्र एतत्प्रतिपाद्योर्गं जानम्बनम्। पद्यप्रयोगश्चानुभाव

इति बोध्यम् । जयत्यर्थेन नमस्कारस्याक्षेपः । स्वक्रियावर्णनात् स्वभावोक्तिः । स्फुटोऽलङ्कारः । 'स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम्' इति प्रकाश-
लक्षणात् ॥१॥

एकतो मणिमञ्जीर- क्वाणाहृतसितच्छदम् ॥
अन्यतो नूपुराहीन्द्र- फूत्कारकृततद्भ्रमम् ॥२॥

एकत इति— एकतः वामार्धे मणिमञ्जीरक्वाणाहृतसितच्छदं मणि-
मञ्जीराणां रत्नसंचितपादकटकानां क्वाणेन नादेन आहूताः आकृष्टाः सित-
च्छदाः हंसाः यस्य तत् । नूपुरध्वानमाकर्ष्यं हंसाः अस्मज्जातीया हंसी
काचनेहेति आगच्छन्तीत्यर्थः, हंसगतिकं वामार्धमिति यावत् । अन्यतः
दक्षिणतः नूपुराहीन्द्रफूत्कारकृततद्भ्रमं नूपुराहीन्द्रस्य भूषणसंपराजस्य फूत्कारेण
इवसितध्वनिना कृतं जनित तद्भ्रमं सितच्छदभयं यस्य तत् । दक्षिणार्धेऽह-
पादसंपफूत्कारात् वामार्धेदेवीपादाहृतहंसानां भीतिः जायते । अतिसौम्य-
दर्शनरौद्रदर्शनयोः वामवामेतरार्धयोः शिवयोः भङ्गचन्तराश्रयेण गम्यमानत्वात्
पर्यायोक्तम् अलङ्कारः । अस्मिन्चालङ्कारे व्यङ्ग्यं वाच्यपरम् । तेन अयं
वाच्यसिद्धधङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः । रसगङ्गापर-
वृद्धिरुक्तं लक्षणं सूषणम् 'विवक्षितार्थस्य भङ्गचन्तरेण प्रतिपादनं पर्या-
योक्तम्' इति । इतः परं प्रायेणायोऽशेषमयमेवालङ्कारः । सप्तदश-
श्लोके 'वस्तु मे हृदि समिदधातु' इति वाक्यसमाप्तिः ॥२॥

गीर्वाणपुतनापालं बालं लालयदेकतः ॥
उत्सङ्गे गणगग्राज- मर्भकं विभ्रदन्वतः ॥३॥

गीर्वाणेति— एतनः मध्वनः गीर्वाणपुतनापालं देवसेनापतिं बालं कुमारं
स्वन्दं लालयन् श्रीष्टयन् रियनमित्यर्थः । लालयन् लल विलास इति
मन्विकरणघातोऽहेतुमण्णिवि घात्रन्त नपुमकप्रथमैकवचनान्तम् । धन्वतः अण-
तध्वनः गणगग्राजं गणपतिम् अर्भकं शिशुम् उत्सङ्गे अङ्के विभ्रन् धरन्,
यस्त्विदन्वतरेणान्वयः । वामभागे स्वन्दः दक्षिणभागे गणपतिरित्युक्ते,
एकस्यां लालितः शक्तिघटः कुमारः, गणपतिर्ज्येष्ठः शिवाङ्कनिलयः

ओंकारवदनश्चेति शिवांगभूयस्त्वं ज्योष्टम्य, कनीयसस्तु शक्त्यंगभूयस्त्वं चेति तत्त्वमवधेयम् ॥३॥

विडम्बितब्रह्मचारि- कोकैकस्तनमेकतः ॥
कवाटार्धनिभं विभ्र- दृष्टः केवलमन्यतः ॥४॥

विडम्बितेति— एकतः याने भागे विडम्बितब्रह्मचारिकोकस्तनं ब्रह्मचारी अगृहस्योऽभार्यः कोकश्चक्रवाकः ब्रह्मचारिकोकः विडम्बिनोऽनुकृतो ब्रह्मचारिकोको येन सः विडम्बितब्रह्मचारिकोकः, स एकस्तनो यस्य तत्, चक्रवाकमियुतस्य स्तनयुग्मोपमानना प्रसिद्धा, वामभाग एव कुचः कुचान्तरानत्वात् विपुक्तकोकोपमत्वं देवीभागस्यस्योक्तम् । अन्यतः दक्षिणार्धे क्वाटार्धनिभं वैशान्यादिद्योतनाय पुवक्षम. क्वाटेनोपम्यमाहुः, क्वाटार्धमदृशं केवलं वधोजरहितं पुन्ववलक्षणं वक्षः उर न्यलं विभ्रन् धारयमाणं वम्बिनि उत्तरेणान्वयः ॥४॥

सेनान्याऽऽस्वादितस्तन्य- मनुफूलकुर्वनेकतः ॥
फूलारमुखरं नाग- मुषं जाग्रतमन्यतः ॥५॥

सेनान्येति— एकतः पार्वतीभागे अनुफूलकुर्वना अनुगृत्य फूलारं कुर्वता उत्तरोत्तरमन्याम्वादनवेगोत्थमुग्धमन्यस्वाममघर्षजं मीत्कारं कुर्वतेत्यर्थः । सेनान्या सेना नदतीति सेनानी. स्कन्दमनेन आस्वादिनं स्तन्यं यस्य तत्, अन्यतः रुद्रभागे फूलारमुखरं फूलारेण श्वमितमीत्कारेण मुखरं शब्दायमानम् उग्रं क्रुद्धं जाग्रतम् अनिद्रितं नागं सर्पं विभ्रन् इति उत्तरदलोकेन अन्वयः ॥५॥

एकतो दोलंतां विभ्रन्- मृणालश्रीविडम्बिनीम् ॥
शशशुण्डालशुण्डानं चण्डं दोरुण्डमन्यतः ॥६॥

एकत इति— एकतः वायतः मृणालश्रीविडम्बिनीं मृणालस्य पद्मनालस्य धिय गोमां विडम्बयति अपहृमतीति मृणालश्रीविडम्बिनी ता, दोलंतेव तां दोलंतां मूर्जलता मौक्तुमार्यमम्भशा विभ्रन्, अन्यतः दक्षिणतः शशशुण्डालशुण्डानं शशस्येन्द्रस्य शुण्डालः शशः ऐरावत. तस्य शुण्डापाः करस्यानेवामा

यस्य तत् ऐरावतहस्तोपममित्यर्थः, चण्डम् उग्र विक्रान्तम् इत्यर्थः, दोर्दण्डं दो-
र्बाहुर्दण्ड इव तं विभ्रत् ॥६॥

कुत्राप्यविद्यमानेऽपि वन्दनीये तदा तदा ॥
परस्परकरस्पर्श- लोभतो विहिताञ्जलि ॥७॥

कुत्रेति- वन्दनीये वन्दितुम् अभिवादयितु योग्ये शिवाभ्यां पूजनीये इत्यर्थं
कुत्रापि अविद्यमाने असत्यपि, तदा तदा काले काले परस्परकरस्पर्शलोभत
परस्परस्य करस्य स्पर्शं लोभात्, विहिताञ्जलि विहित. वद्धः अञ्जलिः
हस्तद्वयमंयोगरूपः नमस्कारसङ्क्षेपः येन तत् परशब्दस्य क्रियाविनिमयविवक्षाया
द्विर्भावः, असमासवद्भावात् सुर्वकनव्य इति परस्परशब्दव्युत्पन्निरवधेया ।
वामवामेतरौ करौ अन्योन्यस्पर्शमुखगृध्यया मिलतः । तथा सयोगः अञ्जलि-
वन्धो भवति । सर्वलोकवन्दनीयस्य प्रकृतस्यार्धद्वयस्य अञ्जलिविधि. समर्थन-
सापेक्षः दुष्करविषयत्वात्तस्य । स च परस्परकरस्पर्शलोभेन पदार्यगतहेतुना सम-
पित इति काव्यलिङ्गमलङ्कारः 'हेतोर्वावयवपदार्यत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' ॥७॥

शक्रनीलसवर्णत्वाद् भागयोर्भयोरपि ॥
ऊर्ध्वाधराङ्गसापेक्ष- सन्धिज्ञानगलस्यलम् ॥८॥

शक्रेति- उभयोरपि वामदक्षिणयोर्भागयो. इन्द्रनीलसवर्णत्वात्, समानो
वर्णं. ययोस्तौ सवर्णौ इन्द्रनीलेन सवर्णौ इन्द्रनीलसवर्णौ तयोर्भावः मत्स्यम्
हेतोः । कण्ठप्रदेशे वामभागः देव्याः फालीत्वान् नीलः, दक्षिणभागेऽपि नीलः
शिवस्य शुभ्राङ्गस्य कण्ठे नीलत्वान् । एव कण्ठे सर्वे अपि नीले, कथं शक्येते
पार्वत्याः कण्ठार्धं शिवस्य कण्ठार्धं चेति चेत्, उच्यते उभयोः कण्ठार्धयोः यत्र समा-
गमः तस्य ज्ञानं कण्ठादुपरि दक्षिणार्धं यत्र शिवाङ्गश्वेतिमा निवर्तते, नीलिमा
च प्रवर्तते एव कण्ठस्याधोभागे च यत्र नीलिमा निवर्तते, श्वेतिमा च प्रवर्तते,
मत्स्यमध्यवर्णत्वेन कण्ठमध्यस्य अर्धद्वय स्त्रीपुत्रीय वामदक्षिणगम् ऊलम् ।
तदाहृष्यदेनोत्तरार्धेन । ऊर्ध्वं च अधरं च ऊर्ध्वाधरे ते अङ्गे तयोः सापेक्षं
ऊर्ध्वाधराङ्गसापेक्षं मन्थोज्ञानं मन्थिज्ञानं यस्य तत् ऊर्ध्वाधराङ्गसापेक्ष-
सन्धिज्ञानं तत् मलम्ब्यं कण्ठम्यलं यस्य तत् शरिरवस्तुसरेणान्वयः ॥८॥

एकतः कैरवश्रेणी- निद्रामोचनलोचनम् ॥

अन्यतः कमलायास- क्षणाधायकवीक्षणम् ॥१॥

एकत इति— एकतः वामतः कैरवश्रेणीनिद्रामोचनलोचनं कैरवश्रेण्याः कुमुदपद्मवतेः निद्रामोचनं विकसने चन्द्रात्मकं लोचनं यस्य तत्, चन्द्रसूर्ययो- र्चामयामेतरनेत्रत्वं प्रतिद्वन्द्वम् । अन्यतः दक्षिणतः कमलायासक्षणाधायकवीक्षणं कमलायासः लक्ष्मीनिलयः कमलं तस्य क्षणस्योत्सवस्य आधायकम् उत्पादकं कमलविकासनं सूर्यात्मकं लोचनं यस्य तत् ॥१॥

एकतश्चक्षुषा चारु- तारेणाधीतविभ्रमम् ॥

अन्यतः पाणिपायोजे खेलतो मृगबालतः ॥१०॥

एकत इति— एकतः वामे चारुतारेण चारुः कमनीया तारा कनीनिका यस्य तेन चक्षुषा नयनेन, अन्यतः दक्षिणे पाणिपायोजे करवमले खेलतः श्रीडतः मृगबालतः हरिणशिशोः अधीतविभ्रमम् अधीतः शिक्षितः विभ्रमो विला- मो यस्य तत् । दक्षिणतः शिवहस्ते श्रीडतो बालहरिणात् वामार्धभूताया देव्याश्चक्षुविलासं शिक्षमाणं रमणीयम् इत्यर्थः ॥१०॥

एकतो भालफलके काश्मीरेण विशेषितम् ॥

अन्यतोऽर्धेक्षणैर्नैव रतिभ्रूविभ्रमद्रुहा ॥११॥

एकत इति— एकतः वामपार्श्वे भालफलके भालं फलकमिव तस्मिन् ललाटफलके काश्मीरेण केशरेण काश्मीरदेशोद्भवसुगन्धद्रव्येण विशेषितम् अल- टङ्कनम् । अन्यतः रतिभ्रूविभ्रमद्रुहा रतेः मन्मथकान्तायाः भ्रूवो विभ्रमं विलासं द्रुहतीति रतिभ्रूविभ्रमद्रुक् तेन मन्मथदाहित्वाद्रतिविलासापहेन अर्धेक्षणैर्नैव तृतीयस्य अग्निनेत्रस्य अर्धमेव दक्षिणे शिवभागे अवशिष्टं, तेन अर्धदृष्ट्ये- रत्यर्थः, विशेषितमिति पूर्वेणान्वयः । एवकारेण पूर्णेक्षणं नावश्यमभूत् रति- कान्तदहने इति भावः ॥

एकतः शीतलालोकं साधुलोकशिवद्वारम् ॥

अन्यतः प्रज्वलत्प्रेक्षं दुष्टगोष्ठीभयद्वारम् ॥१२॥

एकत इति— एकतः वामार्धे, शीतलालोकं शीतल आलोक आलोचनं यस्य तत्, साधुलोकशिवद्वारं सञ्जनसङ्घसोभावहं शिष्टानुग्रहवारवमित्यर्थः ।

अन्यत दक्षिणार्धे दुष्टगोष्ठीभयङ्करं दुर्जनसङ्घभीतिकृत् दुष्टनिग्रहकारकमित्यर्थः ।
प्रज्वलत्प्रेक्ष प्रज्वलन्ती प्रेक्षा दृष्टिः यस्य तत् ॥१२॥

एकतो मणिताटङ्क- प्रभाधौतकपोलकम् ॥
अन्यतः कुण्डलीभूत- कुण्डलीभूतकुण्डलि ॥१३॥

एकत इति- मणिताटङ्कप्रभाधौतकपोलकं मणिखचितं ताटङ्कः कर्ण-
भूपा, मणिताटङ्कस्तस्य प्रभया शोभया धौतः शुद्धः कपोलः यस्य तत्,
ताटङ्करत्नप्रभापरिष्कृतं मण्डस्यलं वाममित्यर्थः । अन्यतः शिवार्धे,
कुण्डलीभूतकुण्डलीभूतकुण्डलि अकुण्डलं कुण्डलं मण्डलाकारं सम्पद्यमानो
भूतः कुण्डलीभूतः मण्डलाकारीभूतः सः कुण्डलीभूतः कर्णवेष्टनीभूतः
कुण्डली सर्पः यस्य तत्, वर्तुलाकारेण कर्णभूषणतया सर्पः अस्मिन् स्थितः
इत्यर्थः ॥१३॥

एकतः कुन्तलान्बिभ्र- दिन्द्रनीलोपमद्युतीन् ॥
अन्यतः पावकज्वाला- पाटलांशुच्छटा जटाः ॥१४॥

एकत इति- एकतः वामे इन्द्रनीलोपमद्युतीन् इन्द्रनीलेनोपमा यामा
ताः, इन्द्रनीलोपमाः ताः द्युतयः कान्तयः येषां तान् कुन्तलान् क्वान्
विभ्रन् । अन्यतः दक्षिणे पावकज्वालापाटलांशुच्छटाः पावकज्वालानाम्
अग्निज्वालानां पाटलांशूनां श्वेतरेवभासा छटाः रेखा इव रेखा यासीं तां
जटाः विभ्रन् ॥१४॥

एकतः बेजापाशेन कीर्णैर्नोरसि भामुरम् ॥
अन्यतो रुम्बमानस्य भोगिनो हरता धियम् ॥१५॥

एकत इति- अन्यतः दक्षिणार्धे रुम्बमानस्य भोगिनः हारभूतस्य सर्वस्य
धियं शोभा हरता अपहरता, एकतः वामार्धे उरगि यशसि कीर्णैर्नोर्विशिष्टेन
बेजापाशेन भामुरम् उग्ग्वलम् । शिवहारभूपामुजङ्गसोभातिमायी वामवशति
कीर्णो देवीपाशेनपाशः इत्यर्थः ॥१५॥

अवतंसितमम्बान- पारिजातस्रजकतः ॥

विमलोल्लोलमालिन्या विबुधापगयाऽन्यतः ॥१६॥

अवतंसितेति- एकतः स्त्रीभागे अम्बानपारिजातस्रजा प्रत्यग्रपारिजात-
पुष्पमालया अवतंसितमलङ्कृतम् । अन्यतः पुरुषभागे विमलोल्लोलमालिन्या
विमलाना प्रसन्नानाम् उल्लोलाना कल्लोलाना महातरङ्गाणामित्यर्थः, 'महत्सू-
ल्लोलकल्लोली' इत्यमरः, माला अस्या इति विमलोल्लोलमालिनी तथा ,
विबुधापगया देवतया गङ्गाया अवतंसितमिति पूर्वोणावय ॥१६॥

रौप्याचलकृतावासं प्राप्यं युक्तेन चेतसा ॥

वस्तु रामापुमाकारं हृदि सन्निदधातु मे ॥१७॥

रौप्येति- रौप्याचलकृतावासं रौप्याचले रजताद्री कैलासे कृतः आवासः
येन तत् रामापुमाकारं रामा स्त्री पुमान् पुरुषश्च रामा-पुमासौ तयोरा-
काराविधाकारौ यस्य तत् स्त्री-पुरुषाकारं वस्तु मे मम हृदि हृदये सन्नि-
दधातु सान्निध्यं करोतु ॥१७॥

कान्तार्धविग्रहे मातः- जटार्धाश्चिकुरास्तव ॥

दधत्यदभ्रसन्ध्याभ्र- युक्तकालाभ्रविभ्रमम् ॥१८॥

कान्तेति- कान्तस्य पत्युरर्धं समो भागः कान्तार्धं विग्रहः शरीरं यस्या-
तस्याः सम्बुद्धिः कान्तार्धविग्रहे मातः, जटार्धाः जटायाः हरजटायाः अर्धं
समाश्रः येषां ते व्याधिकरणबहुवीहि, 'पुस्यर्धोऽर्धं समोऽशके' इत्यमरः, तव
चिकुराः कक्षाः अदभ्रसन्ध्याभ्रयुक्तकालाभ्रविभ्रमम् अदभ्राणामनल्पानां सन्ध्या-
भ्रेण सन्ध्याकालनभसा युक्ताना कालाभ्राणा श्यामलमेघाना विभ्रम विलासं
दधति विभ्रति । अत्र चिकुरेषु कालाभ्रत्वारोपासन्नदर्शनाज्जङ्कारः । चन्द्रा-
लोके 'वाक्यामंयोः नदृगयोरैकयारोपो निदर्शना' इत्युक्त्वा 'पदार्यवृत्तिमप्येके
यदन्त्यन्या निदर्शनाम् । त्वन्नेत्रपुगलं पते लीलां नीलाम्बुजन्मनोः ॥' इति
तल्लक्षणात् ॥१८॥

दम्पत्योर्युधयोरेष सोपो यन्नास्ति शंलजे ॥

वामं पार्श्वं विभोः शेतुं दातुं ते दक्षिणः करः ॥१९॥

दम्पत्योरिति- शेतुं शयनाय विभोः शिवस्य तव दक्षिणार्धस्य वामं
पार्श्वं नास्ति तस्य त्वयाऽग्रहृतत्वात् । दातुं दानाय ते तव दक्षिणः करः

नास्ति तस्य शिवार्धगतत्वात् । एवम् उभयं नास्तीति यत् एष दम्पत्योः
जाया च पतिश्च दम्पती तयोः युवयोः लोपः भवति । अन एव देव्याः
वामो हस्तो दायाय प्रसिद्धः इति गम्या हेतूत्प्रेक्षा । शिवस्यापि स्वाश्रय-
त्वात् शयनं पार्श्वनिरपेक्षम् । अशयानः शयानो वा स एवाश्रयो भवति
हि जगज्जन्मादेः शक्तेः ॥१९॥

लोके स्त्री स्तनयुग्मेन पुष्पात्पेकं भुतं न वा ॥
स्तनेनैकेन शर्वाणि पुष्पासि त्वं जगत्त्रयम् ॥२०॥

लोक इति— लोके स्त्री जातावेकवचनं, स्तनयुग्मेन एकं भुतं पुष्पाति
न वा । स्तनयुगस्तन्यदानेन पुत्रमेकम् अपि भर्तुं समर्था वा न वेति संनय-
ग्रस्तः विषयः । शर्वाणि, देवि ! त्वं तु एकेन स्तनेन जगत्त्रयं पुष्पासि
मोषयसि अत्र न मशयः । अद्भुतस्ते महिमा ॥२०॥

खिद्यन्ति योपितः कुक्षौ बहन्त्योऽर्भकमेकम् ॥
अर्धकुक्षौ दद्यासि त्वं त्रिलोकीमम्ब लीलया ॥२१॥

खिद्यन्ति इति— अम्ब ! योपितः स्त्रियः कुक्षौ उदरे एकम् एकमेव
अर्भकं शिशुं बहन्त्यः विभ्रत्यः खिद्यन्ति थान्ता भवन्ति । त्वं तु अर्धकुक्षौ
अन्यार्धस्य हरभागत्वात् उदरार्धे त्रिलोकी त्रयाणां लोकानां समाहारः जगत्त्रयं
लीलया अनायामेन दद्यासि धारयसे ॥२१॥

अनुरूपा शिवस्य त्व- मनुरूपः शिवस्तव ॥
अलङ्कारोऽनुरूपो वा- मकलङ्कारोऽर्भकः शशी ॥२२॥

अनुरूपेति— शिवस्य त्वम् अनुरूपा सदृशी, तव शिवोऽनुरूपः सदृशः, वा
युवयोरनुरूपः सदृशः अलङ्कारः अकलङ्कः अङ्कुरहितः अर्भकः शिशुः शशी
चन्द्रः प्रसिद्धचन्द्रादतिरिक्तो बालचन्द्रः युवयोः सदृशोऽलङ्कारः ॥ 'पूर्वार्धे
अन्योन्यालङ्कारः, उत्तरार्धे समोऽलङ्कारः ॥२२॥

तवैव तव देहांशो हरस्यैव हरस्य यः ॥
प्राणास्तु जगतां घात्रि हरस्य त्वं हरस्तव ॥२३॥

तवेति— तव देहांशः तवैव, वामभागस्त्वदीय एव न तत्र हरस्य स्वाम्यं वर्तते । यः हरस्य देहांशः सः हरस्यैव, न तत्र तव स्वाम्यमस्ति । यद्यप्येवम् उभयोर्देहभागी संविभक्तौ, तथाऽपि, भोः 'जंगता घात्रि लोकभर्त्रि ! हरस्य त्वं प्राणाः असि, तव हरः प्राणा भवति । एव युवयो युवाम् अन्योन्यप्राणतां भजमानौ भवथ । अन्योन्यालङ्कारः ॥२३॥

अविभक्तं भवानि स्वं भवस्य तव चोभयोः ॥
सकृत्सकृष्टं चेतः सङ्कल्पयतु नरिशवम् ॥२४॥

अविभक्तमिति— भवानि, देवि ! भवस्य शिवस्य तव च उभयोः अविभक्तं विभागेन विना एकतया स्थितं स्वं स्वीयं सकृष्टं सद्यं चेतः मानसं नः अस्माकं शिवं कल्याणं मङ्गलं एकवारं सङ्कल्पयतु युवयोः शरीरमेव विभक्तं, प्राणाश्च तस्य त्वं, तव न सः, मनस्त्वेकमेव । अमोघसद्यफलत्वात् सङ्कल्पस्य सकृदिति उक्तम् ॥२४॥

भवस्य भागमुत्सृज्य भवानी भागमात्मनः ॥
भगवन्नुष्टुभामासां सृष्टानां नारसिहिना ॥२५॥

भवत्येति— भवानी देवी नारसिहिना नरसिंहयूनुना कविना गणपतिना सृष्टानां निर्मितानामासाम् अपितानाम् अनुष्टुभाम् अनुष्टुब्निबद्धानां कृतीनां मध्ये भवस्य शिवस्य भागम् उत्सृज्य शिववर्णनपरं पद्यभागं तस्मै विमृज्य आत्मनो भागं स्वोचितं पद्यभागं भजतु स्वीकरोतु ॥२५॥

एकविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

द्वाविंशः स्तवकः

अयं द्वाविंशो स्तवके कौलारानाथप्रभाववर्णनोपन्यासेन कौन्डासगतिकान्ता-
सीभाग्यानुवर्णनं भवति । तथा हरपृट्टुम्बकं कीर्त्यते । स्तवकादौ यथा-
पूर्वं हसितस्तुतिः ॥

अखिलस्य विकासकारणं व्यसनि ज्ञानिजनावनेषु नः ॥
घितनोतु विशेषतः शिवं शिवराजीवदृशो दरस्मितम् ॥१॥

अखिलेति— अखिलस्य सर्वस्य विकासकारणम् उन्मीलनहेतुभूत, ज्ञानिजना-
वनेषु ज्ञानिजनानां पालनेषु व्यसनि व्यसनम् अस्येति व्यसनि ससङ्गमित्यर्थः ।
यद्यपि व्यसनपदं कामजे दोषे वर्तते, तथाऽपि ज्ञानिषु वात्सल्यातिशयचोतनाय
प्रयुक्तम् । शिवराजीवदृशः शिवसुन्दर्याः दरस्मितं मन्दस्मित नः अस्माकं
शिव मङ्गलं विशेषतः सुतरां घितनोतु विदधातु । मुखस्य विकसितं मन्द-
स्मितम्, अनेन विश्वम् उन्निद्रं जायते । उज्ज्वलत्वादस्य स्वामाविकं प्रकाश-
पालनम् । अत एव अबोधस्य सर्वस्य बोधाघायकं, बुद्धस्य सर्वस्य बोध-
रक्षकम् इति सर्वस्यापि अप्राप्तलाभं प्राप्तरक्षणं च विदधदिदं स्मितम् अस्म-
द्योगक्षेमात्मकं कल्याणं करोत्विति प्रार्थना ॥१॥

विकले सकले सुरव्रजे व्रजति श्यामलिमानमच्युते ॥
जगतस्सदयो हलाहलं चुलुकीकृत्य भयं नूनोद यः ॥२॥

विकले इति— सकले समस्ते सुरव्रजे देववृन्दे विकले निष्प्रभे विपण्णे
जाते इति यावत्, अच्युते हरी श्यामलिमानं श्यामलरय भावः तं श्याम-
लिमानं काष्ण्यं व्रजति गच्छति सति अमृतमयनममये प्रथमनिर्गतं वासुकि-
शिरोगरलप्रतापात् हरी च निष्प्रभे जाते, सदयः परमकारुणिकः यो भगवान्
हलाहलं महाविषं चुलुकीकृत्य अचुलुकं चुलुकं सम्पद्यमानं कृत्वा प्रसृतिं कृत्वे-
त्यर्थः, 'चुलुकः प्रसृती भाण्डे' इति नानार्थरत्नमाला । जगतो भयं नूनोद
अपानयन् । तेनेति उत्तरेण दशमश्लोकस्येनान्वयः ॥२॥

निगमैस्तुरगी भुवा रथी विधिना सारथिमान् विभेद यः ॥
कनकाद्रिवरेण कार्मुकी कमलाक्षेण शरी पुरत्रयम् ॥३॥

निगमैरिति— निगमैः वेदैः तुरगी अश्ववान् त्रिपुरयुद्धे शिवस्य वेदा एव वाहा अभवन् । भुवा भूम्या रथी रथवान्, विधिना सारथिमान् ब्रह्मैव सारथिरभूत् । कनकाद्रिवरेण मेषपर्वतेन कार्मुकी धनुष्मान्, कमलाक्षेण विष्णुना शरी वाणवान्, भूत्वा यः त्रिपुर विभेद भञ्जयामास । तेनेत्युत्तरेणान्वयः । रूपकम् ॥३॥

अजितस्य च गाढमत्सरैः कमलाकान्तपुरस्सरैस्सुरैः ॥
पदजायुधधारया रयाद् वधमाधत्त जलन्धरस्य यः ॥४॥

अजितस्येति— गाढो दृढो मत्सरः द्वेषः असुरशुभे इति शेषः, पेपा सौ., यद्वा 'मत्सरो मक्षिकक्रोधो' इति त्रिकाण्डशेषः, अत्यन्तक्रुद्धैरित्यर्थः, कमलाकान्तपुरस्सरैः विष्णुप्रमुखैः सुरैः देवैः अजितस्य जलन्धरस्य एतन्नाम्नोऽमुरस्य वधं, यः भगवान् पदजायुधधारया पदज नख-मेवायुधं तस्य धारया निशिताग्रेण रयात् सत्वरम् आधत्त चकारेत्यर्थः । जलन्धरासुरवधो लिङ्गपुराणे (९७ अ.) कीर्त्यते—'जलन्धर इति ख्यातो जलमण्डलसम्भवः । आसीदन्तकसङ्काशस्तपसा लब्धविक्रमः ॥ ..... निशम्यास्य वच. शूली पादाद्गुष्ठेन लीलया । महाम्भसि चकाराशु रथाङ्गं रौद्रभावहन् ॥ ..... कृत्वार्णवाम्भसि सितं भगवान् रथाङ्गम्' इत्यनन्तर-श्लोके अन्ते च 'कुलिशेन यथा छिन्नो द्विधा गिरिवरो द्विजाः । पपात दैत्यो बलवान् अञ्जनाद्रिरिवापरः ॥' इति ॥४॥

कमलासनकञ्जलोचनौ छललिङ्गस्य शिरोऽङ्घ्रि वीक्षितुम् ॥
वत्त हंसवराहभूमिकौ यतमानावपि यस्य न प्रभू ॥५॥

कमलेति— कमलासनकञ्जलोचनौ पद्मयोनि-गुण्डरीकाक्षी ब्रह्मा विष्णु-श्चेत्यर्थः, कर्तारी, यस्य छललिङ्गस्य लिङ्गशेषस्य भगवतः शिरोऽङ्घ्रि शिरसः अङ्घ्रेश्च रामाहार शिरोऽङ्घ्रि तत् मस्तक पादौ च वीक्षितुं द्रष्टुं हंसवराह-भूमिकौ हंसो वराहश्च तयो भूमिकं धेपौ ययोः तौ सन्तौ यतमानावपि

परिश्रम कुर्वाणावपि, वत खंदे हा कष्टं । न प्रभू न गमयावभूतामिति
अध्याहार्यम् । ब्रह्मा शिवस्य गिरो द्रष्टुं हंगवेपो भूत्वा नभस्तल उतरात्,
विष्णुः पादौ द्रष्टुं वराहो भूत्वा भुवमुच्चगान, तथाऽपि तौ नागवतामित्यर्थः ।
आद्यन्तवर्जितं भगवतः आदिम् अन्तं च को वा पश्यतीति गम्यम् । यत्र-
मानी च न यस्य क्षवन्तः इति च पाठः ॥५॥

नयनं निटलान्तरस्थितं विघटम्येपदिवान्वितो रुपा ॥

भुवनत्रयनिर्जयोन्नतं मदनं गाढमदं ददाह यः ॥६॥

नयनमिति— यो भगवान् निटलान्तरस्थितं ललाटमध्यस्थितं नयनम् अग्नि-
नेत्र रुपा क्रोधेन अन्वितः ईपदिव किञ्चिन् विघटम्य उद्घाटय उन्मीलितं
श्रुत्वा भुवनत्रयनिर्जयोन्नतं त्रैलोक्यस्य जयेन उन्नतम् अत एव गाढमदं नितान्त-
दं मदनं मन्मथं ददाह दग्धवान् ॥६॥

सकले घवलः कलेवरे हरिनीलोपलमञ्जुलः क्वचित् ॥

अमृतांगुरिवादधाति यः परमामक्षिमुदं प्रपश्यताम् ॥७॥

सकले इति— यः सकले कलेवरे देहे घवलः सर्वाङ्गशुभ्रः इत्यर्थः, क्व-
चित् कुत्रापि हरिनीलोपलमञ्जुलः हरिनीलोपल इव इन्द्रनीलमणिरिव
मञ्जुलः रमणीयः, अर्थात् कण्ठे नीलः, सर्वत्र शुभाङ्गः ईयत् एकत्र इन्द्र-
नीलसवर्णः श्यामलः अत एव अमृतांगुरिव मृगाङ्कः सिताशुः चन्द्र इव प्रप-
श्यता जनानां परमाम् उत्कृष्टाम् अक्षिमुदं नयनप्रीतिम् आदधाति विभक्तिः ।
शिवचन्द्रगत-क्वाचित्कनीलिलम-सर्वाङ्गशुभ्रत्व-नेत्रानन्दकरत्व-साधर्म्यात् उपमा-
लङ्कारः स्फुटः ॥७॥

अवतंसनुपारदीधिति- द्युतिभिर्यस्य यशोभरैरपि ॥

सममच्छतररीकृतो दिशा- मवकाशस्तुतरां प्रकाशते ॥८॥

अवतंसति— यस्य भगवतः अवतंसनुपारदीधितिद्युतिभिः अवतंसः भूषण-
भूतः तुपारदीधितिर्हिमागुः चन्द्रः तस्य द्युतिभिः कान्तिभिः यशोभरैरपि यग-

सामतिशयैश्च 'अथातिशयो भरः' इत्यमरः । ममं सह दिशामवकायः सर्वानु
दिक्षु अभित आकाश इत्यर्थः अञ्जलीरोहणः निर्मलरोहणः सन् मुनयः प्रकाशते ।
शिवभिरुचन्द्रद्युतय इव शिवयोगोतिशयाश्च दिनः सर्वाः पूर्यन्तीति भावः ।
अत्र हरभिरुचन्द्रद्युतीना यमोभरमाहितस्य चमत्कृतिजनकत्वान् महोक्तिरल-
ङ्कारः ॥८॥

गगनालजीवनानिल- क्षितिमोमारुणसोमयाजिभिः ॥

महतो बत यस्य भूतिनि- भुवनं शान्तमिदं समन्ततः ॥९॥

गगनेति- गगनालजीवनानिलक्षितिमोमारुणसोमयाजिभिः गगनम् आका-
शः, अनलोर्ग्नः, जीवनं जलं, अनिलो वायुः, क्षितिः पृथ्वी, सोम-
रुचन्द्रमाः, अरुणः सूर्यः, सोमयाजी यजमानश्च तैः पञ्चभूतानि सूखावन्द्रमयी
यजमान आत्मा चेत्येवं यस्य महतः भगवतो भूतिनिरप्टाभिः इदं भुवनं जगत्
समन्ततः सर्वतः शान्तं व्याप्तं, बत आश्चर्यम् ॥९॥

सह तेन धवेन राजते षमुधाधारिणि कार्पि राजते ॥

धनिता नवतापनाशिनी चरणप्रेष्यनिवेदिताशिनी ॥१०॥

सहेति- तेन तथाविधेन धवेन पत्या सह राजते रजतस्यायं राजतः
तस्मिन् षमुधाधारिणि भूवरे रोप्याद्री कंलासे इति यावत्, नवतापनाशिनी
जन्मदुःखञ्चमिनी चरणयोः प्रेष्येन पादकिङ्कुरेण निवेदितं स्वीकरणाशयितं
वस्नाति भुङ्क्ते इति चरणप्रेष्यनिवेदिताशिनी कार्पि धनिता स्त्री राजते
विजयते । सर्वेश्वरमनाया कंलासे कृतवामा जेजीयते इति भावः ॥१०॥

धनितापुस्यो पुरातनी विमले व्योमनि देवदम्पती ॥

भुवनत्रितयस्य तौ विभू रजनादाविह सिद्धदम्पती ॥११॥

धनितेति- पुरातनी पुराणी धनितापुस्यो स्त्री पुस्यश्च विमले गुह्रे
विष्मये निक्षेपे एति यावत्, व्योमनि आकाशे देवी च तौ दम्पती च देव-
दम्पती भवतः इति शेषः, भुवनत्रितयस्य विभू ईश्वरी गी इह भूवि रजना-

श्री कौलामे सिद्धदम्पती सिद्धी सिद्धपुरुषो दम्पती भवनः, पुराणपुरुषो पुराणो
यो ईश्वरो दिवि चुलोके देवदम्पती तथैव इह पार्वती-शिवो कौलामवामिनो
सिद्धपुरुषो स्तः ॥११॥

गजचर्मधरः कपालभृद् गृह्णापो गृहिणी तु कालिका ॥
रुधिराविलमुण्डमालिनो कथितो तो यत पण्डितैः शिवो ॥१२॥

गजेति- गजचर्मधरः शिवः गजस्य त्वचं परिधत्ते, कपालभृत् कपालं
विभति । एवंभूतो गृह्णापो गृहपतिः ईश्वरः, गृहिणी ईश्वरी तु कालिका
कालवर्णा भवं कालयति अन्तयतीति वा कालिका, रुधिराविलमुण्डमालिनो
रुधरेण शोणितेन आविला कलुषा मुण्डानां मूर्ध्ना माला राजिरस्या अस्तीति
रुधिराविलमुण्डमालिनो 'मुण्डो दैत्यान्तरे राहो मूर्ध्नि' इति नानार्थरत्नमाला ।
एवम् उभो धोरदशनी अशिवरूपौ अपि पण्डितैः विज्ञैः शिवो कथितो । अत्र
विरोधः, वेपेण अशिवावपि स्वरूपेण नित्यमङ्गलो पण्डितविदिताकिति
विरोधामासोज्ज्वलारः ॥१२॥

स किमिन्दुकलाशिरोमणिः किमुताश्लोकपालभूषणः ॥
किमुमे भवती कपालिनी किमु विभ्राजितरत्नमालिनी ॥१३॥

स इति- सः शिवः इन्दुकलाशिरोमणिः चन्द्रकलाचूडः किम् ? उत
अश्लीलकपालभूषणः अश्लीलं जुगुप्सावह कपालानां भूषणं यस्य सः ? उमे
देवि ! भवती कपालिनी कपालिनः पत्नी कपालमालाधरा किमु ? विभ्रा-
जितानां भास्वराणां रत्नानां भगीना माला हारः अस्या अस्तीति विभ्रा-
जितरत्नमालिनी किमु ? किमुभावपि अन्योन्यानुह्यस्पृहणीयवेपौ, उत अनु-
रूपधोरवेपौ ? ॥१३॥

रमसेऽम्ब कपालमालिनी क्वचिदीशेन कपालमालिना ॥
अनुलभ्रमनिष्कमालिना क्वचिदत्पुत्रमरत्नमालिनी ॥१४॥

रमसे इति- अम्ब ! क्वचिन्, काले देते वा कपालमालिनी सती कपाल-
मालिना कपालिना ईशेन पत्या रमसे, क्वचिन् कस्मिन्चित्तमये देते वा

अनुत्तमरत्नानालिनीं धारं वेपम् उज्जित्वा स्पृहणीयदर्शना मगिहाराच्छृणाङ्गी
सती, अनुत्ता अनुपमा प्रना शोभा येषाम् तेषाम् अनुत्प्रनाया निष्कानां
मुवर्गाना माला हारोऽप्येति अनुत्प्रमनिष्कनाली तेन शिवेन मुन्दरेण रण्ये
रति कुर्ये ॥१४॥

युवयोर्मस्तनूनुवो बलवन्तो भुवनप्रकम्पताः ॥

शशिदीपितहारि यद्यशो निगमे पावनमम्ब गीयते ॥१५॥

युवयोरिति- युवयोः शिवयोः तनूनुवः आत्मजाताः मरुतः वायवः मरु-
त्रामहाः देवाः इत्यन्तः बलिनः भुवनप्रकम्पताः भुवनानां लोकाणां प्रकम्पनाः
चालकाः भवन्तीत्यध्याहार्यम् । शशिदीपितहारि चन्द्रकान्तिरमणीयं चन्द्र-
कान्तनिर्घासि वा पावनं दिमलं यद्यशः येषां मरुतां यशः कौतः निगमे वेदे
गीयते मन्त्रद्रष्टृभिः । शिवयोर्मस्तनूत्वकथनान् पारमैस्वर्गपिकम् इन्द्रत्वं तयो-
स्त्वं भवति । तद्युवयोः गणेशकुमारयोर्मस्त्वं च । तन् पुरस्ताद्वक्षते ॥१५॥

गुरुमुत्तममन्त्रचारिणा- मनमद्रहनिधाननायकम् ॥

तव देवि शिवे तनूनुवां महतामन्यतमं प्रवक्षते ॥१६॥

गुरुमिति- देवि, शिवे ! अन्त्रचारिणां सुलोचचारिणां 'द्योदिवी द्वे स्त्रियाम्
अग्रम् इत्यनन्तः, दिविपदाम् उत्तमं श्रेष्ठं गुरुं बृहस्पतिम् अग्रमद्रहनिधाननाय-
कम् अग्रमः अदिनीयः ब्रह्मणां वेदमन्त्राणां निधानस्य निधेः नायकः तम् अधि-
ष्टानुदेवं, ब्रह्मणस्पतिमिति यावन्, बृहस्पति-ब्रह्मणस्पत्योरव्यतिरेकमात्मनन्ति
वेदे । तव तनूनुवाम् आत्मजातानां मरुताम् अन्त्यमम् एकं प्रवक्षते आहुः
विद्या इति शेषः । पुराणेषु तस्य ब्रह्मणस्पतेः नामभेदा रूपविशेषश्च भवत
इत्याह ॥१६॥

द्विरदं बवने महामदं सितवन्तच्छविषीनदिकन्दम् ॥

इतरथ मुस्ताप्रराहृति विदुरस्यैव विवर्तमद्भुतम् ॥१७॥

द्विरदमिति- महामदं महान् गुरुः मदः दानबलमित्यर्थाः, यस्य तं मित-
दन्तच्छविषीनदिकन्दं मितस्य धवलस्य इत्यस्य छविभिः कात्विभिः शीतं

शोधितं दिग्ना तटं यस्य तं, वदने मुमे द्विरदं गजं, मुष्मात् वदनादितरत्र
अन्यत्राङ्गं नरादृति नररूपं गजमुत्र विष्णेश्वरम् इत्यर्थः, अस्मैव पूर्वोक्तस्य
ब्रह्मणस्पतेः मस्ताम् अन्यतमस्यैव अद्भुतं गजमुष्मात् अधेनराकृतेश्च विविच
विवर्तं रूपभेदमापन्नं विदुः विज्ञा इति शेषः । ब्रह्मणस्पतिगणपत्योरध्वनिरेकं
प्रतिपादयन् मन्त्रवर्णोऽत्र भवति—‘गणाना त्वा गणपतिं ह्वामहे कवि बवीना-
मुपमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शुश्रूषतिभिः सां
सादनम् ॥’ इति । ज्येष्ठमभिवर्ष्यं वनिष्ठं कुमारं प्रतीति ॥१७॥

अखिलामरनिर्जयोन्नतः प्रथने तारकदानवो बली ॥

हृतवीर्यमदो बभूव यद्- घनशक्त्यायुधतेजसाञ्जसा ॥१८॥

अखिलेति— प्रथने प्रथ्याने यस्मि अखिलामरनिर्जयोन्नतः सकलमुरणां
निर्जयेन उन्नतः सर्वदेवजयेनोन्नतमशा इत्यर्थः बली बलवान् तारक इति
दानवः तारकामुरः, यद्घनशक्त्यायुधतेजसा यस्य देवस्य घना सत्त्वभरिता
शक्तिरेव आयुधं तस्य तेजसा प्रतापेन अञ्जसा इदिति हृतवीर्यमदो हृतः
अपहृतः वीर्यात् मदः दर्पः यस्य स बभूव । अत्र यच्छब्दस्य स इति
उत्तरेण सम्बन्धः, ‘साश्रुदित्यञ्जसाऽज्ञाय द्राघ मद्भु सपदि द्रुते’ इत्यमरः,
यः तारकामुरं शक्त्यायुधेन जितवान् इत्यर्थः ॥१८॥

अमले हृदि निर्मलाशाना- च्छिद्यिले प्रन्विषये नराय यः ॥

परिपक्वधिये प्रदर्शयेत् तमसः पारमपारवैभवः ॥१९॥

अमले इति— अमले शुद्धे हृदि हृदये निर्मलाशानात् शुद्धाहारान् ग्रन्थीनाम्
अविद्याग्रन्थीना चये समूहे शिथिले वियुक्ते सति, परिपक्वधिये परिणतबुद्धये
नराय मानवाय अपारवैभवः अपारम् अनवधिकम् वैभवम् ऐश्वर्यं यस्य सः,
यो गूहः तमसः पारं दर्शयेत् स इत्युत्तरेणान्वयः । नरस्य शुद्धाहारान् अविद्या-
ग्रन्थीना विलसने, हृदये च निर्मले सति, तस्मै पुष्पपुष्ट्याय तमसः पारं
दर्शयति स्वन्दो भगवानिति छान्दोग्यश्रुत्याचार्यमुक्तिः । तथा च श्रुतिः—
‘आहारशुद्धी सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धी ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्बे सर्वग्रन्थीना विप्र-

मोक्षस्तर्तुं मृदितकपायाय तमसः पारं दग्धयति भगवान् सनत्कुमारस्तं स्कन्द
इत्यावधते तं स्कन्द इत्यावधते' इति ॥१९॥

द्रविडेषु शिशुत्वमेत्य यो गिरिप्रारलोकविशेषपादिनीम् ॥

अमृतद्रवसारहारिणीं निगमानां निवदन्व संस्तुतिम् ॥२०॥

द्रविडेष्णिनि- यः द्रविडेषु द्रविडे देशे शिशुत्वम् एत्य जातः शैशवं प्राप्य
शैशवदशागामेवेति भावः, गिरिप्रारलोकविशेषपादिनीं गिरिगत्य शिवस्य
श्लोकस्य यमसः विशेषं बाहुल्यं गानतीति गिरिप्रारलोकविशेषपादिनीम्, अमृत-
द्रवसारहारिणीम् अमृतरसमारोघमपि अघहरतीम् अमृतरसातिगादिनीम् इत्यर्थः,
निगमाना वेदोगमां संस्तुतिं निवदन्व विरचयामास। द्रविडशिषुः श्रीज्ञान-
सम्बन्धमूर्तिः अस्य स्कन्दावतारत्वम् आहुः। सौन्दर्यलहरीं 'तव स्तन्यं मन्यं'
इति श्लोके उल्लिखितः द्रविडशिषुः सम्बन्धमूर्तिरिति प्रतीयते। अयं देवा-
राज्यं द्रविडवेदप्रवन्धं निवद्धवान् ॥२०॥

नुवि भट्टकुमारिल्लाक्ष्यया भवमेत्याध्वररक्षणाय यः ॥

वरजैमिनिभापिताशयं बहुलानिः सल्लु युक्तिनिर्देशौ ॥२१॥

नुवीति- यः भट्टकुमारिल्लाक्ष्यया कुमारिलभट्टनाम्नेत्यर्थः नुवि भूतले भवं
जन्म एत्य लब्ध्वा अध्वररक्षणाय वैदिकधर्मस्य अध्वरस्य कर्तुः रक्षणाय वर-
जैमिनिभापिताशयं वरस्य मुनिश्रेष्ठस्य जैमितेर्भाषितस्य ध्वनस्य आशयमभि-
प्रायं बहुलानियुक्तिनिः तात्त्विकोपपत्तिनिः दर्शयं सल्लु पोषयामाशुव। कुमा-
रिलभट्टः जैमिनिप्रणीतधर्मनीमांशुप्रोद्बलवान् तन्ववातिप्रारलोकवातिकट्टुष्टीका-
स्यान् ग्रन्थान् ध्वरचपन् स स्कन्दावतार इत्यतिहासम् ॥२१॥

अधुना विधुनोति यस्तमो विदुष्यप्रैक्षितमार्गोपकम् ॥

रमणाक्ष्यमहाधिदेयम्- छिन्नशोभाचलचारकन्दरः ॥२२॥

अधुनेति- यः देवः अधुनापि न केवलं पूर्वमेव सम्बन्धकुमारिल्लेखा-
भ्याम् अवतीर्णं कार्यनारगुवाह इदानीमपि धिउगोभाचलचारकन्दरः धितं

शोणाचलस्य अरणाचलस्य चारु मनोहरं वन्दरं गुहा येन सः अरुणगिरिगुहा-
वासी रमणाख्यमहर्षिः रमण इति आख्या नाम यस्य स महर्षिः तस्य वैरं
वाह्यं रूपं विनर्त्तीति रमणाख्यमहर्षिवेपनृत् विबुधप्रेक्षितमार्गरोचकं विदुषुः
विज्ञैः प्रेक्षितस्य दृष्टस्य मार्गस्य ज्योतिरज्ज्वलमार्गस्य रोचकं प्रतिबन्धकं तमः
अन्वकारम्, अविद्यामिति यावत् विद्युनोति अपसारयति । अनेन कविः स्वर्ण-
माचार्ये महर्षि स्वन्दादनतिरेकं पश्यतीति बोध्यम् ॥२२॥

स गुहोऽतिमहो महामहा- स्त्रिदशानां प्रथितश्चमूपतिः ॥
जगतामधिराति कोऽपि ते सुतरां प्रीतिपदं कुमारकः ॥२३॥

स इति— जगतां लोकानाम् अधिराति चक्रवर्तिनि ! स गुहः य एव-
म्भूतः स स्वन्दः अतिमहः अतीव महः उत्सवो यस्य सः अमितोत्सवः, मह-
महा. महत् बृहत् महः तेजः यस्य सः बृहत्तेजाः, प्रथितः प्रख्यातः त्रिदशाना
देवानां चमूपतिः सेनापतिः देवसेनापतिः, कोऽपि निर्वक्तुमशक्यः ते तव सुतरां
नितान्तं प्रीतिपदं प्रेमास्पदं कुमारकः अल्पायै कन्प्रत्ययः बालः इति यावत् ।
गणपतिश्च शिवाङ्घ्र्यः इति कथनावसरे शक्तिप्रियः स्वन्दः शक्तिधर इति
प्रागुक्तम् ॥२३॥

जयति त्रिपुरारिभामिनी गणपत्यादिमष्टप्रभूतमा ॥
तममूत सुरारिधूतये त्रिदशानामपि या चमूपतिम् ॥२४॥

जयतीति— त्रिपुरारिभामिनी त्रिपुरारेहंस्य भामिनी जाया, गणपत्या-
दिमष्टप्रभूः गणपतिरेव आदिः प्रथमः मरुत् तस्य प्रभूः जननी । 'गुरुभूतमम्'
इति श्लोके ब्रह्मणस्पतेर्मरुत्त्वं, तस्य गणपतित्वं ज्येष्ठत्वं च अनन्तरश्लोके
गीतम् । उमा जयति प्रथमेन वदन्ते । या सुरारिधूतये अमुरध्वंसनाय त्रि-
दशाना देवानामपि चमूपति सेनानीम् अमूत जनयामास ॥२४॥

एवमुट्टम्बक्याभियापिनी- गणनापत्य विपोगिनोरिमाः ॥
अवधारयतु प्रसन्नया अगनापप्रियतन्विनी धिया ॥२५॥

स्वेति— नगनाथप्रियनन्दिनी पर्वतराजप्रियपुत्री स्वकुटुम्बक्याभिधायिनीः
 स्वस्य कुटुम्बस्य कुलस्य कथाम् अभिदधत इति स्वकुटुम्बक्याभिधायिन्यः ताः,
 अत्र देव्याः पति-मुत्राणा कथाप्रस्तावनात् । गणनाथस्य गणपतेः कवेः इमाः
 वियोगिनी. एतन्नामकवृत्तनिवद्धाः स्तुतीः प्रसन्नया प्रीतया सन्तुष्टया धिया
 अवधारयतु निश्चिनोतु । स्वकुटुम्बक्या मयोल्लिखिता समीचीना न वेति
 तद्विज्ञा सैव पर्यालोचयतु ॥२५॥

द्वाविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

त्रयोविंशः स्तवकः

त्रयोविंशश्चतुर्विंशश्च प्रकीर्णकस्तवको । तत्रायं गायत्रीर्गाभितः । 'तत्-'
इत्यादि'यात्'अन्ताः चतुर्विंशतिवर्णाः क्रमशः पद्यानां तृतीयपादेपु चतुर्यवर्णाः
सन्दृश्यन्ते ॥

किरदिवामृतं किरणमालया ॥
जयति तत्सितं शिववधूस्मितम् ॥१॥

किरदिति— किरणमालया अंशसमूहेन अमृतं किरदिव वर्षदिव स्थितं
सितं शुभ्रं तत् प्रसिद्धम् अस्माभिः स्तवकानामादौ स्तूयमानं शिववधूस्मितम्
उमादेव्याः मन्दहसितं जयति । सितस्मितप्रसारस्य अमृतवर्षणसम्भावनाया
उत्प्रेक्षा स्फुटोऽलङ्कारः । तेन शिववधूमुखस्य चन्द्रेणोपमा गम्यते । ॥१॥

तव पदं परे मम गुहान्तरे ॥
स्फुरतु सर्वदा विकसितं मुदा ॥२॥

तवेति— परे उत्तमे ! तव पदं चरणं मम गुहान्तरे गुहायाः अन्तरे
हृदयाम्यान्तः इत्यर्थः । हृदयस्य गुहात्वेन श्रूयमाणत्वात् 'निहितं गुहायाम्'
इत्यादि वचनं श्रुतिप्रसिद्धम्, मुदा प्रीत्या विकसितम् उन्मीलितं मत् सर्वदा
अचिरतं स्फुरतु ज्वलतु ॥२॥

पदमधोऽम्बुजा- न्न किल भिद्यते ॥
मदनविद्विषः सदनराज्ञि ते ॥३॥

पदमिति— मदनविद्विषः कामारेः शिवस्य सदनराज्ञि गृहेस्वरि, अम्ब !
ते तव पदं चरणम् अधोऽम्बुजात् ऊर्ध्वाम्बुजं गह्वरं तदीयाया अधोऽम्बुजं
हृदयं तस्मात्प्र किल भिद्यते भवान्यद्भवति । तव पदमेव कमलं भवति,

अत्र एव तत्सर्वदा ममान्तरे विकसितं स्फुरत्विति मया प्रायितम् । 'पदमदो-
म्बुजात्' इति पाठे, अदः ते पदम् अम्बुजात् सहस्रारात् न भिद्यते ॥३॥

विभूतपोररी- कृतबहूद्भवी ॥
विदधतुर्जप- त्रयमिदं शिवी ॥४॥

विभूतयेति- विभूतया व्यापितया सर्वव्यापकभावाद्देतोः उररीकृतबहू-
द्भवी उररीकृतः अङ्गीकृतः बहूनाम् उद्भवः सम्भवः याम्यां तौ शिवौ पार्वती-
परमेश्वरी इदं जगत्त्रयं भूर्भुवःस्वराख्यं त्रिभुवनं विदधतुः निर्ममाते । सर्व-
व्यापकत्वात् नानात्वाङ्गीकारेण वैलोक्यविपातारावभूतामित्यर्थः ॥४॥

तव तु खेलने नलिनजाण्डकम् ॥
गिरिशवल्लभे भवति कन्दुकम् ॥५॥

तवेति- गिरिशवल्लभे निवप्रेयसि ! यद्यपि युवान्या विभुभ्यां विहितं
जगत्त्रयं, तु तथाऽपि तव खेलने त्रीडने नलिनजाण्डकं ब्रह्माण्डमिदं कन्दुकं
श्रीडावस्तु भवति ॥५॥

सकलमस्त्युमे सदभयङ्करे ॥
तव करे परे किमपि नो नरे ॥६॥

सकलमिति- उमे भगवनि सदभयङ्करे ! सतां मञ्जनानाम् अभयङ्करे
रक्षाप्रदे परे उतमे तव करे हस्ते सकलमस्ति, नरे मनुजे किमपि नो नास्ति,
सर्वं त्वदायत्तम् । यत्किमपि मनुजायत्तं दृश्यमानमपि मानुषभात्रस्य वशे
नास्ति किमपीत्यर्थः ॥६॥

किमिव दर्प्यतां कशशिकुण्डला ॥
उडुमपिल्लजा- प्रविलसद्गला ॥७॥

किमिवेति- कशशिकुण्डला कः सूर्यः शशी चन्द्रश्च कुण्डली कर्णा-
लङ्कारौ यस्याः सा 'मास्ते वेधसि ब्रह्मे पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः' इत्यमरः ।

उडुमणिस्रजाप्रविलसद्गला उडून्येव नक्षत्राण्येव मणयः रत्नानि तेषा स्रजया
मालया प्रविलसन् उज्ज्वलन् गलः कण्ठो यस्याः सा, किमिव वर्ण्यताम् ?
वर्णयितुं कथं शक्यते सा देवी यस्याः अत्युज्ज्वलात्मन्तदुरस्थानि सूर्य-चन्द्र-
नक्षत्राणि कर्णभूषण-कण्ठमालापदानि भजन्ते ? अमेया वृहती अत्युज्ज्वला
देवीति भावः ॥७॥

भण निरन्तरं बहुगुणामुमाम् ॥
गतभयं विधे- ह्यमलवाणि माम् ॥८॥

भणति- अमलवाणि ! अमले- शुद्धे वाणि वाक् भोः सम्बुद्धिः, बहु-
गुणाम् अगण्यगुणगणाम् उमाम् उमेति नाम निरन्तरं सदा भण उच्चारय ।
एवम् उमानामभणितेन माम् इमं गतभयं गतं भयं यस्मात् तं भयवर्जित
विधेहि । सर्वदोमानामकीर्तनेन भीतिः सर्वा पलायते इति भावः ॥८॥

अव जहीहि वा ननु भजाम्यहम् ॥
भुवनभक्तिं ते चरणमन्वहम् ॥९॥

अवेति- अव रक्ष जहीहि वा त्यज वा, भो भुवनभक्तिं जगद्धात्रि
अम्ब ! अहम् अन्वहम् अहन्यहनि प्रतिदिनं ते तव चरणं पादं भजामि ननु
मेवे एव । मम त्वत्पादभजनं नित्यं स्यात् । रक्षणमरक्षणं वा त्वद्विच्छा-
धीनम् । रक्षणफलनिरपेक्षभजनं मम स्वाभाविकमभूत् । तदपि तत्प्रसाद
एवेति बोध्यम् ॥९॥

गणपतेः शिरः- कमलचुम्बिनी ॥
भवतु गोपति- ध्वजकुटुम्बिनी ॥१०॥

गणपतेरिति- गोपतिध्वजकुटुम्बिनी गोपतिध्वजस्य वृषभध्वजस्य कुटु-
म्बिनी गृहिणी देवी गणपते. मम शिरःकमलं सह्यारकमलं चुम्बतीति शिर-
कमलचुम्बिनी भवतु । योगविभवाद्भक्तिमित्रं गणपतिशिरःकमलं मकरन्दभक्ति-
मिति गम्यते । तदाशानक्षमः देवीवचनसंयोगः । मत्. गा मधुकरायणामिति

चुम्बनार्थं सामभ्यान् बाशिष्यते । देव्याः सर्वभोग्मृत्वं भक्तस्य योगिनः नोग्य-
त्वं चोक्ते भवतः ॥१०॥

दहरमञ्जनं विदधतं जनम् ॥
परमदेवते नयसि घाम ते ॥११॥

दहरेति- परमदेवते परमे देवि ! दहरमञ्जनं दहरान्ये हृदये मञ्जनम्
जवगाहनं विदधतं कुर्वाणं जनं हृदयन्यवस्तुधानाय कूपे मञ्जनं जनमिदं-
त्यर्थः, ते तत्र घाम स्थानं नयामि प्रापयामि । त्वमेव हृदयगं परं वस्तिवनि
भावः ॥११॥

जननि विज्ञता भवतु धीमताम् ॥
अनुभवस्तु ते करुणया सताम् ॥१२॥

जननीति- जननि मातः ! धीमतां बुद्धिमतां जनानां विज्ञता पाण्डि-
त्यं भवतु अस्तु, तु क्षिणु मतां सञ्जानानाम् अनुभवः सत्त्वोत्पद्यिः ते तत्र
करुणया कृपया भवति इत्यध्याहारम् । पण्डितानां शास्त्रीयं ज्ञानमेव स्यात्,
तत्त्वमाशालारस्तु भगवतीप्रसादलभ्यः । पण्डितोऽपण्डितो वा मञ्जन एव
तस्य प्रसादस्य पात्रं भवति । यद्वा, धीमतां विज्ञता भवतु, ते अनुभवन्तु मतां
करुणया भवति, सत्सुखपदारा भगवत्यनुग्रहलानप्रसिद्धेः ॥१२॥

अचलया प्रिया हृदि गवेपणम् ॥
वृषहृषप्रिया- नगरसोपनम् ॥१३॥

अचलयेति- अचलया निश्चलया एकाग्रयेत्यर्थः, प्रिया बुद्ध्या हृदि
हृदये गवेपणम् अन्वेषणम् उद्देश्यं वृषहृषप्रियानगरसोपनं त्रिवेपे वृषहृषस्त
वृषनवाहनस्य प्रियायाः पार्वत्याः नगरस्य पुरस्य आवाप्तस्थलस्य संबिम्बान-
स्येति यावन्, गोघनं परीक्षणं गवेपणकर्त्तव्यं हृदयगोघनं भवतीत्यर्थः । हृदये
गुडे तत्र सिद्धा भगवती साक्षात्प्राप्त्या स्यात् ॥१३॥

न विजहामि ते चरणनीरजम् ॥
अवनि धीमता- मव न वा निजम् ॥१४॥

नेति- धीमताम् अवनि बुद्धिमज्जनरक्षिणि, देवि ! ते तव निजं स्वं चरणनीरजं पादपद्भुजं न विजहामि न त्यजामि, अव पाहि वा न वा ॥१४॥

पदमुमेऽम्ब ते हृदि विचिन्वते ॥
पलितमस्तकाः परमदेवते ॥१५॥

पदमिति- परमदेवते उमे अम्ब ! पलितमस्तकाः पलितं मस्तकं येषां ते, पलितं जरसा जातं केशशौक्लचं, पलितकेशमस्तका. वृद्धाः ते तव पदं हृदि हृदये विचिन्वते भाग्यन्ते। वर्षपूगध्यानरतानां वयोवृद्ध्या मस्तकानि पलितकेशानि जायन्ते। त्वं सर्वेषां न सुलभा। ध्यायंघ्यायं देहो वयसा जीर्यन्ति ॥१५॥

स्वयमनामये सकलधात्र्यसि ॥
निजमहिम्नि सा स्वमयि तिष्ठसि ॥१६॥

स्वयमिति- ध्यातॄणाम् एवं कालवशात् जरा आपतति त्वदलाभात्, त्वं तु स्वयम् अनामये अरोगे नित्यकुशले सकलधात्री असि सर्वपौषिणी भवसि। सा तथाविधा त्वं निजमहिम्नि स्वे महिम्नि महत्त्वे अस्पृष्टामये तिष्ठसि। तस्मात्तव न काऽपि हानिः, यावन्न तव महामहिम्नि स्थिति लभते, ताव-
द्दोगादि जराहेतु भङ्गमान एव भवति देहो जनस्येति भावः ॥१६॥

स्थितिमसाधये- स्तव पदाम्बुजे ॥
विधिमपिक्षिप- स्थलसपीरजे ॥१७॥

स्थितिमिति- अजे तव पदाम्बुजे स्थिति स्थिरा तिष्ठाम् असाधयन् अमभ्यासयन् अलक्षणीः अलक्ष्य मन्दा धीः मतिः यस्य नः अङ्गमतिः जनः विधि

द्वैवम् अधिक्षिपति प्रतिक्षिपति उपाङ्गन इति यावन् । त्वच्चरणस्त्रिति-
लब्धये पुरषकारोऽभ्यः, तन् अत्रानन् मन्द. द्वैवं तत्र हेतुरिति गहंते ॥१७॥

स्यतु मदापदं शिववयूपदम् ॥
यदुपयो विदुः स्त्रिभुवनास्पदम् ॥१८॥

स्यतिवति- शिववयूपदं पार्वतीचरण मदापदं मम विपदं स्यतु अन्तयतु ।
यो अन्तकर्मणीति घातोर्लोष्टि रूपम् । यन् शिववयूपदं कर्म, ऋणयः मुनयः
त्रिभुवनास्पदं त्रैलोक्याश्रयस्थानं विदुः जानन्ति ॥१८॥

गुणगणं गुणै- स्तव शिवे शिवम् ॥
गतभयोऽभवं मदमितो भवम् ॥१९॥

गुणगणमिति- शिवे, अम्भ ! तव गुणगणं शिवं कल्याणं गुणगणं गुणानां
गणं समूहं गृणन् स्तुवन्, नवं नूतनं मदं ह्यं 'हर्षेऽप्यामोदवन्दः' इत्यमरः,
इत. भद्रोऽर्हं भद्रमयः भयवर्जितः अनवम् । स ते कल्याणगुणगणस्तवमहिमा
येनाभिनवदृष्ट्याभो भयप्रणाशश्च भवतः-॥१९॥

तव कृपावशान् तद्विदमव्यये ॥
जननि नः प्लुति- स्तत्र यद्दृष्टये ॥२०॥

तवेति- अव्यये अव्यये जननि मातुः ! तव अहृद्यये चरणाय नः
अस्माकं प्लुतिः प्लुतम् उत्पन्नं भवतीति यन् तद्विदं तव कृपावशान् नव-
तीति शेषः । अस्माकं त्वच्चरणोन्मुखगमनं त्वत्त्वरणाविलासादेव मग्भवति,
नेहास्माकं पौरुषं हेतुरिति भावः ॥२०॥

नयनदृश्ययो- रयि यदन्तरम् ॥
तदमरस्तुते तव वयुः परम् ॥२१॥

नयनेति- अयि अमरस्तुते - देवविगुने ! नयनदृश्ययो, नयनस्य दर्शनं

कुर्यतो नेत्रस्य दृश्यस्य दर्शनविषयस्य च यदन्तरं यन्मध्यं योज्ज्वलात् इत्यर्थः,
तत्तव परं वपुः उत्तमं शरीरं भवति । दृग्-दृश्ययोरन्तरं आकाशमेव भवति,
वस्तुतः दृग्-दृश्यान्तरं चिन्मयमाकाशं विदुः । दृग्-दृश्ययोरन्तरस्य दर्शन-
क्रियाव्याप्यत्वात् दर्शनस्य ज्ञानरूपत्वाच्च । तस्मात् चिदाकाशो वपुः परं
परस्या देव्या इति बोध्यम् ॥२१॥

अहमिति स्मृतिः क्व नु विभासते ॥
इति विचोदयन् महति लीयते ॥२२॥
अमृतसञ्ज्ञके सुखचिदात्मके ॥
मतिमर्दायते जननि धाम्नि ते ॥२३॥

(युग्मम्) अहमिति— अहम् इति स्मृतिः स्मरणं क्व नु कुत्र विभासते
इति विचोदयन् वृत्ति प्रेरयन् विचारयन्नित्यर्थः, पुमान् महति बृहति, अमृत-
सञ्ज्ञके अमृतं सञ्ज्ञा नाम यस्य तस्मिन् सुखचिदात्मके सुखं चित् च आत्मा
स्वरूपं यस्य तस्मिन् मतिमर्दायते बुद्धिमद्भिः प्रार्थिते ते तव धाम्नि स्थाने
लीयते लीनो भवति । अहमिति धियो भानं क्व, क्वेदमहम्प्रत्ययास्पदमिति
सूक्ष्मया बुद्ध्या विचारयन् पुरुषः अमृताभिधाने चिदानन्दस्वरूपे तव स्थाने
लयं प्राप्नोतीति भावः ॥२२-२३॥

अपि मुदास्पदं स्पृशति ते पदम् ॥
स्वसितयात्रया सततदृष्टया ॥२४॥

अपीति— सततदृष्टया सततं सदा दृष्टया वीक्षितया स्वसितयात्रया
स्वसितस्य प्राणवायोः यात्रया गत्यागतिरूपमेत्यर्थः, साधनेन मुदास्पदं मुदं प्रीतेः
आस्पदं स्थानं ते तव पदं चरणं स्पृशति, साधक इति शेषः । स्वासस्य
यातायातविहारान्बुद्धेक्षणैः साधनेन आनन्दनिलयं तव पदम् अश्नुते वृत्तीति
भावः ॥२४॥

दपनु सत्कवे- गणपतेरिमाः ॥
भागभूषो मुदं नरमनोरमाः ॥२५॥

दधत्विति- सत्कवेः, अद्भुष्टस्य गद्यार्थमाधुर्यादिगुणवतः काव्यस्य रच-
यितुः गणपतेर्मम इमाः नरमनोरमाः एतद्भूतकलिताः स्तुतयः नगभुवः
पार्वत्याः मुदं प्रीतिं दधन्तु विद्मन्तु ॥२५॥

त्रयोविंशः स्तवकः सध्याख्यः समाप्तः ॥

चतुर्विंशः स्तवकः

अयं च प्रकीर्णकः स्तवकः ॥

चन्द्रिकासितं चण्डिकास्मितम् ॥
भूतले सतां भातु भूतये ॥१॥

चन्द्रिकेति— चन्द्रिकासित ज्योत्स्नेय द्युभ्र चण्डिकास्मित चण्डिकायाः स्मितं मन्दहसितं भूतले इह जगति सता सिष्टाना भूतये ऐश्वर्याय भातु राजताम् ॥१॥

भालचक्षुष- श्चक्षुषां धनम् ॥
किञ्चिदस्तु मे शस्तवर्धनम् ॥२॥

भालेति— भालचक्षुषः भाले ललाटे चक्षुः नेत्र यस्य तस्य हरस्य चक्षुषा प्रयाणा नेत्राणा धन सम्पद्भूत भोग्यं किञ्चिद्वस्तु उमाख्यमित्यर्थः, मे मम शस्तवर्धनं क्षेमवर्धनम् अस्तु भवतु । 'भावुक भवुकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् । शस्त च' इत्यमरः । हरत्रिणेत्रतर्पणम् उमाख्य धन मम क्षेम- कृदस्तु ॥२॥

साधुसन्तति- क्षेमकारिणी ॥
घोरदानवा- नीकदारिणी ॥३॥

साध्वेति— साधुसन्ततिक्षेमकारिणी साधुजनसन्ततेः कल्याणापादिनी, घोरदानवानीकदारिणी घोराणा भयङ्कराणा दानवानाम् असुराणाम् अनीक- गैर्न्यं दारयति भञ्जयतीति घोरदानवानीकदारिणी ॥३॥

योगयुक्तस- च्चित्तचारिणी ॥
पादसेवक- प्राज्ञतारिणी ॥४॥

योगेति— योगेन साधनेन युक्ताना सम्पन्नाना सतां पुरुषाणां चित्तेषु
चरतीति योगयुक्तसच्चित्तचारिणी, पादयोः सेवकान् भजकान् प्राज्ञान् विदुषः
तारयतीति पादसेवकप्राज्ञतारिणी, तान् भवाम्बुधिं तारयतीत्यर्थः ॥४॥

पुष्पवाणजि- श्रेत्रहारिणी ॥
पातु मां जग- च्चक्रधारिणी ॥५॥

पुष्पेति— पुष्पवाणजिश्रेत्रहारिणी पुष्पवाणं मन्मथं जयतीति पुष्पवाण-
जित् हरः तस्य नयनानि हरतीति पुष्पवाणजिश्रेत्रहारिणी कामारिनेत्रमादक-
मस्याः रूपमित्यर्थः, एवम्भूता जगच्चक्रधारिणी भुवनसाम्राज्यमर्त्री मां पातु
रक्षतु ॥५॥

द्वादशान्तभू- जातशारिका ॥
सर्ववाङ्मय- स्पर्ककारिका ॥६॥

द्वादशान्तेति— द्वादशान्तभूजान्तशारिका द्वादशान्तं सहस्रारादप्यूर्ध्वम् आहुः
तन्त्राणि, स एव भूजातो वृक्षः तत्र स्थिता शारिका पक्षिविसेपः। द्वादशा-
न्ताख्ये वृक्षे पक्षी भूत्वा स्थिता। सर्ववाङ्मयस्य सर्वस्य शब्दप्रपञ्चस्य
एककारिका एका सूत्रप्रायपथरूपा भवति। अल्पाक्षरत्वे सति बहुव्ययज्ञापक
श्लोकं कारिकामाहुः। समस्तशब्दब्रह्मसारांसोऽग्नावित्यर्थः ॥६॥

पुण्यकर्मसु स्वच्छमस्तका ॥
योगशालिषु च्छिन्नमस्तका ॥७॥

पुण्येति— पुण्यकर्मसु पुण्यानि कर्माणि येषां तेषु स्वच्छमस्तका स्वच्छं
निर्मलं मस्तकं शिरो यस्याः मा, पावनकर्मवृत्ता शिरः शुद्धम् अस्याः स्वा-
स्य भवति, तत्र कृतावागत्यादस्याः। योगशालिषु योगेन योगनिष्ठया शालने

इति योगशालिनः तेषु छिन्नमस्तका छिन्नं मस्तकं शिरो यस्याः सा । योष-
निष्ठेषु क्षिरोग्रन्थिविशेषाणां भेदनेन अस्याः निरगलप्रसादधारा प्रवर्तते, तस्मात्
छिन्नमस्तका । प्रचण्डचण्डीप्रस्तावे छिन्नमस्तातत्त्वावसरे पुरंस्तादिदं प्रपञ्च-
यिष्यते ॥७॥

आत्मनि स्थितेः सम्प्रदायिका ॥

सर्वजन्मिनां सम्प्रवर्तिका ॥८॥

आत्मनीति — आत्मनि आत्मस्वरूपे स्थितेनिष्ठायाः सम्प्रदायिका । सर्व-
जन्मिना सर्वेषां देहिना सम्प्रवर्तिका । सर्वेषामपि देहिनां प्रवर्तयित्री जन्मतो
निवर्तयित्री, अत एव आत्मनिष्ठायाः निवृत्तिलभ्यायाः दात्रीत्युक्ता । निवर्तिका
प्रवर्तिका उभे च सेति भावः ॥८॥

मां पुनानु सत्- पूज्यपादुका ॥

भाललोचन- प्राणनायिका ॥९॥

मामिति — सत्पूज्यपादुका सद्भिः पूज्ये आराध्ये पादुके उपानहौ यस्या-
सा, भाललोचनप्राणनायिका भाललोचनस्य ललाटेनेत्रस्य हृदस्य प्राणनायिका
हृदयेस्वरी मां पुनानु शुद्धं करोतिवत्यर्थः ॥९॥

दानतो यशः पौरुषाद्रमा ॥

सम्पदो भवः शीलतः क्षमा ॥१०॥

दानत इति — दानतः दानात् अन्येभ्यः द्रव्यत्यागात् यशः कीर्तिः भवति
इति अध्याहार्यम् । पौरुषात् पुरुषकारात् रमा लक्ष्मीः सम्पद्भवतीत्यर्थः ।
सम्पदः धियः मदो ह्यं भवति । शीलतः सद्गुणात्, 'शीलं स्वभावे सद्गुणे'
इत्यमरः, क्षमा क्षान्तिः सहनशक्तिः भवति ॥१०॥

सत्यतो जग- त्यत्र गौरवम् ॥

घततो दिवि स्थानमुग्ज्वलम् ॥११॥

सत्यत इति— सत्यतः सत्यवादादित्यर्थः, अत्र जगति गौरव गुस्त्वं पूज्य-
त्वं भवति । यज्ञतो यागात् दिवि स्वर्गे उज्ज्वलं भाजमानं स्यात् भवति ॥११॥

संयमादप- प्रातर्धीतता ॥

योगतो महा- सिद्धिशालिता ॥१२॥

संयमादिति— संयमात् सम्यग्यमन संयमः । तस्मात् इन्द्रियनिग्रहात्, अप्टाङ्ग-
योगे उत्तराङ्गश्रयं धारणाध्यानसमाध्याह्यं संयम उच्यते, तस्मात्संयमा-
दिति वा । अथप्रातर्धीतता अथप्रातात् पापजालाद् धीतता विगतत्वं विमुक्त-
त्वं भवतीति यावत् । योगतो अध्यात्मयोगनिष्ठातः महासिद्धिशालिता
महतीभिः सिद्धिभिः सम्पन्नता भवति ॥१२॥

शर्वनारि ते पादसेवया ॥

सर्वसत्फला- याप्तिरप्रपया ॥१३॥

शर्वेति— शर्वनारि, हृद्रपलि अम्ब ! अग्रघया श्रेष्ठया ते तव पादसेवया
सर्वसत्फलावाप्तिः सर्वेषां सत्फलानाम् अवाप्तिः लब्धिर्भवति । यशोरमामदा-
दीनाम् उक्तानां लाभः दान-वीर्य-सम्पदादिभ्यो भवतीति सत्यमेतत् ।
त्वत्पादसेवया तु सर्वाभ्येतानि उपगतानि भवन्ति । सर्वेषां पुण्यकर्मणा गति-
स्त्वत्पादसेवेति बोध्यम् ॥१३॥

नोद्यमेन या - सिद्धिरुत्तमा ॥

विश्वनायिका- वीक्षितेन सा ॥१४॥

नेति— या उत्तमा सिद्धिः उद्यमेन प्रयत्नेन न भवतीति शेषः, सा
सिद्धिः विश्वनायिकावीक्षितेन भवति । पुरुषकारस्य अज्ञाच्या सिद्धि- विश्वे-
श्वरीवीक्षितस्य साध्येत्यर्थः ॥१४॥

सम्पदां रमा भारती गिराम् ॥

त्वं शिवे प्रभुः प्राणसंबिदाम् ॥१५॥

इति योगशालिनः तेषु छिन्नमस्तका छिन्नं मस्तकं शिरो यस्याः सा । योग-
निष्ठेषु शिरोग्रन्यविशेषाणां भेदेनैव अस्याः निरर्गलप्रसादधारा प्रवर्तते, तस्मात्
छिन्नमस्तका । प्रचण्डचण्डीप्रस्तावे छिन्नमस्तातत्त्वावसरे पुरस्तादिदं प्रपञ्च-
यिष्यते ॥७॥

आत्मनि स्थितेः सम्प्रदायिका ॥

सर्वजन्मिनां सम्प्रवर्तिका ॥८॥

आत्मनीति — आत्मनि आत्मस्वरूपे स्थितेनिष्ठायाः सम्प्रदायिका । सर्व-
जन्मिनां सर्वेषां देहिनां सम्प्रवर्तिका । सर्वेषामपि देहिनां प्रवर्तयित्री जन्मतो
निवर्तयित्री, अत एव आत्मनिष्ठायाः निवृत्तिलभ्यायाः दात्रीत्युक्ता । निवर्तिका
प्रवर्तिका उभे च सेति भावः ॥८॥

मां पुनातु सत्- पूज्यपादुका ॥

भाललोचन- प्राणनायिका ॥९॥

मामिति— सत्पूज्यपादुका सद्भिः पूज्ये आराध्ये पादुके उपानहौ यस्याः
सा, भाललोचनप्राणनायिका भाललोचनस्य ललाटनेत्रस्य रक्षस्य प्राणनायिका
हृदयेश्वरी मा पुनातु शुद्धं करोत्वित्यर्थः ॥९॥

दानतो यशः पौरुषाद्रमा ॥

सम्पदो मदः शीलतः क्षमा ॥१०॥

दानत इति— दानतः दानात् अन्येभ्यः द्रव्यत्यागात् यशः कीर्तिः भवति
इति अध्याहार्यम् । पौरुषान् पुरुषकारात् रमा लक्ष्मीः सम्पद्भवतीत्यर्थः ।
सम्पदं धियः मदो हर्षः भवति । शीलतः सदृत्तान्, 'शीलं स्वभावे सदृत्तं'
इत्यमरः, क्षमा शान्तिः सहनशक्तिः भवति ॥१०॥

सात्यतो जग- त्यत्र गौरवम् ॥

यज्ञतो दिशि स्थानमुज्ज्वलम् ॥११॥

सत्यत इति— सत्यतः सत्यवादादित्यर्थः, अथ जगति गौरवं गुह्यं पूज्य-
त्वं भवति । यज्ञतो यागान् दिवि स्वर्गे उज्ज्वलं आजमानं स्थान भवति ॥११॥

संपपादघ- वातवीतता ॥

योगतो महा- सिद्धिशालिता ॥१२॥

संपमादिनि— संयमान् सम्यग्यमनं संयमः तस्मात् इन्द्रियनिग्रहान्, अप्टाङ्ग-
योगे उत्तराङ्गत्रय धारणाध्यानसमाध्याख्यं सयम उच्यते, तस्मात्संपमा-
दिनि वा । अथत्रातवीतता अथत्रातान् पापजालाद् वीतता विगतत्वं विमुक्त-
त्वं भवतीति यावत् । योगतो अध्यात्मयोगनिष्ठातः महासिद्धिशालिता
महतीभिः सिद्धिभिः सम्पन्नता भवति ॥१२॥

शर्वेनारि ते पादसेवया ॥

सर्वंमत्फला- वाप्तिरप्रथया ॥१३॥

शर्वेति— शर्वेनारि, हृद्रपस्वि अम्ब ! अप्रथया श्रेष्ठया ते तव पादसेवया
सर्वंमत्फलावाप्तिः सर्वेषां मत्फलानाम् अवाप्तिः लब्धिर्भवति । यशोरमामदा-
दीनाम् उक्तानां लाभः दान-पौष्ट्य-सम्पदादिभ्यो भवतीति मत्वमेतन् ।
त्वत्पादसेवया तु सर्वेष्वेतानि उपगतानि भवन्ति । सर्वेषां पुण्यवर्मणां गति-
स्वत्पादसेवेति बोध्यम् ॥१३॥

नोद्यमेन या - सिद्धिरुत्तमा ॥

विश्वनायिका- धीक्षितेन सा ॥१४॥

नेति— या उत्तमा सिद्धिः उद्यमेन प्रयत्नेन न भवतीति शेषः, सा
सिद्धिः विश्वनायिकाधीक्षितेन भवति । पुरुषकारस्य असाध्या सिद्धिः विश्वे-
श्वरीवीक्षितस्य साध्येत्यर्थः ॥१४॥

सम्पदां रमा भारती गिराम् ॥

त्वं त्रिवे प्रभुः प्राणमविदाम् ॥१५॥

इति योगशालिनः तेषु छिन्नमस्तका छिन्नं मस्तकं शिरो यस्याः सा । योग-
निष्ठेषु शिरोग्रन्थिविशेषाणां भेदनेन अस्या. निरर्गलप्रसादधारा प्रवर्तते, तस्मान्
छिन्नमस्तका । प्रचण्डचण्डीप्रस्तावे छिन्नमस्तातत्वावसरे पुरस्तादिदं प्रपञ्च-
यिष्यते ॥७॥

आत्मनि स्थितेः सम्प्रदायिका ॥

सर्वजन्मिनां सम्प्रवर्तिका ॥८॥

आत्मनीति — आत्मनि आत्मस्वरूपे स्थितेनिष्ठायाः सम्प्रदायिका । सर्व-
जन्मिना सर्वेषां देहिनां सम्प्रवर्तिका । सर्वेषामपि देहिना प्रवर्तयित्री जन्मतो
निवर्तयित्री, अत एव आत्मनिष्ठाया. निवृत्तिलभ्याया. दात्रीत्युक्ता । निवर्तिका
प्रवर्तिका उभे च सेति भावः ॥८॥

मां पुनातु सत्- पूज्यपादुका ॥

भाललोचन- प्राणनायिका ॥९॥

मामिति— सत्पूज्यपादुका सद्भिः पूज्ये आराध्ये पादुके उपानहौ यस्याः
सा, भाललोचनप्राणनायिका भाललोचनस्य ललाटनेत्रस्य रुद्रस्य प्राणनायिका
हृदयेस्वरी मा पुनातु शुद्ध करोत्वित्यर्थः ॥९॥

दानतो यशः पौरुषाद्रमा ॥

सम्पदो मदः शीलतः क्षमा ॥१०॥

दानत इति— दानतः दानात् अन्येभ्य. द्रव्यत्यागात् यश. कीर्ति. भवति
इति अध्याहार्यम् । पौरुषान् पुरुषकारात् रमा लक्ष्मीः सम्पद्भूवतीत्यर्थ. ।
सम्पदः श्रिय. मदो ह्यं. भवति । शीलतः सद्गुणान्, 'शील स्वभावे सद्गुणै'
इत्यमरः, क्षमा क्षान्ति. सहनशक्तिः भवति ॥१०॥

सत्यतो जग- स्यत्र गौरवम् ॥

यज्ञतो दिवि इयानमुग्धबलम् ॥११॥

सम्पदामिति— सम्पदा श्रिया रमा प्रभु ईश्वरी भवति, गिरा वाचा भारती सरस्वती प्रभुः नायिका भवति, शिवे त्वं, प्राणसविदां प्रभु जीवन-धारण-क्रियाकरणादिहेतुभूतानां प्राणानां बाह्यज्ञानेन्द्रियमनोबुद्धधाद्याधारभूतानां चित्ता संविदा च प्रभुः अधीश्वरी क्रिया-ज्ञानशक्तीनामीश्वरीत्यर्थः ॥१५॥

चक्षुषा नभो- लक्ष्यधारिणा ॥
सिद्धघटीव ते देवि धारणा ॥१६॥

चक्षुषेति— देवि ! नभोलक्ष्यधारिणा नभ आकाशमेव लक्ष्य दृष्टियाम्य तद्वर्तुं शीलमस्येति नभोलक्ष्यधारि तेन चक्षुषा ते तव धारणा त्वत्स्वरूपग्रहण-धारणमित्यर्थः, सिद्धघटीव सिद्धा भवतीत्यर्थः । इव वाक्यालङ्कारे । आकाश-मेव लक्ष्यत्वेन चक्षुषि धृतं चेत् दृश्यान्तराभावात् शून्यतयाऽऽभासमानस्य वस्तुतो विभूतयाऽवस्थितस्य देवीस्वरूपस्य ग्रहणे धृतिस्सिद्धघटीति भावः ॥

औपनिषदं समयमवलम्ब्येयम् अधिपुष्टपविद्या भवति ॥१६॥

आशिरो दध- प्राभितोऽनिलम् ॥
देवि विन्दति स्वन्मुनिबलम् ॥१७॥

आशिर इति— देवि ! नाभिनः नाभिदेशादारभ्य आशिरः शिरोदेश-पर्यन्त, आद्र अभिविध्यर्षकः । अनिलं प्राणवायु दधन् धारयमाणो मुनिः स्वन् स्वतः बलं विन्दति प्राप्नोति । नाभिम्यलात् मस्तकपर्यन्तं प्राणधार-णेन दक्षिणमान् भवतीत्यर्थः । नेह प्राणायामेन स्वातस्तम्भ. उपदिष्टः । ध्यानबलेनैषा स्थितिर्भवतीति गमयितु मुनिपदमुपासतम् । इयमेवौपनिषदी मवर्गविद्या भवति ॥१७॥

हृद्गुहान्तरे यद्विशोधनम् ॥
तत्तत्रिंशत्तेऽस्युपासनम् ॥१८॥

इति— गवित्र मानः ! हृद्गुहान्तरे हृदयगुहायाम् अन्त यन् विशो-धन परिमाण भवति, यत् ते श्व उपासन स्यात् भवेत् । इय दहरविद्या

भवति, एवम् अग्निपुराणविद्या संदर्गविद्या दहरविद्या च उपनिषदुपदिष्टाः मापा-
न्तरेण सुगमाः प्रतिपादिताः ॥१८॥

काण्ड्यहम्मति- गोचरं विना ॥
लोकधात्रि ते रूपभावना ॥१९॥

काण्ड्योति— लोकधात्रि, जगद्भूत्रि ! गोचरं विना विषयेन विना काण्ड्यि
अहम्मतिः अहमिति मतिः बुद्धिः । इदम्भाव एव गोचरः । इदम्प्रत्यय-
निरपेक्षं अहम्प्रत्ययार्थबोधो न जायते लोके । तदिह काण्ड्योक्तम् । इद-
म्भावविरहमस्मीति सत्तामात्रबोध इत्यर्थः । सा शुद्धा अस्मिताबुद्धिः ते तव
रूपभावना तव स्वरूपनिष्ठा भवतीत्यर्थः । इदमपि छन्दोगैराम्नाता वैश्वान-
रविद्या भवति ॥१९॥

अल्पमण्डनं कोऽपि विद्यया ॥
सण्डनं परः प्राह ना यया ॥२०॥

अमीति— कोऽपि विद्वान् विद्यया चित्ता अनष्टनम् अविभाजनम् असि
इति प्राह । वडि विभाजने मडि च, मण्डते इति अनुदात्तेको घातुः,
तस्माद् भावे ल्युट् अमण्डनम् अविनागम् अविनाग्यचित्त्वा त्वमिति यावन् ।
परः ना अन्यो मनुजः यया विद्यया त्वं सण्डनं विनाग्यचित्केति प्राह ।
उभौ पशौ भवतः । तत्र एकः तव विनेः भेदो नान्तीति, अस्तीत्यन्यः इति
नात्यर्थम् ॥२०॥

मातरेतया जीयते त्वया ॥
एकया तनु- भिन्नया धिया ॥२१॥

मातरिति— एकया एतया त्वया तनुभिन्नया तनुषु भिन्नया धिया
धीयते भावे प्रयोगः । मात्रः ! एकैव एया त्वं शरीरेषु पृथक् पृथक् विद्य-
यानेन ज्ञानेन जयति इति भावः । शरीरदृष्ट्या भिन्नास्ति, अन्यथा स्वय-
मनण्डास्तीति नात्यर्थम् ॥२१॥

बाह्यदर्शने विश्वपङ्कला ॥
अन्यथा भव- स्यन्व केवला ॥२२॥

बाह्येति— अम्ब ! बाह्यदर्शने त्पूजामां बहिर्वृष्टी विश्वपङ्कला विश्वेन दृश्येन जडेन सर्वेण पङ्कला कर्दमवती । विश्वस्य दृश्यत्वेन जडत्वात् भेद-बाहुल्यात् च अनर्मल्यं द्योतयितु विश्वस्मिन् विश्वाकारेण भासमानाया देव्याः पङ्कलत्वं लक्षणयोक्तम् । अस्वच्छेत्यर्थः । केवला एका सती अन्यथा भवसि सूदमाया दृष्टी स्वयं स्वच्छेत्यर्थः ॥२२॥

खण्डवमृणां भासि भोगिनाम् ॥
अस्यभिन्नचित् काऽपि योगिनाम् ॥२३॥

खण्डवदिति— भोगिनां विषयभोगवतां नृणां मनुजानां खण्डवत्, स्वयम् अखण्डाऽपि खण्डवद्भासि । योगिना मुक्तचेतसां ज्ञानिना काऽपि अनिर्वाच्या अभिन्नचित् अखण्डा चित्तिरसि ॥२३॥

वन्ध एष यद्- भासि खण्डिता ॥
मोक्ष एष यद्- भास्यखण्डिता ॥२४॥

वन्ध इति— खण्डिता भिन्ना भेदवती भासि इति यत्, एष वन्धो भवति । भेददर्शनं वन्धः । अखण्डिता अभिन्ना अभेदस्वरूपा भासीति यत्, एष मोक्षो भवति । अभेददृष्टिरेव वन्धान्मुक्तिः ॥२४॥

एतदीशितुः पति हृन्मुदे ॥
सौप्रतिष्ठसद्- गीतमस्तु ते ॥२५॥

एतदिति— ईशितुः पति ! ईश्वरभार्ये, एतत् मयोक्तमिदं सौप्रतिष्ठ-मद्गीतं सुप्रतिष्ठाय एतप्रामाण्यवृत्तस्य इदं सौप्रतिष्ठं तच्च तत् सद्गीतं च सौप्रतिष्ठमद्गीतं, एतत् गीतजालं ते गव हृन्मुदे हृदो हृदयस्य मुदे प्रीतये अन्तु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरमिहृमूनोः गण-
पतिमुनेः कृतावुमासहस्रे चतुर्विंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च षष्ठं शतकम् ।

प्रभास्या व्याख्या च समाप्ता ॥

पञ्चविंशः स्तवकः

अथ भरतखण्डस्य आसैतुहिमाचलपुण्यक्षेत्राणि अधिष्ठाय विद्युतानां देवी-
मूर्तीनां स्तवोऽस्मिन् पञ्चविंशो स्तवकः भवति । आदौ दक्षिणदिगस्थलानि
प्रस्तूयन्ते । तत्र अर्वाचीनतमं कन्याकुमारीति प्रथितं क्षेत्रमारभ्य तदधिष्ठात्री
कन्याकुमारी स्तौति ॥

कन्याकुमारी मुतरां वदान्या मान्या समस्तैः प्रकृतेरनन्या ॥
आक्षेपकं सागरबुद्बुदानां हासं विधत्तां जगतः सुखाय ॥१॥

कन्येति— मुतरां नितान्तं वदान्या दानकुण्डला समस्तैः नरैः सुरैर्वा
मान्या पूज्या, प्रकृतेरनन्या प्रकृतेरविशेषा प्रकृतिरेवेत्यर्थः, 'मायां तु प्रकृतिं
विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति श्रुतेः ईशस्य मायाशक्तिरेव प्रकृतिर्बोध्या ।
कन्याकुमारी एतन्नाम्ना प्रसिद्धा बाला देवी सागरबुद्बुदानां समुद्रफेनोद्गम-
बुद्बुदाकाराणाम् आक्षेपकं प्रतिषेपकं हासं जगतः लोकस्य सुखाय विधत्ताम्
विदधातु । अनवरतोत्तरङ्गतरङ्गधवलफेनबुद्बुदाक्षेपको हास इत्युक्तेः अभि-
नवनित्योदयशुभ्रशोभातिशायी कुमारीहासः जगन्माङ्गलिकः स्तूयते ॥१॥

सैतुबन्धप्रसिद्धं रामेश्वरक्षेत्रं तत्र प्रसन्नायाः पर्वतवधन्नीदेव्याः स्तवेन
प्रस्तीति ।

रक्ष स्वचेतो मदमत्सरादे- भिक्षस्व काले तनुरक्षणाय ॥
वीक्षस्व रामेश्वरयूपदाब्जं मौलस्वलाभे यदि तैऽभिलाषः ॥२॥

रक्षेति— ओ ! ते तव शोभस्वप्नभ्रमे शोभ एव स्वं घन तस्य लाभे
अभिलाषो भवति यदि, मदमत्सरादेः मदो दपः मत्सरोऽन्यशुभ्रदेषश्च आदी
यस्य तन्मात् दीपात् इत्यर्थः, तद्गुणसविज्ञानो बहुव्रीहिः, स्वधेतः स्वं धेतः

मनः कर्म रक्ष त्रायस्व । तनुरक्षणाय शरीररक्षार्थं काले क्षुन्नित्वतये भिक्ष-
स्व भोजनं याचस्व । रामेशवधूपदाब्जं रामेशस्य वध्वाः पर्वतवर्धनीदेव्याः
पदाब्जं चरणारविन्दं वीक्षस्व पश्य । मुमुक्षु प्रति सम्बोधनम् । तव आत्म-
प्रेप्सायाम् इमानि मुख्यानि कर्तव्यानि, मश्मात्स्यदिर्भनसो गोपनं, शरीरधार-
णाय भिक्षा, पर्वतवर्धनीपाददर्शनं च ॥२॥

मधुराक्षेत्राभिदेवतां सुन्दरेस्वरसनाथा मीनाक्षी देवीं स्तौति ॥

लोकस्व दूरीकृतभक्तशोकं हालास्यनाथेक्षणपुण्यपाकम् ॥

भोतिः सखे चेद्भूवतः पवित्रं ज्योतिर्विशेषं जलचारिनेत्रम् ॥३॥

लोकस्वेति— सखे ! भवतः जन्मपर्यायात् भवशब्दात्तसिल्, जन्मनः
भीति भवति चेत् दूरीकृतभक्तशोकं दूरीकृतः भक्तानां शोकः येन तत् भक्त-
लोपदुःखमित्यर्थः । हालास्यनाथेक्षणपुण्यपाकं हालास्यस्य मधुरापरनाम-
धेयस्य क्षेत्रस्य नाथस्य सुन्दरेस्वरस्य ईक्षणस्य दृष्टेः पुण्यस्य पाकं परिपाकं
फलभूतमिति यावत्, जलचारिनेत्रं जलचारिणी मीना इव नेत्रे यस्य तत्
मीनाकारचारुनेत्रमित्यर्थः । यद्वा जलचारिणः मीनस्य नेत्रं वीक्षितमिव नेत्रं
यस्य तत् । मीनवत् वीक्षितेनैव पोषयति निजान् जातानित्यर्थः । तत्
ज्योतिर्विशेषं किञ्चन ज्योतिः लोकस्व पश्य ॥३॥

जम्बुकेश्वरक्षेत्रमूर्तिम् अखिलाण्डनायिकां वन्दते ॥

यो लोके तानखिलाण्डराज्ञी- मज्ञानविध्वंसविधानविज्ञाम् ॥

अम्बां परां जीवनलिङ्गशक्तिं भूयः स कार्यं न भवे लभेत ॥४॥

य इति— यः अखिलाण्डराज्ञीम् अखिलानामण्डानां ब्रह्माण्डानां राज्ञी-
मीश्वरी, अज्ञानविध्वंसविधानविज्ञाम् अज्ञानस्य सवनिर्ग्रहेतोः विध्वंसस्य विना-
शस्य विधानस्य विज्ञा वेत्त्री, जीवनलिङ्गशक्तिं जीवनलिङ्गस्य जीवने जले
स्थितं लिङ्गं जम्बुकेश्वराख्यं शिवलिङ्गं तस्य शक्तिं परामम्बा लोके पश्यति,
सः भूयः पुनः भवे जन्मनि कार्यं देहं न लभेत न प्राप्नोति । तस्य नास्ति

पुनर्जन्मेति भावः । दक्षिणदेशे प्रसिद्धेषु पञ्चभूतक्षेत्रेषु जम्बुकेश्वरक्षेत्रम्
आप्य प्राहुः ॥४॥

विभ्रत्सहस्रं च मुखानि शक्तो वक्तुं गुणान् कः कमलालयस्य ॥
जन्मापि यत्र प्रभवेज्जनानां मुक्त्यै मनीनामपि दुर्लभायै ॥५॥

विभ्रदिति— कमलालयस्य कमलालयक्षेत्रस्य द्रविडभाषया 'तिरुवारूर्' इति विश्रुतस्य चोलमण्डलस्थस्य, त्यागराजसनाथया त्रिपुरसुन्दर्या अधिष्ठितस्य गुणान् घर्मादिपुरुषार्यसिद्धिदान् गुणान् वक्तुं वर्णयितुं कः सहस्रं मुखानि विभ्रत् च महस्रमुखः अपि को वा शक्तः ? आदिशेष इव सहस्रमुखोऽपि पुरुषो न प्रभुरित्यर्थः । यत्र क्षेत्रे जन्म जननमपि मुनीनां ध्याननिष्ठानाम् अपि दुर्लभायै मुक्त्यै प्रभवेत् । एतत्क्षेत्रे जननमपि मोक्षप्रदम् ॥५॥

* व्याघ्राद्द्विवाताशनपूजितस्य नाट्यस्थलीनायिकया शिवस्य ॥
नेत्राध्यभाजा शिवकामया धो मित्राणि कामाः फलिनो भवन्तु ॥६॥

व्याघ्रेति— मित्राणि, भो. सखायः ! व्याघ्राद्द्विवाताशनपूजितस्य व्याघ्राद्द्विवाताशनपूजितस्य व्याघ्रपादेन मुनिना वाताननेन शोषेण च, पतञ्जले. शोषावजारः प्रसिद्धः । पतञ्जलिव्याघ्रपादाभ्यां पूजितस्य शिवस्य चिदम्बरनटराजप्रभोः नाट्यस्थलीनायिकया रङ्गस्थलाध्यक्षया नेत्राध्यभाजा दृष्टिपथ गतया शिवकामया शिवकामेश्वर्या वः कामाः मनोरथा फलिनः भवन्तु मिद्वन्विति भावः । चिदम्बरक्षेत्राध्यक्षनटेश्वरप्रियायाः शिवकामेश्वर्या. दर्शनेनाभीष्टार्यसिद्धिरस्त्वित्यर्थः । पञ्चभूतक्षेत्रेषु चिदम्बरम् आकाशक्षेत्रं प्रसिद्धम् ॥६॥

आलोकतेऽपीतकुचामपि त्वा- मालोलचित्तामरणाचले यः ॥
निर्वेदवान् पर्वमुषानुवचने सर्वे वशे तस्य भवन्ति कामाः ॥७॥

आलोकने इति— अयि पर्वमुषानुवचने पूर्णचन्द्रवदने अम्ब ! निर्वेदवान् विषयविद्वेषत्रया चित्तवृत्तिनिर्वेदः तद्गान्, य पुमान् अरणाचले सैजसलिङ्गे अरणाचलेश्वरे आलोलचित्ताम् अनुरागवशान् तत्र आलोकं विलसन्वित्तं यस्याः

ताम् अपीतकुचाम् एतदाख्यया ह्यतां त्वाम् आलोकते पश्यति, तस्य वशे सर्वे कामाः भवन्ति । अरुणाचलसनायाया अपीतकुचाम्बिकायाः दर्शनात् सर्वे कामाः स्वाधीना भवन्तीत्यर्थः । कवेः स्वगुरुश्रमोऽत्र क्षेत्रे, विरकालवात्-
श्च ॥७॥

यः कुण्डलीपट्टणराजधानी- भालोकते कामपि कृत्तमस्ताम् ॥
निस्तारमानन्दकयाविहीनं संसारमेतं स जहाति बुद्धया ॥८॥

य इति- यः कुण्डलीपट्टणराजधानीं कुण्डलीपट्टणं कुण्डलीपुरं राजधानीं मुख्यनगरीं यस्याः तां कामपि कृत्तमस्तां छिन्नमस्तां देवी रेणुकाख्याम् आलोकते वीक्षते, स निस्तारं सारहीनं नीरसमिति यावत्, आनन्दकयाविहीनम् आनन्दकयया आनन्दवचसाऽपि हीनं धजितम् एतं संसारं जननमरणाख्यं बुद्धया जहाति त्यजति विरक्तो भवतीत्यर्थः । द्रविडभाषया 'पडेवोडु' इति प्रसिद्धं रेणुकाक्षेत्रं कुण्डलीपट्टणमुक्तम् । कवेः तपःस्थलेषु मुख्यमेकमिदं क्षेत्रं बोध्यम् ॥८॥

दृष्ट्वा वधूमादिपुरीश्वरस्य यो लोचनारोचकमाधुनोति ॥
तस्यान्तरङ्गं धृतसर्वसङ्गं भूयोमवारोचकमावृणोति ॥९॥

दृष्ट्वेति- आदिपुरीश्वरस्य आदिपुरी 'तिरुत्तोत्तियूर' इति पावनं क्षेत्रं तदीश्वरस्य वर्षं देवीं त्रिपुरसुन्दरीं दृष्ट्वा वीक्ष्य यो जनः लोचनारोचकं लोचनयोः अक्षयोः अरोचकं दृश्यविषयद्वेषं जुगुप्साम् इति यावत्, आवृणोति निवारयति, दशं दशं पुनर्दशंतीर्यमिदं पश्येयमिति यः सफलनेत्रो भवति, तस्य अन्तरङ्गम् अन्तःकरणं धृतसर्वसङ्गं धृतः नष्टः सर्वेषु सङ्गेषु तत्-सङ्गरहितं सत् भूयोमवारोचकं भूयोमवे पुनर्जन्मनि अरोचकं जुगुप्सामावृणोति आच्छादयति । त्रिपुरसुन्दरीं दृष्टवतोऽन्तरङ्गं निस्सङ्गं भूत्वा, पुनर्जन्मनि तस्याः दर्शनं लभ्यते इति हेतोः तत्र जुगुप्सा न जायते इति तात्पर्यम् ॥९॥

काञ्चो रमण्याः कुस्तां गृहस्ये ववाणंमूर्दं कामपि किञ्चिन्नीनाम् ॥
काञ्चो भुवः पुष्यपुरी यतीन्द्र त्वामम्बिकानामरर्वधिनोतु ॥१०॥

“ काञ्चीति- गृहस्ये जने रमण्याः स्वप्रेयस्याः काञ्ची मेखला 'स्त्रीकटथां मेखला काञ्ची सप्तकी रक्षणा तथा । क्लीबे . सारसत्वं . च' इत्यमरः । किङ्किणीनां क्षुद्रपण्टिकानां ववाणैः नादैः कामपि मुदं प्रीतिं कुस्ताम् । भोः यतीन्द्र, भुवः भूलोकस्य काञ्ची एतदास्या मेखलास्थानीया वा पुण्यपुरी अम्बिकानामरवैः कामाक्षीति स्याता क्षेत्राधिराक्षी तस्याः अम्बिकायाः नामरवैः कामाक्षीनामध्वनिभिः त्वां धिनोतु प्रीणयतु । काञ्चीक्षेत्रं दक्षिणे, तदध्यक्षा कामाक्षी ।' पञ्चभूतक्षेत्रेषु पृथिवीक्षेत्रमिदं प्राहुः ॥१०॥

एवं दक्षिणदेशस्थलानि अभिष्टुत्य आन्ध्रदेशस्थलं कालहस्तिक्षेत्रं गायति ॥

“ श्रीकालहस्तिस्थलदर्शनस्य कैलासवीक्षां पुनरुक्तिमाहुः ॥

ज्ञानं प्रदातुं चरणाश्रितेभ्यो ज्ञानाम्बिका यत्र निबद्धवीक्षा ॥११॥

श्रीति- श्रीकालहस्तिस्थलदर्शनेन कैलासवीक्षा कैलासदर्शनं पुनरुक्तिमाहुः । क्षेत्रमाहात्म्यविद इत्यर्थः । कैलामनिविशेषं कालहस्तिक्षेत्रमिति यावत् । यत्र चरणाश्रितेभ्यः निज चरणं शरणं गतेभ्यः पुण्यपुरुषेभ्यः ज्ञानं प्रदातुं ज्ञानाम्बिका एतन्नाम्ना विश्रुता क्षेत्रमूर्तिरम्बिका निबद्धवीक्षा घृतव्रता विजयते इति शेषः । इदं च वायुक्षेत्रं विश्रुतम् ॥११॥

“ श्रीशैलशृङ्गस्य विलोकनेन सङ्गेन हीनो भविता मनुष्यः ॥

धामास्ति यत्र भ्रमरालकायाः शान्तभ्रमं तद् भ्रमराम्बिकायाः ॥१२॥

श्रीशैलेति- श्रीशैलशृङ्गस्य 'दत्तमण्डला'स्ये ! आन्ध्रदेशभागहरे श्रीशैलक्षेत्रं सुप्रसिद्धम् । तस्य शिखरस्य विलोकनेन दर्शनेन मनुष्यः सङ्गेन हीनो निस्सङ्गो भविता भवेदित्यर्थः, यत्र क्षेत्रे शान्तभ्रमं शान्तो विरतो भ्रमः यस्मिन् 'तत्' भ्रान्तिविषयजितम् इत्यर्थः, भ्रमरालकायाः भ्रमरा इव अलका यस्यास्तस्याः भ्रमराम्बिकायाः तत् प्रसिद्धम् धाम स्थानम् अस्ति । श्रीशैलेशान्ता देवी भ्रमराम्बिका क्षेत्रदेवता ॥१२॥

॥ पश्चिमाम्बितीरे उत्तरक्षेत्रभागस्ये गोकर्णक्षेत्रे विराजमानाया नद्रकर्णीति विख्यातायाः देव्याः महिमानमाहुः ॥

तीरे विपश्चिद्वर पश्चिमाब्धे- गौरुर्णगां लोक्य भद्रकर्णाम् ॥
वृद्धिं शिवां सर्वमनोरथानां सिद्धिं च यदास्ति मनोऽधिगन्तुम् ॥१३॥

तीर इति— विपश्चिद्वर पण्डितश्चेष्ट, शिवां कल्याणी वृद्धिं सर्वमनो-
रथानां सर्वेषां मनोरथानां कामानां सिद्धिं च अधिगन्तुं प्राप्तुं ते तव मनो
मानसम् अस्ति यदि, पश्चिमाब्धेः पश्चिमसमुद्रस्य तीरे वेलायां गौरुर्णगां गो-
कर्णक्षेत्रे कृताधिष्ठानामित्यर्थः, भद्रकर्णाम् एतदाख्यया प्रथितां काली लोक्य
पश्य ॥१३॥

अथ महाराष्ट्रदेशं करवीरक्षेत्रं प्रशंसति ॥

धाम्नि प्रसिद्धे करवीरनाम्नि पुण्याभिधानां कृतसन्निधानाम् ॥
देवीं परां पश्यति यो विरक्तो मुक्तेः स पाणिग्रहणाय शक्तः ॥१४॥

धाम्नीति— करवीरनाम्नि करवीरः नाम यस्य तस्मिन् प्रसिद्धे धाम्नि
स्याने क्षेत्रे इति यावत्, कृतसन्निधानां सान्निध्यं कृतवर्ती प्रसन्नमिति यावत्,
पुण्याभिधानां पुण्यं पावनम् अभिधानं नाम यस्यास्तां, यद्वा पुण्या इति अभि-
धानं यस्यास्ता परां देवीं यो विरक्तो वैराग्यवान् जनः पश्यति, स मुक्तेः
स्त्रीलिङ्गस्वारस्यात् मुक्तिनाम्न्याः स्त्रियाः पाणिग्रहणाय परिणयाय शक्तः क्षमः
मुक्तिकान्तरतये प्रभूरिति भावः ॥१४॥

ज्ञाने दृढा ते यदि काङ्क्षि काङ्क्षा नानेहसं मित्र मुषा क्षिपेमम् ॥
सेवस्य देवीं तुलजापुरस्यां नैव स्वरूपादितरा किलेयम् ॥१५॥

ज्ञान इति— मित्र सखे ! ते तव ज्ञाने दृढा काङ्क्षा वाञ्छा भवति
यदि, इमं पञ्चलनाम् अनेहनं फालं मुषा वृषा न क्षिप, फालं व्यर्थं मा वृषाः ।
तुलजापुरस्या देवीं सेवस्व । इयं स्वरूपात् आत्मरूपात् इतरा न, किल
ऐतिह्ये । सर्वस्याप्यात्मनः अनन्यभावेन राजभानां तुलजापुरस्यां देवी
भजेत्यर्थः ॥१५॥

अथ द्वे उत्कलदेशस्थले स्तूयते ॥

गोपालिनीवेषभृतं भजस्व लीलासखीं तां भुवनेश्वरस्य ॥
इष्टं हृदिस्यं तव हस्तगं स्यात् कष्टं च संसारभवं न भूयः ॥१६॥

गोपालिनीति— गोपालिनीवेषभृतं गाः पालयतीति गोपालिनी तस्याः
वेषं बाह्यरूपं विभर्तीति गोपालिनीवेषभृतं तां वल्लवीवेषामित्यर्थः, भुवनेश्व-
रस्य उत्कलेषु प्रसिद्धस्य स्वनामश्रेणेश्वरस्य लीलासखी विलासिनीं देवी भज-
स्व. सेवस्व । भजसि चेत्, हृदिस्यं हृद्गतम् इष्टं तवाभीष्टं हस्तगं फलितम्
स्यात् भवेत्; संसारभवं संसारात् जन्म-मृतिरूपात् भ्रमात् भवः उद्भवो
यस्य तत् कष्टं दुःखं च भूयः पुनः न भवेदिति शेषः ॥१६॥

आराध्यते वैतरणीतटस्था येनेयमम्बा विरजोऽभिधाना ॥
आराधितं तेन समस्तमन्यत् सारो धरायामयमार्यगीतः ॥१७॥

आराध्यते इति— वैतरणीतटस्था वैतरणीनदीतीरकृतावासा विरजाः
अभिधानं नाम यस्याः सा इयं विरजोदेवी येन आराध्यते तेन अन्यत् सम-
स्तम् आराधितं भवेदिति शेषः । तस्याः सर्वात्मकत्वात्, सर्वस्मिन् तस्यां
निहिते तस्याम् आराधितायां सर्वम् आराधितं भवति । अयम् आर्यगीतः पूज्यैः
विद्भिः गीतः धरायां भुवि सारः । अन्यत् सर्वं निस्तारं, विरजोदेवीभजन-
मेव भुवि सर्वसारं गायन्ति विज्ञा इति भावः ॥१७॥

अथ वङ्गदेशस्यलमाह ॥

सङ्गीयमानं स्थलमार्यवृन्दै- शृङ्गारकाणां सरितस्तटेऽस्ति ॥
यः कालिकां पश्यति कालकेशीं तत्रास्य कालावपि नैव भीतिः ॥१८॥

सङ्गीयमानमिति— आर्यवृन्दैः अभियुक्तसङ्घैः सङ्गीयमानं सङ्गीत्यं-
मानं स्थलं क्षेत्रं शृङ्गारकाणां देवानां सरितो नद्याः तटे तीरे गङ्गातीरे इत्यर्थः,
अस्ति वर्तते । तत्र स्थले कालकेशीं कालाः केशाः यस्याः तां कालिकां यः
पश्यति वीक्षते अस्य तस्य कालीदर्शनमाग्यवतो जनस्य कालावपि मृत्योरपि,
नैव भीतिः भवतीति शेषः, मृत्योरपि भीः नास्ति चेत् अन्यस्मात् का भीः ?
दर्शनवान्मृत्योभयो भवति ॥१८॥

अथ कामरूपदेसस्य कामरूपक्षेत्रं कीर्तयति ॥

नीलाचलं सिद्धसमूहसेव्यं लीलानिकेतं प्रवदन्ति यस्याः ॥
भद्रा परा काचन गुह्यमुद्रा कामेद्वरी सा भुवनस्य मूलम् ॥१९॥

नीलाचलमिति— सिद्धसमूहसेव्यं सिद्धजनसमुपास्यं नीलाचलम् एतन्नामकं क्षेत्रं यस्याः देव्याः लीलानिकेतं लीलावासं प्रवदन्ति बुधा इति शेषः । काचन गुह्यमुद्रा योनिमुद्रा रहस्यरूपा सा परा भद्रा शिवा कामेद्वरी भुवनस्य जगतो मूलं भवतीति शेषः । देव्यैव सर्वस्य जगतः जनिस्थानमिति लग्नयितुं गुह्यमुद्रैति तान्त्रिकैः कथ्यते ॥१९॥

अथ मगधदेसस्यलकीर्तनं भवति ॥

माङ्गल्यगौरीपददर्शनस्य कर्ता तु भूत्वा सुकृतस्य भर्ता ॥
आचारपूतैरधिगम्यमग्रघं स्थानं प्रपठेत यतो न पातः ॥२०॥

माङ्गल्येति— माङ्गल्यगौरीपददर्शनस्य माङ्गल्यमय्याः गौरीः पादयोः दर्शनस्य कर्ता तु गौरीपददर्शनं कृतवांश्चेदित्यर्थः । स दर्शनकृत् सुकृतस्य पुष्यस्य भर्ता धारकः पोषकश्च भूत्वा आचारपूतैः सदापारपवित्रैः पुष्यैः अधिगम्यं लम्यम् अग्रघं श्रेष्ठं स्थानं परमं पदं प्रपठेत गच्छेत्, यतो यस्नान् स्थानान्न पातो भवति, अच्युतं पदं भजते इति भावः ॥२०॥

अयोत्तरदेसस्यले द्वे आह ॥

वाराणसी शुभगिरेरनुनं क्षेत्रं पवित्रं भुवनत्रयेऽपि ॥
अप्ये प्रजानां विघ्नताम्रपात्रा गौरी स्वयं यत्र विशालनेत्रा ॥२१॥

वाराणसीति— वाराणसी काशी भुवनत्रयेऽपि त्रैलोक्येऽपि पवित्रं पावनं शुभगिरेः कौलामय्यं अनुनं तत्त्वममित्यर्थः, क्षेत्रं भवति, यत्र क्षेत्रे गौरी विशाल-

नेत्रा विशालाक्षी प्रजानामर्थे प्रजापोषणाय स्वयं विधृताप्रपात्रा विधृतम् अन्न-
पूर्णं पात्रं यया सा अन्नपूर्णा सती विराजते ॥२१॥

वृन्दारकाराधितपादपथां नन्दामिभामिन्दुसमानवक्त्राम् ॥
आलोक्य विन्ध्याचलवासिनीं ना नालोचयेत्संसृतितो भयानि ॥२२॥

वृन्दारकेति— वृन्दारकाराधितपादपथां सुरजनार्चितचरणारविन्दाम् इन्दु-
समानवक्त्रां चन्द्रगुन्दरमुखी विन्ध्याचलवासिनीम् इमा नन्दां भगवतीम्
आलोक्य ना नरः मनुजः संसृतितः संसारात् भयानि न आलोचयेत् न पश्येत्
विन्ध्यगिरिकृतनिवासां नन्देति विश्रुतां मूर्तिं प्राप्य तद्दर्शनात् संसृतिभीति-
विमुक्तो भवति नर इति भावः ॥२२॥

अथ भालवदेशीय-अवन्तीपुरीश्वरी स्तौति ॥

आनन्ददेहामिह मुक्तिसंज्ञां नारीं परीरब्धुमना मनुष्यः ॥
दूतीं वृणोतु प्रमथेश्वरस्य कान्तामवन्तीपुरनायिकां ताम् ॥२३॥

आनन्द इति— आनन्द एव देहो यस्याः ता मुक्तिसंज्ञा मुक्तिः इति
संज्ञा सङ्केतो नामेति यावत् यस्याः ता नारी स्त्रियम् इह भुवि परीरब्धुमना
परीरब्धुम् आलिङ्गितुम् मनः यस्य स मनुष्यः प्रमथेश्वरस्य भूतपतेः शिवस्य
कान्तां रमणीम् अवन्तीपुरनायिकाम् अवन्तीपुराधिष्ठात्री देवी दूती विधेय-
विशेषण, वृणोतु । मुक्तिस्त्रिया रन्तुकामेन पुसा ता सङ्गमयितुं भगवती
दूती दौत्यकर्मरता भवतीति तात्पर्यम् । मुक्तिकामं प्रति मोक्षस्य सम्पाद-
यित्रीति भावः ॥२३॥

अथ कंलासस्तुतिः ॥

यत्राचलच्छिद्रकृता सहाहं भ्रात्रा मुहुः खेलितवान्यनेषु ॥
सं सिद्धदेवयिनृतं स्मरामि कंलासमायासगिरिं जनन्याः ॥२४॥

यत्रेति— यत्र कंलासो यनेषु अचलच्छिद्रकृता गिरिरन्ध्रकृता सुव्रह्मण्येन
बनीयता भ्रात्रा गह अहं गणपतिः मुहुः अभीष्टेण खेलितवान् श्रीडिनवान्

अस्मि, तं सिद्धदेवपिनृतं सिद्धपुरुषं देवैः ऋषिभिश्च स्तुतं, जनन्याः पार्व-
त्याः आवासगृहं कैलासं गिरिं स्मरामि ध्यायामि ॥२४॥

स्तवकोपसंहारस्तुतिः ॥

पूर्णाऽम्बरे शीतकरेऽधिकारं विभ्रत्यगेन्द्रे धवले सलीला ॥

क्षेत्रेषु काश्यादिषु गुप्तशक्ति- गौरीन्द्रवज्रासु च सन्निपत्ताम् ॥२५॥

पूर्णाऽम्बर इति- अम्बरे आकाशे पूर्णा, धवले सिते अगेन्द्रे हिमाचले
सलीला सक्तीडा, शीतकरे चन्द्रे अधिकारं विभ्रती, चन्द्रे स्वामाज्ञां लीलया
प्रयुञ्जाना, ततोऽप्यधिकशोभा देवी गौरी, काश्यादिषु क्षेत्रेषु गुप्तशक्तिः गुप्ता
गूढा शक्तिर्यस्याः सा, इन्द्रवज्रासु च इन्द्रवज्रावृत्तनिबद्धास्विमासु स्तुतिषु,
चकारात् काश्यादिषु क्षेत्रेषु सन्निधत्ते इति सत्यम्, इमासु स्तुतिष्वपि सान्निध्यं
करोतु । अनेन वीर्यवत्यो दृष्टफलकाश्च भवन्त्वित्युक्तम् ॥२५॥

पञ्चविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

षड्विंशः स्तवकः

अपास्मिन् षड्विंशो स्तवके अरुणाचलधोत्रे प्रसन्नाम् अपीतकुचाम्बिकां स्तोति ॥

आगमविन्मतिकैरविणीनां बोधमजस्रमसौ विदधानः ॥
पातु महेशवधूवदनाशो हासशशी सकलानि कुलानि ॥१॥

आगमेति- आगमविन्मतिकैरविणीनाम् आगमविदां वेदादिप्रमाणभूत-
शास्त्रज्ञानां मतयः एव कैरविष्यः कुमुदिन्यः तासाम् अजस्रं नित्यं बोधं ज्ञान,
पक्षे विकास विदधानः कुर्वाणः महेशवधूवदनाशः महेश्वरीमुखमण्डलकलेत्यर्थः,
हासशशी हास एव शशी चन्द्रः सकलानि कुलानि पातु रक्षतु । अत्र हास
एव शशी इति मयूरव्यंसकादिसमामाश्रयणात् परिणामालङ्कारः । नेह आरो-
प्यमाणस्य शशिनः आरोपविषयहासात्मना परिणतिं विना सकलकुलरक्षणो-
पयोगित्व सम्भवति । न च हास. शशीव इति उपमितसमासाश्रयणात् पूर्व-
पदप्राधान्यमस्तौति शङ्क्यम् । सामान्यधर्माप्रयोग एव उपमितसमासः आय-
यणीयः, 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे' इति उपमितसमासानुशास-
नात् । इह तु बोधं विदधान इति बोधविवानसामान्यप्रयोगाच्च । उत्तर-
पदस्य विषयिणः शशिनः प्रकृतविषयहासात्मना परिणामो दुर्वारः ॥१॥

आयतलोचनचुम्बितकर्णा दानयशोजिततोयदकर्णा ॥
शोणनगेशमनःप्रियवर्णा नाशयताञ्जगदार्तिमपर्णा ॥२॥

आयतेति- आयतलोचनचुम्बितकर्णा आयनाभ्या दीर्घाभ्यां लोचनाभ्या
चुम्बितौ कर्णा श्रोत्रे यस्याः सा, कर्णान्तविष्यान्तनेत्रेत्यर्थः । दानयशोजित-
तोयदकर्णा दानं यशः तैज जितः तोयदः मेधो वर्षकः इव कर्णः कौन्तेय.
यस्याः सा अभीष्टदानदाद्याञ्जातया कीर्त्या तोयवर्षक मेधमिव याचितदान-
दत्तं कौन्तेयं जितवतीत्यर्थः, कौन्तेययसोऽर्निशायिनी दानकीर्तिः देव्याः इति
यावन् । शोणनगेशमनःप्रियवर्णा शोणनगेशस्य अरुणाचलेऽवरस्य मनःप्रियः

हृदयङ्गमः वर्णो रञ्जको रागः यस्याः सा, अरुणाचलेऽवरहृदयरञ्जनीत्यर्थः,
अपर्णा दुर्गा जगदाति लोकस्य पीडां नाशयतात् ध्वंसयतु ॥२॥

वेदतुरङ्गविलोचनभाग्यं वेदशिरोनिचयंरपि मृग्यम् ॥

शोकविदारिसुधाकिरणास्यं शोणगिरी समलोकिक रहस्यम् ॥३॥

वेदेति— वेदतुरङ्गविलोचनभाग्यं वेदास्तुरङ्गा वाहा यस्य तस्य शिवस्य
विलोचनानां भाग्यं पुण्यफलं, त्रिपुरसमरै हरस्य वेदाः वाहाः अमूर्वद्रिति पुरा-
णम् । वेदशिरोनिचयैः वेदशिरसां वेदान्तानां निचयैः समूहैरपि मृग्यम् अन्वे-
ष्यम्, शोकविदारिसुधाकिरणास्यं शोकं विदारयितुं शीलमस्येति शोकविदारि
दुःखध्वंसं तत् सुधाकिरणः चन्द्र इव आस्यम् आननं यस्य तत्, रहस्यं गूढं
तत्त्वं शोणगिरी अरुणाचले समलोकिक समदक्षि मया दृष्टमित्यर्थः ॥३॥

मुञ्च समस्तमनोरयलाभे संशयमद्य करामलकाभे ॥

दृक्पयमाप नगेन्द्रतनूजा सोऽहमितः परमन्तरराजा ॥४॥

मुञ्चेति— करामलकाभे करे हस्ते आमलकं फलं तस्य आभा इव आभा
यस्य तस्मिन् समस्तमनोरयलाभे सर्वकामसिद्धौ विषये अद्य संशयं मुञ्च
सन्देहं मा कृथाः इति मनः प्रति सम्बोधनम् । करगतामलकमित्यत्र लोक-
वादानुकरणेन अयत्नसिद्धम् अभीप्सितं बोध्यम् । 'सहस्व कतिचिन्मासान्
मीलयित्वा विलोचने' इत्यादाविव लोकोक्तिं नामालङ्कारमाहुः । असन्दिग्ध-
मनोरयलाभविषये हेतुमाह । नगेन्द्रतनूजा पर्वतराजपुत्री पार्वती दृक्पयं
दृष्टिभाग्यं आप प्राप्ता इत्यर्थः । दुष्करः सर्वमनोरयलाभः । स समर्थन-
सापेक्षः । नगेन्द्रतनूजादर्शनलाभेन स समर्थितः । तस्मात् पात्रपायंहेतुकं
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । सोऽहं तथा प्राप्तदेवीदर्शनोऽहम् इतः परम् अन्तर-
राजा अन्तरे अन्तरङ्गे हृदये राजा ईशः यस्य सः, यदा अन्तरं हृदयं राजा
यस्य सः अस्मीति अध्याहार्यम् । नाहमितः परम् अन्याघोनो बाह्यवशङ्गतो
भवामि । तत्र दर्शनभाग्यमेव हेतुरिति भावः ॥४॥

शिल्पविदः प्रतिमां प्रविशन्ती स्वल्पविदां तरणाय चकास्ति ॥

शोणधराम्बुति सम्प्रति सग्धा हस्त विरादियमेव भवाम्बा ॥५॥

शिल्पविद इति— शिल्पविदः शिल्पं वेत्तीति शिल्पवित् तस्य विग्रहादि-

निर्माणकलावेदिनः प्रतिमां तन्निष्पादिता भूति प्रविशन्ती स्वकलया शिलि-
कृतविग्रहविशेषम् आविशन्तीत्यर्थः, स्वल्पविदा घेदघेदान्तादिपाठैरगस्युत्तधिया
मन्दज्ञानिनामपि तरणाय जन्मतरणाय चकास्ति ज्वलति देवीत्यध्याहार्यम्,
शोणधराभूति अरुणाचले सम्प्रति अधुना लब्धा मयेति शेषः । हन्त
आश्चर्ये, चिरात् बही कालादियमेवं मम अर्म्बा । एतावन्तं कालमिमा-
मविदित्वा जीवितमयापयम् । अधुनैव ज्ञात्वा इमा प्राप्तवानस्मि- ॥५॥

भारतभूवलयेऽत्र विशाले सन्वनधानि बहूनि गृहाणि ॥
आस्यविगीतमुधाकरविम्बा शोणगिरौ रमतेऽत्र मदम्बा ॥६॥

भारतेति- अत्र अस्मिन् विशाले विस्तीर्णे भारतभूवलये भारतभूमि-
मण्डले अनघानि शुभानि बहूनि गृहाणि देवीनिवासाय सन्तु भवन्तु । एवं
सत्त्वपि, अत्र शोणगिरौ अरुणाचले आस्यविगीतमुधाकरविम्बा आस्येन मुखेन
विगीतं निन्दितं सुधाकरस्य चन्द्रस्य विम्बं यस्याः सा, चन्द्रविम्बशोभाति-
शायि विकसितं प्रसन्नं वदनं देव्याः इत्यर्थः । मदम्बा रमते रता भवेति ।
यद्यपि पावनानि रमणीयानि भरतस्रष्ट्रे निवासस्थानानि भगवत्याः सन्ति,
तथाऽपि अत्रैव अरुणाचले सोल्लासविशेषे सुप्रसन्नरतेति भावः ॥६॥

वारितसंश्रितपातकजाला वारिधिवीचिनिरङ्कुशलीला ॥
वारिजपत्रविडम्बननेत्रा वारणराजमुखेन सपुत्रा ॥७॥

वारितेति- वारितसंश्रितपातकजाला वारित निवारितं सश्रितानाम्
आश्रितजनानां पातकजालं पापजालं यया सा । वारिधिवीचिनिरङ्कुशलीला
वारिधेः मागरस्य वीचय ऊर्मय इव निरङ्कुशा अप्रतिहता लीला सततविलासो
यस्याः सा, विष्टुह्वलनवनवोन्मेषविलासशालिनीत्यर्थः । वारिजपत्रविडम्बन-
नेत्रा वारिजपत्रे कमलदले विडम्बयत उपहसत इति वारिजपत्रविडम्बने ते नेत्रे
यस्याः सा, कमलशोभातिशायिनी नेत्रे अस्याः । वारणराजमुखेन गजमुखेन
गणपतिना सपुत्रा पुत्रवतीत्यर्थः ॥७॥

आयतवक्त्रपनासितकेशोः आयतजवाणरिपोर्हृदयेऽशी ॥
कानामुमाच्छ्रयशाः परमंयाः । पादाभिदस्तु तवेन्दुभिभूया ॥८॥

आयतेति- आयतवक्त्रपनासितकेशो आयताः दीर्घाः वक्त्राः कुटिलाः घनाः

सान्द्राः असिताः कृष्णाश्च केसाः कचाः यस्याः सा । तोयजवाणरिपोः कमल-
पुष्पवाणशत्रोः कामारेः रुद्रस्य हृदयेऽसी प्राणेश्वरी, काशसुगच्छयसाः काश-
सुममिव काशपुणमिव अच्छं शुभ्रं यदाः यस्याः सा । परमा श्रेष्ठा ।
इन्दुविभूषा चन्द्रचूडा एषा अम्बा तव पाशमिद् पाशम् आविष्टकं जन्मादि-
बन्धं भिनत्ति छिनतीति पाशमित् अस्तु भवतु ॥८॥

पङ्कजसम्भवपूजितपादा पङ्कविनाशनपावननामा ॥

किङ्कुरकल्पलता परमेयं शङ्करनेत्रमुषा शरणं नः ॥९॥

पङ्कजेति- पङ्कजसम्भवपूजितपादा पङ्कजसम्भवेन पद्मयोनिना ब्रह्मणा
पूजितो पादो यस्याः सा । पङ्कविनाशनपावननामा पङ्क पाप्मान विनाशय-
तीति, पङ्कविनाशनं पावनं नाम यस्याः सा । किङ्कुरकल्पलता किङ्कुराणां
सेवकानां भक्तानां कल्पलता इष्टार्थदात्री, स्वर्लता । परमा सर्वोत्तमा ।
शङ्करनेत्रमुषा शम्भुलोचनयोरमृतायमाना प्रीतिकरीत्यर्थः । इयम् अम्बा नः
अस्माकं शरणं रक्षणं भवतीति शेषः ॥९॥

चञ्चलदुग्धिनतामरवल्ली पञ्चपुपत्कशरासनशिल्ली ॥

काञ्चनगर्भंमुखप्रणुतेयं पञ्चमुखप्रमदा शरणं नः ॥१०॥

चञ्चलेति- चञ्चलदुग्धं चञ्चले विलानयितोपाञ्चले दुग्धो यस्याः सा ।
विनतामरवल्ली विनतानां प्रणतजनानाम् अमरवल्ली कल्पलता ईषिताय-
दायिनी । पञ्चपुपत्कशरासनशिल्ली पञ्चपुपत्कस्य मन्मथस्य शरासनं धनुः
शिल्ली ध्रुवो यस्याः सा, देव्याः ध्रुवो कामस्य धनुरित्यर्थः । 'शिल्लिका ध्रु-
लताया स्याद्' इति नामकल्पद्रुमः । 'वदनस्मरमाङ्गल्यगृहतोरणशिल्लिका'
इत्यत्र ललितासहस्रनामभाष्ये शिल्ली धूरिति व्याख्यातम् । काञ्चनगर्भंमुख-
प्रणुता काञ्चनगर्भो हिरण्यगर्भो ब्रह्मा स मुखे अश्रे येषां ते काञ्चनगर्भंमुखाः
ब्रह्मादयः तैः प्रणुता संस्तुता इयं पञ्चमुखप्रमदा पञ्च मुखानि ईशान-
तत्पुरुष-अधोर-वामदेव-मञ्जीत्रात्प्राप्त्यानि यस्य तस्य पञ्चमुखस्य परमेश्वरस्य
प्रमदा योषा नः अस्माकं शरणं रक्षणं भवतीति शेषः ॥१०॥

अस्य विषूय भटान्मदनादीन् नूपुरनादविभीषिकुर्ययः ॥

हन्त जहार बलेन मनो मे शोणनगाद्भिनिष्यातिनि तेऽप्रिः ॥११॥

अम्बेति- शोणनगाद्भिनिष्यातिनि अरणाचन्द्रादप्रदेशाग्निनि अम्ब ।

ते तव एषः अद्भिः पादः नूपुरनादविभीषिक्या पादकटकध्वनिना भस्मनेन मग्नादीन् कामादीन् भटान् विधूय अपसार्य स्वयमेव मे मनः बलेन जहार मन्मानसं प्राप्य आचकरोति भावः । कामादिभटैः रक्षितं मे मनः तव पादा-
गतेरवकाशं न प्रादात् । तथाविधं मानसम् अपहृतवत्यसि, हन्त आश्चर्यम् तावांस्तव पादमहिमा ॥११॥

कर्णपुटे कुरु मुग्ध ममोक्तिं मुञ्च धनादियु मानसं सक्तिम् ॥
शोणगिरीन्द्रवधूपदभक्तिं शील्य शील्य यास्यसि मुक्तिम् ॥१२॥

कर्णपुट इति— मुग्ध मूढ मानस ! मम उक्तिं व्याहृतिं कर्णपुटे कुरु शृणु, धनादियु आदिशब्देन कान्तादिविषयभोगेषु सक्तिम् आर्ग्यं मुञ्च सङ्गं परित्यजेत्यर्थः । शोणगिरीन्द्रवधूपदभक्तिं अहभाचलेश्वरप्राणनायिकाचरण-
भक्तिं शील्य शील्य वीप्सायां द्विहक्तिः, अभ्यासादाचर, मुक्तिं यास्यसि, मोक्षं लप्स्यसे इत्यर्थः ॥१२॥

जीर्णतरे जरयाऽखिलदेहे बुद्धिबलं च विलुम्पति मोहे ।
हन्त सवित्रि तपन्मतिरन्ते सेवितुमिच्छति ना चरणं ते ॥१३॥

जीर्णतर इति— अखिलदेहे सर्वस्मिन् शरीरे जरया वयोवृद्ध्या जीर्ण-
तरे अतिशयेन जीर्णं क्षयं गते सति, मोहे ज्ञानलोपे बुद्धिबलं विलुम्पति ह्यास-
यति सति, सवित्रि जननि ! तपन्मतिः तपन्ती मतिः बुद्धिः यस्य सः तापा-
तंबुद्धिरित्यर्थः, ना नरः अन्ते देहावसानसमये ते चरणं सेवितुम् इच्छति, हन्त
क्षेदे, इदं कष्टम् । शरीरेन्द्रियादिपाटवे सति त्वच्चरणसेवारतिः न जायते
प्रायशो नरस्येति शोचनीयमिदम् ॥१३॥

तन्त्रविदो नवयोनि तु चक्रं शोणघराघररूपमुजान्ति ॥
अर्थममुष्य वपुर्भदनारे- अर्थमनेन्द्रमुते तव गात्रम् ॥१४॥

तन्त्रेति— तन्त्रविदः शाक्तागमविज्ञाः नवयोनि नव योनयः यस्य तत्
चक्रं तु श्रीचक्रम् एव शोणघराघररूपम् अरुणगिरिरूपम् उजान्ति कामयन्ते,
बान्धवर्षाद्वष्टैः सम्प्रमारणम्, वदन्तीति यावन् । अमुष्य श्रीचक्ररूपस्य गिरेः

अर्धं मदनारेः शिवस्य पपुः शरीरं, अगेन्द्रसुते पार्वति देवि ! तव गात्रम् अर्धम् । यत् तन्त्रशास्त्रेषु प्रसिद्धं श्रीचक्रं श्रीपुरम् इति विश्रुतं तदेव अष्टागिरिरूपेण राजते इत्याहुः, तत्रापि शिवयोः युवयोः शरीरं विभक्तं पत्न्युर्ध्वं तवार्धमिति वस्तव्यम् । न सर्वोऽपि गिरिः शिववपुः, न वा सर्वमपि श्रीचक्रं त्वद्वपुः । तथा चाहुः— 'चतुर्भिः शिवचक्रैश्च शक्तिचक्रैश्च पञ्चभिः । नवयोन्यात्मकं चक्रं श्रीचक्रं शिवयोर्वपुः' ॥ इति । तस्मादष्टागिरिः सर्वोऽपि शिव-शरीरमिति न तथ्यं, तत्र तव शरीरभागोऽप्यस्तीति भावः ॥१४॥

अस्तु नगेश्वरनन्दिनि लिङ्गं तैजसमेतद्विहापि तवांशः ॥

श्रीतगुणस्य विना तव योगं देवि शिवस्य कुतः सलु तेजः ॥१५॥

अस्त्विति— नगेश्वरनन्दिनि पार्वति ! एतत् अष्टागिरिचक्रस्य तैजसं तेजोमयं लिङ्गम् अस्तु भवतु । दक्षिणदेशे पञ्चमभूतदोत्रेषु काञ्चिद्यादिषु अष्टागिरिचक्रस्य तैजसत्वत्वं पुराणप्रसिद्धम् । इहापि तैजसे लिङ्गोऽपि, न केवलं गिरौ तव अंशो भागो भवतीत्यध्याहार्यम् । देवि, अम्ब ! श्रीतगुणस्य निर्गुणस्य परब्रह्मस्वरूपस्य शिवस्य तव योगं विना सम्बन्धं विना कुतः सलु तेजः ? तेजो नैव स्यादित्यर्थः । निर्गुणस्य परस्य पुरुषस्य शक्तियोगेनैव मगुणत्वं भवति । तेजश्च गुणः, तैजसं लिङ्गं च गुणि भवति । गुणेन तेजसा विना गुणिनो लिङ्गस्य तैजसत्वमेव न सिद्धयेत् । भेषजे, अनभिव्यक्तागुणस्य द्रव्यविशेषस्य भेषज्ययोगेन तेजो धीर्यं भवति । दिलिष्टैः गुणयोग-तेजस्त्वान्देषमाश्वनिः । समर्पनीयस्य तैजसलिङ्गार्धदेवीशरीरस्य उत्त-रार्धवाक्यार्थेन समर्पनान् काव्यलिङ्गम् अलङ्कारः ॥१५॥

स्थापितमूर्तिरिषं तव भगव्या पूजयितुं जगदीश्वरि रम्या ॥

शोणनगार्धमिदं तव रूपं कीर्तयितुं नगजे घृतपापम् ॥१६॥

स्थापितेति— जगदीश्वरि अम्ब ! भगव्या ननु भोग्या तव स्थापितमूर्तिः गिरिशङ्खप्रतिमा पूजयितुं रम्या भवति । नगजे पार्वति ! घृतपापम् अष्ट-पापम् शोणनगार्धम् अष्टागिरिचक्रार्धम् इदं तव रूपं कीर्तयितुं रम्येति पूर्वोक्त-व्ययः । करधरणाद्यवयवममप्राप्तं सिलिप्तहृता ते मूर्तिः कायिकपूजनविषया

रमणीया भवति । पर्वतार्थं ते गात्रं तु वाचिकपूजनविषयं रमणीयम् ।
मानसं तु उभयत्र गम्यम् ॥१६॥

शोणनगार्धतनोऽनिशमञ्जु धारयसेऽपि गुहं रमणाख्यम् ॥

आगतमप्यपि हा मुहुर्म्बो- उच्चाटयसे गणपं ननु कस्मात् ॥१७॥

शोणेति- अयि शोणनगार्धतनो अरुणाचलार्धाङ्गि ! अनिशमश्चान्ताम्
अङ्के उत्सङ्गे रमणाख्यं श्रीमहर्षि गुहं स्कन्दावतारं धारयसे । अयि अम्ब !
मुहुः पुनः पुनः आगतमपि गणपं गणपतिं कस्मात् हेतोः उच्चाटयसे ननु
दूरीकरोष्येव ? कनीयासं गुणम् अङ्के निधाय लालयसि, ज्यायामं दूरीकुरुषे,
कुत एतत् ? अरुणाचलस्य कटकम् अधिशेते भगवान्महर्षि, अधुनाऽपि
तत्पादं न त्यक्तवान् । गणपतिस्तु मुहुर्मुहुः नाविच्छेदेन सत्रं चासमकरोदिति
गम्यते ॥१७॥

अङ्कजुषे रमणाय नु दातुं मानववेपथराय गुहाय ॥

शोणनगार्धतनो बहु दुग्धं मातरपीतकुचेह विभासि ॥१८॥

अङ्केति- शोणनगार्धतनो अरुणगिरीश्वरार्धाङ्गि, मातः ! मानववेप-
थराय मानुषरूपधृते रमणाय अङ्कजुषे अङ्कं जुषते सेवते इति अङ्कजुष्टस्यै
उत्सङ्गभाजे गुहाय देवाय तव पुत्राय बहु दुग्धं स्तन्यं दातुम् अपीतकुचा न
पीती अपीती कुचो यस्याः सा सती इह क्षेत्रे विभासि नु राजसि किम् ?
नु वितर्कं । क्षेत्रे अपीतकुचेति देवीनाम् ॥१८॥

पूर्णसमाधिबशात् स्वपिपि त्वं पीतमपीतकुचेऽम्ब न वेत्सि ॥

अङ्कजुषा रमणेन मुनेन प्रेक्ष्य यथेष्टमुरोहदुग्धम् ॥१९॥

पूर्णेति- अपीतकुचे अम्ब ! पूर्णसमाधिबशात् सम्पूर्णसमाधितः विस्मृत-
सकलबाह्यप्रपञ्चेव त्वं स्वपिपि मुप्ताऽसि । अत एव अङ्कजुषा उत्सङ्गभाजा
रमणेन महर्षिणा तव मुनेन उरोरुहदुग्धं वसोज्ज्वलीरं स्तन्यं यथेष्टम् इष्टम-
न्तिन्नम्य स्थितम् अमितम् प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पीतम् न वेत्सि न जानीषे ॥१९॥

ज्ञानरसाह्वयमन्व निपीय स्तन्यमसौ रमणो मुनिराद् ते ॥
ज्ञानमयोऽभवदोश्वरि सर्वः पुष्यति येन तनुं हि तवात्मा ॥२०॥

-ज्ञानेति- अम्ब, ईश्वरि ! असौ रमणो मुनिराद् मुनीन्द्रः ते ज्ञानरसाह्वयं ज्ञानमेव रसः अमृतं स आह्वयो नाम यस्य तत् ते तव स्तन्यं निपीय नितरां पीत्वा, ज्ञानमयः मन् स्वार्थं मयद्, सर्वोऽभवत् । सर्वस्यापि आत्मनोऽन्यत्वात् । येन हेतुना तदात्मा स ज्ञानरसः आत्मा स्वरूपं यस्य सः तनुं देहं पुष्यति पुष्पाति हि, पुष्टां करोतीत्यर्थः ॥२०॥

प्रीतिपदाय पयोधरकुम्भात् पार्वति धीमयदुग्धमपीतात् ॥
अस्तु गुहाय शिवे बहु दत्तं किञ्चिदिवेश्वरि पारय मह्यम् ॥२१॥

प्रीतीति- पार्वति ! अपीतात् पयोधरकुम्भात् स्तनकुम्भान् धीमयदुग्धम् धीमयं बुद्धिमयं दुग्धं ज्ञानरसमयमिति यावत्, प्रीतिपदाय प्रेमास्वदाय गुहाय स्कन्दाय बहु अमितं दत्तम् अस्तु, दीयतां नाम । ईश्वरि ! मह्यं किञ्चिदिव स्वल्पं वा धारय । गुहाय यद्येष्टं देहि; मह्यं तु स्वल्पं वा दातुं प्रसीद । दातुमदातुं वा त्वं प्रभवीति गमयितुम् ईश्वरीति सम्बोधनम्, न मातरिति ॥२१॥

प्रौढमिमं यदि वेत्सि तनूजं शैलमुते मदवारि दधानम् ॥
मास्तु पयो वितरानघमन्नं येन दद्यानि महेश्वरि शक्तिम् ॥२२॥

प्रौढमिति- शैलमुते पार्वति ! मदवारि दानत्रयं दद्यानि विभ्रतं गजमुग्रत्वात्, इमं तनूजं गणपति प्रौढं प्रवृद्धं वेत्सि यदि जानासि यदि, स्तन्यपानदशामतीत्य पुष्टो युवा प्रवृद्धो न स्तन्यय इति मां मन्यसे चेदित्यर्थः, तर्हि पयः स्तन्यं मास्तु न दीयताम् । अनर्थं नृध्नं सर्वश्रेयस्कारम् अन्नं वितर देहि, महेश्वरि ! येन अग्नेन शक्तिं दद्यानि । शक्तिपारणसामर्थ्यप्रदम् अन्नं देहीति भावः ॥२२॥

स्वाजितमेव मया यदि भोग्यं सम्मद एव ममाक्षिलमातः ॥
आग्निपमपघतमामपि इत्या प्रेपय यानि जयानि धरित्रीम् ॥२३॥

स्वाजितमिति— अखिलमातः विश्वजननि ! मया स्वाजितम् आत्मना सम्पादितम् एव अत्रं भोज्यं यदि, प्राप्तवयस्कस्त्वम् अप्राप्यसम्पादनक्षमः स्वय-
भारजंय भुङ्क्ष्व चेति भणसि यदि, एवमपि मम सम्मद एव ह्यं एव,
सानन्दं सम्मतं मम इत्यर्थः । अपि सर्वजननि ! अग्रपतमां प्रशस्ततमाम्
आशियं दत्त्वा आसीदन्ति प्रयुज्य मां प्रेषय, यानि अहं गच्छानि, घरित्रीं
भूमिं जयानि । प्रास्यानिकमङ्गलादांसीनि ते वचनानि सर्वत्र भुवि मम जय-
प्रदानि भवेयुरिति नात्र मम संशयः ॥२३॥

विद्युति विद्युति वीक्ष्यविलासा वीक्षितकर्मणि लक्ष्यरहस्या ॥
पार्वणचन्द्रमुखी ललिताङ्गी तैजसलिङ्गसखी शरणं नः ॥२४॥

विद्युतीति— विद्युति विद्युति तटिति तटिति प्रतिविद्युत् वीक्ष्यविलासा
वीक्ष्यो दर्शनीयो विलासो यस्याः सा, एकैकस्यामपि क्षणप्रभायां देव्याः
विलासो दृश्यः इत्यर्थः । वीक्षितकर्मणि दर्शनकर्मणि लक्ष्यरहस्या लक्षयिन्तुं
सूक्ष्मतो द्रष्टुं योग्यं लक्ष्यं रहस्यं यस्याः सा । दर्शनविधाने तस्याः रहस्य-
माकलनीयमिति भावः । तस्या. एव दृष्टिरूपत्वात् दर्शने तद्रहस्यं लक्षणी-
यमित्याशयः । पार्वणचन्द्रमुखी पर्वणोऽयं पार्वणचन्द्रः पूर्णचन्द्र इत्यर्थः,
स इव मुखं यस्याः सा, ललिताङ्गी कोमलदेहा तैजसलिङ्गसखी तैजसलिङ्ग-
रूपिणोऽरुणाचलेश्वरस्य प्रेयमी नः अस्माकं शरणं रक्षणं भवतीति शेषः ॥२४॥

मातरपीतकुचेऽरुणशैला- वीश्वरभामिनि भामहनीये ॥
सायु विधाय समर्पयते ते दोषकमाल्यमिदं गणनाथः ॥२५॥

मातरिति— अपीतकुचे अरुणशैलाधीश्वरभामिनि अरुणाचलेश्वरायै भा-
महनीये भया प्रभया महनीये पूजनीये मातः अम्ब ! इदं दोषकमाल्यं दोषक-
वृत्तप्रथितं मालायै, हितं माल्यं पुष्पं माघु निर्दुष्टं गुणशोभितं विधाय ते तुभ्यं
गणनाथः गणपतिः समर्पयते अङ्गीकुण्डलेति प्रार्थना ॥२५॥

॥ पशुविशः स्ववक्तुः सव्याख्यः समाप्तः ॥

सप्तविंशः स्तवकः

अथ भगवतीं प्रचण्डचण्डीं कविरभीष्टां मूर्तिं मन्त्रविशो स्तवके स्तोति ॥

विधुन्वध्वान्तानि प्रतिदिशमघमं परिहरं-

च्छिद्यं व्यातन्वानस्सपदि शमयन् दुःक्षपटलम् ॥

सहस्राराम्भोजे इवमसदृशं मे प्रजनयन्

प्रचण्डायाश्चण्ड्यास्सितहसितलेशो विजयते ॥१॥

विधुन्वन्निति- प्रचण्डायाः प्रकर्षेण चण्डायाः उग्रायाः पापेष्विति शेषः, चण्ड्याः चण्डीदेव्याः सितहसितलेनः मुग्धमन्दहानः विजयने अत्युत्कर्षेण यनेने । किं किं कुर्वन् ? प्रतिदिशं दिशि दिशि सर्वांमु दिश्वित्यर्थं, ध्वान्तानि समासि विधुन्वन् अपहरन्, अघमं निःश्वेयसप्रनिवन्धकं पाप्मानं परिहरन् निवारयन्, श्रियं सम्पदं व्यातन्वानः विदधानः, दुःक्षपटलं दुःखानाम् अनिष्टानां तापदानां कष्टानां पटलं समूहं सपदि क्षणात् शमयन् व्यपोहन्, मे मम सहस्राराम्भोजे शिरसि सहस्रदले असदृशम् असमानं इव रमममृतधारामिति यावत् प्रजनयन् उत्पादयन्, विजयते इति शेषः । अत्र सितहसितलेशस्य सकलपुरुषार्थविषायकरवमुक्तं पूर्वार्धेन । तथा च अघमं परिहरन् इत्यनेन धर्मसिद्धिः, श्रियं व्यातन्वान इत्यनेन अर्थलब्धिः, दुःक्षपटलं शमयन् इत्यनेन सुखप्रदकामावाप्तिः, ध्वान्तानि विधुन्वन्नित्यनेन मोक्षोपयोगिप्रकारोत्पत्त्यर्थेति बोध्यम् । एवं प्रभाविशिष्टो भयबत्याः मन्दहानो मम शिरःकमले बिलसन् जमृतं लावयतीति कवेरनुभूतिः तृतीयपादेन कीर्तिना । दशमहाविद्यायु छिन्नमस्तां देवीं प्रचण्डचण्डीमातुः तन्त्रशास्त्राणि । तस्या एवावतारो मूर्तिभेदो रेणुकेति साम् उत्तरस्तवके प्रस्तौति ॥१॥

अरीणां शीर्षेषु ज्वलितदवकीलोद्गसदृशं

विनग्नाणां शीर्षेष्वमृतकरदिग्भेन तुलितम् ॥

विरोधिध्वान्तानां तरुणवरणिश्राभवहरं

प्रचण्डायाश्चण्ड्याश्चरणमसतां हन्तु विभवम् ॥२॥

अरीणामिति— प्रचण्डायाः चण्ड्याः प्रचण्डचण्डोदेव्याः चरणं पादः 'चरणो-
ऽम्त्रियाम्' इति नपुंसकेऽपि वर्तते, असता खलानां विभवम् ऐश्वर्यं हन्तुं नाश-
यतु । कीदृशं चरणम् ? : पादत्रयेण विशिनष्टि । अरीणां मन्त्रणा शीघ्रैषु
शिरस्सु ज्वलितदवकीलीन्द्रसदृशं ज्वलितो दीप्तः दवे वने यः कीली ज्वाली
अग्निः स इन्द्र इव तेन सदृशं दीप्तदावाग्निश्रेष्ठेन तुल्यमित्यर्थः, 'दव-दावो
वनारण्यवह्नी' 'वह्नेद्वंभोज्वालीकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इत्यमरः । वि-
नम्राणां विनतानां भक्तानामिति यावत्, शीघ्रैषु शिरस्तु अमृतकरविम्बेन
चन्द्रविम्बेन तुलितं सदृशं, भक्तानाम् उपासकानां सहस्रावस्थितं सत् अमृत-
वर्षमित्यर्थः । विरोधिध्वान्तानां विरोधिनां ज्ञानप्रतिबन्धकानां ध्वान्तानां तमसां
तरुणतरुणप्रामवहरं तरुणतरुणैः बालार्कस्य प्रामवहरं वैभवापहरं ध्वान्त-
विध्वसने, बालार्कादपि पटुतरमित्यर्थः । एवम् एकस्य चरणस्य अग्नि-चन्द्र-
सूर्यादिकार्यातिशयकारित्वोल्लेखनादुल्लेखालङ्कारः । आद्यपादत्रये उपमालङ्कारः ।
तिलतण्डुलन्यायेन स्फुटावगम्यभेदयोश्चमयोः येलनादुपमोल्लेखयोः संयुक्तिः ॥२॥

भजे भासां शालां निखिलधिपणानां जनिभुवं

बलानामापात्रीं निखिलभुवनेन्द्रस्य दयिताम् ॥

भजन्ते मां गीर्तमधुसमयमाद्यत्पिकवधु-

कलालाया हृद्यहृद्यवदनपद्मेरहृदुः ॥३॥

भजे इति— भासां शालां निखिलभुवं ज्योतिषामाश्रयस्थानमिति
यावत्, निखिलधिपणानां सर्वासां प्रज्ञानां जनिभुवं सकलानां लोकशास्त्र-
प्रज्ञानाम् उत्पातिम्पानम् इत्यर्थः, बलानां विशा-बुद्धि-भरात्रमादिवलानाम् आधा-
त्रीम् उत्पादयित्रीं निखिलभुवनेन्द्रस्य सर्वलोकेश्वरस्य दयिनीं प्रेयसीं भजे सेवे ।
मा मधुसमयमाद्यत्पिकवधुः कलालायाः मधुस्वप्नभागः तस्य समये काले
वगन्तबाल इत्यर्थः, माद्यन्तीनां हृष्यन्तीनां पिकवधुना स्त्रीकोविलानां बला-
लाया इव बलालासोऽप्यवनमपुरभाषणं यागा ताः, यासन्तिवह्वोदिक्रेत-
यवधुमधुभागकोविलवरा इत्यर्थः, हृद्यवदनपद्मेरहृदुः हृद्यवदनाः किन्नराः तेषां
पद्मेरहृदुः पद्मादयः गुन्दयः किन्नराङ्गनाः, यद्वा हृद्यवदनाः गुरङ्गवदनाः
पद्मेरहृदुः अङ्गनाः किन्नर्य इति कर्मधारयः ममागः, 'स्यात्किन्नरः किम्पुस्य-
गुरङ्गवदनो मधु' इत्यमरः । हृद्यः हृद्यङ्गमीः गीर्तः गीर्तः भजन्ते सेवन्ते
कीर्तने, गृह्णन्तीत्यर्थः । मधुस्योक्तिर्नपि मकलधिपप्रज्ञोद्भवस्थानं निखिल-

बलाघायिनीं यामम्वां किमयं स्तुवन्ति तां भजे इति भावः । अनेन हिमा-
चलवामिनी देवी स्तुतेति गम्यते, तत्र हि किन्नरीणां वासः । कुमारसम्मवे-
ऽपि 'भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः' इति महाकविः ॥३॥

ज्वलन्तीः तेजोभिर्महियमयने या तव तनुः

लसन्ती लावण्यैगिरिशरमणे या तव तनुः ॥४॥

विना क्रोधप्रीती न किमपि तयोर्भेदकमभूत्

तयोराद्या दुर्गा भवति ललिताग्न्या मुनिनुते ॥४॥

ज्वलन्तीति— मुनिनुते ऋषिभिः स्तुते देवि ! महियमयने महिषासुर-
मर्दने विषये तव या तनुः मूर्तिः तेजोभिः प्रतापैः ज्वलन्ती दीप्यन्ती अभूत्
इत्यप्याहार्यम् । गिरिशरमणे शिवरतिविषये तव या तनुः मूर्तिः लावण्यैः
रामणीयकैः लसन्ती पिलसन्ती अभूत्, तयोर्मयोस्तन्वोः भेदकं विशेषदशकं
क्रोधप्रीती विना क्रोधं प्रीतिं च वर्जयित्वा न किमपि अभूत् । तयोः द्वयोः
मूर्त्योः आद्या तेजोभिः ज्वलन्ती क्रोधाविष्टा दुर्गा भवति; अन्या लावण्यैः
लसन्ती प्रीतिविशिष्टा ललिता गौरी भवति । एकैव त्वं दुष्टमयने दुर्दर्शा
दुर्गा, शिवरमणे प्रियदर्शना शिवा च भवतीति भावः । तेजोभिरिति बहु-
वचनेन सर्वेभ्योऽप्यङ्गैः शत्रुहृदयभेदकस्य रोद्रतावहम्य प्रतापस्य बहुजो
विजृम्भणं द्योतयते । तथा लावण्यैर्लसन्तीत्यनेन सर्वाङ्गसौन्दर्यविलसितं शिव-
रतिपोषकं गम्यम् ॥४॥

सहस्रं भानूनां भवति दिवसानामधिपतेः

सहस्रं शीर्षाणां भवति भुजगानामधिपतेः ॥

सहस्रं नेत्राणां भवति विबुधानामधिपतेः

सहस्रं बाहूनां भवति समये ह्रमवति ते ॥५॥

सहस्रमिति— दिवसानाम् अह्न्याम् अधिपतेः सूर्यस्य भानूनां किरणानां
सहस्रं भवति । सहस्रांशुः सूर्यः प्रसिद्धः । भुजगानां सर्पाणाम् अधिपतेः
शेषस्य शीर्षाणां निरसां सहस्रं भवति । आदिशेषः सहस्रनीर्षः— पुत्राण-
प्रसिद्धः । विबुधानां देवानाम् अधिपतेः देवराज्येन्द्राच्च नेत्राणां सहस्रं भवति ।
इन्द्रः सहस्राक्षो विद्युतः । भोः ह्रमवति उभे देवि ! समये थवमरे सति ते

तव बाहूनां सहस्रं भवति । दुष्टशिक्षणाय प्राप्ते काले बहुधा तव पराक्रमो
विजृम्भते इति भावः ॥५॥

प्रसन्नो वक्त्रेन्दुर्न च नयनयोः कोऽप्यरुणिमा

न कम्पो विम्बोष्ठे स्मितमपि लसत्काशविशदम् ॥

सरोजामः पाणिः किणविरहितः कोमलतमो

ज्वलच्छूलं त्वासीञ्जननि तव शुम्भाय भयदम् ॥६॥

प्रसन्न इति— जननि मातः ! वक्त्रेन्दुः तव मुखचन्द्रः प्रसन्नः स्वच्छ-
रोपलाञ्छनं न किमपि दृश्यते तत्र । नयनयोः नेत्रयोः कोऽपि क्रोधमूचको-
ऽरुणिमा रक्तिमा च न भवति । विम्बोष्ठे विम्बाधरे कम्पः क्रोधव्यञ्जको
वेपथुः न भवति । स्मितमपि मन्दहसितमपि लसत्काशविशदं काशपुष्पमिव
धवलं भवति । सरोजामः कमलसन्निभः कोमलतमः अतिललितः पाणिः
हस्तः किणविरहितः, किणेन मुहुर्मुहुरायुधग्रहणेन जायमानो ग्रन्थिः किणः, तेन
विरहितः वजितः । आयुधग्रहणलक्ष्म न किमपि दृश्यते हस्ते । एवं वक्त्रेन्दु-
नयन-विम्बोष्ठ-मन्दस्मित-पाणिकमलानि लावण्यमयानि प्रियदर्शनानि भवन्ति ।
तु तयाऽपि ज्वलत् दीप्यत् तव शूलम्, आयुधं शुम्भाय असुराय भयदं भय-
भदम् आसीत् । वरनप्रसन्नतादिसौम्यगुणानुरूपस्य भयङ्करशूलस्य प्रसक्तेः
विषमालङ्कारः । 'अनुरूपसंसर्गो विषमम्' इति रसगङ्गाधरलक्षणात् ॥६॥

वधे शुम्भस्यासीत्तव जननि या काचन तनु-

दं पानाऽपघाः दाक्षीः शशिकिरणसारोपमदक्षिः ॥

इमां ध्यायं ध्यायं स्मरहरसखि ध्याकुलमिदं

मनो मे विधाति भजति भजतो कल्पलतिके ॥७॥

वधे इति— जननि ! शुम्भस्य शुम्भासुरस्य वधे ध्वंने अपघाः श्रेष्ठाः
दाक्षीः ब्रह्माणीश्रमुखाः दपाना विग्रहाणां शशिकिरणसारोपमदक्षिः शशिकिरणस्य
चन्द्रकिरणस्य मारेण अमृतेन उपमा यस्याः, सा दक्षिः शोभा यस्याः सा,
या तव काचन अतिवर्ष्म्यां तनुः मूर्तिः आसीत् । शुम्भासुरदमनतमये 'दसा-
वलेपाद् दुष्टे एवं मा दुर्गे गर्वभावह । अग्यासां बलमाधिरय युध्यसे धानि-
मानिनी ॥' इति शुम्भेनोक्ता दुर्गा गर्वाः स्या विभूतीः स्वात्मन्युपसंहृत्य

एकैव युद्धाय सन्नद्धाऽभूदिति देवीमाहात्म्यम् आह । ईदृशी शुम्भसंहारिणी सम्पूर्णा या तव मूर्तिरभूत्, तामिमां ध्यायं ध्यायं ध्यात्वा ध्यात्वा मुहुर्मुहु-
रेतद्ध्यानेनेत्यर्थः, भोः स्मरहरसखि कामारिप्रेयसि ! भजतां भक्तानां कल्प-
लतिके अभीष्टदायिनि ! इदं व्याकुलं विकीर्णमार्तं मे मम मनो विश्रान्ति
भजति विश्रमसुखमनुभवतीत्यर्थः ॥७॥

यदि त्वं संहारे पटुरसि सखि त्रिजगत्-
स्तदेतत्त्वां याचे सरसिरुहगर्भादिविनुते ॥

इमे मे पाप्मानो भगवति नदन्तो बहुविधा-
स्तदेषु प्रख्यातं प्रतिभयतमं दशय बलम् ॥८॥

यदीति— त्रिजगत्ः त्रयाणां जगतां समाहारः त्रिजगत् तस्य सखि त्रि
जननि, सरसिरुहगर्भादिविनुते ब्रह्मादिसंस्तुते देवि ! त्वं संहारे कार्यं पटुः
निपुणा असि भवसि यदि, तत् त्वा एतत् बुद्धिस्यम् याचे प्रार्थये । भगवति !
बहुविधाः नानाप्रकाराः इमे मे मम पाप्मानः पापानीत्यर्थः, गर्जन्तो नदन्तः
भवन्तीति शेषः । वीर्यवन्ति पापानि इत्यर्थः । तत्, तस्मात् प्रख्यातं
विश्रुतं प्रतिभयतमं भयं प्रतिगर्तं प्रतिभयम् अतिशयेन प्रतिभयं प्रतिभयतमं
भयङ्करतमं 'भयङ्करं प्रतिभयम्' इत्यमरः । बलं दशय । पाप्मनां विध्वसे
सर्व संहारसामर्थ्यं प्रकटयेति प्रार्थयते ॥८॥

विभेदोरः क्रोधात्कनककशिपोरब्धितनया-

कुचप्राबोल्लीर्दरतिशितशिखर्यः किल नखैः ॥

स्वया दत्ता शक्तिर्नरहरिदारीराय जगतां

विनेत्रे पुंसेऽस्मै जननि रणरङ्गस्यलरमे ॥९॥

विभेदेति— रणरङ्गस्यलरमे रणरङ्गस्यले समराङ्गणे रमे विजयदानि
रुक्मि जननि मातः ! यः अब्धितनयाकुचप्राबोल्लीर्दः अब्धितनयायाः सागर-
पुण्याः लक्ष्म्याः कुचादेव प्रावाणी साणोपलौ तयोः उल्लीर्दः घर्षितैः अत एव
अतिशितशिखर्यः अतिशिताः निशिनाः शिखाः कोटयोऽपानीत्यर्थः, येषां तैः नखैः
कनककशिपोः हिरण्यकशिपोः देव्येश्वरस्य उरः वक्षः क्रोधात् रोषात् विभेद

विदारयामास, किल ऐतिह्ये । इति वदन्ति' पुराणानीति भावः । अस्मै तस्मै
जगतां विनेत्रे शासिन्ने पुत्रे नरहरिदशरीराय नृसिंहाय पुष्पाय त्वया शक्ति-
दंता । नरसिंहमूर्त्ये नारसिंही शक्तिः हिरण्यकशिपुवधाय त्वया ॥ दत्ता ।
लोके तु विष्णुः तं दैत्यं निजघानेति वदन्ति ॥९॥

अजेयस्त्रैलोक्यप्रकटितपताकः पलभुजां

विडौजा यत्कारागुहपरिचयी पद्भक्तिवदनः ॥

सहस्रारं साक्षाद्दूतनरशरीरं तमजयेत्

तवैवावेशेन प्रियपरशुरम्ब द्विजशिशुः ॥१०॥

॥ १० ॥

अजेय इति— अम्ब ! अजेयः जेतुं योग्यः जेयः न जेयः अजेयः त्रैलोक्य-
'प्रकटितपताकः' त्रैलोक्ये त्रिभुवने प्रकटिता स्थापिता पताका जयध्वजो येन
सः, पलभुजां' राक्षसानां विडौजाः इन्द्रः राक्षसेश्वरः पद्भक्तिवदनो दशग्रीवो
'रावणः' यस्य 'कारागुहस्य' बन्धनागारस्य परिचयः संस्तवः 'अस्यास्तीति
यत्कारागुहपरिचयी' अनवत् इत्यध्याहार्यम् । 'साक्षाद्दूतनरशरीरं' प्रत्यक्षं 'स्वी-
कृतमानुषविग्रहं' सहस्रारं सहस्रदलचक्रं तं 'कार्तवीर्यमर्जुनं' द्विजशिशुः 'ब्राह्मण-
'वालः' प्रियपरशुः प्रियः परशुः कुठारः आयुधं यस्य स 'परशुधारी रामः' तवैव
'आवेशेन' आवेशबलेन अजयत् जितवान् । 'राक्षसेश्वराय' त्रैलोक्यविजयिने
रावणायपि कारागारबन्धनं दत्तवान् कार्तवीर्यः । स च सहस्रारचक्रस्यैव
मानुषं रूपं, अत एव सहस्रबाहुरिति प्रसिद्धः । तं परशुरामो जितवान् ।
कार्तवीर्येणाभीप्सितां धेनुम् अदत्तवन्तं 'जिमदन्ति' सः निजघान । तत्प्रती-
काराय परशुरामः पुत्रः 'प्रथमं कार्तवीर्यमनन्तरं' क्षत्रियवसं त्रिस्तापकृत्वः निर्मू-
लितवान् इति पुराणकथा ॥१०॥

त्वदीया सा दक्षिणस्सशलजगदन्तेऽप्यनलता

पुरा कार्यस्यान्ते तनयमपि हित्वा नृपरिपुम् ॥

अविभक्त्याकुसुमं ब्रह्ममूलकुलोन्मायविषये

सहस्राणुं हित्वा दक्षिणमिव धन्ये गलति भा ॥११॥

त्वदीयेति— अयि अम्ब ! गङ्गाजगदन्तेऽपि सर्वशोचविनाशेऽपि अनलता

अथान्ता त्वदीया तवेयं पूर्वोक्ता यदावेगेन परशुरामः कर्तव्यं जितवान् सा शक्तिः पुरा पूर्वं कार्यस्य परशुरामप्रतिज्ञानशस्त्रवधरूपस्य कार्यस्य अन्ते अवसाने नृपरिषु क्षत्रियगणेषु परशुरामं हित्वा विहाय काकुरत्स्यं श्रीरामं दशमूत्रकुलोन्मायविधये रावणराक्षसकुलध्वंसाय अदिशत् प्राविशत् । कैव ? ना प्रभा घन्ने दिने दिनान्ते इति भावः, सहस्रांशु हित्वा मुक्त्वा शशिनं चन्द्र गच्छति इव । यथा दिनान्ते रवि विहाय चन्द्रं गच्छति ना तथा कार्यान्ते परशुरामं हित्वा तव संहारशक्तिः श्रीरामं प्रविष्टेऽप्ययः । परशुरामो महाविष्णोरखतारस्तथा श्रीरामश्च । उभावपि सनकालिकौ रामायणवचनया विश्रुतौ । कथं तर्हि उभयोरखतारत्वनिश्चि संशयं परिहरति । अत्रतारतत्वविदो नैष्टिकस्याचार्यस्य कवेर्यनाशयः । सर्वेष्ववतारेषु अवतारपुरुषद्वारा महाशक्तिरेव कार्यं निर्वहति । भुजबलदर्शान्धानां वधेन तपोबलप्रदग्गं परशुसमावतारस्य कार्यमभूत् । तस्य कार्यस्य निर्वतंनानन्तरं सा शक्तिः धर्मविद्वेषिराक्षसकुलनिर्मूलनाय राममाविष्टा । प्रधानमल्लन्यायेन रावणे निर्मथिते राक्षसकुलमुन्मूलितं स्यादिति राक्षसेश्वरोन्मायः कृतो भगवता रामभद्रेण । तदेव द्योतयितुं कुलपदं प्रयुक्तम् । कुलपदेन रावणस्य राक्षसकुलं प्राप्तं, न तु कुटुम्बं तस्य । अत्र नायाः सहस्रांशुशिरूपानेकाधारमश्रयणान् पर्यायः । 'पर्यायो यदि पर्यायेणैकत्वानेकसंश्रयः' इति तल्लक्षणम् । यद्यपि सहस्रांशुसंश्रयणं कच्छतो नोक्तं तथापि सहस्रांशुं हित्वेति तत्परित्यागकपनेन पूर्वं तन्मंथय आशिष्यते, तेन पर्यायनिर्वाहः । अत्र द्विजशिशुं हित्वा काकुरत्स्यं प्रविष्टायाः शक्तेः, सहस्रांशुं हित्वा शशिनं प्रविष्टायाः नायाश्च, एकाश्रयपरित्यागपूर्वान्याश्रयरूपसाधर्म्यादुपमालङ्कारः । एवं पर्यायस्यापि नाशिरस्त्वान् पर्यायोपमयोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्घटः ॥११॥

हृते सौराष्ट्राते भगवति भयत्वंव स पुरा-

मतिः कीर्ति सत्यं धनुरमतिरायाति समये ॥

त्वया सौराष्ट्राणे जननि रचिते राक्षसवधाद्

यशोवापुं विष्णुमिलति च कुतोऽप्येव त्रिभुजः ॥१२॥

हृत इति— भगवति देवि ! सौराष्ट्राते जगज्जाले भवत्येव हृते संहने गति, धनुरमति. कुमाः मीः म संहारकृदिनि प्रम्यातः पुरामतिः त्रिपुरान्तरः हृः कीर्ति प्रत्यजन् इति स्याति सत्यं ममये वाप्येवमानकष्टे आयाति

आगच्छति । जननि ! राक्षसवधात् रक्षःकुलप्रध्वंसाद्धेतोः त्वया लोकत्राणे जगद्रक्षणे रचिते विहिते सति, कुतोऽपि स्थानात् एय निपुणः कुशलो विष्णुः यशः जगत्त्राणेति कीर्तिम् अवाप्तुं लब्धुं मिलति समागच्छति । हरे संहारकारिणी शक्तिः, विष्णो स्थितिकारिणी च त्वमेव शक्तिस्त्वदीया एवेति वा भावः ॥१२॥

स्वरूपं ते वक्ष्यं वियति रजसां सूक्ष्ममहसा-

मुपाधिस्ते स्तोमो भवति चपला काऽपि तनुभा ॥

अरुद्धा ते व्याप्तिबलमखिलदत्तं बलनिधेः

सहस्रांशः स्वस्य प्रभवसि समस्तस्य च शिवे ॥१३॥

स्वरूपमिति— शिवे अम्ब ! वक्ष्यं कुलिशमायुधं ते तव स्वरूपं प्रकृतिः भवति, वियति आकाशे रजसा रेणुरूपाणां सूक्ष्ममहसा सूक्ष्माणां महसां ज्योतिषां स्तोमः समूहः ते तव उपाधिः अवच्छेदक आश्रयः भवति, चपला तटित् काऽपि तनुभा शरीरप्रभा भवति । ते तव व्याप्तिः सर्वव्यापिता अरुद्धा अप्रतिहता । स्वस्य बलनिधेः अमितबलराशेः सहस्रांश अल्पिष्ठोऽंशः, सहस्रघट्टोऽप्यधिकघट्टोनकः, अखिलदत्तम् अखिलाय विश्वस्मै दत्तं बलम् भवति । समस्तस्य सर्वस्यापि प्रभवसि त्वं प्रभुरसि । ज्योतिर्मय्याः सर्वव्यापिन्यास्तव अमेयबलस्यात्यल्पांश एव विश्वबलमिति भावः ॥१३॥

यतः कालव्याज्रात्पचति भुवनं वैद्युतमहः-

प्रभावात्कालीं स्वामयि विदुरतः पण्डितवराः ॥

प्रभोः शास्त्रं भूत्या ब्रह्मि यदरीन्द्रजवपुषा

प्रचण्डी चण्डी तद्भुगवति भणन्त्यशयबले ॥१४॥

यत इति— अयि अम्ब ! यतः यस्मान् कालव्याज्रात् कालस्य निषेधे-
त्यर्थः वैद्युतमहःप्रभावात् विद्युत् इदं वैद्युतं तन्महः ज्योतिः तस्य प्रभावात्
प्रभारविशेषान् महिम्नेति यावन्, भुवनं विश्वं पचति पचयं करोति । भग-
वती कालेन माधनेन सर्वस्यापि पाकं विधत्ते इति प्रतीतिर्भवति, अस्तुतस्तु
वैद्युतज्योतिःप्रभावेनैव पाको निर्वाह्यते । काण्डकनूषः पाक इति न तस्य-
मिति अपहृषः । यस्मान् कालव्याज्रात् पचति यतः अस्मान् यस्मान् पण्डित-

धराः विज्ञाः त्वां कालीं विदुः । काली-नालयोः लिङ्गमात्रभेद इति प्रागु-
क्तमिह स्मार्यम् । अक्षयवले न विद्यते क्षयो यस्य तत् वलं यस्याः सा,
तस्याः सम्बुद्धिः अव्ययशक्तिके भगवति, यत् यस्मात् प्रभोरिन्द्रस्य परमेश्वरस्य
शस्त्रम् आयुधं भूत्वा वज्रवपुषा वज्रं कुलिशमेव वपुः शरीरं तेन अरीन् शत्रून्
दहसि दग्धान् करोषि, तत् तस्मान् प्रचण्डां चण्डी प्रचण्डचण्डी देवीं त्वां
भणन्ति पण्डितवराः । इदि परमेश्वर्ये इति घात्वयानुगमान् इन्द्र एव
परमेश्वरः, तस्य शक्तिरिन्द्राभ्येव प्रचण्डचण्डी इति कवेः आशयः । महाकालस्य
रदस्य पत्नी काली, इन्द्रस्य प्रचण्डचण्डी, उभे अपि एकैव । कार्यभेदात्
नामभेद इति भावः ॥१४॥

अयि त्वामेवेन्द्रं कथयति मुनिः कश्चिदजरे

त्वया शस्त्रादृषं तं भणति तु परस्तत्त्वविद्वयिः ॥

युवां माता-पुत्रौ भगवति विभाज्यो न भवत-

स्ततो धीनां द्वेषा विद्वज्जनगोष्ठीषु गतयः ॥१५॥

अयि इति- अयि अजरे जराग्रहिते नित्ययौवने अम्ब ! कश्चिन्मुनिः
श्रुतिः तत्त्वदर्शी त्वामेवेन्द्रं कथयति, लिङ्गभेदमतस्य पश्यन् तत्त्वतस्त्वमेवेन्द्रो
भगवान् परमेश्वरः इति श्रुति । परोऽन्यः तत्त्ववित् तत्त्वज्ञानी श्रुतिद्वंष्टा
तम् इन्द्रं त्वया शस्त्रादृषं शस्त्रवन्तं भणति, न त्वमेवेन्द्रः किन्तु तस्य आयुधं
शक्तिः त्वमसीति श्रुते । वस्तुतस्तु भगवति ! युवां त्वं शक्तिः स भगवा-
निन्द्रः उभावपि मातापुत्रौ न विभाज्यो अवियोग्यौ परस्परमंशिलष्टौ भयतः ।
अतः हेतोः विद्वज्जनगोष्ठीषु विद्वज्जनपरिपत्सु धीनां बुद्धीनां द्वेषा द्विप्रकारा
इत्यर्थः गतयः सरणयो भवन्तीति दोषः आशयो द्वेषा भवतीत्यर्थः, 'गतिस्तु
गमने मार्गं दत्ताया बुद्धधुराययोः' इति नानार्थरत्नमाला । तत्त्वदृगुपिहितं
ष पाठः ॥१५॥

विकूर्वाणा विरथं विविधगुणभेदैः परिणमद्

विभुन्वाना भावान् भुवनगतरोषाय भवतः ॥

वितन्वाना शयं चलषदघलं काचिदचित्तुं

विचिन्वाना जन्तोः कृतकवमरीशा विजयते ॥१६॥

विकूर्वाणेति- काचिन् ईदृशीति वक्तुमशक्या महाशक्तिः परिणमन् परि-

पच्यमानं विश्वं जगत् विविधगुणभेदैः विविधैः गुणभेदैः सत्त्वादीनाम् अंश-
भूयस्त्वाल्पीयस्त्वविनिमयेन बहुलभेदैरित्यर्थः, विकुर्वाणा, परिवृतं कुर्वाणा,
परिणामि जगत् नानाविधगुणभेदविशिष्टं, विदधानेत्यर्थः । भुवनगतिरोधाय
भुवनस्य जगतः गतेः चलनस्य रोधाय भवतः भवतेः शतरि द्वितीयावहुवचनं
प्रभवतः पच्यमानानिति यावत्, भावान् चेष्टाः इत्यर्थः, विघ्नाना निवार-
यन्ती भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु' इत्यमरः । विश्वगतिरक्षिणी
विश्वेश्वरी विश्वगतिप्रतिबन्धिकाः आसुरीश्चेष्टाः निवारयन्तीति भावः ।
अचलं चलनरहितम् अक्षरं शर्वं भगवन्तं परमेश्वरं चलवत् चलमिव वितन्वाना
विस्तृण्वाना विततं कुर्वाणा । अक्षरमपि ईश्वरं जगदपेक्षया विश्वस्य विततौ
क्रियमाणायाम् तेन सह तं सर्वाश्रयं विततम् अत एव चलन्तमिव विदधतीत्यर्थः ।
जन्तो जन्मिनः कृतलवमपि कृतस्य कर्मफलस्य लवं लेशमपि अक्षितु रक्षितु
विचिन्वाना गधेपयन्ती, प्राणिना कर्मणः लेशमपि तद्रक्षणाय जागरूकतया
मागेयमाणेत्यर्थः । एवम्भूता ईसा ईश्वरी विजयते वैशिष्ट्येन जयति ॥१६॥

प्रभा भानोर्यद्भ्रूषति सकलस्यापि तपनी

प्रचण्डा शक्तिः शल्पलिलभुषनेशस्य तपतः ॥

गुर्पाशोर्गोस्तेनैव प्रमदयति चेतः प्रविशती

भवन्ती भूतादेर्वहरकुहरं मोदलहरी ॥१७॥

प्रभेति— अम्ब ! तपतः ज्वलतः सकलभुषनेशस्य सर्वलोकेश्वरस्य प्रचण्डा
शक्तिः षण्डी सती सकलस्य विदवस्य तपनी तपनशक्तिः भानोः सूर्यस्य प्रभा
यद्भ्रूयत् तुभ्यं यथेत्यर्थः तथा भवति । दहरकुहरं हृदयाकाशं प्रविशतः
भूनादेः भूतानां पृथिव्यादीनां प्राणिनां वा आदेः मूलभूतस्य आत्मनः अद्भुत-
मात्रः पुरुषोऽन्नरात्म्या राक्ष जनानां हृदये शान्निविष्टः इति हि श्रूयते । तस्मिन्
हृदिस्यस्य अन्नरात्मनः इत्यर्थः, मोदलहरी आनन्दलहरी भवन्ती, गुर्पाशोः
गोमय्य ऽपोस्तेनैव सौम्यप्रभेव चेतः मनः प्रमदयति प्रवर्षेण हर्षयति । सूर्यप्रभे-
षोपा शक्तिं प्रवटयति, अद्भुतप्रभेव सौम्या आनन्दम् आर्पते इति भावः ॥१७॥

प्रचण्डा गौरी वा त्वमपि वागुच्छार्चयितुते

रा भीमः शम्भुर्चा विभुरभयतः पादगुह्वराम् ॥

तयोरेकं रूपं तव 'सहविमोः' खेलति मह-

'स्वमुष्मिन्नाकाशे धवलमहसि श्रीडति परम्' ॥१८॥

प्रचण्डेति- वसुधद्राकंविनुते ! वसुधद्रादित्यै. क्रमशो भूरादिलोकत्रया-
धिकारिकैः-देवैः विनुते सन्नुते त्वं प्रचण्डा चण्डी उग्रो वा गौरी सौम्या वा
असि उभयथा वा, भवसि, पादसुहृदां पादयोः बन्धूनां भक्तानाम् अभयदः
प्राणप्रदः स विमुरीस्वरः भीमो वा उग्रो वा शम्भुः सुखमयः सौम्यो वा
भवति । सहविमोः विभुना सह वर्तत इति सहविमोः तस्याः सेस्वरायाः
सव तयोष्कृतयोः चण्डीगौरीरूपयोरेकं रूपं महति अमुष्मिन् परस्मिन् आकाशे
खेलति श्रीडति अर्थात्-चण्डीरूपम् । परम् इतरद् गौरीरूपं धवलमहसि सोमे
श्रीडति । आकाशे प्रतापशक्तिः सोरमेव वैद्युती चण्डी, सौम्या सोमभा
गौरीति प्राणुक्तम् । उत्तरेण चेदं स्पष्टं ब्रूते ॥१८॥

विभक्ता या द्वेषा स्वमसि गगने शीतमहस-

स्तया रम्ये विम्बे ज्वलितललितस्त्रीतनुविधा ॥

तयोर्वृहीदाने जननि कृतमा मे जननमूः

पुराजन्मन्यासीद्विकटभयवोर्ग्रैव सुपुत्रे ॥१९॥

विभक्तेति- या त्वं द्वेषा द्विप्रकारेण विभक्ता ज्वलितललितस्त्रीतनुविधा
ज्वलिता प्रतप्ता ललिता कोमला च स्त्रियास्तनू देहौ तयोर्विद्ये इव विद्ये यस्याः
सा ज्वलिता चण्डी ललिता गौरी इति स्त्रीरूपप्रकारद्वयवतीत्यर्थः, सा त्वं गगने
आकाशे ज्वलिता चण्डी असि, तथा शीतमहसः सोमस्य रम्ये मनोहरे विम्बे
मण्डले ललिता गौरी असि । ईयाने ईश्वरि जननि ! तयोः चण्डीगौरीयोः मध्यं
कृतमा मूर्तिः पुराजन्मनि पूर्वजनने मे मम जननमूः उत्पत्तिस्थानम् आसीत्, कि
मम चण्डीगौरी जननमूरासीत् उत गौरीगर्भः ? ब्रूहि कथय । अथवा उग्रैव चण्डीव
विकटं गजाननं गणपतिं सुपुत्रे प्रमूतवती । विकट इति गणपतेर्नाम गज-
मुखत्वेन विकटरूपत्वात् । विकटं करालं गोरमित्यर्थः, 'विकटः पूषुले रम्य
विनालविकरालयोः' इति नानार्थरत्नमाला । आकाशे प्रतपन्ती चण्डीव
गणपतिममूत वेति विकल्पेन प्रश्नः । उत्तरेण पद्येन स्वयं समाधत्ते ॥१९॥

बुधोर्भेदाद् द्रष्टेनं भवति भिदा इतिपि करयो-

नं भेदादत्रं स्यात्तृणमभिविमानेश्यचदानः ॥

भिदा तन्वोरेवं न भवति भिदायं तव शिवे ।
 .वियद्देशे चण्ड्यां सितमहसि गौरीं च भवति ॥२०॥

दृशोरिति— दृशोर्द्वयोरक्ष्णोर्भेदात् पृथक्त्वात् दृष्टेः दर्शनस्य काऽपि भिदा पृथक्ता न भवति । द्वयोरक्ष्णोः एकमेव दर्शनं, न दर्शने भेद इत्यर्थः । करयोर्हस्तयोर्भेदात् कृतं निष्पादित वस्त्वित्यर्थः न वा मिश्रं भवति । एकमेव वस्तु द्वाभ्यां हस्ताभ्यां कृतं हस्तभेदाद्भेदोः न मिश्रं भवति । शिवे अम्ब ! एयम् अनया रीत्या, अभिविमानैक्यवशातः आत्मीयत्वेन विशिष्य मानयतीत्यभिविमानः, अभिविपूर्वकात् मनु अवबोधन इति धातोर्ष्यन्तात् घञि अभिविमान इति रूपं, स्वीयोत्कर्षावबोधनम् इत्यर्थः । तस्यैक्यस्य अभेदस्य वशातः वशाद्भेदोः तन्वोः शरीरयोर्भिदा भेदः तव भिदायं भेदाय न भवति । वियद्देशे आकाशे तपन्त्यां चण्ड्यां देव्यां सितमहसि चन्द्रे विलसन्त्यां गौरीं च विजयमानैकैव भवति भवतीत्यध्याहार्यम् ॥

दृग्द्वयेन दृष्टिद्वयं न भवति, करद्वयेन कृतद्वयं च न भवति । एवं चण्डीगौरीशरीरभेदाद् देवीस्वरूपस्य न भेदो भवतीत्युक्ताम् । यथा द्वयोः दृशोः एकमेव दर्शनं, यथा च द्वयोः करयोः एकमेव कृतं, तथा चण्डीगौरीशरीरयोः एकमेव शरीरस्वरूपमिति गम्योपमा । अनेन दर्शनस्य दृग्द्वयमिव, कृतस्य करद्वयमिव देवीस्वरूपस्य चण्डीगौरीशरीरद्वयं स्वभावसिद्धमिति चोत्पद्यते । शरीरभेदात् स्वरूपभेदो न भवतीति प्रकृतोपपाद्यम् अयं प्रति पूर्वार्थगतपात्रयद्वयार्थस्यानुमितिकरत्वेनोपपादकत्वात् काव्यालिङ्गमलङ्कारः । नेहायांन्तरन्यासः शङ्खः, प्रकृताप्रकृतयोः सामान्यविशेषभावाददर्शान् । 'अनुमितिकरत्वेन सामान्यविशेषभावाभ्यामनालिङ्गतः प्रकृतार्थोपपादकत्वेन विवक्षितोऽर्थः काव्यालिङ्गम्' इति रसगङ्गाधरकाशः ॥२०॥

तव छिन्नं शीर्षं विदुरतिलपाश्यापमविबो

मनुष्याणां मस्ते बहुलतपसा यद्विबलिते ॥

मुमुक्षायां भाव्यां तनुकरणसम्पर्करहिता

बहिर्नाशत्या युक्ता विगतखरनिद्रा विलसति ॥२१॥

तवेति— अनिलपात्रि विश्वमत्रि । आगमविदः तान्त्रिकाः तन्त्रशास्त्रो-
 क्तविद्याज्ञानिन इति यावत्, तव शीर्षं शिरः छिन्नं कृष्णं विदुः जानन्ति, त्वां

छिन्नमस्तामाहुः । यत् यस्मात् बहुलतपसा बहुलेन गाडेन तपसा तपोनिष्ठया विदलिते द्विधा विशीर्णे मनुष्याणां मस्ते शिरसि सुषुम्नायाम् एतदाख्यायां ज्योतिर्वाहिन्या नाड्यां मध्यनाड्यां तनुकरणसम्पर्करहिता देहेन्द्रियादिसम्बन्ध-
वर्जिता निलेपा सती बहिःशक्त्या शरीराद्बहिः ब्रह्माण्डगतमहाशक्त्या युक्ता संयुक्ता विगतचिरनिद्रा उज्जितस्वापा शरीरे जातप्रबोधा कुण्डलिनी त्वं विलससि, तस्मात् विदुरिति पूर्वेण सम्बन्धः । योगिषु कुण्डलिनी प्रबुद्धा सुषुम्नायां वहन्ती शरीरमनाश्रित्य शीर्षकपालं भित्त्वा निर्गत्य बहिर्ब्रह्माण्ड-
शक्त्या युक्ता बाह्याभ्यन्तरयोर्पार्श्वयोः विहारेण विलसतीति इममर्थम् अन्यत्र च स्वानुभूत्या कविभूते । 'तव च्छिन्नं मस्तम्' इति पाठान्तरम् ॥

जीवतो योगिनः शीर्षकपालभेदनम् श्रुत्यनुभवसिद्धम् । 'व्यपोह्य शीर्ष-
कपाले' इति तैत्तिरीयश्रुतिः । इममेवानिप्रायं स्मारयति अधुनाऽपि सम्प्र-
दायः मन्मृतस्य तुरीयाश्रमिकशरीरस्थ सननात्पूर्वं तच्छिरः नारिकेलफलै-
भिद्यते ॥२१॥

उताहो तन्वङ्गणां भृगुकुलविषाभ्यां पितृगिरा
तनूजेन च्छिन्ने शिरसि भयलोलाक्षिनलिने ॥
न्यपास्तेजो भीमं निजमयि यदक्षुद्रमनघं
तदाट्टस्त्वामम्ब प्रथितचरिते कृत्तशिरसम् ॥२२॥

उताहो इति— उताहो विकल्पे, अथवा छिन्नमस्तात्वप्राप्तेः हेत्वन्तरं विकल्पते । भृगुकुलविषाभ्यां मार्गवंशविषायिन्यां तन्वङ्गणां सुन्दर्यां जम-
दग्निनार्यायां रेणुकायां भयलोलाक्षिनलिने भयेन लोके चकिते अक्षिनलिने
नयनकमले यस्य तस्मिन् शिरसि मस्तके तनूजेन पुत्रेण परशुरामेण पितृगिरा
पितुर्जमदग्नेः बाचा तदादेशेनेत्यर्थः, छिन्ने सति, अयि देवि !- निजं स्वीयम्
अक्षुद्रम् उत्तमम् अनर्थं पवित्रं भीमम् उग्रं तेजः ज्योतिः न्यपाः निहितवत्पसि
निपूर्वकस्य घात्र-धातोः रुडि मध्यमपुरस्कवचनम् । तत् तस्मात् अम्ब
प्रथितचरिते विधुतचरित्रे । त्वां कृत्तशिरसं कृत्तं छिन्नं शिरो यस्यास्ता
छिन्नमस्ताम् आहुः यदन्ति । परशुरामेण मातुः शिरसि छिन्ने तस्यां नग-
क्त्या प्रचण्डचण्ड्या स्वं तेजो निहितम् । तेन हेतुना रेणुका प्रचण्डचण्डी-
तेजस्मान्नु । प्रचण्डचण्डी च छिन्नमस्तोति कीर्यते, स्वतेजोवासमुबो रेणु-
कायाः कृत्तशिरसस्त्वान् ॥२२॥

हुतं धाराज्वालाजटिलचटुले दासप्रदहने
 तपस्विन्याः कायं भगवति यदाऽम्ब त्वमविशः ॥
 तदा तस्याः कण्ठप्रगलदसृजः कृत्तशिरसः
 कबन्धेन प्राप्तो भुवनविनुतः कोऽपि महिमा ॥२३॥

हुतमिति— अम्ब ! त्वं यदा धाराज्वालाजटिलचटुले अविच्छिन्ना धारा-
 धारा ज्वाला धाराज्वाला तथा जटिले सान्द्रे चटुले शीघ्रे अत एव प्रचले
 दासप्रदहने क्षुब्धाग्नी 'वाप्यवच्चटुले शीघ्रम्' इति विश्वः, तपस्विन्याः ताप-
 स्या. अदण्डयत्वात् शोचनीयाया वा रेणुकायाः कायं देहं यदा अविशः प्रवि-
 ष्टाऽसि, तदा कृत्तशिरसः छिन्नमस्तायास्तस्या रेणुकायाः कण्ठप्रगलदसृज-
 कण्ठात् प्रगलतः निर्गच्छतः असृज. रुधिरात् भुवनविनुत. लोकसंस्तुतः कोऽपि
 महिमा भवान् प्रभाव. कबन्धेन शिरोवियुक्तवलेवरेण प्राप्त लब्ध । अत
 एव लोके रेणुकायाः कबन्धोऽद्यापि पूज्यते ॥२३॥

निधेस्त्वत्तो हृत्वा भगवति न लज्जे भुवि सृजन्
 रससोणीर्वाणीस्त्वदमलयशस्तीरभजुषः ॥
 नृपोद्यानात्सूनोत्करमपहरन् भक्तिनटनं
 दितन्वानस्तस्मै मुहुक्षपहरंस्तेवक इव ॥२४॥

निधेरिति— भगवति ! त्वदमलयशस्तीरभजुषः तवामलानाः स्वच्छानां
 यशसां शीर्तानां सौरभं सौगन्ध्यं जुषन्ते सेवन्ते इति त्वदमलयशस्तीरभजुष-
 ता रससोणीः रसमूमीः वाणीः गिरः रसपूरिता वाच इत्यर्थः ता, वरं, निधे
 गर्वसोत्तरवाङ्मयनिधानमृतापासस्वत्तः हृत्वा आदाय भुवि इह लोके गृजद्गहं
 न लज्जे न लज्जितोऽस्मि । एतथावनशीतिगन्धवाहिनीः रसपरिष्कृता वाणी-
 रत्नस एव हृत्वा तामा वाप्यरूपेण पुनर्निमित्ति विधाय, मदीयेषु भक्ति-
 मृष्टिरिति वादे स्यादेव मम लज्जा । तथाऽपि न लज्जे, कुतः उत्तरार्धेनो-
 पमया हेतुमाह । अहं न लज्जे, क इव नृपोद्यानात् नृपस्य प्रभोरुद्यानात्
 उावनान् सूनोत्करं पुण्यराशिमाहरन् स्वीयमिव आदानः, भक्तिनटनं भवते
 प्रभौ शरीरवादनुरागस्य नटनं वाङ्मयेऽपि नटनं दितन्वानः कुर्वाणः मुहु-
 पुन पुन तस्यै नृपाय उाहरन् तदीयोद्यानादाहृतं प्रसूनोत्करम् उाहरन् उा-

यनीकुर्वन् सेवकः किङ्कर इव न लज्जे इति पूर्वेण सम्बन्धः । त्वत्तो निवे-
रित्यनेन देव्याः प्रसादविशेषेण लब्ध्वयं कविता इति गम्यते । मुवि सृजन्
इत्यनेन अभिनवेयं मे निर्मितिरिति द्योतितम् ॥२४॥

दधानास्तन्तोषं मनसि सुकवीनामतितरां

ददानाः प्रत्यग्रं विबुधस्तदते भावमलघुम् ॥

कुलानामुत्साहं सपदि विदधानाशिवावधू-

पराणां शोभन्तां जगति शिखरिष्यो गणपतेः ॥२५॥

दधानाः इति— सुकवीनां सत्कवयो रसास्वादनपटवः निर्मत्सराश्च, अत-
स्तेषां मनसि सन्तोषम् अतितरां विशेषतः दधानाः विभाषाः । विबुध-
सदमे विद्वत्परिपदे अलघुं गुरुं प्रत्यग्रम् अभिनवं भावम् अभिप्रायं ददानाः
वितरन्त्यः । शिववधूपराणां शिववधूः भगवती परं प्रधानं येषां तेषां देवी-
भक्तानां कुलानां सङ्घानाम् उत्साहं विभ्रममम्भ्रं व्यवसायं सपदि क्षणात्
विदधानाः कुर्याणाः गणपतेः कवेः शिखरिष्यः शिखरिणीवृत्तनिबद्धाः स्तुतयः
जगति लोके शोभन्ताम् दीप्यन्तु, शोभमाना भवन्तु इति यावत् ॥२५॥

सप्तविद्यः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

अष्टाविंशः स्तवकः

अथास्मिन्नाष्टाविंश स्तवनेऽपि रेणुकां भगवतीं प्ररतुस्य अन्याश्च क्षेत्रमूर्तीं
स्तौति ॥

अन्तर्वलक्षपरिधिभ्रममादधानो

धक्त्रस्य पूर्णतुहिनद्युतिमण्डलस्य ॥

हास करोतु भवता परम प्रमोदं

शुद्धान्तपङ्कजदृश प्रमथेश्वरस्य ॥१॥

अन्तरिति- प्रमथेश्वरस्य परमशिवस्य शुद्धान्तपङ्कजदृश अन्तपुरमुदया
पार्वत्या हाम भवता परमम् उत्तम प्रमोदमानन्द करोतु । हास पूर्वा
धेन विशिनाष्टि । पूर्णतुहिनद्युतिमण्डलस्य पूर्णचन्द्रविम्बस्य धक्त्रस्य वदनस्य
व्यस्त रूपकम् । अन्तर्वलक्षपरिधिभ्रमम् अन्त अन्तरे धलक्षस्य शुभ्रस्य परिधे
परिवेपस्य भ्रम भ्रमणम् आदधान उत्पादयन् हास प्रमोद करोत्विति
सम्बन्ध । मुख परित हासप्रभाया मण्डलाकारो विलास इति द्योतयितु भग-
वत्या मुखचन्द्रस्य 'हास परिवेपायत इत्युक्तम् । रूपकम् अलङ्कार ॥१॥

सम्मोहनानि तुहिनांशुक्लाधरस्य

सञ्जीवनानि सरसीरुहसायकस्य ॥

सन्दीपनानि विनतेषु जनेषु शक्ते

सहर्षणानि मम सन्तु शिवास्मितानि ॥२॥

सम्मोहनानीति- तुहिनांशुक्लाधरस्य चन्द्रखण्डमृत शिवस्य सम्मो
हनानि मोहजननानि, सरसीरुहसायकस्य अरविन्दवाणस्य मन्मथस्य हरनेत्र-
दम्पस्य सञ्जीवनानि जीवनाधायकानि, विनतेषु विनम्रेषु जनेषु भक्तेषु शक्ते-
सन्दीपनानि उत्तेजनानि वीर्यवर्धनानीति यावन् शिवास्मितानि पार्वतीमन्द-
हसितानि मम सहर्षणानि हर्षजननानि सन्तु भवन्तु । शिवास्मितानां
सम्मोहन-सञ्जीवन-सन्दीपन-सहर्षणत्वानि बहूनि उल्लिखितानि । अत उल्ले-
खोऽलङ्कारः ॥२॥

पापानि मे हरतु काचन कृत्तशीर्षा
 माता पदाम्बुजभुजिष्यवित्तीर्णहर्षा ॥
 या भक्तलोकवरदानविधौ विनिद्रा
 वासं *कमण्डलुधुनीपुलिने करोति ॥३॥

पापानीति— पदाम्बुजभुजिष्यवित्तीर्णहर्षा पदाम्बुजयोः भुजिष्येभ्यो भक्ते-
 भ्यः वित्तीर्णः दत्तः हर्षः सम्मदः यया सा, काचन कृत्तशीर्षा छिद्रशिरस्का
 माता मे मम पापानि हरतु व्यपोहतु। या देवी भक्तलोकवरदानविधौ
 भक्तजनभ्योऽभीष्टवरदानविधाने विनिद्रा जागरुका सती पुष्ये पावने कम-
 ण्डलुधुनीपुलिने कमण्डलुनदीसंकतप्रदेशे वासं करोति। 'यः कुण्डलीपट्टपराज-
 धानीम्' इति (२५ स्त. ८ श्लो.) श्लोके यस्मिन् क्षेत्रे प्रतिष्ठिता मूर्तिः
 स्तुता तत्रैव कमण्डलुनदी भवति। तस्मात् सर्व रेणुका अत्र कीर्तिता ॥३॥

षष्ठावतारजननावनिरेकवीरा
 भीमा धुनोतु दुरितानि गणाधिपस्य ॥
 या भक्तरक्षणविधावतिजागरुका
 पुष्ये कमण्डलुधुनीपुलिने चकास्ति ॥४॥

षष्टेति— षष्ठावतारजननावनिः षष्ठः अवतारः परशुरामः तस्य जन-
 नावनिः उत्पत्तिभूः जननीत्यर्थः। एकवीरा अद्वितीयवीरा एकवीरेति विद्युता
 वा भीमा चण्डी भीमा देवीति विख्याता देवी गणाधिपस्य गणपतेः दुरितानि
 पापानि धुनोतु निवारयतु। या देवी भक्तरक्षणविधौ भक्तजनपालनकर्मणि
 अतिजागरुका अत्यन्तं सावधाना सती पुष्ये पवित्रे कमण्डलुधुनीपुलिने कम-
 ण्डलुनदीसंकतदेशे चकास्ति विभाति ॥४॥

ऐदाय धेद् गतरजा मुनिराखिदेन
 विच्छेद वेदद्रुगुणस्तनयः सवित्रीम् ॥

* अत्रैव रेणुकाक्षेत्रे सद्गुणसमये 'रेणुवागीशम्' देवप्रेरणया गीतवान्
 नैष्ठिकः ऋषिः। उज्ज्वलप्रतापमिदं गीतमालापामन्दर्गतं कालान्तरे मुद्रित-
 ममुत् ॥

दाह्यं शरीरमखिलप्रभुरीशशक्ति-

यंघाविवेश च कया परमाद्भुतेयम् ॥५॥

छेदायेति- गतरजाः गतं नष्टं रजः क्रोधगुणो यस्य सः सात्त्विको मुनिः जमदग्निः छेदाय रेणुकाशिरःकर्तनाय आदिदेश चेत् आज्ञप्तवांश्चेत् । बहु- गुणः अनेकसद्गुणः तनयः परशुरामः सवित्री जननी विच्छेद चेत् । अखिल- प्रभुः सर्वेश्वरी ईशशक्तिः ईश्वरशक्तिः दाह्यं दाघ्यं योग्यं शरीरं मृतं कले- वरम् आविवेश प्रविष्टा च यदि, चकारादेतानि सर्वाणि संवृत्तानि चेत् इयं परमाद्भुता अत्याश्चर्यंकरि कया । शान्तस्य मुनेः क्रोधः, पुत्रस्य मातृशिर- इच्छेदः, ईशशक्तेः मृतशरीरावेशः इत्येतत्सर्वम् आश्चर्यंकरम् इत्यर्थः ॥५॥

पुत्रः प्रियस्तव शिरः सहसा चकतं

कृत्वा च हर्षभरिता भवती ननतं ॥

नो तस्य पापमपि नो तव काऽपि हानिः

नशिऽस्य हा भुजभुवामभवद्विपाकः ॥६॥

पुत्र इति- प्रियः पुत्रः परशुरामः तव शिरः सहसा अविचारितं चकतं 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः । प्रियः पुत्रः अत्रियं घोरं कर्म कृतवान् । कृत्वा छिन्ना च भवती हर्षभरिता आनन्दपूरिता सती ननतं नृत्तं चकार । तस्य पापमपि मातृवधपापं च न, देवि ! तवापि शिरइच्छेदात् हानिः न काऽपि क्षतिः । अस्य कर्मणः विपाकः परिणामः भुजभुवां क्षत्रियाणां नाशोऽभवत् ; हा आश्चर्यम् ! असम्भवमिवेदं चरितं प्रतिभातीत्यर्थः ॥६॥

पूर्वोक्ता कयामविश्वस्य भूतायमाह ॥

अम्बेव सा सुरभिरर्जुनभूपतिर्या

वीर्याज्जहार स च भार्गव आजहार ॥

तस्या हतेः परगृहस्मितरेव हेतु-

गन्धर्वदंशनकथा रिपुकल्पितेव ॥७॥

अम्बेति- सा सुरभिः कामधेनुः अम्बेव श्रीमातैव पूज्यत्वात् नाम्ना केवला गीः । याम् अर्जुनभूपतिः अर्जुनमहाराजः वार्तवीर्यैः जहार हृतवान्,

यां स च भार्गवः परशुराम आजह्वार आनीतवान् । परगृह्णतिरेव धनु-
गृह्वास एव तस्याः हृतेः वधस्य हेतुः । गन्धर्वदर्शनकथा गन्धर्वदर्शनमोहिताम्
अत एव अपरादां रेणुकां हन्तुमाजपवान् मुनिरिति कथा रिपुकल्पितैव
भार्गवसत्रुभिः कल्पिता न यथार्था ॥७॥

छिन्नानि नो कति शरीरभृतां शिरांसि

तत्पूज्यते जगति रेणुकमेव शीर्षम् ॥

कृत्ताः कलेवरवतां कति नामयो न

चेतो धिनोति सुरभिर्मृगनाग्निरेकः ॥८॥

छिन्नानि इति— शरीरभृतां देहधारिणां शिरांसि कति न छिन्नानि ?
बहूनि लोके शिरांसि छिन्नानि छिद्यन्ते च । तथार्थे तेष्वेकमेव जगति लोके
तत् पुराणप्रसिद्धं रेणुकं रेणुकाया इदमेव शीर्षं शिरः पूज्यते । कलेवरवतां
शरीरिणां नामयः मध्यवर्तिप्राण्यङ्गानीत्यर्थः कति न कृत्ताः छिन्नाः ? बहवो
नामयः कृत्ता एव भवन्ति । तथार्थे तेषु मृगनाभिः कस्तूरिकाभृगस्य नाभिः
एक एव चेतो मानसं धिनोति तर्पयति । अत्रोत्तरार्धपूर्वार्धगतोपमानोपमेय-
वाक्यायंघटकधर्मयोः रेणुकशीर्षपूज्यत्व-मृगनाभिचेतोधिन्वनयोः विम्बप्रतिविम्ब-
भावाद् दृष्टान्तोऽद्धारः । प्रकृतवाक्यायघटकानामुपमानादीनां साधारणधर्म-
स्य च विम्बप्रतिविम्बभावे दृष्टान्त इति पण्डितराजः ॥८॥

प्राणा वसन्ति शिरसा रहिते शरीरे

लीलासरोजति शिरस्तु करेऽस्य कृत्तम् ॥

तन्निष्पन्नमेतद्विलसं च पियंव धीराः

पश्यन्तु नन्दनगरे तदिदं विचित्रम् ॥९॥

प्राणा इति— शिरसा रहिते शरीरे शिरोहीने देहे प्राणाः वसन्ति, अस्य
शरीरस्य करे कृत्तं छिन्नं शिरः लीलासरोजति लीलासरोजं कमलं लीला-
सरोजं तदिवापरीति लीलासरोजति, आचारे विश्वम् । एतद्विलसन् इदं
विलसं च तन्निष्पन्नं तस्य करपूतशिरसः शरीरस्य निष्पन्नम् अधीनं भवतीत्यध्या-
हार्यम् । नन्दनगरे कुण्डलीपत्तने तदिदं विचित्रम् अद्भुतं धीराः विद्वांसः
पियंव पश्यन्तु । कुण्डलीपुरास्ये क्षेत्रे प्राग्वाचिते रेणुकामूर्तिः एवस्था पूज्यते ।

धीराः धियैष पर्यन्वित्यनेन दशमहाविद्यामु प्रवितायाः छिन्नमस्तायाः गूढं
तत्त्वम् अनेन विचित्ररूपवर्णनेन विदुषां विदितं स्यादित्यभिप्रायः । अन्यत्र
च प्रचण्डचण्डीप्रस्तावेप्रतिपादितम् ॥९॥

प्राणेश्वरी विधिपुरे लसतः पुरारे-

रङ्गीकरोतु शरणागतिमम्बिका मे ॥

लब्धं निपीय यदुरोरुहकुम्भदुग्धं

सम्बन्धमूर्तिरभवत्कविचक्रवर्ती ॥१०॥

प्राणेश्वरीति- विधिपुरे ब्रह्मपुरे लसतः विजयमानस्य पुरारेः शिवस्य
प्राणेश्वरी अम्बिका मे शरणागतिं प्रपत्तिम् अङ्गीकरोतु अम्बुपगच्छतु ।
लब्धं प्राप्तं यदुरोरुहदुग्धं यस्याः उरोरुहयोः वक्षोजयोः दुग्धं क्षीरं स्तन्यमिति
यावत् निपीय पीत्वा सम्बन्धमूर्तिः ज्ञानसम्बन्ध इति प्रसिद्धः शैवसमयाचार्यः
कविचक्रवर्ती अभवत् । ब्रह्मपुरं चोलदेशगतं सम्बन्धमूर्ते जन्मक्षेत्रम् । त्रि-
वर्षो बाल एव कविः देवाराख्यं द्राविडवेदप्रबन्धं निर्माय शिवभाराधितवान् ।
भगवती तस्मै स्तन्यं ददौ । तन्महिमैव तदीयो वाग्विलास इति ऐतिह्यम् ।
'शीर्हीळि' इति द्रविडेयु विश्रुतमिदं स्थलम् ॥१०॥

अप्राप्य लोकरचनावनपातनेषु

यस्यात्त्रयोऽपि पुरुषाः करुणाकटाक्षम् ॥

नैवेदाते किमपि सा जगदेकमाता

भद्रा परा प्रकृतिरस्त्वधनाशिनी नः ॥११॥

अप्राप्येति- त्रयोऽपि पुरुषा ब्रह्म-विष्णु-रुद्राः लोकरचनावनपातनेषु
क्रमशः लोकसर्जन-रक्षण-संहारेषु विषये यस्याः करुणाकटाक्षं करुणापूर्णनेत्रा-
न्तदर्शनम् अप्राप्य अलब्ध्वा किमपि न ईसात् एव किमपि स्व कर्म सृष्टिपादि
कर्तुं नैव प्रभवन्ति । सा जगदेकमाता लोकसवित्री भद्रा मङ्गला परा
प्रकृतिः मूलप्रकृतिर्महामाया भगवती नः अस्माकम् अधनाशिनी पापविध्वंसिनी
अस्तु भवतु । पापनाशाख्यं चोलदेशक्षेत्रमस्ति । तत्र विराजमाना मूर्तिः
स्तुता ॥११॥

राका प्रबोधशशिनो हृदयोदयस्य
 नौका विपञ्जलनिधौ पततां जनानाम् ॥
 वेदध्वजस्य ललिता त्रिदश्विः पताका
 काचिन्ममास्तु शरणं शिवमूलटीका ॥१२॥

राकेति— हृदयोदयस्य हृदयादुदयः उद्गमः यस्य तस्य प्रबोधशशिनः प्रबोधः ज्ञानमेव शशी चन्द्रः तस्य राका पूर्णिमा उदयशब्दार्थसामर्थ्यात् हृदये सागरारोपः आक्षिप्यते । प्रबोधचन्द्रपूर्णमेत्यर्थः । विपञ्जलनिधौ आपत्तमुद्रे पततां मञ्जता जनानां नौका तारिणी, वेदध्वजस्य वेदा ध्वजः केतुर्यस्य तस्य वेदगिरीत इति प्रसिद्धस्य काञ्चीमण्डलस्थक्षेत्रविशेषस्याभिष्टातुरीश्वरस्य त्रिदश्विः तिस्रो लोहितगुचलकृष्णाः रजस्सत्त्वतमप्रभाः इत्यः कान्तयो यस्याः सा पताका वैजयन्ती काचित् शिवमूलटीका शिव एव मूलं गुण-मिव द्रुत्वगाहं तस्य टीका व्याख्या प्रकाशिका ललिता देवी त्रिपुरमुन्दरी वेदगिरिक्षेत्राम्बिकायाः त्रिपुरमुन्दरीति नाम प्रसिद्धम् । सा अम्बा मम शरण रक्षणमस्तु । ललिताया देव्या नौकाशभेदारोपाद्रूपकमलङ्कारः । एकस्या एव नौका-राकाभ्यताकात्वेन उल्लेखनात् रूपकशिरस्क उल्लेखोऽङ्कारः ॥१२॥

मौली महेंद्रमुद्रुशस्तुमनोनिकाय-
 संशोभिते सदसि माग्य इवाभिजातः ॥
 रेणुश्च यच्चरणभूर्लभतेऽश्रपीठं
 प्राणाय सा भवतु भूतपतेर्बधूनः ॥१३॥

मौलाविति— यच्चरणभूः यस्याः चरणयोः भवतीति यच्चरणभूः रेणुश्च भूल्लिखिते सुमनोनिकायसंशोभिते सुमनसा पुण्याणां निकायेन समूहेन संशोभिते 'अथ सधर्मिणां. स्वान्निकायः' इत्यमरः, महेंद्रमुद्रुशः महेंद्रमुन्दर्याः मौली चूडाया सुमनोनिकायसंशोभिते सुमनसा शुद्धमनसां देवाना वा निकायेन ध्वन्देन संशोभिते विराजिते सदसि सभाया माग्यः पूज्यः अभिजातस्तत्पुत्र इव अश्रपीठं प्रथमासनं लभते प्राप्नोति, सा भूतपतेः हृदस्य बधूः देवी नः अस्माक-प्राणाय रक्षणाय भवतु । भगवत्याः चरणरेणुः देवराजमुन्दरीचूडाया पूज्यं स्थानं भजन इति भावः । सुमनसशब्दः शिल्पो व्याख्यातः । पूर्णोपमा-लङ्कारः ॥१३॥

अम्बावृणोति परितोऽप्ययमन्धकारो . . .
 मारमानमेव मम किं तु कुलं च देशम् ॥
 शीघ्रं मदीयहृदयोदयपर्वताग्रे . . .
 श्रीमानुदेतु तव पादमयूखमाली ॥१४॥

अम्बेति— अम्ब ! अयमन्धकारः गन्तव्यमार्गप्रकाशावरकमज्ञानमित्यर्थः। मम आत्मानमेव केवलं परितोऽभितः न आवृणोति, किन्तु कुलम् अस्मदीयं भारतीयं मानुषं वा 'सङ्घं' देशं च भारतदेशं च आवृणोति। मदीयहृदयोदयपर्वताग्रे ममेदं मदीयं हृदयं तदेव उदयपर्वतः उदयाद्रिः तस्याग्रे श्रीमान् लक्ष्मीवान् पादपक्षे, रोचिष्मान् सूर्यपक्षे, तव पादमयूखमाली पाद एव मयूखमाली सूर्यः शीघ्रम् उदेतु उदगच्छतु। आत्मानं कुलं देशं चावृण्वन्तम् अधिपम् अन्धकारनिवारयितुं भगवत्याः पाद एव क्षम इति वस्तु हृदयपादयोः उदयपर्वत-मयूखमालित्वारोपाभ्यां रूपकेणानुप्राणितम् ॥१४॥

कष्टं घुनोतु मम पर्वतपुत्रिकायाः
 प्रत्यप्रपङ्कुरह्वाब्धवकान्तिकान्तम् ॥
 अम्भोरहासनमुक्षामरमौलिरत्न-
 ज्योतिर्विनोपितगुणं शरणारविन्दम् ॥१५॥

कष्टमिति— प्रत्यप्रपङ्कुरह्वाब्धवकान्तिकान्तं प्रत्यप्रस्य अभिनवस्य पङ्कुरहस्य कमलस्य वाग्धवस्य बालाकंस्येत्यर्थः, कान्तिरिव कान्त कमनीयम्, अम्भोरहासनमुक्षामरमौलिरत्नज्योतिर्विनोपितगुणम् अम्भोरहासनमुक्षानां ब्रह्मादीनाम् अमराणां देवानां मौलियु यानि रत्नानि यद्ग्रादीनि तेषां ज्योतिर्भिः तेषांभिः विनोपितः प्रवासितः सर्वत्रगद्गन्तत्वादि गुणो यस्य सत्, पर्वतपुत्रिकायाः पार्वत्याः शरणारविन्द पादवमल मम कष्टम् अनिष्टं घुनोतु व्यपोहतु ॥१५॥

ज्योतिर्जिज्ञासुः समरे गिरिसं जिगीषोः
 वामस्य हंसनिवहस्य निमग्नजानि ॥
 धुन्वन्तु मे विरदमार्तिदुःखारिवासाः
 पारारविन्दश्चरुचणितानि ताभिः ॥१६॥

ज्याशिञ्जितानीति- समरे युद्धे गिरिदां शिवं जिगोषोः जेतुमिच्छोः कामस्य मन्मथस्य ज्याशिञ्जितानि भौर्वीकवणितानि, हंसनिवहस्य हंससमूहस्य निमन्त्रणानि आह्वानानि, हंसगतिरिव गमनं तस्या इति भावः । अद्रिकुमारिकायाः पार्वत्याः तानि प्रसिद्धानि पादारविन्दकटकवणितानि पादकमलभूषणवलयशिञ्जितानि मे मम विपदं धुन्वन्तु । देव्याः पादहंसकण्ठनयः शिवं वशयितुं मदतधनुर्ग्याधोपायमाना भवन्ति इत्यर्थः ॥१६॥

यः सर्वलोकमयनं महिषं जिगाथ

यस्यैव कर्म दमनं च तदन्तकस्य ॥

नारीनराकृतिभूतो महसस्तमद्दधि

मञ्जीरनादमधुरं शरणं व्रजामि ॥१७॥

य इति- यः अद्रधिः सर्वलोकमयनं सर्वान् लोकान् मिथ्यातीति सर्वलोकमयनः तं महिषम् अमुरं जिगाथ जितवान्, यस्य अद्रघ्नेरेव तत् कर्म अन्तकस्य यमस्य च दमनममूत् इति अध्याहार्यम्, यमेनाप्यत्रयस्य महिषस्य जयात् अन्तकोष्ठी अद्रघ्ने महिषध्वंसकर्मणा जिते एवेत्यर्थापत्तिः । मञ्जीरनादमधुरं मूपुरध्वनिमुसगं तं नारीनराकृतिभूतः स्त्रीपृथ्वाकारधारिणः महसः ज्योतिषोऽद्रधि पादं शरणं व्रजामि प्रपश्रोऽमृत्यर्थः । शिवशक्त्योरेकशरीरत्वप्रसिद्धेः, महसो नारीनराकृतिभूत्वम् ॥१७॥

आपन्नमहोप्रविधराशिनिमग्नमेतं

शोने त्वदीयचरणं शरणं प्रपन्नम् ॥

उद्धर्तुमम्ब कृष्णापरिपूर्णचित्ते

चित्तेनामित्रकुलनारि तत्रैव भारतः ॥१८॥

आपन्निति- कृष्णापरिपूर्णचित्ते दयाभरिणहृदये, चित्तेनामित्रकुलनारि विलोमस्य घनाधिपत्य कुबेरस्य मित्रस्य शिवस्य कुलनारि कुञ्जाङ्गने अम्ब ! आपन्नमहोप्रविधराशिनिमग्नम् आपन्नमहोऽप्रविधराशिनिति अतिषोऽगरलसागरः तस्मिन् निमग्नम् अन्नः पानिन, त्वदीयचरणं त्वत्पादं शरणं प्रपन्नं शरणं त्वेनाश्रितम् एतं मामुद्धर्तुम् उद्धर्तुं तत्रैव भारतः, नान्यस्य, यदेषोऽस्वरेऽशरणीर्धम्म ॥१८॥

लोकाधिराज्ञि पतितं विपदग्न्यकूपे

संरुद्धदृष्टिमभितस्तिमिरच्छटाभिः ॥

मातः समुद्धर कृपाकलिते मूढानि

पुत्रं करेण जगतामभयङ्कुरेण ॥१९॥

लोकैति- लोकाधिराज्ञि जगदधीश्वरि, मूढानि मूढस्य शिवङ्कुरस्य शिवस्य पत्नि, कृपाकलिते दयाबन्धे मातः ! विपदग्न्यकूपे विपदापदेव अन्ध-स्तमोव्याप्तः कूपोऽधुः तस्मिन् पतितम् अत एव अभितः सर्वतः तिमिर-च्छटाभिः तमोलेखाभिः संरुद्धदृष्टि संरुद्धा प्रतिरुद्धा दृष्टिर्दंशनं यस्य तं पुत्रं मां जगतां लोकानाम् अभयङ्कुरेण रसकेण करेण हस्तेन समुद्धर बहिः प्रका-शभूमिमानय ॥१९॥

अस्य त्वदीयपदपङ्कजकिङ्कुरस्य

दुर्भाग्यपाकविफलीकृतपीरुपस्य ॥

प्राणेश्वरि प्रमथलोकपतेरुपायं

वीक्षस्व तारणविधौ निपुणे त्वमेव ॥२०॥

अस्यैति- प्रमथलोकपतेः भूतेशस्य शिवस्य प्राणेश्वरि पावैति अम्ब ! त्वदीयपदपङ्कजकिङ्कुरस्य त्वत्पादारविन्दभक्तस्य, दुर्भाग्यपाकविफलीकृतपीरुपस्य दुर्भाग्यस्य दुर्विधेः 'भाग्यं स्त्री नियतिविधिः' इत्यमरः । पाकेन परिणामेन विफलीकृतं ध्ययीकृतं पीरुपं पुरुषकार इत्यर्थः यस्य तस्य अस्य मम तारणविधौ तारणकर्मणि निपुणे कुशले अम्ब ! त्वमेव उपायं साधनं वीक्षस्व पश्य उपायं दृष्ट्वा मां तारय । जितपीरुपं दैवं जेतुम् उपायं प्रसन्ना देव्येव शृष्टमहंति ॥२०॥

मृत्युञ्जयोर्मणिपीठगटे निपण्णे

ताटङ्कुरान्तिबहुलीकृतपण्डुशोभे ॥

भाणिस्यकङ्कुभलसत्त्वरदारिद्र्याने

जाते कुसाचलपतेर्ब्रह्म पातकं नः ॥२१॥

मृत्युञ्जि- मृत्युञ्जयोर्मणिपीठगटे मृत्युञ्जयस्य शिवाय ऊरुरेव मणिः यद्य पीठगटं तस्मिन् निपण्णे आर्षानि शिववामाङ्गुलीश्वरे, ताटङ्कुरान्ति-

बहुलीकृतगण्डशोभे - ताटङ्कयोः कर्णाभरणयोः कान्तिभिः बहुलीकृताः भूयिष्ठाः
कृताः गण्डयोः शोभाः यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः । माणिक्यकङ्कुमलसत्करवारि-
जाते माणिक्यसत्चितवलयशोभमानहस्तकमले, कुलाचलपतेः पर्वतराजस्य जाते
पुत्रि ! नः अस्माकं पातकं जहि नाशय ॥२१॥

किं ते वपुर्जननि तप्तसुवर्णगौरं

कामारिमोहिनि किमिन्दुकलावलङ्गम् ॥

पाकारिनोलमणिमेचककान्त्युताहो

बन्धूपुष्पकलिकारुचि वा स्मरामि ॥२२॥

किमिति— जननि ! तप्तसुवर्णगौरं स्फुटकाञ्चनमिव गौरं ते तव वपु-
द्वेहं स्मरामि ध्यायामि किम् ? कामारिमोहिनि शिवसम्मोहिनि देवि ! इन्दु-
कलावलङ्गं चन्द्रकलाधवलं ते वपुः स्मरामि किम् ? उताहो अथवा पाकारि-
नोलमणिमेचककान्ति इन्द्रनीलरत्नश्यामलकान्ति वपुः स्मरामि किम् ? बन्धूक-
पुष्पकलिकारुचि रक्तकपुष्पकोरककान्ति वपुः स्मरामि वा ? किवर्णा त्वं मम
ध्यानगोचरा भवसीति चतुर्वर्णाः मूर्तीश्चाहृत्य पृच्छति । किं सौवर्णपीता
गौरीमूर्तिः, उत सोमकलाधवला सरस्वतीमूर्तिः, आहोस्वित् इन्द्रनीलाना
कालीमूर्तिः, बन्धूकारणभा लङ्गीमूर्तिः मया ध्येयेति प्रश्नः । एकैव बहुमूर्ति-
नेदा देवी गुणभेद-फलभेदाविष्काराय प्रन्वी भवति । अतोऽयं प्रश्नः ।
'तप्तसुवर्णवर्णम्' इति च पाठः ॥२२॥

अथ ब्राम्यां दशमहाविद्यारूपिणी भगवती नामतो व्याचष्टे ॥

त्वं सुन्दरी नृपतिजातिजितस्त्वमम्या

धूमावती त्वमजरे भुवनेद्वरी त्वम् ॥

कालो त्वमोदवरि शुकार्भकधारिणी त्वं

तारा त्वमाधितविपद्दलनासिधारा ॥२३॥

त्वमिति— त्वं सुन्दरी त्रिपुरसुन्दरी, इमामेव श्रीविद्यारूपिणीमाहुः ।
नृपतिजातिजितः क्षातिमजातिजगिनः परदारामस्य अम्या रेणुका, छिद्रमस्ते-
त्यर्थः । अजरे जरावर्जिते त्वं धूमावती ज्येष्ठा, इमामेव धूम्रवाराहीमाहुः ।

ईश्वरि, त्वं भुवनेश्वरी, काली त्वम् इयं दक्षिणाकालीत्यप्युच्यते । त्वं शुका-
भंकधारिणी कीरवाल हस्ते दधाना श्यामला भानङ्गी असि । आश्रितविप-
दलनासिधारा आश्रितजनानाम् आपच्छेदिनी शस्त्रकोटिः तारा त्वमसि ।
तारामेदावेव नीलसरस्वती एकजटा च ॥२३॥

त्वं भैरवी भगवती वगलामुखी त्वं

रामा च सा कमलकाननचारिणी त्वम् ॥

कैलासवासिनयनामृतभानुरेखे

को वेद ते जननि जन्मवतां विभूतोः ॥२४॥

त्वमिति- त्वं भगवती भैरवी भवसि, इमां त्रिपुरभैरवीमाहुः । त्वं
वगलामुखी, इमां सर्वैस्तम्भनकरीं बकमुखीं पीतवर्णांमाहुः । कमलकानन-
चारिणी पद्मवनचारिणी सा रामा स्त्री पद्मालया लक्ष्मीस्त्वमसि । एवं दशमहा-
विद्यामूर्तीरुक्त्वा देवी सम्बोधयति । कैलासवासिनयनामृतभानुरेखे कैलासवासिनः
शिवस्य नयनानाम् अमृतभानुरेखे चन्द्रलेखे शिवनेत्रपेयाङ्गि, जन्मवतां प्राणिनां
जननि, ते त्वं विभूतोः को वेद जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः ॥२४॥

धुन्वन्तु सर्वविपदः सुकृतप्रियाणां

धुन्वन्तु चाखिलमुञ्जान्यघलालसानाम् ॥

आवर्ज्यं भूरिकर्षणं पुरजित्तरुष्या-

विचरत् वसन्ततिलकाः कविभर्तुरेताः ॥२५॥

धुन्वन्तिवन्ति- कविभर्तुः कवीश्वरस्य एता वसन्ततिलका एतद्रुत्तरचिताः
नूनयः पुरजित्तरुष्याः हरमुन्दर्याः पावंत्या. भूरिकर्षणं प्राग्ग्र्यकारुष्यं चित्तं हृद-
यम् आवर्ज्यं आकृष्य सुकृतप्रियाणां सुकृतेषु पुण्येषु प्रियाणां साधुजनानां सर्व-
विपदः सर्वा अपदः धुन्वन्तु ध्वमयन्तु । अघलालसानाम् अपेषु पापेषु लालसा
महानभिन्नायो येषा तेषा लालानाम् अखिलमुञ्जानि सर्वाणि मुञ्जानि च धुन्व-
न्तु अपनयन्तु ॥२५॥

इति थीमहृगिरमणभगवत्पदान्नेवागिनो वासिष्ठस्य नरसिंहमूरोः गण-
पतिमूनेः कृतावुमामहृये अष्टाविंश. स्तव. समाप्त. ।

ममानं च गणमं गणम् ।

प्रभास्या च्यास्या च ममाना ॥

एकोनत्रिंशः स्तवकः

एकोनत्रिंशो स्तवकेऽस्मिन् नवविधं भजनं प्रस्तूयते ॥

आयुष्या भुवनानां चक्षुष्यास्त्रिपुरारेः ॥

कुर्वन्तु प्रमदं नः पार्वत्याः स्मितलेशाः ॥१॥

आयुष्या इति— भुवनानाम् लोकानाम् आयुः जीवनं प्रयोजनम् एषाम् इति आयुष्याः सकलभुवनजीवनार्थाः इत्यर्थः । त्रिपुरारेः शिवस्य चक्षुष्याः चक्षुषे हिताः शिवनयनतर्पकाः, पार्वत्याः स्मितलेशाः मन्दहासाः नः अस्माकं प्रमदं प्रहर्षं कुर्वन्तु ॥१॥

नात्यर्घाणि निरर्थं नेतव्यानि दिनानि ॥

अम्बायाश्चरितानि श्रोतव्यान्वयनघानि ॥२॥

नेति— अत्यर्घाणि अतिमूल्यानि दिनानि निरर्थं निष्प्रयोजनं यथा तथा न नेतव्यानि यापयितव्यानि । सर्वस्याप्यायुषो मितत्वात् दिनानि न व्यर्घानि कार्याणि । सत्येवायुषि तत्कृतकृत्यं भवेत् । तस्मादाह । अनघानि पावनानि अम्बायाश्चरितानि श्रोतव्यानि । देव्याः पावनचरित्रश्रवणेन श्रोत्रेन्द्रियं कृतकृत्यं भवति, आयुषो दिनानि सार्घानि स्युः । अनेन श्रवणं नाम नवविधभजनस्यादिमम् उक्तम् ॥२॥

उद्योगं कुरु जिह्वे संहर्तुं दुरितानि ॥

पूताल्पद्रिसुतायाः कीर्त्यन्तां चरितानि ॥३॥

उद्योगमिति— जिह्वे रसने ! दुरितानि पापानि संहर्तुं नाशयितुम् उद्योगमुद्यमं कुरु । अद्रिसुतायाः पार्वत्याः पूतानि पवित्राणि चरितानि कीर्त्यन्ताम् स्वयेति शेषः । पार्वतीपवित्रचरित्रकीर्तनेन तव पापसंहारोद्योगः फलितो भवतीत्यर्थः । पूर्वं श्रवणेन्द्रियस्य कर्तव्यम् उक्तम्, इह वागिन्द्रियस्य । अत्र कीर्तनमुक्तम् ॥३॥

अथ त्रिभिः स्मरणं सनियमं प्रतिपादयति ।

श्रीसक्तिविनिवार्या, चिन्ता काऽपि न कार्या ॥
नित्यं चेतसि धार्या दीनानां गतिरीर्या ॥४॥

श्रीति— श्रीसक्तिः श्रियां सम्पदि सक्तिः सङ्गः अर्थज्ञेत्यर्थः । विनिवार्या, काऽपि चिन्ता न कार्या, न केनापि हेतुना मनो व्याकुल स्यात् । दीनानां सर्वथा बलहीनानां गतिः क्षरणमार्या पावती चेतसि-मनसि नित्यमनवरत धार्या निधेयेत्यर्थः । अर्थसङ्गवर्जं निश्चिन्ततया मनसि भगवती ध्यानेन धार्या स्यात् ॥४॥

ज्ञातुं वा गदितुं वा श्रोतुं वा श्वसितुं वा ॥
द्रष्टुं याऽन्तरशक्ति- स्तिष्ठत्वात् स्मृतिरेषा ॥५॥

ज्ञातुमिति— या ज्ञातुं विषयान् बोद्धुम् अन्तरशक्तिर्भवति, तथा या गदिनुं वाच वक्तुम् अन्तरशक्तिः, या श्रोतुं शब्दान्, या च श्वसितुम् उच्छ्वसितुम् नि श्वसितुम् वा अनितुं, या द्रष्टुं रूपाणि च अन्तरशक्तिर्भवति अत्र तस्याम् अन्तरशक्तौ तिष्ठ, एषा स्मृतिः भवति, स्मृतिश्च ज्ञप्तिः केवला सवित् ॥५॥

विभ्राजीनशतामं विभ्राणं शिरसोन्दुम् ॥
स्मर्तव्यं जगदम्बा- रूपं वा धृतपापम् ॥६॥

विभ्राजीति— विभ्राजितुं शीलमस्येति विभ्राजि विदीप्यत्, इनशतामं इनानां गुर्याणां शतस्य आभेवाभा यस्य तत्, इन्दुं चन्द्रं शिरसि विभ्राणं धारयमाणं, धृतपापं धृतम् अपहृत पापं कल्पं भक्तानां येन तत् जगदम्बा-रूपं वा स्मर्तव्यम् ध्यातव्यम् । पूर्वदलोके स्मृतिः स्यादित्युक्तम् । तथा कर्तुम् अशक्तौ भास्कररागामं विभ्राजमानं चन्द्रबुद्धम् अम्बायाः रूपं वा ध्येयमिती-होपासनविधा स्मृतिपर्यायत्वेनोक्ता ॥६॥

अथ त्रिभिः पादशेकने प्रतिपाद्यते ॥

येषां स्यात्परितप्तं प्रापदिष्ठतमधेन ॥
दृष्टाणोपदत्तेषां प्रापदिष्ठतममीशाम् ॥७॥

येषामिति— येषां जनानाम् अघेन पापेन चित्तं मनः प्रायः प्रायेण बहूरा इत्यर्थः, 'प्रायो भूमि' इत्यमरः, परितप्तं जातानुतापं दूनमिति यावत्, स्यात् भवेत्, अमीषां तेषां रुद्राणीपदसेवा देवीचरणभजनं प्रायश्चित्तं पापापनोदकं कर्म भवतीति शेषः । 'प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते । तपो-निश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिनीयते' इति हेमाद्रिः । अत्रेदं बोध्यम् । यदा पापेन चित्तस्य परितापो जायते सोऽनुतापे पर्यवस्यति । तथाऽनुतापवतां भगवत्पादसेवा नामस्मरणं वा प्रायश्चित्तं भवति । असत्यनुतापे भगवन्नाम-स्मरणादिः न ऋजुः भवति, ततो न तत् पापापनोदकं प्रायश्चित्तं भवति । अत्र एवाहुरभियुक्ताः— 'कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते । प्रायश्चित्तं तु तस्यैकं हरिसंस्मरणं परम्' इति ॥७॥

तद्दीप्तं पदयुग्मं सेवे यत्र भवन्ति ॥

अङ्गुल्यो दश भानो- भनिनां शतकानि ॥८॥

तदिति— तत् तस्मात् दीप्तं ज्वलितं पदयुग्मं देवीचरणयुगलं सेवे भजे, यत्र पदयुग्मे भानोः मूर्यस्य भानूनां किरणानां दश शतकानि दश अङ्गुल्यः वरणाया भवन्ति । पादद्वयस्य दशाङ्गुल्य एव भानोः दशशतकानि इति ताद्रूप्येणोक्तम् । अत्र एव दीप्तमिति विशेषणम् ॥८॥

नो चेत्कुप्यसि किञ्चिद् याचे वाचमतीते ॥

सेवां मातदरोकु- विष्टं मे कुरु मा वा ॥९॥

नो चेदिति— वाचमतीते वाचामगोचरे, मातः । नो कुप्यसि चेत्, किञ्चिदाचे प्रार्थये । किं तन् ? सेवां मया त्रियमागाम् उरीकुर्वंङ्गीकुरु, इष्टं ममाभीष्टं कुरु वा मा वा । अभीष्टं देहि वा मा वा, सेवां तु अङ्गी-कुरु ॥९॥

अथ द्वाभ्याम् अचनमाह ॥

शर्धानीचरणार्चा- पीठं पीवररुणाम् ॥

वप्यस्थानमिदं स्या- दुष्प्राणां कुरितानाम् ॥१०॥

शर्धानीति— पीवरवाणां पीनानां कुत्सायां कन्, दुष्टपुष्टानामित्यर्थः

उप्राणां धोराणां दुरितानाम् इदं शर्वाणीचरणार्चापीठं शर्वाणी- शर्वस्य सर्व-
पापहिमकस्य शिवस्य पत्नी तस्याः चरणार्चापीठं, पादपूजापीठं, बोध्यस्थानं
बोध्यमिति भावः ॥१०॥

स्कन्दाम्बापदपीठ- स्पृष्टं चेट्टलमाप्तम् ॥११॥

एकैकं मुममंह- स्वेकैकं कुलिशं स्यात् ॥११॥

स्कन्दाम्बेति- स्कन्दाम्बापदपीठस्पृष्टं स्कन्दाम्बायाः पार्वत्याः पदयोः
पादयोः पीठेन स्पृष्टं बलं वीर्यम् आप्तं लब्धं चेत्, अंहस्सु हन्तव्येषु पापेषु
विषये एकैकं मुमं पुष्यं एकैकं कुलिशं वज्रायुधं स्यात् । देवीपादपीठस्पर्श-
लब्धबलं मुमम् अंहस्संहारे वज्रायत इति भावः ॥११॥

जय सप्तभिर्वन्दतमाह ॥

अम्भोजोपममर्द्धाद्य शम्भोः पट्टमहिष्याः ॥

अंहस्संहतिमुप्रा संहर्तुं प्रणमामः ॥१२॥

अम्भोजेति- शम्भोः शिवस्य पट्टमहिष्याः महादेव्याः अम्भोजोपमम् अर-
विन्दमश्रिमम् अर्द्धाद्य चरणम् उप्रा भयङ्कुरीम् अंहस्संहति पापसन्तति
संहर्तुं प्रणमामः । पापप्रणाशनप्रयोजनोद्गमाकं देवीचरणारविन्दयोः प्रणाम
इत्यर्थः ॥१२॥

ये कालीपददेव्यं कालीकं प्रणमन्ति ॥

तेषां किञ्चिदशक्यं कालीकं मम वास्यम् ॥१३॥

य इति- ये जनाः कालीपददेव्यं काल्याः देव्याः पदयोः चरणयोः देवम्
आत्मन्वं प्रमापितं बाह्यम् आकारम् इति यावत् अलीकम् अश्रियम् यथा तथा
न प्रणमन्ति आर्जवेन प्रीत्या ये नमन्तुर्वन्ति, एषां तेषां न किञ्चिदशक्यं,
शक्यं शक्यं भवति । मम वास्यम् अलीकम् अनृतं न, तथ्यमित्यर्थः ।
काल्याः गिलादिप्रतिभाषाम् अलङ्कृतं पादं ये श्चञ्जुमञ्जाः प्रणमन्ति तेषां सर्वत्र
शक्तिः श्यादिति भावः, 'आत्मन्पदेवो नेपथ्यं प्रतिवचनं प्रमापनम्' 'अलीकं स्व-
प्रियेजृते' इत्यमरः ॥१३॥

वासस्तेऽत्र समाप्तः पञ्चोत्तो व्रज दूरम् ॥ --
कालीं चाङ्कुरनारीं कालेऽस्मिन् प्रणमामः ॥१४॥

वास इति— पञ्च रे पाप, अत्र अस्मिन् मयि ते तव वासः समीप्तः अव-
मितः । इतोऽस्मान् दूरं व्रज अपेहि, अस्मिन् काले चाङ्कुरनारीं चाङ्कुरस्त्रियं
कालीं प्रणमामः । अहंस्मंहृत्त्याः काल्याः प्रणामममयः अस्माकमागतः, इतः
परं तव वय एव, दूरं गच्छेति भावः ॥१४॥

आशा रे तदवस्था भूभागानटतस्ते ॥
कामानां वय नु पारः कामारेणम नारीम् ॥१५॥

आशेति— रे सखे ! भूभागान् भूगोलखण्डान् बहून् देशान् अटतः सम्ब-
रतः ते तव आशा अधिकारेणा 'आशा तुष्पात्रि चायना' इत्यमरः । तद-
वस्था मा अवस्था दशा यस्याः सा, नित्यमटतस्मिन्व आशायाः अटनदर्शव, न
मिष्टिरेकत्र स्थितिः स्यादिति भावः । कामाना मनोरथानां पारः क्व ? वशाप्यन्तो
नास्ति । तस्मात्कामारेः कामधत्रोः शिवस्य नारीं देवीं नम प्रणम ॥१५॥

धन्यास्ते तुहिनाद्रेः कन्यां ये प्रणमन्ति ॥
अन्यानुश्रतशीर्षा- न्नन्ये वन्यलुलायान् ॥१६॥

धन्या इति— ये तुहिनाद्रेः हिमाचलस्य कन्यां पार्वतीं प्रणमन्ति नम-
स्तुर्बन्ति, ते धन्याः भाग्यजालिनः । उश्रतशीर्षान् उश्रतानि शीर्षाणि शिरंसि
येषा तानन्यान् इतरान् वन्यलुलायान् वने भवान् लुलायान् महिषान् मन्ये ।
'लुलायो महिषो वाहद्विषत्कासरसंरिभाः' इत्यमरः । येषा शिरंसि देव्यं
मत्तानि ते भाग्यवन्तः वस्तुतः उश्रता भवन्ति । अन्येषां शिरंसि एव उश्र-
तानि येषा महिषाणाम् ॥१६॥

पादाग्मोज्जमुमायाः प्राज्ञास्मप्रणमन्तः ॥
गृह्णन्ति धियमस्मिन् राजन्तीं निरञ्जयत्या ॥१७॥

पादेति— उमायाः पार्वत्याः पादाग्मोज्जं सग्रणमन्तः नमस्तुर्बन्तः प्राज्ञाः
अस्मिन् पादाग्मोज्जे राजन्तीं शोभमानां धियं निरञ्जयत्या स्वया यस्या

गृह्णन्ति आददते । प्रणामात्पादारविन्दश्रियो ग्रहणं प्राशानां स्वराज्या
सम्पद्यते ॥१७॥

मन्दाराद्रिमुताद्दध्नी दातारो सदृशो स्तः ॥

उत्कण्ठः फलमाद्या- अन्यस्मान्नतकण्ठः ॥१८॥

मन्दारेति- मन्दाराद्रिमुताद्दध्नी मन्दारः इष्टार्थदायी देवतः अद्रिमुताः
दध्निः पार्वतीपादरश्च उमौ सदृशौ समानौ दातारो दानदक्षी स्तः । अयं तु
विशेषः । आद्यात् मन्दारवृक्षात् उत्कण्ठः उद्गताः कण्ठाः येषां तैः, गिरस
उपलक्षणं कण्ठः, उन्नमितशिरस्करिति यावत्, फलं लभ्यत इति शेषः । वृक्षात्
फलमर्षयमानैः शिर उन्नमितं हि भवति । अन्यस्मात् अद्रिमुताद्दध्नेः ननकण्ठैः
नम्रशिरोभिः फलं लभ्यते ॥१८॥

कालस्यापि विजेतुः शर्वाण्याश्चरणस्य ॥

एयोर्हं कविलोक- वृषापालोऽस्मि भुजिष्यः ॥१९॥

कालस्येति - कालस्यान्तकस्यापि विजेतुः विजयिनः शर्वाण्याः देव्या-
श्चरणस्य पादस्य भुजिष्यः विन्दुर एयोर्हं कविलोकवृषापालः कविकुलाधीशो
जातोऽस्मि । तत् एतत् पार्वतीपादभक्तेर्माहात्म्यं यदहं कवीश्वरोऽभवम् ।
अत्र दास्यमुक्तम् ॥१९॥

इह सक्रयमाह ॥

रक्ते दशंय रागं दद्याणीपदपद्ये ॥

चेतः पुष्यति शोभां सारस्सारवतोऽप्ये ॥२०॥

रक्ते इति- चेतः रे मनः ! रक्ते रक्तवर्णे दद्याणीपदपद्ये पार्वतीपाद-
कमले रागं प्रेमागं दशंय । तत्र प्रीतिं कृत्वा अम्यासबलान् प्रकाशय । तथा
करोषि चेत् श्रेयः स्यादित्यर्थान्तरं न्यस्यति । सारवतः बलवतः अप्ये पुर-
स्तात् मातुः, इत्थं शोभां पुष्यति कर्षयति । रागरक्तपदयोः श्लेषः । चेतो
रागवत् रक्तम् अनुरक्तम्, दद्याणीपदपद्यं च रक्तं रक्तवर्णं च अनुरक्तम्
प्रीतिमन् इति यावत् । अनुरक्तस्य पुरः अनुरागो कर्षणे । 'सारो बले स्थि-
रानेऽर्षे ग्याम्ये क्लीबं बरे त्रिषु' इत्यमरः ॥२०॥

अप आत्मनिवेदनमेव परा भक्तिः प्रेमरूपा मुक्तिप्रदेति चतुभिः आत्म-
रतिम् अम्बापदभक्तिरूपामभिधत्ते ॥

संशोष्यागमजालं सारांशं प्रवदामः ॥

स्कन्दाम्बापदभक्ति- भुक्त्यै चाय विमुक्त्यै ॥२१॥

संशोष्येति— 'आगमजालम्' आगमिनां वेदानां तन्त्राणां च प्रमाणशास्त्राणां
जालं बृन्दं संशोष्य परीक्ष्य सारांशं तत्र मुख्यमंशं प्रवदामः । तं वदति ।
स्कन्दाम्बापदभक्तिः भुक्त्यै ऐहिकामुन्निकभोगाय अयं विमुक्त्यै च मोक्षाय च
भवति । सर्वपुरुषार्थदा स्वर्गापवर्गदा सा भक्तिरित्यर्थः ॥२१॥

वात्सल्यं गतिहीने- ध्याप्यं मुकृतस्य ॥

भूयोभिः सह सख्यं श्रीहेतुष्विह मुख्यम् ॥२२॥

वात्सल्यमिति— गतिहीनेषु सर्वयोपायहीनेषु/दीनेष्विति यावन् 'गतिस्तु
गमने मार्गं दद्यायां बुद्धेषुपाययो.' इति नानार्थरत्नमाला । वात्सल्यं प्रीतिः
मुकृतस्य पुण्यस्य आध्यात्म्यं आयुः प्रयोजनमस्येत्याध्यात्म्यं भवति रक्षाविहीनेषु
जनेषु प्रीतिः पुण्यवर्धनी भवति इत्यर्थः । भूयोभिः बहुतरैः जनैः सह सख्यं
सौहार्दम् इह लोके श्रीहेतुषु श्रियः शोभायाः यशस इति यावन् हेतुषु निमि-
त्तेषु मुख्यं भवति । बहुजनसख्यं वर्धोवर्धनमिति भावः ॥२२॥

इत्थाप्यं पुष्यति कामं प्रेमा स्वप्रमदायाम् ॥

शार्वाणोपदभक्ति- नित्याय प्रमदाय ॥२३॥

इत्थाप्यमिति— स्वप्रमदाया स्वस्यां श्रिया, नान्यश्रिया, प्रेमा इत्थाप्यं
कीर्तनीयं श्रेष्ठं कामं पुष्यति वर्धयति । शार्वाणोपदभक्तिः उमाचरणप्रीतिः
नित्याय अच्युताय प्रमदाय आनन्दाय भवतीति शेषः ॥२३॥

एकैर्यं बहुभेदा भिन्नत्वादिपयाणाम् ॥

रत्यास्या इतिरन्ताः सा मूने फलभेदान् ॥२४॥

एकेति— एवं पूर्वश्लोकरूपोक्तविषया एका रत्यास्या रतिः प्रीतिः आम्ना
यस्याः सा अन्तः अन्तरे इति प्रीतिरमगृति. विषयाणाम् उपाधीनाम् भिन्न-

त्वात् बहुभेदा बहवः वात्सल्य-प्रेम-भक्त्यादयो भेदाः विशेषाः यस्याः सा सती फलभेदान् मुहुतायुष्यश्लाघ्यकामनित्यप्रमदादिफलभेदान् प्रसूते । 'रतिः काम-प्रियाप्रीत्योः' इति नानार्थरत्नमाला ॥२४॥

हर्षं कञ्चन मातु- मन्तो भक्तिभरेण ॥

तन्वन्नेष विधत्तां हेरम्बो मदलेखाः ॥२५॥

हर्षमिति— भक्तिभरेण भक्त्यतिशयेन मत्तः हृष्टः, मदलेखाः एतद्वृत्त-वद्धा नुतीः तन्वन् कुर्वन्नेष हेरम्बो गणपतिः कविः मातुहमायाः कञ्चन कमपि हर्षं सम्मदविशेषं विधत्ताम् । मत्तः दानधारया गजमुखत्वात्, मद-लेखाः मदजलरेखाः तन्वन् हेरम्बो गजानन इति मत्त-हेरम्ब-मदलेखापदेपु श्ले-षेण, मदलेखायुतः पुष्टः गजमुखः मातुहमायाः यथा हर्षं विधत्ते तथेत्युपमा-ध्वनिः । पुष्टं पृथं दृष्ट्वा मातुर्जायते हि हर्षः ॥२५॥

एकोनविंशः स्तवकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

त्रिंशः स्तवकः

त्रिशोऽम्बन् स्तवके ध्यानावाहनामनाद्युपचारा अध्यात्मपूजा कीर्त्यन्ते ।
तत्रादौ हासस्तुतिः ॥

श्रुतेन सा निसर्गतो धृतेन नित्यमानने ॥
स्मितेन शीतशैलजा स्मितेन शं तनोतु मे ॥१॥

श्रुतेनेति- निसर्गतः स्वभावान् श्रुतेन सहजमिद्वेनेत्यर्थः, आनने मुखे
नित्यमविरतं धृतेन भूतेन मितेन धवलेन स्मितेन मन्दहृमिनेन सा तच्छब्द-
वाच्या सर्वेश्वरी शीतशैलजा पार्वती मे मम शं मुखं तनोतु करोतु ॥१॥

प्रतिक्षणं विनश्यरा- नये विमृग्य गोचरान् ॥
समर्चयेद्वरी मनो विविच्य विश्वशापिनीम् ॥२॥

प्रतिक्षणमिति- अये ! मन इति सम्बोधनम् । प्रतिक्षणं क्षणे क्षणे विन-
श्यरान् नश्यतः गोचरान् शब्दादिविषयानिन्द्रियायान् विमृग्य परित्यज्य, मनो
विविच्य विवेचनं कृत्वा, चित्तवृत्तीः पृथक्कृत्यापसार्य अवशिष्टां विश्वशापिनीं
विश्वस्मिन् शैते इति विश्वशापिनी ता वृत्तीनां विषयाणां च आधारतया
अवतिष्ठमानां भगवतीम् ईश्वरी समर्चय पूजय । अनेन पूजोपचारेषु प्रथमं
ध्यानमुक्तम् ॥२॥

विन्दुदर्शनेन वा विचारिते हृदाऽम्ब मे ॥
अपि प्रयच्छ साग्निधिं निजे वपुष्यशात्मजे ॥३॥

विन्दुर्देति- अपि अगात्मजे पार्वति अम्ब ! मानुष्यं सम्बोधनम् ।
विन्दुदर्शनेन वा निर्मलेन मूर्तुरेषेव 'वृद्धा यया तथेवैवं नाम्ने' इत्यमरः । मे
मम हृदा हृदयेन विचारिते सम्पृष्टुते निजे वपुषि स्वीये शरीरे सग्निधिं
साग्निर्षणं प्रयच्छ देहि । निर्मलदर्शने इव मम प्रमद्रे हृदये स्थितिं कुर्वन्ति
एव शरीरे साग्निध्यं पुरः । अनेन आवाहनमुक्तम् ॥३॥

पुरस्य मध्यमाश्रितं सितं यदस्ति पङ्कजम् ॥
अजाण्डमूल्यमस्तु ते सुराचिते तदासनम् ॥४॥

पुरस्येति- सुराचिते देवपूजिते अम्ब ! पुरस्य शरीरस्य मध्यं मुख्यं मूलस्थानं हृदयम् आश्रितं यत् सितं श्वेतं पङ्कजं पुण्डरीकम् अस्ति, अजाण्डं ब्रह्माण्डं मूल्यम् अर्थं. यस्य तत् ते तव आसनम् अस्तु भवतु । मम हृदयारविन्दं तवासनं भवतु । हृदयारविन्दस्य ब्रह्माण्डमूल्यत्वं श्रुतिरुद्धोपयति । किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यमिति प्रस्तुत्य छान्दोग्याष्टमप्रपाठके श्रूयते । 'स ब्रूयाद्यावान्वा अथमाकाशस्तावानेपोऽन्तर्हृदय आकाश उभे अस्मिन् चात्रापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसौ उभौ विद्युन्नक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितम् इति । अनेन आसनमुक्तम् ॥४॥

अखण्डधारया द्रव- नवेन्दुशेखरप्रिये ॥
मदीयभक्तिजीवनं दधातु तेऽम्ब पाद्यताम् ॥५॥

अखण्डेति- नवेन्दुशेखरप्रिये बालचन्द्रचूडप्रियसि अम्ब ! अखण्डधारया अविच्छिन्नया धारया द्रवन् स्रवत् मदीयभक्तिजीवनं मदीया भक्तिरेव जीवन्मम् उदकं ते तव पाद्यतां पङ्कशाम् इदं पाद्यं तस्य भाव. पाद्यता ता दधातु विभर्तु । निरन्तरपारा मे प्रीतिस्तत्र चरणयोः पाद्यायनाम् इति भाव. । पाद्योपचारः उक्तः ॥५॥

विवागनेनि- प्रसादतोषमम्ब मे ॥
समस्तराति हस्तयो- रनर्घमर्घ्यमस्तु ते ॥६॥

विवागनेनि- अम्ब, ममन्तराजि मर्वेस्वरि ! मे मम विवागनीषमानस- प्रसादशोष विगतः कामनाता गस्कारविशेषाणाम् औषः समूहः यस्मात्तस्य मानमग्न्य प्रसादः नैर्मन्थ्यम् एव शोषम् अम्बु ते तव हस्तयोरनर्घम् अमूल्यम् अर्घ्यम् अर्घ्यापेद पूजार्घ्यम् अस्तु । अर्घ्योपचारे मनःप्रसादशोषवदा- चरतु ॥६॥

महेन्द्रयोनिचिन्तनाद् भवन्भवस्य चल्लभे ॥ .
महारसो रसस्त्वया निषीयतां विशुद्धये ॥७॥

महेन्द्रेति- भवस्य शिवस्य चल्लभे प्रिये ! महेन्द्रयोनिचिन्तनात्, सुपुम्ना-
नाडीमार्गे तालुकयोरन्तरे यः स्तन इवावलम्बते स इन्द्रयोनिरुच्यते, तन्मार्ग-
ध्यायिनां रसः स्रवतीति योगिनां सिद्धान्तः । तैत्तिरीयादयामनुन्ति-‘म य
एपोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्नयं पुरयो मनोमयः । अमृतो हिरण्मयः ।
अन्तरेण तालुके । य एष स्तन इवावलम्बते सेन्द्रयोनिः । यत्रासौ केशान्तो
निवर्तते । व्यपोह्य शीर्षकपाले’ इति । एवं महतः इन्द्रयोनेः सुपुम्नामार्ग-
वर्तितालुकान्तरोपजिह्विकायाः चिन्तनेन ध्यानेन भवन् स्रवन् महारसः श्रेष्ठ-
स्वादः रसोऽमृतरसः त्वया विशुद्धये मम शरीरशुद्धिसम्पादनाय निषीयताम्,
त्वं पिबेत्यर्थः । नाहं रसास्वादं करोमि, त्वमेव कुरु, तस्मादिदं शरीरं
शुद्धं तव दासाय स्यादिति भावः । अनेन पानीयोपचारः कृतः ॥७॥

सहस्रपत्रपङ्कज- द्रवत्मुधाजलेन सा ॥
सहस्रपत्रलोचना पिनाकिनोऽभिषिच्यते ॥८॥

सहस्रेति- सहस्रपत्रपङ्कजद्रवत्मुधाजलेन सहस्रारकमलात् द्रवता स्रवता
अमृतरसेन पिनाकिनः शिवस्य सहस्रपत्रलोचना पङ्कजाक्षी मुन्दरी सा भगवती
अभिषिच्यते सहस्रारामृतरसेन देवी स्नपयामीति भावः । अनेन कवेर्नेष्टिक-
शिरोमणेरन्तःशरीरे प्रसन्ना देवी योगशक्त्याविष्कृतसहस्रारामृतेनाभिषिक्नेति
स्फुटम् । अनेन स्नपनमुक्तम् ॥८॥

ममाजितं यदिन्द्रियैः सुखं सुगात्रि पञ्चभिः ॥
तदम्ब तुभ्यमपितं मुघारूपपञ्चकायताम् ॥९॥

भवेति- सुगात्रि शोभनाङ्ग अम्ब ! मम पञ्चभिरिन्द्रियैः चक्षुरादि-
भिर्यत्सुखं दर्शनश्रवणादिजन्यम् आजितं सम्पादिनं, तत् तुभ्यं मुघारूपपञ्च-
कायता मुघा अमृतम् आव्या नाम यस्य तत् पञ्चकं मुघारूपपञ्चकं तदि-
वानरतु । आचारे क्वडि लोट् । पञ्चामृतायनामित्यर्थः । मन्त्रदाया-
नुमारेण नास्त्रपूजोत्तारेषु पञ्चामृतस्तानं सुप्रसिद्धम् ॥९॥

वसिष्ठगोत्रजन्मना द्विजेन निर्मितं शिवे ॥
इदं शरीरमेव मे तवास्तु दिव्यमंशुकम् ॥१०॥

वसिष्ठेति— शिवे भगवति ! वसिष्ठगोत्रजन्मना वसिष्ठवंशजातेन द्विजेन कौण्डिन्येन ब्राह्मणेन निर्मितम् उत्पादितम् इदं मे शरीर तव दिव्यम् अंशुकं दुकूलं भवतु । कथम् इदमुच्यते यत् स्व देहं स्वेनैव निर्मितमिति ? भास्तु शङ्खा । नैष्ठिक आचार्यः तपोबलेन अन्तर देह देवीवसनयोग्यं निर्माय तत्परिपाकमहिम्ना भौतिकं भौम देहमपि देव्याः दिव्यदुकूलायतामित्युक्तवान् । वसनोपचार उक्तः ॥१०॥

विचित्रसूक्ष्मतन्तुभू- न्मयेयमात्मनाडिका ॥
सुखप्रबोधविग्रहे मलोपवीतमस्तु ते ॥११॥

विचित्रेति— सुखप्रबोधविग्रहे सुखमानन्दः प्रबोधः ज्ञानं च विग्रहः शरीर यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः, चिदानन्दशरीरे अम्ब ! विचित्रम् अद्भुतं सूक्ष्मम् अन्तःस्पर्शगम्य सूक्ष्मदृग्गोचरं तन्तु सूत्र विभर्तीति विचित्रसूक्ष्मतन्तुभूत् इय मम आत्मनाडिका हृदयात् आत्मज्योतिर्वहन्ती सहस्रारं प्रस्थिता मध्यनाडी ब्रह्मनाडी अमृतनाडीति आत्मविद्भिः गीता नाडी ते तव मलोपवीतं यज्ञोपवीतम् अस्तु मयवु । वस्त्रानन्तरमुपवीतधारणम् उक्तम् ॥११॥

महद्विचिन्वतो मम स्वकीयतत्त्ववित्तिजम् ॥
इदं तु चित्तसौरभं शिवे तवास्तु चन्दनम् ॥१२॥

महदिति— महत् गबोल्लुष्ट तत्त्वं वस्तु वा विचिन्वतः गवेपयतो मम स्व आत्मैव स्वस्वस्त्येदं स्वकीयम् आत्मीयं तत्त्वं यापार्थ्यं तस्य वित्तिर्बेदनं ज्ञानं तस्माज्जायते इति स्वकीयतत्त्ववित्तिजं स्वात्मीययापार्थ्यज्ञानजातम् इदम् चित्तसौरभं तु मनस्सोगन्ध्यमेव, भोः शिवे ! तव चन्दनं गन्धोऽस्तु । तत्त्वविचारात्गुणातिनं मनः, तस्मात्तदेव ते गन्धायनाम् इति भावः । अनेन गन्धधारणं कर्तव्यम् ॥१२॥

महेश्वरारि निःश्वसं- इतपाश्र्यमुच्छ्वसत्सदा ॥
तवानिनां समर्थको ममास्तु जीवमायतः ॥१३॥

महेश्वरारि— महेश्वरारि महेश्वरान्ते महेश्वरि मया निःश्वसन् बहिर्गच्छन्

तया उच्छ्रसन् अन्तंगच्छन् अयं मम जीवमास्तः उच्छ्र्वासनिश्वासात्मकः
प्राणवायुस्तव अनिशं सन्तत समर्चकः पूजकोऽस्तु । मम प्राणवायुरेव पूजा-
पुष्पायतामित्यर्थः, पुष्पार्चनोपचारः उक्तः ॥१३॥

विपाककालपावक- प्रदीप्तपुण्यगुग्गुलुः ॥
सुवासनाख्यधूपभृद् भवत्वयं ममाम्ब ते ॥१४॥

विपा ति- अयं मम विपाककालपावकप्रदीप्तपुण्यगुग्गुलुः विपाककाले
परिपाकसमये यः पावकोऽग्निः तेन प्रदीप्तं ज्वलितं पुण्यं सुकृत तदेव गुग्गुलुः
मुगन्धधूपद्रव्यम् इत्यर्थः, ते तव सुवासनाख्यं मुगन्धाख्यं धूपं विमर्तीति सुवास-
नाख्यधूपभृत् भवतु । मम पुण्यपरिपाकवशात् याः सुवासनाः शोभनसंस्कार-
विशेषाः भवन्ति ता एव तव धूपाय भवन्त्विति भावः । धूपः समर्पितः ॥१४॥

गुहावतारमौनिना मयीश्वरि प्रदीपिता ॥
इयं प्रबोधदीपिका प्रमोददायिकाऽस्तु ते ॥१५॥

गुहेति- ईश्वरि ! गुहावतारमौनिना गुहावतारेण स्कन्दांशजातेन मौनिना
रमणेन महर्षिणा मयि प्रदीपिता प्रज्वालिता इयं प्रबोधदीपिका ज्ञानदीपिका
ते तव प्रमोददायिका आनन्दप्रदाऽस्तु भवतु । एवं दीपो दर्शितः ॥१५॥

इमामयि प्रियात्प्रियां महारसामहृद्कृतिम् ॥
निवेदयामि भुज्यता- मियं त्वया निरामये ॥१६॥

इमामिति- अयि निरामये नीरोमे अम्ब ! प्रियात् प्रियाम् अत्यन्तप्रिया,
महारसां महान् रसः आस्वादो यस्यास्ताम् इमाम् अहृद्कृतिं निवेदयामि तव
मौजनायेति शेषः । इयं त्वया भुज्यता भक्ष्यताम् । अहृद्कृतेर्महारसत्व
मक्षणीयत्वं द्योतयितुमुक्तम् । दोषभूयिष्ठा अप्यहृद्कृतिर्भक्षिता न रोगाय
भवतीति गमयितुं निरामये इति सम्बोधनम् । महारसेति विशेषणेन अह-
द्कृतिः शुद्धेति गम्यते । अशुद्धायाम् अहृद्कृतौ स्वनिवेदनस्यासम्भवे बोध्यं ।
अहृद्कृतौ अशुद्धायामपि तद्ग्रसनं मयर्था सा निरामया, किमुन शुद्धायाम् ?
एवमहृद्कारार्पणं महान्देद्यम् उक्तम् ॥१६॥

सरस्वती सुधायते मनो दधाति पूगताम् ॥
हृदेय पत्रमम्बिके त्रयं समेत्य तेऽर्प्यते ॥१७॥

सरस्वतीति— अम्बिके ! सरस्वती वाक् सुधायते लेपायते 'सुधालेपो-
ऽमृतं स्नुही' इत्यमरः, ताम्बूले पत्रस्य लेपनं भवतीत्यर्थः । मनः चित्तं पूगता
क्रमुकफलात् दधाति 'पूगं त्रमुकवृन्दयो' इत्यमरः, हृदेव हृदयमेव पत्रं नाग-
वल्लीदलं भवति । त्रयं सरस्वती मनः हृदिनि त्रयं समेत्य ते तुभ्यं ताम्बू-
लाय अर्प्यते ॥१७॥

विनीलतोयदान्तरे विराजमानविप्रहा ॥

निजा विभूतिरस्तु ते तटिल्लता प्रकाशिका ॥१८॥

विनीलेति— विनीलतोयदान्तरे इयामलमेघस्यान्तरे विराजमानविप्रहा
विभ्राजमानशरीरं निजा स्वीया विभूतिः, कलाविशेषः...तटिल्लता ते तव
प्रकाशिका अस्तु । अत्र अन्तः स्फुरन्ती तटिल्लतैवाभिप्रेता 'तटिल्लता
समरुचिः पटुचक्रोपरिमंस्थिता' इति हि कीर्तितम् । तन्त्रशास्त्रेषु तटि-
त्स्वरूपं अनाहतादधश्चक्रेषु वदन्ति 'केचन, 'आज्ञाचक्रात्' उपरीत्यन्ते । अनेन
नीराजनमुक्तम् ॥१८॥

स्वरोऽप्यमन्तरम्बिके द्विरेफवत्स्वरैस्सदा ॥

ममाभिमन्त्र्य धीमुमं ददाति देवि तेऽष्टप्रये ॥१९॥

स्वर इति— अम्बिके ! अयम् अन्तः अन्तरे स्वरः शुद्धः प्राणः द्विरेफ-
वत् ध्रमरैवत् सदा स्वरन् शब्दापमानः अव्यक्तनादापमानः इति यावत्, मम
धीमुमं बुद्धिपुण्यम् अभिमन्त्र्य-जप्त्वा ते तव अष्टप्रये चरणाय ददाति
अर्पयति । स्रु शब्दोपनापयोरिति धातोः निष्पन्नः स्वरसाधः 'नादायंको
जेषः । अयमेव स्वरः प्राणस्य मूल स्वरूप उद्गीयापरनामपेयमाहुरीपनिपदाः ।
'आदित्य उद्गीयि' 'स्वरप्रदेति' इत्यादिभ्युतिः । तस्मादयं स्वर इत्यत्र मूल्य-
प्राणस्य रूपनया स्यात्संशयान् 'अव्यक्तनादो गवंशब्दप्राणश्चमूलप्रवृत्ति इति
पाहाम् । तस्मादस्य जप्युव युक्तम् । येन अभिमन्त्रितं धीमुमं देवीचरणाय
ममर्प्यते । एव सर्वोपचारगुणावमाने मन्त्रपुण्यं समर्पितम् ॥१९॥

इहेदमवधेयम् । नैमित्तिकपूजामु आवाहितायाः देवतायाः यथास्यानप्रतिष्ठा-
पनरूपं विसर्जनं प्रतिद्वम् । इह तु नित्येयमाध्यात्मिकी पूजा । तस्मान्नेहा-
वाहनारब्धा पूजा विसर्जनावसाना भविनुमर्हति । अतो मन्त्रपुष्पोपचारेण
पूजाविधिं समाप्य नास्ति विसर्जनमिति ब्रूते ॥

तथाचनं निरन्तरं यतो विधातुमस्म्यहम् ॥

न विश्वनाथपति ते विसर्जनं विधीयते ॥२०॥

तवेति— विश्वनाथपति विश्वेश्वरमहिषि ! तव निरन्तरम् अविच्छिन्नम्
अचनं पूजनं विधातुं कर्तुम् अहमस्मि । यतः यस्मात् हेतोः ते तव विसर्जनं
स्वत्वमंकविसर्जनं न विधीयते, नास्ति त्वद्विसर्जनविधिरिति भावः, ततः वि-
धातुमस्मीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥२०॥

वियोग इन्दुधारिणा न चेह विश्वनाथिके ॥

मदम्ब सोऽत्र राजते तटिल्लताशिखान्तरे ॥२१॥

वियोग इति— विश्वनाथिके विश्वेश्वरि अम्ब ! इन्दुधारिणा चन्द्र-
शेखरेण शिवेन परमात्मना वियोगश्च न भवति । सहस्रारकमलस्य धारकः
आत्मा हृदयस्यः तेन नास्ति वियोग इति भावः । मदम्ब ! स सहस्रार-
चन्द्रघट हृदयाकाशमः शिवः परमात्मा तटिल्लताशिखान्तरे नाम्यामुपरि
भास्वत्याः तटिल्लतायाः विद्युल्लतायाः शिखायाः ज्वालायां अन्तरे मध्ये
राजते ज्वलति । 'अथो निष्ठया वितस्त्यान्ते नाम्यामुपरि तिष्ठति' इत्यारम्य
'नीधारभूकवत्तन्वी पीता भास्वत्यणुपमा । तस्याः गिल्लताया मध्ये परमात्मा
व्यवस्थितः' इति हि श्रूयते । हृदयात्सहस्रारं प्रस्थिता ज्योतिर्वाहिनी नाडी
पूर्वम् उपन्यस्ता, तत्र नाड्या स्थितस्य पुरुषस्य कथं हृदयेन वियोगो भवति ?
पूर्वश्लोके विसर्जनं न विधीयते इति निरन्तरपूजनस्य हेतुश्चक्रः । इह इन्दु-
धारिणा वियोगादेव पूजनविच्छेदस्य सम्भवः, स तु नेत्युक्तम् । अतो
निरन्तरपूजासामग्री मे सिद्धेति घोष्यते ॥२१॥

इदं शरीरमेककं विभाष्य नय्यमन्दिरम् ॥

विहारमत्र सेश्वरा भवानि कर्तुमर्हसि ॥२२॥

इदमिति— भवानि ! इदं शरीरम् एककम् एकाकिनम् 'एकाकी त्वेक एककः'

इत्यमरः सजातीयसहायशून्यमिति यावत्, नव्यमन्दिरं नूतनप्रासादं विभाव्य
विशेषेण भावयित्वा अभिमान्येत्यर्थः, अत्र सेश्वरा ईश्वरसहिता विहारं सञ्चारं
श्रीडनमिति यावत् कर्तुमर्हसि । ईश्वर्याः सहधार मुख्यं स्थानम् ईश्वरस्य
हृदयम् । अत एव सेश्वरेत्युक्तम् ॥२२॥

जडेप्विवालसेप्विव प्रयोजनं न निद्रया ॥

विहर्तुमेव याच्यसे हृदोशसधराति मे ॥२३॥

जडेप्विति- ईशसधराति ईश्वरगृहाधिराति अम्ब ! जडेपु अज्ञेषु,
अलसेपु मन्देषु इव निद्रया न प्रयोजनं भवति । जडेपु ज्ञानरिक्तेषु अलसेपु
त्रिय्याशून्येषु देवी निद्राति । तेन सेप्विव अप्रयोजना निद्रां मयि मा कृपाः
इत्यभ्यर्षयते । मे मम हृदि हृदये विहर्तुं सञ्चरितुमेव त्वं याच्यसे प्रार्थ्यसे ॥२३॥

अयं तवाग्रिमः सुतः श्रितो मनुष्यविग्रहम् ॥

तनूजवेश्मसौष्ठवं मुढानि पश्य कीदृशम् ॥२४॥

अयमिति- अयं तव अग्रिमः ज्येष्ठः सुतः गणपतिः मनुष्यविग्रहं मानव-
देहं श्रितः प्राप्तः । मुढानि अम्ब ! तनूजवेश्मसौष्ठवं तनूजस्य पुत्रस्य वेश्मनः
गृहस्य शरीरस्य सौष्ठवं सुष्ठुभावं कीदृशं, पश्य, कीदृशी सुस्थितिरस्येति
वीक्षस्वेति भावः ॥२४॥

गणेशितुमंहाकवे- रसौ प्रमाणिकावली ॥

मनोम्बुजे महेश्वरी- प्रपूजनेषु शक्यताम् ॥२५॥

गणेशितुश्चित- महाकवेः गणेशितुः गणपतेः असौ प्रमाणिकावली
प्रमाणिकावृत्तनिबद्धाना इत्योक्तानाम् आवली संहतिः महेश्वरीप्रपूजनेषु देवी-
पूजनेषु मनोम्बुजे पूजकस्य चित्तकमले शक्यताम् उच्चार्यता ध्वन्यतामिति
यावत् ॥२५॥

त्रिपुः स्तवक. सम्पास्यः समान्तः ॥

एकत्रिंशः स्तवकः

एकत्रिंशोऽस्मिन् स्तवके भगवतीनाममहिमानुकीर्तनं भवति ॥

दरस्मितश्रीरूपटा सुपर्व- स्रोतस्विनी पर्वतजास्यजाता ॥
पङ्क मम क्षालयतादशेषं संसारमाने हृदये विलानम् ॥१॥

दरेति- पर्वतजास्यजाता पर्वतजायाः पार्वत्याः आस्यान्मृत्तात् जाता उचिता दरस्मितश्रीरूपटा दरस्मितश्रीः मन्दहामप्रभा कपटः व्याजः यस्याः सा, सुपर्वस्रोतस्विनी देववती गङ्गा संसारमाने संसारे जननभरणात्मके मग्ने हृदये विलानं सक्रम्य अशेषं समस्तं मम पङ्क पापं पक्षे कर्दमं क्षालयतात् विधोषयतु । अत्र कपटेति प्रयोगेण उपमेयभूतां दरस्मितश्रीयम् असत्यां कृत्वा उपमानभूता सुपर्वस्रोतस्विनी स्याप्यते । तस्माद्रपह्नुति, बलङ्कारः । तदुक्तं प्रकाशे- 'प्रकृतं यन्निपिध्यान्यस्ताप्यते सा त्वपह्नुति.' इति ॥१॥

हराट्टहासेन समं मिलित्वा पित्रेव पुत्रो गुरुणेव शिष्यः ॥
विभ्राजमानो मम शं करोतु हासाद्गुरुः केसरिवाहनायाः ॥२॥

हरेति- पित्रा समं सह पुत्र इव, गुरुणा समं शिष्य इव, हराट्टहासेन हरस्य शिवस्य अट्टहासेन अमन्दहासेन समं मिलित्वा सङ्गम्य विभ्राजमानः उज्ज्वलः केसरिवाहनायाः दुर्गादेव्याः हामाद्गुरुः मन्दहासः मम शं मुखं करोतु । पिता-पुत्राविव गुरु-शिष्याविव हराट्टहास-देवीमन्दहामो सङ्गतौ मुखं मे कुरुताम् इति प्रार्थना । हराट्टहासो भयङ्करः देवीमन्दहासश्चाक्षरिति प्रसिद्धिः । पिता-पुत्रयोरिव गुरु-शिष्ययोरिव तयोः सङ्गतिः हररीद्रवायाः शान्ति स्थापयति । अनेन सेखरायाः केसरिवाहनायाः मन्दहासानां रामणीयकं लोकोत्तरप्रभावश्च चोक्तिौ ॥२॥

नमश्शिवायं भणत द्विपादो युष्माकमप्रघां पियषां शपत्वं ॥
आधारचक्रेशितुरन्विकार्यं ब्रह्माण्डचक्रस्य विधायिकार्यं ॥३॥

नम इति- द्विपादः ! द्वी पादौ येषां ते द्विपादः, भोः मनुजा इति

सम्बोधन, युष्माकम् अग्रया श्रेष्ठां धियणां प्रया दयत्यं विभ्रत्यं शिवायै नमः।
 नमोवाक भणत ब्रूत, न चेत् को विशेषो द्विपदा चतुष्पदा च जन्तूनाम् ?
 कीदृस्यं शिवामै ? आधारांशकैशितुं मूलाधारधिशोयिनः गणपतेरम्बिकायै मायै
 ब्रह्माण्डचक्रस्य ब्रह्माण्डवृन्दस्य विधायिकायै विधात्र्यै स्रष्टृभ्यै । अध्यष्टं
 विश्वविधात्री अधिपिण्ड सर्वाधारमूलाधिष्ठातुः जननी देवी । तस्यै नमः-
 स्कुस्त ॥३॥

नदन्ति गावोऽपि विशिष्टकाले- एवम्बेति यो नाह्वयते स किं ना ॥

लक्ष्यं पुनः प्राणवदस्तु सर्वं सर्वस्य चान्तर्हि पराऽस्ति शक्तिः ॥४॥

नदन्तीति- गावोऽपि गोवत्सा अपि विशिष्टकाले दोहनसमये प्राप्ते नद-
 न्ति अव्यक्तं शब्दायन्ते । यः विशिष्टकाले अनुग्रहप्राप्तिसमये अम्ब इति
 नाह्वयते स ना मनुजः किम् ? गावो मातुर्जानन्ति, तस्मान्नदन्ति स्तन्या-
 दानाय । मनुजो न जानाति अम्बा, तत् क्व वा तामाह्वयतु ? तदाह ।
 लक्ष्यं पुनः यदुद्दिश्य सम्बोधनं क्रियेत, तल्लक्ष्यं लक्षयितुं योग्यं, लक्ष दशाना-
 च्छूनयोः, दृश्यं, प्राणवत् प्राणा अस्य सन्तीति प्राणवत् सर्वम् अस्तु भवतु ।
 हि यतः सर्वस्य चान्तः परा शक्तिः अस्तीति शेषः । यतः सर्वस्य अन्त-
 र्वन्तिनी परा शक्तिः, ततः सर्वं लक्ष्यं भवति सा देवीमाह्वयतुम् । मानुषाः
 यद्यम्बा न आह्वयेयुस्ते गोम्पोऽप्यधमाः ॥४॥

आत्मन्युतान्यत्र विधाय लक्ष्यं तां शक्तिमाद्यामखिलेषु सुप्ताम् ॥

यावत्प्रबोधं मुहुराह्वयस्य प्रबुध्यते सा यदि किन्वसाध्यम् ॥५॥

आत्मनीति- आत्मनि स्वात्मनि उत अन्यत्र स्वस्मादितरत्र च 'लक्ष्य
 विधाय' धीगोचरं लक्ष्यतया हृदि निधाय अखिलेषु सर्वेषु सुप्ताम् अप्रबोधेन
 स्थिता तामाद्यां शक्तिं यावत्प्रबोधं यावान् प्रबोध. यावत्प्रबोधं प्रबोधपर्यन्तम्
 आह्वयम्ब आह्वानं कुरु । सा प्रबुध्यते यदि, तवाह्वानबलात् सा प्रबुद्धा
 यदि, किन्वसाध्यम् ? सर्वं शक्त्यमित्यर्थः ॥५॥

ये नाम शान्तिं परमां बहन्तो नामानि शीताचलपुत्रिकायाः ॥

शङ्कोरपन्नो विभ्रने बसन्ति जयन्ततातावपि ते जयन्ति ॥६॥

ए इति-ये प्रजा. पटमा श्रेष्ठा शान्तिं बहन्तो विभ्रनः शीताचलपुत्रि-

कायाः पार्वत्याः नामानि सङ्कीर्तयन्तो गायन्तः विजने विविक्ते स्थले वसन्ति ।
नाम सम्भाव्ये । 'नाम प्राकाश्यसम्भाव्ये क्रोधोपगमकुत्सने' इत्यमरः । ते
जयन्ततानादपि जयन्तजनकादिन्द्रादपि जयन्ति उत्कर्षेण वर्तन्ते । पार्वतीनाम-
सङ्कीर्तनपराः जनसङ्गरहिते स्थले वसन्तः कृतिनः शान्तिसम्पन्ना देवराजा-
दप्युत्कृष्टतरजोवना भवन्तीत्यर्थः ॥६॥

नामानि सङ्कीर्तयतां जनानां कारुण्यवत्याः करिवक्त्रमातुः ॥
पुनर्जनन्या जठरे निवासा- दायामवत्ता भवतीति मिथ्या ॥७॥

नामानीति- कारुण्यवत्याः कृपालोः करिवक्त्रमातुः गजाननजनन्याः
पार्वत्याः नामानि सङ्कीर्तयतां गायतां जनानां जनन्याः मातुः जठरे उदरेपुनः
निवासाद् गर्भवासान् इत्यर्थः आयामवत्ता आयामः धमः सद्गता पुनर्जननार्य-
गर्भदामदुःखमिति भावः भवतीति मिथ्या अनृतम् । देवीनामसङ्कीर्तनपराणां
न पुनर्जन्म, सत्यमेतदिति भावः ॥७॥

पापैस्तमन्तात्समभिद्रुतोऽपि विश्वस्य ते विक्रममस्मि धीरः ॥
न चेद्रसने भवती ब्रवीति नामानि शीतांशुभृतो हतोऽहम् ॥८॥

'पापैरिति- भोः रसने रमं जानातीति रसना तत्सम्बुद्धिः जिह्वे !
समन्तात् सर्वतः पापैः कलुषैरभिद्रुतोऽपि आक्रान्तोऽपि ते तव विक्रमं विश्वस्य
श्रद्धाय धीरः अभीष्टः अस्मि । शीतांशुभृतः चन्द्रधारिणः शिवस्य, जन्मोमा-
स्तुतिप्रसङ्गान् चन्द्रधारिण्याः पार्वत्या इति वक्तव्यम् । चन्द्रचूडपत्यपि चन्द्र-
धरेति प्रसिद्धेः । नामानि भवती न ब्रवीति चेत् रसने त्वं न भणसि चेत् अहं
हृत्वा भवामीति शेषः । गत्यन्तरविरहान् । जिह्वावले वदथ्रदः देवीनामानि
गायन् अहं सर्वाणि पापानि ध्वंसयित्वा प्रभवामि । यदि सा जिह्वा नोच्चार-
येन्नामानि, का गतिः ? ॥८॥

देहीति सम्पल्लवदर्पितानां द्वारेषु घोषं कुर्वे परेषाम् ॥
भवानि भद्रे भुवनाम्ब दुर्गे पाहीति नायाति किमम्ब जिह्वे ॥९॥

देहीति- अम्ब जिह्वे रसने ! परेषाम् अन्येषां सम्पल्लवदर्पितानां
सम्पल्लवेन लक्ष्मीलेखेन दर्पितानां गर्विताना द्वारेषु गृहद्वारेषु देहि इति घोषं

दानार्थयाच्चापोषं कुरुषे । भवानि भवस्य पतिं भद्रे सर्वमङ्गले भुवनाम्ब
लोकमात. दुर्गे ! पाहि रक्ष इति घोषः किं नायाति नागच्छति । अल्प-
सम्पदाऽपि गवितानाश्रित्य देहीति नीचां याच्चा विनिन्द्य, भवानीत्यादि-
नामकीर्तनं सर्वाभीष्टदमुत्तमं चेत्युक्तम् ॥९॥

वाक्यानि वक्तुं यदि ते रसज्ञे रसोज्ज्वलानि व्यसनं गरीयः ॥

किं वा नमोन्तानि सुधां किरन्ति नामानि नो सन्ति कुमारमातुः ॥१०॥

वाक्यानीति— रसज्ञे ! रसज्ञा नामरसास्वादनपटुः तस्याः सम्बुद्धिः रसने
रसोज्ज्वलानि रसैः शृङ्गारादिभिरुज्ज्वलानि देदीप्यमानानि वाक्यानि काव्यानि
वक्तुं ते तव गरीयः गुरुतरं व्यसनं तीव्रकामनं यदि भवतीत्यध्याहार्यम् ।
'व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे' इत्यमरः । सुधाम् अमृतं किरन्ति
विक्षिपन्ति नमोन्तानि, नमःपदान्तानि कुमारमातुः देव्याः नामानि किं वा
नो सन्ति ? मन्त्येव अमृतवर्षीणि देवीनामानि, यानि कीर्तितानि रसोज्ज्वल-
वागमृतवैभवातिशयापीनि भवन्तीति भावः ॥१०॥

यद् गीयते शैलमुताभिधानं तदेव बोध्यं सुकृतं प्रधानम् ॥

अज्ञानिलोकस्य कृते भणन्ति यज्ञादिपुण्यानि पराणि विज्ञाः ॥११॥

यदिति— यद् शैलमुताभिधानं शैलमुतायाः पार्वत्याः अभिधानं नाम
गीयते तदेव प्रधानं सुकृतं पुण्यं बोध्यं ज्ञेयम् । अज्ञानिलोकस्य अज्ञानिनाम्
अविचारधिया लोकस्य सङ्घस्य कृते अव्ययं निमित्तेनेत्यर्थः अज्ञानिजनार्थं
विज्ञाः बुधाः यज्ञानि अग्निष्टोमादीनि पराणि प्रधानानि पुण्यानि भणन्ति ।
यज्ञस्य परमपावनत्वमौपचारिकं वस्तुनो देवीनामकीर्तनमेव उत्तमं पुण्यमिति
भावः ॥११॥

साम्ना प्रयुक्तेन जगद्गो स्यात् साम्ना सदोक्तेन जगद्दिनेत्री ॥

वेदोभयं सम्पगिर्दं कृतो यो भवे भयं तस्य कृतोऽपि न स्यात् ॥१२॥

साम्नेति— प्रयुक्तेन अनुष्ठितेन साम्ना प्रियवचता प्रियवचनप्रयोगेनेत्यर्थः
जगत् वनो स्यात् । सामोपायेन लोको वनायितुं वनयः । यदा उक्तेन
कीर्तितेन साम्ना मन्त्रनामसङ्कीर्तनेन जगद्दिनेत्री जगत्प्रायिका ईश्वरी वनो

स्यात् यशंवदेति भावः । यः वृत्ती घन्यः इदम् उन्नयं सम्यग्वेद जानाति,
तस्य भवे जन्मनि कुतोऽपि हेतोः भयं न त्पान् । जगद्भङ्गतं चेत् जन्मनि
मुखमेव भवति, तस्मान्न ततो भयं भवति । देवी भक्तिपादावद्धा यशंवदा
यदि जन्मभयमेव न भवति । सर्वयात्रि जन्मनो भयं न भवति जगति
सामप्रयोगिणो नामनजकस्येति भावः ॥१२॥

सङ्कीर्तनात्तुप्यति शर्वयोषा तुष्टा त्वभीष्टं न ददाति मया ॥
इमं त्वविज्ञाय जगत्सुपायं व्रजन्त्युपायं बहुधा मनुष्याः ॥१३॥

सङ्कीर्तनादिति— शर्वयोषा शिवमुन्दरी पार्वती सङ्कीर्तनात् नामभजनात्
तुप्यति तुष्टा भवति । तुष्टा सन्तुष्टा तु एषा अभीष्टम् ईप्सितं न ददा-
तीति न ददात्येव । जगति लोके मनुष्याः इमम् उपायं कार्यसाधनम् अवि-
ज्ञायान् विदित्वा बहुधा नानाप्रकारेण अपायम् अनिष्टं व्रजन्ति गच्छन्ति ॥१३॥

भाये भुजङ्गाभरणप्रियाया नामानि कामान्तरान्विहाय ॥
अपि प्रपञ्चातिगधोरकृत्यं करोतु किं मां तरणेरपत्यम् ॥१४॥

भाय इति— भुजङ्गाभरणप्रियायाः भुजङ्गाभरणस्य नागनूपणस्य शिवस्य
प्रियायाः प्रेयस्याः पार्वत्याः नामानि इतरान् कामान् विहाय परित्यज्य तदेक-
कामो भूत्वा भाये भजामि । प्रपञ्चातिगधोरकृत्यं प्रपञ्चमतिगच्छतीति
प्रपञ्चातिगम् अचिन्त्यं धोरं चण्डं कृत्यं कर्म यस्य तमपि अचिन्त्यचण्डकर्मा-
णमपि मां तरणेः विवस्वतोऽपत्यं वैवस्वतः अन्तकः किं करोतु ? देवीनामैकरत्नं
माम् अतिधोरकर्माणमपि न बाधितुं शक्तो यम इति भावः ॥१४॥

यज्ञेन शनैः कठिनवर्तव्यं सिद्धिं य इच्छेत्स यहीतुमिच्छेत् ॥
मातुः शयानोऽद्भुतले शशाङ्कं महेश्वरं कीर्तयतस्तु सिद्धिः ॥१५॥

यज्ञेनेति— यः यज्ञेन सोमपागादिना दानैः भूययाप्रादिदानैः कठिनवर्तैः
तपोभिः कृच्छ्रान्द्रामणादिभिः वा 'यज्ञो दानं तपस्वेति पावनानि मनीषिणाम्'
इत्युपदिष्टैः साधनैः सिद्धिं शक्तिसान्तिस्समृद्धां स्थितिम् इच्छति, स मातुः
जवन्याः अद्भुतले उत्तङ्गे शयानः सन् शशाङ्कं चन्द्रम् इच्छेत् । मात्रद्व-
ययितस्य बालस्य चन्द्रलब्धिरिव यज्ञादिभिः सिद्धिरिति तात्पर्यम् । महेश्वरं
कीर्तयतस्तु, देवीनाम सङ्कीर्तयत एव सिद्धिः भवतीति अध्याहार्यम् ॥

अत्र यज्ञादिभिस्मिदीपणं मात्रद्वुत्तमितस्य गिगोश्चन्द्रेणमिवेति उमयो-
 ष्पात्तपोः अर्थयोरर्थाभेदस्मादृश्ये पर्यवस्यति । तस्मान्निदर्शनालङ्कारः । तदुक्तं
 जगन्नाथपण्डितैः उपात्तयोरर्थयोरर्थाभेद औपम्यपर्यवसायी निदर्शना इति ॥१५॥

रहस्यतन्त्राणि विविच्य दूरं व्याजं विमुच्य प्रवदामि सारम् ॥
 नामैव कामारिपुरन्ध्रकायाः सिद्धेर्निदानं न मूलो न दानम् ॥१६॥

रहस्येति— रहस्यतन्त्राणि रहस्यानि दुर्बोधानि तन्त्राणि शास्त्राणि दूरं
 दीर्घं विविच्य विचार्य व्याजं कौतवं विमुच्य त्यक्त्वा निष्कपटमिति यावत्
 सारं मुख्यांशं प्रवदामि । किं तत्? कामारिपुरन्ध्रकायाः शिवमहिष्या-
 पावत्याः नामैव सिद्धेः सर्वपुरुषार्थसिद्धेः निदानं मूलकारणं भवतीत्यध्याहार्यम्,
 न मूलो यज्ञो न दानं वा ॥१६॥

पीयूषमीधन्मधुरं भजन्ति ये नाम रामाधरपानलोलाः ॥
 कामारिरामाह्वयगानलोलाः कवीश्वराः काञ्चिकमालपन्ति ॥१७॥

पीयूषमिति— ये रामाधरपानलोला नाम अङ्गनाजनाधरपानसंतृष्णाः
 प्रसिद्धाः, नाम प्राकाश्ये, ते इति अध्याहार्यम् यत्तदो नित्यसम्बन्धात्, पीयूषम्
 ईषन्मधुरं विश्विदेव मधुरं भजन्ति कथयन्ति । पीयूषे माधुर्यमङ्गीकुर्वन्ति,
 रामाधरमिव न तन्मधुरमिति तेषामनुभवः । कामारिरामाह्वयगानलोलाः
 कामारिरामायाः पावत्याः आह्वयस्य नाम्नो गाने लोलाः संतृष्णाः कवीश्वरा
 तत्पीयूषं काञ्चिकम् आरनालकम् आलपन्ति वदन्ति । सर्वोत्तरमातिशायि
 नामगानामृतमाधुर्यं ते विदन्तीति भावः । 'आरनालकसुवीरबुलमापाभि-
 पुत्रानि च । अदर्नागोमयान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चिके' इत्यमरः ॥१७॥

मुषापटः कोऽप्यधरो वधूनां कविस्मुषातोपधरोऽभिषेयः ॥
 अथ मुषावीधिवितानमाली नामप्रणादो मगकन्यकायाः ॥१८॥

मुषेति— वधूनां स्त्रीणां अधरः अधरोष्ठः कोऽपि मुषापटः पीयूषपूर्ण-
 कुम्भविशेषः भवतीति शेषः । कविः काव्यनिर्मात्रा मुषातोपधरः पीयूषधर्यै
 शेषः अभिषेयो काव्यः । मगकन्यकायाः सर्वत्रपुत्र्याः अथ नामप्रणादः नाम-

ध्वनिः सुधावीचीनां पीयूषोर्मोणां वितानाना विस्ताराणां मान्वा पद्मिनिरस्येति सुधावीचिवितानमाली अमृतसागर इति यावत् । कान्तावर-कवि-देवीनाम-गत-मुधामाधुरीणां प्रमाणतोऽप्युत्तरोत्तरगरीयस्त्वं कीर्तितम् । 'ऋतुविस्तारयो-रन्त्री वितानं त्रिपु तुच्छके' इत्यमरः ॥१८॥

सुरालये भातितरां सुर्धका सुधा परा वाचि महाकवीनाम् ॥

विम्बावरे कञ्जदृशां सुधाऽन्या सुधेतरा नामनि लोकमानुः ॥१९॥

सुरेति- सुरालये स्वर्गे एका सुधा किमप्यमृतं भातितराम् अतिरूपेन भाति । महाकवीना वाचि परा अन्या सुधा अव्यदमृतं भातीति शेषः । कञ्जदृशां सुन्दरीणा विम्बावरे अन्या सुधा मानि । लोकमानुः नामनि इतरा सुधा । सुरालयादिषु सुधाविशेषाः वर्तन्ते । अत्र सुरालय-मुधावीना-मप्रस्तुतानां लोकमानुनाम्. प्रस्तुतस्य च एकधर्मान्वयादीपकमलङ्कार । 'वदन्ति दर्ष्यावर्ष्यानां धर्मैक्यं दीपक बुधाः' इति नल्लक्षणात् ॥१९॥

माधुर्यमाभात्यधरे वधूनां चकोरवन्धोः शकले प्रसादः ॥

त्रिस्रोतसो वारिणि पावनत्वं त्रयं च नाम्नि त्रिपुराम्बिकायाः ॥२०॥

माधुर्यमिति- वधूनाम् अङ्गनानामवरे माधुर्यम् आभाति । चकोरवन्धो-रन्ध्रस्य शकले खण्डे प्रसादः प्रसन्नताऽऽभाति । त्रिस्रोतसो गङ्गायाः वारिणि तीर्थे पावनत्वं पवित्रता आभाति । त्रिपुराम्बिकायाः नाम्नि त्रयं च पूर्वो-क्तमाधुर्य-प्रसाद-पावनत्वानि त्रीण्यपीत्यर्थः आनातीति शेषः । वधूनावर-माधुर्यादिभ्योऽपि त्रिपुराम्बिकानाम्नो वैशिष्ट्याद्बचतिरेकः अलङ्कारः ॥२०॥

या माधुरी प्रेमभरेण दष्टे जागति कान्तावरदन्तचेले ॥

सा दृश्यते भक्तिभरेण गीते धराधराधीनमुताभिधाने ॥२१॥

येति- प्रेमभरेण प्रेमातिरायेन दष्टे कान्तावरदन्तचेले कान्तायाः वरे श्रेष्ठे दन्तचेले दन्तवामसि अधरे या माधुरी जागति विलमति, सा माधुरी भक्तिभरेण गीते कीर्तिते धराधराधीनमुताभिधाने धराधराधीनस्य पर्वतपतेः मुतायाः उमादेव्याः अभिधाने नामनि दृश्यते ॥२१॥

यत्ते जगत्लम्पट केऽपि वर्णा- स्तन्मेऽमृतं नाम नगात्मजायाः ॥
लालामयो यो मम तं ब्रवीषि सुधामयं स्त्रीदशनच्छदं त्वम् ॥२२॥

• यदिति — जगत्लम्पट जगति लोके लम्पट लोल जगद्गुणो ! लोका-
सक्तचित्तेत्यर्थः यत् नगात्मजायाः पार्वत्याः नाम ते तव केऽपि वर्णा. अक्षरा.
केवलम् अक्षरविशेषाः प्रतिभान्तीत्यर्थः, तत् मे मम अमृत भवति, न तु उत्रेव
केऽपि वर्णा एव । यः मम लालामय भवति, लालैव लालामय, स्वार्थे
मयट्, स्पन्दिनी 'मृणिका स्पन्दिनी लाला' इत्यमरः । मुखात् निष्यन्दी
द्रव इत्यर्थः, तं त्वं सुधामय सुधाप्रचुरं प्राचुर्यं मयट् स्त्रीदशनच्छदम् अङ्गना-
धरं ब्रवीषि । एवमुभयोः रसग्रहणे विपरीतभावः ॥२२॥

उच्चारयोच्चाटितपातकानि नामानि जिह्वे भुवनस्य मातुः ॥
तदा वदामो मधुचूतरम्भा- रामाधरास्ते रुचये यदि स्युः ॥२३॥

उच्चारयेति— जिह्वे रसने । उच्चाटितपातकानि दूरीकृतपापानि भुवन-
स्य मातुः जगज्जनन्याः नामानि उच्चारय भण । तदा त्वया नामसूच्चरितेषु,
मधुचूतरम्भा मधु भकरन्दः चूतम् आम्रफल रम्भा रसवती कदली रामाधर
कामिनीविम्बाधरश्च एते ते तव रुचये अभिरुचये स्युर्यदि भवेयुर्यदि, वदाम् ।
त्वया देवीनामसु कीर्तितेषु मध्वाद्यस्ते न रोचेयुरिति वयं दृढं विश्व इति
भावः । 'नगकन्यकाया' इति च पाठः ॥२३॥

आक्षेपमिक्षोरधिकं विपत्ते पीयूषदोषानभितोऽभिधत्ते ॥
कान्ताधरारब्धदुरन्तबाधः कर्पादिकान्तावरनामनादः ॥२४॥

आक्षेपेति— कान्ताधरारब्धदुरन्तबाध कान्ताधरेण अङ्गनाधरोच्छेन
आरब्धो दुरन्तबाधो दुःखान्ताबाधो मय्य मः, कर्पादिकान्तावरनामनादः पार्वती-
प्रशम्ननामध्वनिः, इतो रमवत इक्षुम्बण्डम्याधिकम् आक्षेपं निषेधं विपत्ते
करोति । अभिनः मर्वतः पीयूषदोषान् अभिधत्ते अमृतस्य दोषान् कृते ।
देवीनामनादात्मस्य कान्ताधरेणोपम्यबाधो दुःखान्त एव । नामामृतेन परा-
भूतवात्सम्येति भावः ॥२४॥

विद्यवातहीनस्मृतरामबोध्यं नामानुभावं नगकन्यकायाः ॥
अपन्तु सिद्धैरपि गीयमानं गायन्त्य एता उपजातयो नः ॥२५॥

विश्वामेनि- विश्वामहीनेः श्रद्धामून्यै. मुतरामबोधयम् अग्राह्यं, मिदं-
 रपि गीयमान नगवन्वकायाः पर्वतपुत्र्याः नामानुभावं नामप्रभावं गायन्त्यः
 कीर्तयन्त्यः न अम्माकम् एता उपजातयः उपजातिवृत्तवद्धाः मृतयः
 जयन्तु ॥२५॥

एकत्रिंशः स्तवकः मध्याख्यः समाप्तः ॥

द्वाविंशः स्तवकः

द्वाविंशोऽस्मिन् स्तवके योगिनो भक्तस्य च भेदम् उपन्यस्य अध्यात्मं हृदय-
भेदान् निरूपयति ॥

विदधातु सम्पदं मे सकलजगन्नाथनयनहारिज्योत्सुनः ॥

शीतोऽन्धकारहारी हासशशी कश्चिदङ्कुरहितो मातुः ॥१॥

विदधात्विति— सकलजगन्नाथनयनहारिज्योत्सुनः सकलजगन्नाथस्य सर्व-
लोकेश्वरस्य नयनान्यपहरति इति नयनहारिणी ज्योत्सुना चन्द्रिका यस्य सः,
मनोहरतया सर्वेश्वरनेत्रप्रीणनचन्द्रिकेति यावत्, अन्धकारहारी शीतः शीतल
तापहर इति यावत्, तिमिरध्वमी अविद्यापट्ट कश्चित् अङ्कुरहितः अकलङ्कः
मातुरुमाया हासशशी हासः शशीव चन्द्र इव मे मम सम्पदं विदधातु ।
हासशशीत्यत्रोपमितसमाम् । पूर्वपदार्थप्राधान्यात् । हासस्य सम्पद्विधायकत्वो-
पपत्तेः । अङ्कुरहितः शशीत्यनेन व्यतिरेकः । अत्र विषयिणः शशिनः विषय-
भूतहामात्मकतया परिणमनादेव सम्पद्विधानरूपप्रकृतोपयोगित्वसिद्धेः परिणामा-
लङ्कारः ॥१॥

करुणारसाद्रंहृदया हृदयान्तरनिर्यदच्छवीचिस्मेरा ॥

प्रमयेश्वरप्रियतमा पादप्रेष्यस्य भवतु कल्याणाय ॥२॥

कारणेति— करुणारसाद्रंहृदया दयाभरितचित्ता, हृदयान्तरनिर्यदच्छवीचि-
स्मेरा हृदयान्तराग्निपंथीभिः अच्छाभिः वीचिभिः स्मेरा उल्लमिता प्रमयेश्वर-
प्रियतमा भूतेः प्रेमयी पादप्रेष्यस्य चरणकिङ्कुरस्य कल्याणाय मद्ग-
लाय भवतु कल्याणाय । हृदयान्तरेत्यत्र उत्तरङ्गितदयारसः हृदयान् यदने
विश्रम्भने अत्र स्मेरव्य तस्य बोध्यम् ॥२॥

कारणकार्यविभेदाद् रूपद्वयं तस्याम्ब यदुपिप्रोक्तम् ॥

तत्रैकं भर्तुमिदं विहर्तुमन्यत्तु भूतभर्तुलंघने ॥३॥

कारणेति— अम्ब ! कारण-कार्यविभेदान् कारणं कार्यं च कारण-कार्यं

तयोः विभेदात् भेदान् ऋषिप्रोक्तम् ऋषिभिः द्रष्टृभिः प्रोक्तं यत् तत्र रूप-
द्वितयं रूपस्य द्वौ अवयवौ अस्मेति द्वितयं द्वे रूपे इत्यर्थः, भवतीत्यभ्याहार्यम् ।
भूतमर्तुः भूतेशस्य लब्धने सुन्दरि पार्वति, तत्र रूपद्वितये एकं रूपमिदं जगद्भूतं
धातुं भवतीति शेषः । अन्यद्रूपं तु विहर्तुं विलासाय भवति कारणरूपम् इदं
भर्तुं, कार्यरूपमिह विहर्तुमिति भावः ॥३॥

श्रोतुं स्तोत्रविशेषं भक्तविशेषं च बोद्धुमयमोद्गिति ॥

दातुं च वाञ्छितार्थं तत्र मातश्चन्द्रलोकहृषं भवति ॥४॥

श्रोतुमिति— मातः अम्ब ! स्तोत्रविशेषं श्रोतुं भक्तगीता स्तुतिमाकर्ण-
यितुम्, अयम् ईदृक् अयमिव दूरयत इति ईदृक् अयं भक्तः एषंविध इति भक्त-
विशेषं यायात्पथ्येन बोद्धुं जानुं च वाञ्छितार्थम् अभीप्सितम् अर्थं दातुं च तत्र
चन्द्रलोकरूपं कार्यरूपं भवति । अध्यात्म चन्द्रलोकं महत्कारमिति त्ववधेयम् ।
'चारुयुवतिरूपं भवति' इति पाठान्तरं भवति ॥४॥

कीशकिशोरन्यायात् कारणरूपं तवाम्ब योगी धत्ते ॥

ओतुकिशोरन्यायाद् भक्तं परिपासि कार्यरूपेण त्वम् ॥५॥

कीशेति— अम्ब ! कीशकिशोरन्यायात् मर्कटशिगुन्यायेन 'मर्कटो वानरः
कीशः' इत्यमरः । तत्र कारणरूपं मूलम्बरूपं योगी धत्ते धारयते । मर्कट-
शिगुः स्वप्रयत्नान्मगारं गृह्णाति, तद्वत् स्वार्त्तमत्रेण योगी तत्र स्वल्पं गृह्णाति ।
ओतुकिशोरन्यायात् मार्जारशिगुन्यायेन, 'ओतुचिडालो मार्जारः' इत्यमरः ।
त्वत् कार्यरूपेण स्वीयेन पूर्वश्लोकोक्तेन चन्द्रलोकरूपेण चारुयुवतिरूपेण वा भक्त
परिपासि । यथा मार्जारी निजं शिगुं गृहीत्वा रक्षति तथा भक्तस्य भार
देव्येषु विभति । भक्तस्य योगिनश्च भेदं निरूपयितुं इन्द्राणीमन्त्रगत्या गीत
मदलेखाद्वयमिहोदाहरामः— 'गन्धर्व्यं स्वरधीने निरुन्नेपायंणशूरम् । विभ्राणा
नयमि त्वं मार्जारीव किशोरम्' ॥ 'गृह्णन्म्वरनाथामम्बामश्लववन्ध्रः । कीश-
स्येव किशोरो योगी गच्छति गम्बम्' ॥ इति ॥५॥

दृढधारणा न चेत्स्व- क्यवते योगी महेशानयनज्योत्स्ने ॥

नाथं ममेति भाव- स्तव यदि सद्यः सवित्रि भक्तं त्यजति ॥६॥

दुर्गति— महेशानयनज्योत्स्ने ईश्वरानयनचन्द्रिकं भगवति ! दृढधारणा दुर्ग

अप्रमत्ता धारणा धृतिः न चेत् न भवति चेत् योगी त्वन् त्वत्तः च्यवने च्युतो भवति । स्वल्पेनापि प्रमादेन स्वबलावलम्बिनो योगिनः भ्रंशो भवति । सवित्रि मात ! अयं मम न, मदीयो न भवतीति यदि भावो भवति, सद्य सपदि भक्तं त्यजसि, यः सम्पूर्णम् आत्मार्पणं न करोति सः भक्तः सविश्या नायं मदीय इति त्यक्तु शक्यः । आत्मार्पणसूरे भक्ते विषये नायं मदीय इति भावो न जायते मातु ॥६॥

शियिलघृतियोगो स्याद् बाह्यविषयनितान्तमाकृष्टो यः ॥

स्वीयमतिर्लुप्यति ते भक्तेऽहन्ताप्रसारकलुषे मातः ॥७॥

शियिलेति— मातः ! शियिलघृतिः शियिला अदृढा धृतिः धारणा यस्य न., यो योगी बाह्यविषयैः शब्दादिभिः भोग्यनितान्तमधिकमाकृष्टः गृहीतो भवतीति तेष बहिराकृष्टस्य योगिनः धारणा दृढा न भवति. अनो भ्रंशो भवतीति भावः । अहन्ताप्रसारकलुषे अहन्तायाः अहङ्कृते. प्रसारेण व्यापनेन कलुषे अगुचां भक्ते ते तव स्वीयमति. स्वीय इति मतिः धी. लुप्यति लुप्ता भवति । पूर्णममर्पणलक्षणाया भक्तेर्लोपजननी अहन्ता । सत्या तस्या मातु भक्तविषये स्वीयतार्थाविरमति । एव भक्तस्य भ्रंशो भवति ॥७॥

साहङ्कृतिर्न भक्तिः सबाह्यविषया धृतिर्न सर्वेश्वरि ते ॥

अविजानन्तावेतद् भक्तो योगी च नैव सिद्धो स्याताम् ॥८॥

साहङ्कृतिरिति— सर्वेश्वरि ! अहङ्कृत्या मह वनेने इति साहङ्कृतिः नै तव भक्तिः न भवति । बाह्यविषयैः मह वनेने इति सबाह्यविषया ते तव धृतिर्धारणा न भवति । एतन्त्वम् अविजानन्ती अबुद्धवन्ती भक्तो योगी च सिद्धो नैव स्याता भवेताम् । भक्ति अहङ्कृत्या अमम्पूना धृतिः बाह्य-विषयैश्चेति भक्तो योगी च जानीयानाम् । न चेन् तिद्धि न द्रश्यतः इति भावः ॥८॥

व्यक्तित्वादपि यस्य प्रियं त्वदीयं सवित्रि पादाम्भोजम् ॥

सोऽभूत्तद्व्यक्तिर्भक्तो भगवति किं किं करोति नारियन् जगति ॥९॥

व्यक्ति-वादिनि— सवित्रि मात ! यस्य व्यक्तित्वादपि स्वस्य पुष्पा-म्भोजत्वादि त्वदीय तवेद पादाम्भोज पादारविन्द प्रिय भवति, नः भक्त. उद्भूत-

शक्तिः अद्भुताः आश्चर्यकर्यः शक्तयः यस्य म सन् अस्मिन् जगति लोके किं किं न करोति ? सर्वं कर्तुम् अकर्तुम् अन्यथा कर्तुं वा प्रभवतीति भावः ॥९॥

व्यक्तित्वलोभविवशे सिद्धः कामोऽपि भवति समवच्छिन्नः ॥

प्राप्तोऽपि सलिलराशि सलिलानि घटः कियन्ति सद्गुह्यीयात् ॥१०॥

व्यक्तित्वेति— व्यक्तित्वलोभविवशे व्यक्तित्वे स्वायत्तपृथगात्मत्वे यः लोभ. अभिलाषः तेन विवशे पराधीने जने काम मनोरथः सिद्धोऽपि पूर्णोऽपि सम-
वच्छिन्नः सर्वथा परिच्छिन्नो मितो भवतीति यावत् । सलिलराशि सागरं प्राप्नोऽपि घटः कुम्भः कियन्ति किम्प्रमाणानि सलिलानि जलानि सद्गुह्यी-
यात् आददीत ? 'स्वल्पमेवाभ्रं लभते प्रस्थं प्राप्यापि सागरम्' इति प्रसिद्धोऽप्य-
न्यायः । सर्वकामसम्पूर्तानां निधानभूतं देवोपसादं प्राप्यापि अहङ्कारलोभिनः
कामविशेषः पूर्णो भवन्नपि अवच्छिन्न एव भवति न तु परिच्छेदरहितस्य
प्रसादमाहात्म्यस्य वैभवं गृह्णाति । अवज्ञालङ्कारः । अन्यस्य कामस्य अन्य-
दीयदेवोपसादगुणप्रयुक्तगुणाधानाभावादवज्ञा । 'ताभ्यां तौ यदि न स्यातामव-
ज्ञालङ्कृतिस्तु सा' इति चन्द्रालोकः । (ताभ्यां गुणदोषान्या तौ गुण-
दोषौ) ॥१०॥

जीवन्नेव नरो यः सायुज्यं ते प्रयाति शम्भोः प्रमदे ॥

सर्वे कामास्तस्य प्रयान्ति वशमाशु वीतविविधभ्रान्तेः ॥११॥

जीवन्नेति— शम्भो' शिवस्य प्रमदे काले भगवति ! यो नर जीवन्नेव
ते तव सायुज्यं सयुक्तं प्रयाति गच्छति जीवन्मुक्तो भूत्वा त्वया सन्तन
मुक्तो भवतीत्यर्थः । वीतविविधभ्रान्तेः वीता विगता विविधा नानाप्रकारा
भ्रान्तिः मिथ्याध्यवगतिः परमात् तस्य वन सर्वे कामा मनोरथाः प्रयान्ति
गच्छन्ति । जीवन्मुक्तस्य त्वत्सायुज्यमम्पन्नस्य वशित्वं मिदं भवतीति
भावः । 'आयुर्माणमचलप्रतिष्ठं समुद्रभाष. प्रविशन्ति यदन् । तद्वत्त्वामा
य प्रविशन्ति सर्वे म शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥' इति हि स्मर्यते ॥११॥

व्यक्तित्वं तुभ्यमिदं मनीषया मे प्रदत्तमधिकारिण्या ॥

बहुकालभोगबलतो विवदति देहो मदम्ब किं करवाणि ॥१२॥

व्यक्तित्वेति— मदम्ब मम मान ! अधिकारः योग्यता अस्या अस्मीनि

अधिकारिणी तथा मम मनीषया बुद्ध्या इदं मदीयं व्यक्तित्वं पृथगात्मत्वं प्रदत्तं समर्पितम् । बुद्धेः संस्कारविशेषजन्यो बलविशेष एव व्यक्तिवत्त्वापेक्षे-
ऽधिकारः । देहस्तु ता बुद्धिं नानुसरतीति तत्र हेतुमाहोत्तरार्धेन । देहः अयं
पाञ्चभौतिकपिण्डः बहुकालभोगबलत् । चिरन्तनभोगपरिचयवशात् हेतोरित्यर्थः ।
विवदति विवादं कुरुते व्यक्तित्वमर्पयितुं बुद्धिं नानुवर्तते । किं करवाणि ?
तत्र त्वमेव शरणमिति भावः । 'विभाषा विप्रलापे' इति विप्रलापार्थकस्य
विपूर्वकस्य वदतेरात्मनेपदविकल्पः । तस्माद्विवदतीति साधु ॥१२॥

स्थूलेन वर्ष्मणा सह सूक्ष्मा कलहं मतिर्षं कर्तुं शक्ता ॥

सुतरां बलवति मात- बलाद् गृहाण स्वयं त्वमस्मात्स्वीयम् ॥१३॥

स्थूलेति- स्थूलेन पुष्टेन वर्ष्मणा वपुषा सह सूक्ष्मा मतिर्षीः कलहं वि-
वादं कर्तुं न शक्ता समर्था भवति । मातः ! सुतरामत्यन्तं बलवति बला-
दप्ये, स्वयं त्वम् अस्मात् मत्तः स्वीयं त्वदीयं यद्वर्तते तत् बलात् प्रमह्य
गृहाण आदत्स्व । व्यक्तिवत्त्वापेक्षे मया बुद्धिः त्वदधीना कृता । शरीरं तु
तंभ्रं सहते, तस्मात्त्वमेव मदीयं शरीरगतं व्यक्तित्वं च बलात्कृत्य कृपा
कुरु ॥१३॥

सर्वेषां हृदि यस्मा- स्वभसि प्राणात्मिकाम्ब हेतोस्तस्मात् ॥

अखिलप्राण्याराधन- माराधननिविशेषमगपुत्रि तव ॥१४॥

सर्वेषामिति- अम्ब ! परमाद्देवो. त्वं सर्वेषां भूतानां हृदि हृदये प्राणा-
त्मिका प्राणः आत्मा स्वरूपं यस्यां सा प्राणात्मा सैव प्राणात्मिका अस्ति,
तस्माद्देवोः अगपुत्रि पर्वतपुत्रि ! अखिलप्राण्याराधनं सर्वप्राणिनां प्रीणनं तथा-
राधननिविशेषं त्वदाराधनादनतिरिक्तं भवति । सर्वेषु प्राणम्बरूपेणास्ति, ततः
प्राणिनाम् आराधनं त्वदाराधनमेवेति अमशयम् ॥१४॥

जुह्वति केऽपि वृश्नानो तस्मात्प्राप्तिस्तवेति सम्पद्यन्तः ॥

अपरे प्राणिषु जुह्वति साक्षात्प्राणात्मिकाऽस्ति सेष्यन्तरिति ॥१५॥

जुह्वतीति- केऽपि जनाः वृश्नानो अग्नौ जुह्वन्ति एवमं कुर्वन्ति । तस्मान्
अग्नौ हवनान् नव प्राप्तिं लब्ध्विः भवन्तीति सम्पद्यन्तः ते तथा जुह्वन्तीति

सम्बन्धः । अग्नौ हृत त्वां प्राप्नोतीति दृष्ट्वा अग्निहोत्रं कुर्वन्तीत्यर्थः । अपरे अन्ये प्राणिषु प्राणवत्सु जन्मिषु जुह्वति । तेषु प्राणिषु अन्तः अन्तरे मासान् प्रत्यक्षं प्राणात्मिका प्राणस्वरूपिणी असीति हेतोः प्राणिषु जुह्वति इति सम्बन्धः । इदमेक प्राणाग्निहोत्रं भवति ॥१५॥

प्राणिष्वपि यः प्राणं भूतादिमनादिमात्मनि स्थितमनघम् ॥
सततमुपास्ते योगी तस्मिन् होमेन तेऽम्ब तृप्तिस्तुलभा ॥१६॥

प्राणिष्विति— भूतादि भूतानाम् आदि कारण, अनादिम् अविद्यमान-कारणम् आत्मनि स्थितम् अनघ पवित्रं निर्लेपमिति यावत्, प्राणिषु भूतेषु प्राण योर्ऽपि योगी सततम् अनवरतम् उपास्ते, तस्मिन् योगिनि विषये, होमेन प्राणोपास्तिरूपेण हवनेन, अम्ब ! ते तृप्तिं तुलभा भवतीति शेषः ॥१६॥

आत्मनि योऽम्ब श्रेष्ठे प्राणे प्राणान् जुहोति दहराभिमुखः ॥
त्वद्रूपे हतपापे तेन जितं सकलमोशचित्तारामे ॥१७॥

आत्मनीति— ईशचित्तारामे ईशचित्तम् ईश्वरहृदयम् आराम विहारो-पवनं यस्यास्तस्याः सम्बुद्धिः अम्ब ! यः दहराभिमुखः हृदयाकाशाभिमुखः सन् त्वद्रूपे तव स्वरूपभूते हतपापे अपहृतपाप्मनि आत्मनि स्वात्मनि श्रेष्ठे प्राणे मुख्यप्राणे प्राणान् जुहोति, तेन पुण्यात्मना सकलं जितं भवति ॥१७॥

उपसहृतमखिलेभ्यो विषयेभ्यो निनिमेषमन्तःकृष्टम् ॥
हृदि दृढपदेन चक्षुः स्वद्रूपे हूयते मदम्य प्राणे ॥१८॥

उपसहृतमिति— मदम्य मम मान ! अखिलेभ्यो निनिमेषेभ्यो विषयेभ्यः वाक्त्रेभ्यः रूपेभ्यः उपसहृत निवारितं निनिमेषं निमीलनरहितम् अन्तःकृष्टम् अन्तर्मुखं वृत्तम् इत्यर्थः, चक्षुर्नेत्रं हृदि हृदये दृढपदेन दृढं गाढं पदं म्यानं यस्य तेन योगिना त्वद्रूपे तव स्वरूपे प्राणे हूयते । हृदये लब्धमिदं चक्षुः शून्यं निविषयं निमेषवज्रं अन्तर्मुखदशनं त्वद्रूपे प्राणे जुहोति । इदं दहर-निष्ठस्य प्राणाग्निहोत्रं भवति ॥१८॥

अन्तर्द्वारं निगूढं श्रेष्ठप्राणस्य देवि तव भागस्य ॥
शुश्रूषस्व प्रणवारयं श्वशर्णं तत्रैव भवति जगदम्य हृतम् ॥१९॥

अन्तरिति— अम्ब देवि ! तव भागस्य बंसस्य श्रेष्ठप्राणस्य, अग्नेर्विक्रु-
 ल्लिङ्गश्रुते मूल्यप्राणस्य ब्रह्मणांशत्वं सिद्धम् । तस्मात् इह देव्याः भागः
 श्रेष्ठः प्राण उक्तः । तस्य निमूढ नितरा गुप्तं प्रणवाख्यम् अन्नस्वरम्
 अन्नरनाद शृण्वदिव आकर्णयदिव ध्वज श्रोत्रेन्द्रियं भवतीत्यध्याहायम् । तत्रैव
 श्रेष्ठप्राणान्त स्वरे जगत् हुत भवति । सर्वम्या अपि जगद्विषयकवृत्तेः शब्द-
 रूपेणान्तरवस्थानात् सर्वशब्दमूलप्रकृतौ प्रणवाख्यं प्राणस्थान्तस्वरे जगत्
 हुतं भवतीत्यभिप्रायः । इदं च प्राणोद्गीयोपासनमाहुरौपनिषदाः ॥६९॥

सर्वेषां मन्त्राणां स्तोत्राणां चेशचित्तनायं प्रकृतौ ॥

गूढं सदा स्वरन्त्या प्राणन्त्या त्वयि जुहोति मौनी वाचम् ॥२०॥

सर्वेषामिति— ईशचित्तनाये शिवहृदयेश्वरि ! सर्वेषां मन्त्राणां स्तोत्राणां
 च प्रकृतौ मूलस्वरूपभूतायां गूढं गुप्तं सदा स्वरन्त्या नदन्त्या प्राणन्त्या श्व-
 न्त्या त्वयि देव्या मौनी शान्तिमम्पन्नं वाचं जुहोति । सर्वानां वाचामुप-
 सहारन्तत्प्रकृतौ प्राणोद्गीयं भवति । इदं मन्त्रोद्गीयोपासनमाहुः ॥२०॥

देहे स्वलति मनश्चेत् विषयेषु हुतं दधाति विषयात्मत्वम् ॥

आवृत्तं यदि देहाद् सूक्ष्मायां त्वयि हुतं त्वदाकृति भवति ॥२१॥

देह इति— 'मनः देहे स्वलति चेत्' मानसम् अन्तरात् व्युत्तं सद् शरीर-
 गतं भवति चेत् विषयेषु शब्दरूपादिषु हुतं तन्मनः विषयात्मत्वं विषयरूपतां
 दधाति विभति । देहात् शरीरात् आवृत्तं निवृत्त्य अन्नमूलं जातं तदेव
 सूक्ष्मायां त्वयि देव्या हुतं त्वदाकृतिं तव आकृतिरिवाकृतिः यस्य तत् स्वरूपं
 भवति । बहिः विषयप्रसन्नं मनो विषयरूपम्, ध्वजं त्वद्गतं त्वद्रूपं च भव-
 तीत्यर्थः ॥२१॥

स्वप्रसन्नघ्राणाना- मनुभूतौः प्राणशक्तितात्कुर्वाणः ॥

कं नार्पयते भोगं भगवति ते सर्वलोकपादिववतिने ॥२२॥

त्वगिति— सर्वलोकपादिववतिने सर्वलोकेश्वरान्ते भगवति । स्वप्रसन्न-
 घ्राणानां त्वचः श्रोत्रेन्द्रियस्य, रसनस्य जिह्वेन्द्रियस्य, घ्राणस्य गन्धेन्द्रियस्य
 चानुभूतौः प्राणशक्तिगान् प्राणशक्त्यधीनं कुर्वाणं योगी कं भोगं ते तुभ्यं न

अर्पयते ? सर्वमपि भोगम् अर्पयते । सर्वात्मानुभूतीना प्राणशक्तिरेवाधार-
भूता प्रकृतिर्भवति । अतस्तदधीना क्रियन्ते सर्वा अनुभूतयः । प्राणशक्ते-
स्त्वस्त्वह्मात्वात् त्वय्येव सर्वभोगसमर्पणं करोति योगीत्याशयः ॥२२॥

गच्छन्कुर्वन्विसृजन् रममाणश्चाम्ब सकललोकाधीशे ॥

यः केवलां क्रियामपि चिन्तयते तेन नित्ययज्ञः क्रियते ॥२३॥

गच्छन्निति— सकललोकाधीशे, सर्वलोकेश्वरि अम्ब । यः गच्छन् पद्भ्या
क्रममाणः, कुर्वन् हस्ताभ्या कर्माणि कुर्वन्, विसृजन् पापानोत्सृजन्, रममाणः
सुरने प्रवर्तमानश्च, केवला क्रिया गमनादिरमणान्तेषु पादादिकर्मेन्द्रियव्यापा-
रेषु यत् क्रियासामान्यं वर्तते तदित्यर्थः, चिन्तयते अविशिष्टा क्रिया ध्यायति,
तेन पुरुषेण नित्ययज्ञः क्रियते तस्य जीवनमेव यजनं भवति । तस्मात्स
नित्ययाजी ॥२३॥

सर्वेषामग्नीना प्राणाग्निस्तव विभूतिरुक्तः श्रेष्ठः ॥

तस्मिन्हृतं तु मुहुतं द्रव्याणि धियः क्रियाश्च मन्त्रः प्रणवः ॥२४॥

सर्वेषामग्निना— सर्वेषामग्नीना श्रोताना म्यार्तानां भौतिक-वैद्युत-सौराणा
वा तव विभूतिः कला प्राणाग्निः श्रेष्ठ उक्तः । तस्मिन् प्राणाग्नी मुख्य-
प्राण इत्यर्थः हृतं तु मुहुतं मुष्टु हृतं भवति । धियः बुद्धयः क्रियाः कर्माणि
५ द्रव्याणि हौमद्रव्याणि भवन्ति । मन्त्रम्बु प्रणवः योऽन्तःस्वरन्नुद्गीय
उच्यते ॥२४॥

आर्यगीतीनामथ- अपरीकृतमघुमुघादिमाधुर्वरमः ॥

वर्गो गणपतिवदना- शिष्कान्तो भवतु शर्वमुद्गाः प्रीत्यं ॥२५॥

आर्येति— गणपतिवदानान् गणपते कवे वदनात् मुखात् निष्क्रान्तः,
अपरीकृतमघु-मुघादिमाधुर्वरमः अपरीकृता नीचैः कृता मघु-मुघादीना मक-
रन्दाम्नादीनाम् आदिशब्देन द्राक्षादयो ग्राह्याः, माधुर्वरमः माधुरीद्रव्येन सः
आर्यगीतीनाम् एतद्ब्रह्मनिबद्धाना नृतीना वर्गः गण शर्वमुद्गा शर्वाण्याः
पार्वत्या प्रीत्यं मुदे भवतु कल्पनाम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहमूर्तोः गणपति-
मुनेः कृताबुभावहस्ये द्वात्रिंशः स्तवकः समाप्तः ॥

समाप्तं च अष्टमं शतकम् ।
प्रभाष्या व्याख्या च समाप्ता ॥

त्रयस्त्रिंशः स्तवकः

त्रयस्त्रिंशोऽस्मिन् स्तवके मन्त्रभूमिभेदानां स्वरूपफलोपन्यासेन तज्जपानां मन्त्रयोगं पर्यवसानं प्रदर्श्य, जपो योगोऽर्जुणम् इति त्रयं न प्रतिपादयति ॥

मुषां किरन्तोऽखिलतापहारिणो तमो हरन्तः पटलेन रोचियाम् ॥

धियं दिशन्तो दिशि दिश्यसद्भयं जयन्ति शीताद्रिमुतास्मिताद्भुराः ॥१॥

मुषामिति— अखिलतापहारिणीं सर्वदुःखशमनीं तापत्रयशमनीं पक्षे यमो-
पशमनीं मुषां किरन्तः विक्षिपन्तः, रोचियां महता पटलेन समूहेन तमं निमिरं
बाह्यं पक्षे आन्तरम् अज्ञानं हरन्तः निवारयन्तः दिशि दिशि सर्वत्र दिशु
अमदस्रया क्षयरहिता धियं शोभा पक्षे सम्पदं दिशन्तः प्रदग्मन्तो शीताद्रि-
मुतास्मिताद्भुराः पर्वतराजपुत्र्या मन्दहामाः जयन्ति उत्कर्षेण वर्तन्ते । मुषा-
तम-श्रीपदेषु . श्लेषः । तेन स्मिताद्भुरार्यमामर्थ्यान् शीताद्रिमुतावदनस्य
चन्द्रत्वमाश्लिष्यते । शिल्लष्टं रूपकमलङ्कारः ॥१॥

वृषाकटाक्षस्तव केन वाऽऽप्यते महेशशुद्धान्तपुरन्धि कर्मणा ॥

निरन्तरं मन्त्रजपेन वा मते- विगोषनेनोत मनोपंणेन वा ॥२॥

वृषेति— महेशशुद्धान्तपुरन्धि महेश्वरान्तपुरमहिषि ! तव वृषाकटाक्षः
वरनाशुगन्तपातः केन वा कर्मणा अनुष्ठितेन वाप्यते लभ्यते ? निरन्तरम्
अनवरतं मन्त्रजपेन मन्त्रपुरस्चरणेन वा, उत मतेः विगोषनेन विनगोषनेन
वा, मनोपंणेन वा, आश्रोम्बिन् चित्तस्यैव सम्पूजापंणेन वा इति विकल्पेन
प्रस्तः त्रियने । एवम् उपायत्रयम् उपन्यस्य, तस्य प्रत्येकं फलमाह विगो-
षनादिसादिना ॥२॥

विगोषनाद्देवि मतेः प्रगृह्यते मनोपंनेनेनैव प्रमोदमि ॥

जपेन मन्त्रस्य शुभस्य वर्तते जगत्प्रयोषात्रि बलेबरान्तरे ॥३॥

विगोषनादिति— जगत्प्रयोषात्रि त्रियोरुभत्रि देवि ! मते बुद्धेः विगो-

घनात् प्रगृह्यमे प्रकषेण गृह्यसे, विचारेण मती परीक्षितायाम् असद्वृत्तय
पलायिता. भवन्ति सद्वृत्तिरेका बोधस्वरूपिण्यवशिष्यते । तत्र बोधे देवी
गृहीता भवति । ईशवधु ईश्वरकाल्ने । मनोर्षणेन मतस. एव सम्पूर्णदानेन
प्रसीदसि प्रसन्ना भवसि । मनोर्षणेन देव्यामेव सर्वो भारो न्यस्तो भवति ।
ततः प्रीता माता प्रसन्ना स्वय कर्तव्य कर्तुं भारं वहतीत्यभिप्रायः । शुभस्य
मन्त्रस्य महामन्त्रस्य श्रीविद्यादे पञ्चाक्षराष्टाक्षरादे प्रणवस्य वा न तु क्षुद्र-
मन्त्रस्य जपेन कलेवरान्तरे जप्तुः शरीरान्तरे वर्धने वृद्धि प्राप्नोषि । सोऽयं
जपमहिमा येन जप्तुः शरीरे भगवती पुरश्चरणबलानुगुण्येन स्वयम् अभि-
व्यज्यते ॥३॥

मनःप्रतापस्य भवत्यसंशयं प्रवर्धनं वैदिकमन्त्रचिन्तनम् ॥

प्रशस्यते प्राणमहःप्रदीपने दयान्विते तान्त्रिकमन्त्रसेविता ॥४॥

मन इति— दयान्विते कृपालो अम्ब । वैदिकमन्त्रचिन्तनं वैदिकाणां
तत्सवितुरित्यादीना मन्त्राणाम् ऋषिदृष्टाना चिन्तन ध्यान मन प्रतापस्य वित्त-
प्रभावस्य प्रवर्धनं भवति, अर्गणय नेह मन्देहो भवति । वेदमन्त्राणां वाक्य-
बन्धात्मकतया तान्त्रिकमन्त्रापेक्षया विशिष्टम् अर्पप्राधान्य बोध्यम् । मन्त्रा-
र्थविचारार्द्रोपो जायते । अत मनःप्रतापवर्धनम् इत्युक्तम् । तान्त्रिकमन्त्र-
सेविता तान्त्रिकमन्त्रान् श्रीविद्यादीन् सेवितुं शीलमस्येति तान्त्रिकमन्त्रसेवी
तस्य भावः तान्त्रिकमन्त्रसेविता तान्त्रिकमन्त्रोपासनमित्यर्थः, प्राणमहःप्रदीपने
प्राणमहस प्राणतेजस प्रदीपने प्रज्वलने विषये प्रशस्यते प्रशस्ततया कीर्त्यते
इति भावः । तान्त्रिकमन्त्राणां ह्रींङ्कारादिबीजाक्षराणां पुरश्चरणेन प्राण-
नाडीविन्दुद्वारा नादाभिव्यक्तौ जाताया प्राणप्रभावो विजृम्भते । तथा च
प्रागुक्तम्— 'वैदिकमन्त्रे भाववती तान्त्रिकमन्त्रे नादवती' इति (स्त. २०
श्लो. १७) ॥४॥

तवाम्बिके तान्त्रिकमन्त्रमुत्तमं स्तावातिगं यः कनकाङ्गि सेवते ॥

विचित्रमन्त्रादिव वंष्टुं मह- स्तनो विनियंद् भुवनं विगाहते ॥५॥

तवेति— कनकाङ्गि स्वर्गशरीरे अम्बिके । य मन्वातिग म्नावातीतम्
उत्तम श्रेष्ठ नव तान्त्रिकमन्त्र सेवते उपासते, तत्र. तन्मादुपासकान् विचित्र-

यन्त्रादिव अद्भुतयन्त्रादिव बंधुन विद्युत्स्फटित इदं महो ज्योतिः विनिर्यत्
विनिर्गच्छद् भुवनं जगत् विगाहते विगिष्य प्रदिशति । पूर्वश्लोके तान्त्रिक-
मन्त्रस्य प्राणज्वलने प्रगास्तिस्फुक्ता । मेह उभया व्याख्याता । यथा लोके
भौतिकमामयीभिरद्भ्यो विद्युच्छक्तिं जनयितुं यन्त्रविशेषो निर्मायते तस्मान्
यन्त्राद्विद्युच्छक्तिराविष्कृता वह्निर्जगति प्रसरति, तथा तान्त्रिकमन्त्रमाचनेन
माघकात् विद्युत्ज्योतिराविष्कृतं मन्त्रं वह्निः सर्वत्र प्रसरतीत्यभिप्रायः ॥५॥

न तस्य चेतो विकृतेर्वशो भवे- न तस्य दृष्टिर्विषयैर्विकृष्यते ॥

न तस्य रोगरूपकृष्यते वपुः सवित्रि यस्ते भजते महामनुम् ॥६॥

नेति- सवित्रि मात । यः ते तव महामनुं महामन्त्रं भजते मेवने, तस्य
चेतः मनः विकृतेर्वशो न भवेत् विकाराद्यो न स्यात्, न विक्रियत इति यावत्
धीरो भवति इत्याशयः । तस्य दृष्टिः विषयैः न विकृष्यते, दृष्टिरिति
युद्धपुलक्षणं तस्य बुद्धिं बलान् आकृष्टं न प्रभवति । तथाविधो बलवान् न
भवति इत्याशयः । तस्य वपुः शरीरं रोगैः व्याधिभिर्नापिकृष्यते । व्याधि-
भिरवाधितं भवति तस्य शरीरम् । योगाग्निमयं भवति तस्य देहमिति भावः ।
'न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्' इति हि
श्रूयते । कस्मिन् महामनुः यस्य माघनेन चेतोविकार-विषयादृष्टि-रोगाणां
निरम्कारो भवति ? आहोत्तरश्लोकेन ॥६॥

स्मरन्ति मायां गगनाग्निशान्तिभिः सहाच्छभासा सहिताभिरम्बिके ॥

तथा रमसां द्रुहिणाग्निशान्तिभि- र्भंगन्ति दोग्ध्रीं तु सप्तष्टबिन्दुभिः ॥७॥

स्मरन्तीति- अम्बिके अम्ब ! अच्छभासा दग्धकिरणेन चन्द्रेण पूषानु-
स्वारेणैति यावत्, सहिताभिः युक्ताभिः गगनाग्निशान्तिभिः गगनम् आकाशो
ह्यकारः, अग्निः रेफः, शान्तिरीकारः आभिः मह मायां स्मरन्ति अनुस्वार-
युत्तह्रस्वर्ग-रखर्ग-ईर्षणौ ह्रीम् इत्यक्षरेण इत्यर्थं मायां वदन्ति । मायावीज
ह्रीद्धारमाहुः । तथा अच्छभासा चन्द्रेण अनुस्वारेण मह द्रुहिणाग्निशान्तिभिः
द्रुहिणो ब्रह्मा ह्यकारः अग्निः रेफः शान्तिरीकारः आभिः वकार-रेफ-ईर्षणौ
श्रीम् इत्यक्षरेण रमशाम् आहुः रमशावीजं श्रीम् इति तन्त्रप्रसिद्धम् । दोग्ध्रीं
पेनुवीजं तु सप्तष्टबिन्दुभिः गम् आकाशं षष्ठः स्वरः ऊत्तारः, बिन्दुरनुस्वारः

एभिः हूम् इत्यक्षरेण भणन्ति । महामनुग्रयमुक्त्वा तद्देवताः प्राहोत्तर-
श्लोकेन ॥७॥

अभ्यष्यताद्या भुवनेश्वरी बुध- रन्तरा मातरगादि कालिका-॥

प्रचण्डचण्डी परिकीर्तितापरा त्रयोऽप्यमी ते मनवो महाफलाः ॥८॥

अभ्यष्यतेति- मात ! आद्या माया ह्रीङ्कारवाच्या बुध भुवनेश्वरी अभ्य-
ष्यत अभ्यषायि । यथा वैदिक प्रणव ओकारः, तथा तान्त्रिकः प्रणवो ह्रीं-
कारो बोध्य । अनन्तरा रमज्ञा श्रीकारवाच्या कालिका अगादि अवोचि ।
अपरा तृतीया दोग्धी हुंकारवाच्या प्रचण्डचण्डी परिकीर्तिता । अमी त्रयो-
ऽपि ते नव मनवः मन्त्राः महाफलाः । प्रचण्डचण्डीमेव छिन्नमस्ता वज्र-
वीरोचनीमाहूः ॥८॥

उपाधिभूतं शुचि नामसं रजो दधाति साक्षाद् भुवनेश्वरीपदम् ॥

तदाश्रया ध्यापकशक्तिरद्भुता मनस्विनी काचन कालिकेरिता ॥९॥

उपाधिभूतमिति- शुचि शुद्धम् अन्यमम्पर्करहितम् स्वतःसिद्ध, उपाधिभूतं
सर्वम्यापि लोकस्योपादानतया आश्रयभूत नामसं नभम आकाशस्येद नामसं
रजः रेणुरणुः इत्यर्थः । सर्वजगदुपादानमूलद्रव्यभूताकाशाणुरित्यर्थः ।
'आकाशो गोलैभ्यो यद् वितरति निजरजश्चयादन्नम्' इत्यादौ प्रथमस्तबके
तद्दृष्याम्यानें चायमर्थः प्रपञ्चित । तथाविधं नामसं रजः भुवनेश्वरीपद
भुवनेश्वरी इति पदम् अभिधान माशाद्दधाति विभति । भुवनमूलस्वरूपम्
आवागरजः भुवनेश्वरीत्यभिधीयत इति भावः । तदाश्रया नाभगरजःसमा-
श्रया मनस्विनी प्राज्ञा वाचन अनिर्वाच्या अद्भुता ध्यापकशक्तिः कालिका
ईरिता प्रोक्ता । सर्वम्यापिनी विच्छक्तिः कालिकेत्युच्यत इति भावः ॥९॥

अथ तूर्नाया मूर्ति स्वरूपत आह ॥

अमर्त्यसाम्राज्यभूतः प्रवर्तिता विशाललोकत्रयरङ्गनर्तिता ॥

परावधानामधिनापिकोष्यते प्रचण्डचण्डीति कला रुचिभिः ते ॥१०॥

अमर्त्येति- गर्दिनि मात ! अमर्त्यसाम्राज्यभूत देवराज्यभरम्य इन्द्रम्य
परमेश्वरम्य प्रवर्तिता, न भुवने प्रवर्तयन्ती, विशाललोकत्रयरङ्गनर्तिता विशालं

भूर्भुवः स्वरिति लोकत्रयमेव रङ्ग- रङ्गस्थल तत्र नैतिका नदी, परात्पराणां विविधविक्रमाणां अधिनायिका अधिदेवता ते कला प्रचण्डचण्डी इति उच्यते । अनेन अस्याः शची इन्द्राणी इति नामान्तरम् उक्तं भवति । त्रिधा- शक्तिरेव प्रधानं प्रचण्डचण्डिका, व्यापिनी ज्ञानशक्तिः काल्याः, उदयमूलं भुवनेश्वरीति अत्र महामन्त्रत्रयदेवताविभूतयः परदेवतायाः प्रतिगदिताः ॥१०॥

स्मरन्मनुं रोदिति भक्तिमांस्तव प्रगृह्य पादं मुनिरम्ब लम्बते ॥

फलं चिराय प्रथमः समाप्नुयात् परो मरन्दं पद एव विन्दति ॥११॥

स्मरप्रति- अम्ब ! तव मनुं मन्त्रं स्मरन् ध्यायन् भक्तिमान् रोदिति, रोदनं च प्रमादाभ्यर्थनोपलक्षणम् । मुनिः तपस्वी नैष्ठिकः पादं त्वन्चरणं प्रगृह्य गृहीत्वा लम्बते, लम्बनं चाश्रयणलक्षकम् । प्रथमः मन्त्रध्यायी चिराय फलं समाप्नुयात् लभेत न तु मद्य फलं लभते । परः मुनिः पदे एव मरन्दं पदारविन्दरसं विन्दते प्राप्नोति मन्त्रजापी चिराय फलं लभते, तदनन्तरमेव फलस्यान्तःसारं, पदे लम्बमानः मुनिस्तु रसं मद्य एव लभत इति पादलम्बिनो भूनेः वैशिष्ट्यं बोध्यम् ॥११॥

पदं तवान्विष्टमनेकदा मुदा हृदन्तरे स्पृष्टमिवेदमम्बिके ॥

पलायतेऽप्योद्ग्रहमनन्तरं शुचा परात्परे रोदिमि मन्त्रशब्दतः ॥१२॥

पदमिति- परात्परे अम्बिके ! अनेनदा बहुवारं मुदा प्रीत्या हृदन्तरे हृदयस्यान्तः अन्विष्टं गवेपितम् इदं तव पद चरणं स्पृष्टमिव भवतीत्यम्बा- हास्यम् । मुहूर्तमात्रं बहुकृत्वः स्पृष्टं न तु मम्यगृहीत्वा धृतमित्यर्थः । तथा- विद्यस्पर्शफलमाह 'अहम् अयः पलायते' अहृषीः त्वत्पदस्पर्शमात्रेण अयो पञ्चति, स्वयं गलतीत्यर्थः । अनन्तरं पुनः पदस्पर्शालाभे शुचा शोकेन मन्त्र- शब्दतः मन्त्रशब्देन साधनेन मार्गविभक्तिकन्तसिल् रोदिमि । किं चरवाणि ? आत्मनिष्ठा मन्त्रयोगं च पर्यायेण अनुष्ठितवान् आचार्यः कविः इत्यस्मात् श्रवणम्यने ॥१२॥

भगन्ति सन्तो मरतां सवित्रि ते महामनुं स्वल्पदनात्करात्तरम् ॥

ततो हि मूलास्वर एव निर्गत- स्तपत्यधोर्धं जरयन्महोदयः ॥१३॥

भगन्तीति- मर्या सवित्रि इन्द्रस्य मर्यातिशब्दात् इन्द्राणी मर्यासविद्यौ

तस्याः सम्बोधनम् इन्द्राणि, प्रचण्डचण्डि ! सन्तः विद्वांसः ते तव महामनु त्व-
त्पदमास्करानपं त्वत्पदं त्वच्चरणमेव भास्करानपः सूर्यप्रकाशस्त भणन्ति कथ-
यन्ति । हि यस्मात् हेतोः, ततः तस्मात् पदात् मूलात् स्थानात् निर्गतं
महोमयः ज्योतिर्मयः एषः स्वरः मन्त्रनादः अघोष पाप्मसमूहं जरयन् क्षपयन्
तपति ज्वलतीत्यर्थः । त्वन्महामन्त्रस्य स्वरः त्वत्पदज्योतिर्मयो भवति । अत्र
एव पापानि तापयन् दीप्यति ॥१३॥

सवित्रि साक्षाच्चरणस्य ते प्रभां विधारयैस्तज्जनिमूलमार्गणे ॥
मुहुर्मुहुस्सोऽहमजे घृतोद्यमः पथा महर्षी रमणो वभाण यम् ॥१४॥

सवित्रीति— सवित्रि जननि, अजे स्वयम्भु ! साक्षात् प्रत्यक्ष ते तव चर-
णस्य पदस्य प्रभा दीप्ति 'महोमय एष स्वरः' इति पूर्वश्लोके प्रोक्तं, तस्मात्
मन्त्रस्वरमित्यर्थं, ता विधारयन् धारयमाणः सोऽह बहो. कालान्मन्त्रसाधन
कुर्वाणोऽह मुहुर्मुहुः अभीष्टं पथा मार्गणे तेनेत्यध्याहार्यम् उत्तरवाक्ये यच्छब्द-
स्थितेः । घृतोद्यमः घृतो गृहीतः उद्यमः प्रयत्नो येन सः भवामि । यं पन्थानं
रमणो महर्षिः वभाण । जप्यमानस्य मन्त्रस्य मूल्यान्वेषणं मूलस्वरूपं प्राप-
यति, तदेव तपस्स्वरूपमिति श्रीमहर्षिणा दर्शितः पन्थाः इति भावः ॥१४॥

अहम्पदार्थो यदि चित्तलता तता किमेव दोग्ध्रीमनुभावतोऽपरः ॥
यहं यदि प्राणनिनादवैशरी न कूर्चं आख्यातुमसेति शक्यते ॥१५॥

अहमिति— अहम्पदार्थः अहमिति पदस्य अर्थः शक्यसम्बन्धी लक्ष्योऽर्थः
तता विन्तुता चित्तलता प्रज्ञावन्ती भवति यदि, एषः अहमोऽर्थः दोग्ध्रीमनु-
भावतः दोग्ध्रीमनुः हृद्धार तस्य भावनः अर्थात् परः अन्यः किम् ? नेत्यर्थः ।
अहम् इति पदं प्राणनिनादवैशरी प्राणनादस्य स्थूलावृत्तिर्यदि भवति कूर्चं
हृद्धारण्य कूर्चं इति मजा दोग्ध्रीमनु अमा न मा, न प्राणनिनादवैशरी
इति आम्पानुं वषन् न शक्यते । अहम्पदस्य अर्थः चिदेव, दोग्ध्री-
मनोरूप्यर्थः चित्तिरेव । एषम् अहमन्तर प्राणनादः हृद्धारोऽग्नि प्राणनाद
एव । तस्मान् शक्यतोऽर्थतरण न भेदो भवत्युभयोरहम्पद-दोग्ध्रीमन्वोः इति
आशयः ॥१५॥

परे तु यां चेतनशक्तिमामन- स्त्यभाणि सा कुण्डलिनीति तान्त्रिकैः ॥
विलक्षणा नाम चमत्कृतिजंडान् प्रतारयत्यागमसारदूरगान् ॥१६॥

पर इति— परे इनरे तु पक्षान्तरे, या चेतनशक्तिम् आमनन्ति कीर्त-
यन्ति, सा तान्त्रिकैः शाक्तागमिकैः कुण्डलिनी इति अभाणि अबोचि । विल-
क्षणा विगतलक्षणा असाधारणी चमत्कृतिः वैचित्री आगमसारदूरगान् तन्त्र-
शास्त्राणां सारमजानतो जडान् प्रतारयति वञ्चयति व्यामोहयतीति यावत् ।
नाम कुत्सायाम् । तान्त्रिकैः चितिशक्तेः कुण्डलिनीति नामकरणं विलक्षण-
श्चमत्कारः । कुण्डलिनीपदश्रवणात् शब्दबोधे सर्प एव उपस्थितो भवति न
चेतनशक्तिः । अत एव विलक्षणोऽयं चमत्कारः ॥१६॥

भवत्यखण्डानुभवः प्रबोधिना- मतीव सूक्ष्मानुभवश्च योगिनाम् ॥
करं गतास्सर्वविधाश्च शेरते महेश्वरीमन्त्रपरस्य सिद्धयः ॥१७॥

भवतीति— प्रबोधिना प्रबोध एवामस्ताति प्रबोधिनः ज्ञानिनः तेषाम्
अखण्डानुभवो देशेन कालेन वा अपरिच्छिन्नोऽनुभवः भवति । योगिना पद-
चक्रनेदनमागानुयायिनाम् अतीव अत्यन्तं सूक्ष्मानुभवश्च भवति । सूक्ष्मत्वं
स्यूलसूक्ष्मशरीरावस्थितस्य योगमार्गिणः अन्तर्दृष्टिगम्यत्वं, न तु अल्पत्वम् ।
प्रबोधिनास्तु बाह्याभ्यन्तरभेद एव न अस्तीति बोध्यम् । महेश्वरीमन्त्रपरस्य
देवीमन्त्रसाधकस्य सर्वविधाः सकलप्रकाराः सिद्धयः अद्भुताः शक्तयः करङ्गताः
हस्तगतताः शेरते हस्ते शयिता भवन्ति, वशङ्गता इति यावत् ॥१७॥

सहस्रसङ्ख्यानि जनूपि वा मम प्रियाणि भक्तिस्तव चेद्भवे भवे ॥
तव स्मृति चेद् गलयेन सम्मदं करोति मोक्षोऽपि ममेशवल्लभे ॥१८॥

सहस्रेति— ईशवल्लभे ईश्वरप्रिये अम्ब ! भवे भवे जन्मनि जन्मनि प्रति-
जन्मेनि यावत् । तव सम्बन्धिनी भक्तिरवेत् भवगीत्यप्याहार्यम् । मम
त्वयि भक्तिः प्रतिजन्म स्थिता चेदित्यर्थः । सहस्रसङ्ख्यानि गहसं सङ्ख्या
येषां तानि जनूपि जन्मानि अमहङ्गानि जन्मानि वा मम प्रियाण्येव स्युः,
मोक्षोऽपि तव स्मृति त्वद्गतं मदीयं ध्यानं गलयेत् च्यावयेत् चेत् मम मम्मद-
मानन्दं न करोति । मम मुक्तेरपि त्वयि भक्तिरेव गरीयसीत्यर्थः ॥१८॥

विनेव दृष्टिं यदि सत्प्रशिष्यते न सत्तयाऽयं फलहीनया तया ॥

इदं तु सत् किन्वसतो विशिष्यते न तात मुक्तोपलयोस्तदा भिदा ॥१९॥

विनेति— दृष्टिं विनेव प्रज्ञा वर्जयित्वा सत् प्रशिष्यते यदि सन्मोक्षमव-
शिष्टं भवति यदि, तया फलहीनया सत्तया अर्थो न, किमपि प्रयोजनं न
भवति । इदं तु सत् अप्रजनायामप्यवशिष्टं च सत् असंतः विशिष्यते किं
नू ? ईदृशः सतः भावस्य अमनः अभावस्य च दून्यस्येत्यर्थं, को विशेषः ?
तानं, अङ्ग तदा तथाविधायां दंशया मुक्तोपलयो. मुक्तस्य पुण्यस्य उपलस्य
पापाणस्य च न भिदा भेदो न भवनीत्यर्थः । तस्मात् सर्ववृत्तिविरहितायां
मुक्तावस्थायाम् अवगिन्यमाणायो मत्तायां स्थावेव प्रज्ञा, न चेत् सा निरर्थेति
भावः ॥१९॥

शुचां निवृत्तिर्वादि मुक्तिरिष्यते सुखप्रवृत्तिर्वादि नात्र विद्यते ॥

सदेव चेत्तत्र मतिर्न भासते जडं विमुक्ताद्वचसंव भिद्यते ॥२०॥

शुचामिति— शुचां शोकानां निवृत्तिः मुक्तिः इष्यते यदि, सर्वदुःख-
निवृत्तिर्मुक्तिः उच्यते चेत् अत्र मुक्तो सुखप्रवृत्तिर्न विद्यते यदि, आनन्दानुभवो
नास्ति चेत्, सदेव केवलम् अवगिन्यते, तत्र मतिः दृष्टिः न भासते चेत्, जडं
वस्तु विमुक्तान् पुरूपान् वचना एव वचनमात्रेण भिद्यते । जडस्य मुक्तपुरूपस्य
च भेद एव न भवति । मुक्तो न केवलं ध्यतिरेकेण दुःखनिवृत्तिः अन्व-
येन आनन्दप्रवृत्तिश्च भवति । तथा न केवला सत्ता अवगिन्यते, तत्र
चिदपि वर्तते, मन चित्स्वरूपत्वात् ॥२०॥

मतिः पराधी व्यवहारकारणं भवेत्प्रतीची परमार्थताम्पदि ॥

उमे दिनी यस्य मतिर्बिगाहने पदा च मूर्धा च स तिष्ठ इष्यते ॥२१॥

मतिरिति— पराधी बहिर्मुग्धी मतिर्बुद्धिः व्यवहारकारणं लोके व्यवहृति-
हेतुर्भवति । परमार्थताम्पदि परमपुरुषार्थप्राप्ती प्रतीची भवेत्, मतिरन्तर्मुग्धी
भवेत् । यस्य मतिः प्रज्ञा उमे दिनी पराधी प्रतीची च बिगाहने
प्रविन्दति, न योगी पदा च पादेन मूर्धा च गिरगा च तिष्ठः इष्यते ।

पादो हृदयाकाशः मूर्धा सहस्रारम् । हृदयेन सिद्धः प्रत्यग्दृष्टिसिद्धः
सहस्रारेण पराग्दृष्टिसिद्धः पराग्दृष्टिः सर्वेषाम् अवशतया वर्तते । प्रत्यग्-
दृष्टिसिद्धस्यैव पराग्दृष्टौ स्वगततया सिद्धेः सम्भवः । जीवन्मुक्तस्य पुरुष-
स्यैव प्रतीच्यपि प्रज्ञा स्वां स्थितिमजहती वहिर्न्यवहारक्षमा भवति; इम-
मेवाशय प्रकारान्तरेण बाजसनेयिनां श्रुतिराह- 'विद्या चाविद्या च यस्तद्वेदो-
भयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया अमृतमश्नुते ॥' इति ॥२१॥

दृढं पदं यस्य मतेः सदाऽन्तरे स ना घियोऽप्रेण बहिर्द्वरद्वरपि ॥

सवित्रि मानस्त्वायि सम्प्रकीर्त्यते न तस्य भीः सञ्चरतोऽपि समृतेः ॥२२॥

दृढमिति- सवित्रि जननि । यस्य मतेः दृढेः पदं लक्ष्यं स्थानम् अन्तरे
हृदये सदा अनवरतं दृढं गाढं भवतीत्यध्याहार्यम् । स ना मनुष्यः विषयः दृढे-
अप्रेण, न तु मूलेन, अत्यन्तबाह्याग्नेत्यर्थः, वहिर्विषयेषु चरन् सञ्चरद्वरपि
त्वयि चित्स्वरूपिण्यां मग्नः गाढं प्राणस्थितिकः सम्प्रकीर्त्यते । हृदये स्थिति-
पदं प्राप्तस्य पुरुषस्य बुद्धिः बहिः प्रवृत्ताऽपि विषयैर्न बाध्यत इति भावः ।
अन एव 'सञ्चरतोऽपि तस्य समृतेः भीः न' जनन-मरण-मंत्तरणजन्मभयं न
भवति । सिद्धस्य पुरुषस्य हृदयस्थाने दृढस्थितिपदस्य परमात्मसाक्षात्कारा-
दमृतस्वरूपप्राप्तिः निगमागमपुराणेतिहासेषु प्रमिद्धा । तस्य जीवतो मुक्तस्य
न कुतोऽपि समृतिः संभवति । तस्मात् मंसृतिमीतिरपि न जानु भवति ॥२२॥

विचिन्तने चिन्तनशक्तिमद्भुतां विलोकने लोकरुनशक्तिमुग्धत्वाम् ॥

प्रभाषणे भाषणशक्तिमुत्तमां निभालयंस्त्वां विषयैर्न जीयते ॥२३॥

विचिन्तन इति- विचिन्तने ध्यानकर्मणि अद्भुता चिन्तनशक्तिं ध्यान-
शक्तिं त्वा निभालयन् पश्यन्, विलोकने दर्शनकर्मणि उग्धत्वाम् लोकरुनशक्तिं
दर्शनशक्तिं त्वां निभालयन्, प्रभाषणे प्रवचनकर्मणि उत्तमा भाषणशक्तिं
वचनशक्तिं त्वां निभालयन् नैष्ठिकः पुरुषः विषयैः इन्द्रियाकर्षकैः न जीयते
न पराभूयते । एकंवाग्वा आश्चर्यकरी चिन्तनकर्त्री, प्रदीप्ता दर्शनकर्त्री,
उत्तमा वाक्छक्तिरचेति त्रिवीणाम्यमाना त्रितेन्द्रियत्वम् आवहृत्युपामव्यंति
भावः ॥२३॥

विलोकमानस्य विलोकनं कवे- विलोक्यमानेषु विहाय, सक्तताम् ॥
 विलोचने सन्निहिता निरन्तरं विधूतभीतिविबुधस्तुता शिवा ॥२४॥

विलोकमानस्येति- विधूतभीतिः विधूता अपहृता भीतिः मृत्युशिरस्का
 सकलविधा भीतिराश्रितजनस्येति शेषः यथा सा, विबुधस्तुता विबुधैर्विद्वद्भि-
 र्देवैर्वा स्तुता नुता शिवा भगवती, विलोक्यमानेषु दृश्येषु विषयेषु सक्ततां
 सङ्गं विहाय त्यक्त्वा विलोकनं दर्शनकर्म विलोकमानस्य पश्यतः कवे. क्रान्त-
 दर्शनः काव्यम्रष्टुः, विलोचने दृष्टौ सन्निहिता कृतसन्निधाना भवतीति शेषः।
 विषयमङ्गवर्जं विषयेषु प्रवर्तमानायाः दृष्टेः द्रष्टा भवति कविः। तस्य दृष्टौ
 नित्यसन्निहिता सर्वभयापहा भगवतीति भावः ॥२४॥

। अयं भयानां परिमार्जकस्ततां समस्तपापौघनिवारणक्षमः ॥

मनोन्नवंशस्यगणो गणेशितु- मनो महेशाब्जदृशो धिनोत्वलम् ॥२५॥

अयमिति- मता सज्जनानां भयानां नानाविधानां परिमार्जकः निवारकः
 समस्तपापौघनिवारणक्षमः समस्तानां पापानाम् औघः समूहः तस्य निवारणाय
 प्रध्वसनाय क्षमः मन्तः, सकलपापसमूहविध्वसनसमर्थः इत्यर्थः, गणेशितुः कवेः
 मनोन्नवंशस्यगणः मनोन्नो रमणीयः वंशस्यगणः वंशस्यवृत्तरचितपद्यवर्गः महेश-
 आब्जदृशः महेशस्य महेश्वरस्य अब्जदृशः पङ्कजाभ्याः महादेवमुन्दर्याः पार्वत्याः
 मनः चेतः अलं पर्याप्तं अत्यन्तमिति यावन् धिनोतु तर्पयतु ॥२५॥

त्रयस्त्रिंशः स्तवकः शब्दाख्यः समाप्तः ॥

चतुस्त्रिंशः स्तवकः

चतुस्त्रिंशोऽस्मिन् मन्त्रके मानुष्यकमाङ्गल्याय भरतखण्डधेनविधित्सया
भगवती बहुधा प्रार्ययते ।

विदितमहिमा विश्वाधानादनेकविधाद्भुतात्

प्रथितचरितः शर्वालोकप्रतापविवर्धनात् ॥

प्रकटितगुणः पापध्वान्तप्रसारनिरोधनात्

प्रदिशतु शिवाहासो भासां निधिः कुशलानि मे ॥१॥

विदितेति— अनेकविधाद्भुतान् अनेकविधाणि नानाप्रकाराणि जन्मुतानि
आश्चर्याणि यस्य तस्मान् विश्वाधानात् विश्वस्य सकलस्य जगतः आधानात्
उत्पादनात् विदितमहिमा विदितो जातो महिमा प्रभावो यस्य मः । नाना-
विधाद्भुतनामृद्धजगतः राजानात् देवाहासस्य महिमा स्पष्टं जायते इत्यर्थः ।
शर्वालोकप्रतापविवर्धनात् शर्वस्य रुद्रस्य आलोकस्य दर्शनस्य प्रतापस्य विव-
र्धनात् पोषणात् प्रथितचरितं प्रथितं विख्यातं चरितं चेष्टितं यस्य मः ।
देव्याः हामः परमेश्वरदृष्टः वीर्यवर्धन इति तस्य चर्या प्रमिद्वेनि भावः ।
पापध्वान्तप्रसारनिरोधनात् पापान्येव ध्वान्तानि तेषां प्रसारस्य व्यापनस्य
निरोधनात् प्रनिरोधनात् प्रकटितगुणः प्रकटितः प्रकाशितः गुणः तेजो-बल-
वीर्यादिः यस्य मः । भासां निधिः हचाम् आकरः शिवाहासः पार्वतीहासः
मे मम कुशलानि क्षेमाणि प्रदिशतु विदधातु । अत्र विविधाद्भुतविश्वा-
धानात् साधनात् साध्यस्य महिम्नो ज्ञानं प्रतिपादिनम् । एवं शिवद्वीर्य-
वर्धनात् साधनात् चरितस्य साध्यस्य, पापप्रसारनिरोधनात् गुणस्य चैव्यो-
द्गुमानालङ्कारः, तदुक्तं साहित्यदर्पणे 'अनुमानं तु विच्छित्त्या ज्ञानं साध्यस्य
साधनम्' इति । विच्छित्तिरिह वैचित्रीति बोध्यम् । यद्व्यनुमितिरूपम्
अनुमानमिति अनुमानालङ्कारलक्षण रसगङ्गाधरनारररररर, तथाप्रति अनुमान-
स्यालङ्कारवैमिद्वये स्यादेव चमत्कृतिः । क्विप्रतिभोन्दमिनन्वेन चमत्कारिन्धे,
अनुमानस्य साध्यालङ्कारता भवति । कुबलयानन्दकारेस्तु लक्षणमनुक्त-

मपि तैरदाहृतेन पद्येन लक्षणं सुबोधं भवति— 'विलीयमानं विहगैर्निमीलद्भिस्त्व
पङ्कजैः । विक्रमन्त्या च मालत्या गतोऽस्त्वं ज्ञायते रविः!' इति ॥१॥

हृदि करुणया पूर्णा बाह्वोर्बलेन महीयसा

पदकमलपोलकम्प्या भक्तेर्जनैरुपजीव्यया ॥

मुससितकरे लावण्येन त्रिणेत्रदुशां बलं

बहु विदधता काली माताऽवतात्वदसेवितम् ॥२॥

हृदीनि— हृदि हृदये करुणया पूर्णा, बाह्वोः भुजयोः महीयसा महतरेण
बलेन पूर्णा, भक्तेर्जनैरुपजीव्यया आश्रयणीयया लक्ष्म्या, पक्षे शोभया सम्पदा
वा, पदकमलपोः पादारविन्दयोः पूर्णा, त्रिणेत्रदुशां हरस्य त्रैत्राणां त्रयाणां बहु
बलं विदधता लावण्येन रामणीयकेन मुससितकरे वक्त्रचन्द्रे पूर्णा माता काली
पदमेवितं पादभजकम् अवनाद्रक्षतु । अत्र करुणादीनां हृदयाद्याश्रयभेदेन एक-
स्या एव भानुः काल्या बहुधोन्लेखनादुन्लेखोऽलङ्कारः ॥२॥

जगदधिपया सिद्धं दोग्धघाऽपयोत रसतया

भुनिजननुतं देवीमन्त्रं जपेद्यदि मानवः ॥

अमृतजलदोभूतः पूतः प्रयोगविशेषवित्

स इह धमुषालोके धारा गिरामभिवर्षति ॥३॥

जगदिनि— जगदधिपया मुदनेदवयां अथवा दोग्धघा प्रचण्डचण्डघा, उन
रसतया काल्या वा इदं भुनित्रय तद्रीत्रय च अतीत्रे स्तवके व्याम्याने गिद्ध
सम्पन्नं भुनिजननुतं तपस्विभिः स्तुतं देवीमन्त्रं मानवो मनुजः जपेद्यदि. सः
अमृतजलदोभूतः जनमृतजलदः अमृतजलदः सम्पन्नमानो भूतः अमृतवर्षी जात
इत्यर्थः पूतः पवित्रः प्रयोगविशेषवित् प्रयोगविशेषान् साध्येषु विषये प्रयोप-
भेदान् वेति जानानीति प्रयोगविशेषवित् मन् इह धमुषालोके मूलोके गिरां
वाषा धाराः अभिवर्षति । सर्वमुष्वावहा अमृतप्राया वाषी. वर्षनीति वाक् ॥३॥

इममभिमुसोभूता शानोदरी कमलासया

हृद्यगत्रपटापूर्णाऽभ्यर्षे समेत्य त्रिरेवने ॥

सविबुधमिदं विश्वं तस्य प्रयाति पुनर्वसम्

प्रयितयशसां सिद्धीनां चाप्यमुं भजतेऽष्टकम् ॥४॥

इममिति— इमं देवीमन्त्रजापिनम् अनभिमुखी अभिमुखी सम्पद्यमाना भूता अभिमुखीभूता शानोदरी कृशादरी कमलालया लक्ष्मी. हृदयजघटापूर्णां हृदय-
रसैः गजाना घटया करिममूहेन च पूर्णां सनी अभ्यर्ण समीप तिषेवते ।
'करिणा घटना घटा' इत्यमरः । पुन. किं च विबुधैर्देवै. मह वनं इति
सविबुधम् इद विश्वं जगत् तस्य वश प्रयाति वशङ्गनं भवति । अमुम् उपा-
गकं प्रयितयशसां विश्रुतस्यानीनां सिद्धीनामष्टकं अणिमादिभिद्वयष्टकं चापि
भजते मेवते ॥४॥

सुविमलधियस्तस्य क्रोधाद् दृगम्बुपुतद्युती

रिपुजनवधूगण्डाभोगो भवेदुत पाण्डुरः ॥

सपदि भुवनध्याप्तं चाप्तैः प्रमाणपुरस्तरं

भणितमजरं मद्रं ज्योतिः परं हृदि भासते ॥५॥

सुविमलेति— सुविमलधियः अत्यन्तविगुह्यदुष्टेभ्यस्तस्य देवीमन्त्रभूतः शोपात्
रोपात् रिपुजनवधूगण्डाभोगः शत्रुश्रीणा कपोलवेगविस्मारः दृगम्बुपुतद्युति.
सन् अधुजलापहनकान्तिः सन् पाण्डुरः विच्छाय. शुक्यो भवेत् । तस्य
क्रोधान् शत्रूणां प्रध्वंनेग तत्स्त्रीणां वैषम्यापनेरश्रुधारया वदनवधोहरणं भव-
तीत्याशयः । भुवनध्याप्तं विश्वं व्याप्य स्पिनम् आप्तं. वयोविद्यावृद्धे प्रमाण-
पुरस्तरम् अनुभवजन्यवाक्यपूर्वमित्यर्थ. भणित प्रतिपादितम् अत्रयम् अवि-
कार्यम् मद्रं शोभनं परं ज्योतिः सपदि मद्य हृदि तस्य हृदये भासते । तस्य
क्रोधे जायमाने क्षणान् तस्य हृदये सर्वथापि पारमेश्वरं ज्योतिः ज्वलति ।
अत एव म क्रोयः शत्रुस्त्रीवैधव्याघापिविक्रमो भवति । अत्र समर्थनीयस्य
पूर्ववाक्यार्थगतस्य रिपुवधूगण्डाभोगार्थिभ्यः उत्तरवाक्यार्थेन हृदयगतपारम-
ेश्वरज्योतिर्भासनेन समर्थनान् वाक्यार्थहेतुकः वाच्यार्थिभ्यमलङ्कारः । लक्षण
प्रागुक्तम् ॥५॥

अदयमरिभिः कान्ते राष्ट्रं त्वमीश्वरि रक्षका

मुपहारमुत्संपूने चित्ते त्वमीश्वरि रक्षिका ॥

प्रबलदुरितैर्ग्रस्ते वंशे त्वमोद्वरि रक्षिका

ऽप्यमृजति जलं मेघे मोघे त्वमोद्वरि रक्षिका ॥६॥

अदयमिति- राष्ट्रे देशे अरिभिः शत्रुभिः अदयं निष्करणं यथा तथा क्रान्ते आक्रान्ते सति, ईश्वरि ! त्वं रक्षिका शरणमित्यर्थः । चित्तं मनसि मुमशरमुखैः कामादिभिः कामक्रोधादिभिरिति यावत् धूते चालिते सति, अपहृत इति यावत्, ईश्वरि ! त्वं रक्षिका असि वंशे मानवकुले प्रबलदुरितैः बलिष्ठपापैः ग्रस्ते गृहीते सति ईश्वरि त्वं रक्षिका भवसि, मेघे मोघे विफले, जलम् अमृजति अवर्षति मति अवग्रहे इत्यर्थः ईश्वरि ! त्वं रक्षिका । सर्वत्र त्वमेव रक्षा भवसि ॥६॥

भगवति निजौ साक्षात्पुत्रौ बृहस्पतिपावकौ

गणपतिगुहावेतौ वेपान्तरव्यवहारतः ॥

भरतधरणीखण्डे हेतोः कुतः कृतसम्भवो

कलकलयुते काले देवि व्यधाः कथय द्रुतम् ॥७॥

भगवतीति- भगवति अम्ब ! निजौ स्वीयौ साक्षात्पुत्रौ तनूजौ बृहस्पति-पावकौ बृहस्पतिर्ब्रह्मणस्पतिः पावकोऽग्निश्च एतौ वेपान्तरव्यवहारत अन्यो वेपः वेपान्तरं तेन व्यवहारः तेन मार्गविभक्तिस्तसित् गणपतिगुहौ बृहस्पतिरेव गणपतिवेपः, पावक एव गुहवेपः, उभौ च भरतधरणीखण्डे भारत-भूमण्डं कलकलयुते कालाहलयुते अस्मिन् काले कुतः कृतसम्भवौ स्वीकृतजन्मानौ विधेयविशेषणं व्यधा अकार्षीं, द्रुतं कथय वद ॥७॥

गमयमयि ते धृत्वा पादाम्बुजं रमणः मुनो

गिरिवरगुहास्वन्तः शान्तो नपेद्यदि नाद्भुतम् ॥

स्यलविरहतः स्वोपस्थाने किमत्र समागतो

न वदसि कुतः कार्यं तस्मै कुलाचलकथ्यके ॥८॥

गमयमिति- अयि अम्ब ! मुनः पुत्र रमणः तस्य गुहावनारोनेने पुत्रत्वं, ते पादाम्बुजं धृत्वा गृहीत्वा, अत्र एव जन्तः शान्त आत्मनिष्ठया शान्ति-गमयन् इत्यर्थः । गिरिवरगुहासु गिरिवरस्य अश्वात्पत्न्यस्य गुहासु यदुपवसन्तौ तेषां गुहा वागभूरित्यामय, गमय कालं नपेद्यदि यापयेद्यदि न अद्भुतम् इदं

नाश्चर्यजनकम् । स्वीयस्थाने जन्मभुवि स्थलविरहः वासस्थलद्वियोगात् स्थलाभावाद्धेतोरिति यावत्, अत्र समागतः किम् ? भोः कुलाचलकन्यके पार्वति ! तस्मै कुतो हेतोः कार्यं यत् कर्तव्यं तत् न वदसि ? वासभुवं विहाय कार्यविशेषायैवेहागतः, न तु नत्र वासस्थलाभावात् । तस्मै त्वं कार्यं न वदसि, तस्मात्तव पादं धृत्वा शान्तिसमृद्धो जयति । नवादेव ज्ञापयसि चेत्, सत्यं तत् करिष्यत्येव निस्सङ्कल्पो महामना. स महर्षि. ॥८॥

परिभणति चेन्निष्प्यब्यूहे महाद्भुतसङ्गती-

जननि रमणो योगीशानस्ततो बहु नो फलम् ॥

अमिततमया दृष्टेः शक्त्या कदा सरणि नये-

दपयपतितं धात्रीलोकं तदेव वदाम्बिके ॥९॥

परिभणतीति- जननि ! योगीशानः योगीश्वर रमण शिष्यब्यूहे शिष्याणा उपदेशयोग्याना ब्यूहे वृन्दे महाद्भुतसङ्गतीः महतीः अद्भुताः आश्चर्यकरीः सङ्गतीषटना. परिभणति कथयति चेत्, ततो तथा भणितात् न. अस्माकं बहु फलं भवति इति अध्याहार्यम् । अम्बिके, अपयपतितं न पन्थाः अपयं तत्र पतितं मार्गभ्रष्टमिति यावत् धात्रीलोकं भूलोकम् अमिततमया अनिवहुलया दृष्टेः शक्त्या वीक्षितबलेनेत्यर्थं कदा सरणि नयेत् पन्थानं प्रापयेत् तदेव वद । नयतेद्विकर्मत्वात् सरणिम् अप्रधानम् कर्म धात्रीलोकं प्रधानम् ॥९॥

अहमिह कुतो हेतोर्जातो विवर्णतमे स्थले

चरणकमलच्छायां मायाधिराजि विहाय ते ॥

परमकरुणो घोरः शापः किमेव सवित्रि ते

किमपि भुवि वा कार्यं कर्तुं नियोजितवत्यसि ॥१०॥

अहमिति- मायाधिराजि मायेदवरि अम्ब ! ते तव चरणकमलच्छाया विहाय इह भूलोके विवर्णतमे शोभूकयिष्ठे स्थले अहं कुतो हेतोः जात. जन्म प्राप्तवान् । सवित्रि मान ! एष. परमकरुण. परम. अत्यधिकः कृपण शोकः यस्मात् तव तव शापः किम् ? वा अथवा भुवि भूमौ किमपि कार्यं कर्तुं नियोजितवतो प्रबोदिनकथयति । किमहं तव शापविशेषादिह पतित, उन कार्यविशेषं कर्तुं त्वया प्रेषित. ॥१०॥

व्रजति विलयं स्नेहो दूरप्रवासवशादिति

प्रवदति ब्रुधः कश्चित्सत्यं प्रभाति तदम्बिके ॥

भगवति निजे कुक्षौ जातं दिवो घरणीगतं

स्मृतिसरणितो दूरे हा हा करोषि हवा यथा ॥११॥

व्रजतीति— अम्बिके ! दूरप्रवासवशात् प्रियजनवियोगजनकस्यलान्तरत्वा-
साद्धेतो इत्यर्थं, स्नेहः प्रेमा विलय नासं गच्छतीति कश्चिद्ब्रुधः बुद्धिमान् लोके
प्रवदति तत् सत्यं प्रभाति प्रतिभाति । भगवति अम्ब ! दिवो द्युलोकान्
घरणीगतं भुव गत, निजे स्वीये कुक्षौ उदरे जात हवा यथा रोपेणेव स्मृति-
सरणिनः स्मृतिपवात् दूरे करोषि, हा हा महत् कष्टम् इदं । न मा स्मरसि,
कोपेनेव मा दूरीकुरथे ॥११॥

मम तु विमला हृद्या विद्या महेश्वरि याऽभव-

ग्मनसि च परा विशा शक्तिश्चिरन्तनि याऽभवत् ॥

वचसि च महद्भाष्यं श्लाघ्यं यदीदृशतमेऽभवत्

तवमि गलितं मतो विसत्रयं भवतो भुवि ॥१२॥

ममेति— महेश्वरि ! मम या विमला गुडा हृद्या मनांजा विद्या तु अ-
धारणे, निश्चिन्तम् अभवत् । भोश्चिरन्तनि, मनसि च या परा श्रेष्ठ्या विशा
अदनुता शक्तिश्च अभवत् । ईदृशतमे अत्यन्तं सुशुभे, वचसि वचने वाचि
केत्यर्थः, यत् श्लाघ्यं प्रशस्त्य महत् भाष्यं वैभवम् अभवत्, तत् इदं विसत्रयं
हृद्या गुडविद्या, माननी विद्या शक्तिः, वाचि वैभवमिति यत् सम्प्रत्यय मय
इह जन्मतः पुरा आसीत् तत् भुवि भूमी भवतः जन्वन हेतोः मतः मत् मम
मन्त्राणादित्यर्थः, अथ अम्ब ! गलितं विगतम् । दिव्या मम महद्गोत्रा
सम्प्रत्ययी भूगम्यवर्तते गलिता । अपुना तद्वागनेवावदित्येति गम्यम् । गुड-
विद्या विश्विनमनसि शक्तिर्वाचीर्वाग्मिन्प्रेतत्रयस्य शक्तिरात्मन् इत्यामीश्वरीवित्ताने
इति निर्वन्धराणा सर्वेषां विश्विनमेवेदम् । तस्माद् गलितगण्डेन प्रथममि
शागनामानावशिष्टमित्युक्तम् ॥१२॥

वृत्तमपि मया पार्यं पौरं सुकर्मणु शक्तिनां

परहमहो विघ्नं मृणां मृष्टमं हराहरम् ॥

अतिक्रुद्धं फलं तस्यादनामि धिनो नरविश्रहं

प्रमयन्नृपतेर्जाये जाये जनन्यव मामिमम् ॥१३॥

कृतमिति— अयि अम्ब ! मया घोर भयङ्करं पापं दुष्कृतं कृतमाचरितम् । यन् यत् अहमदयोऽकरण मुरमंनु मत्कर्मोप्यानेषु मङ्गिताम् आन-
काना नृणा मुद्गुर्मुद्गुः गदवन् विघ्नम् आचरन् अकथम् । ततो मया पाप-
माचरितमिति सम्बन्धः । विघ्नेश्वरो विघ्नकारीति प्रसिद्धिः । वस्तुनस्तु
पूजितः स विघ्नविघातको भवति । नम्य विघ्नकर्मणः अतिक्रुद्ध अत्यन्तम-
स्वादु फलम् अदनामि भुनक्ति अनुभवामि । नरविश्रहं मानवगरीरं धिनः
प्राप्नोऽमीति शैवः । प्रमयन्नृपतेः भूतेभ्यश्च शिवस्य जाये प्रेममि, जाये महा-
नाये, जननि ! इमम् ईदृभावस्य माम् अब रक्ष ॥१३॥

न भवसि दृशोर्माणो लोकाधिरासि कुतो गिरो

न च बहुकृपे स्वप्ने वा त्वं प्रयच्छसि दर्शनम् ॥

अपनयसि नो सन्देहं वा परोक्षकृपावशा-

दपि मुरनुते लग्ना कार्यान्तरे किमुताददा ॥१४॥

नेति— लोकाधिरासि जगदीश्वरि, बहुकृपे प्रभूतकर्णे, अम्ब ! दृशो
माणो कुतो न भवसि, दृक्पय न गच्छसि, को हेतुः ? स्वप्ने वा गिरः वाचं
दर्शनं वा न प्रयच्छसि ददासि, वाचं दर्शनं वा स्वप्नदशायामपि न ददामि ।
परोक्षकृपावशाद्वा अप्रत्यक्ष वा कृपावशात् यत् केनापि निमित्तेन सन्देहं नो
न अपनयमि निवारयसि । मुरनुते देवस्तुते ! अपि प्रदने, कार्यान्तरे लग्ना,
किं त्वम् अन्यस्मिन् कार्ये गन्ता गती मम सन्देहं नापनयमि उत अदया ?
किं तव नास्ति करुणा अत एवेयम् उपेक्षा ? ॥१४॥

निरवधिदिवे माहात्म्यं ते भणन्ति महर्षयो

मनासि करुणा न न्यूना ते यया प्रथिताः कथाः ॥

तद्विदमखिलं मिथ्या स्यादित्यसाध्यमुदीरितं

यदसि विमुक्तो पुत्रे किंवा भवेदिह कारणम् ॥१५॥

निरवधीति— निरवधिदिवे अपरिमितव्याप्ये ! महर्षयः ते तव माहा-
त्म्यं भणन्ति । यया कथाः त्वत्सम्बन्धिन्वः प्रथिताः प्रख्याताः तयेत्यर्था-

हार्यं, ते तव करुणा न न्यूना, अधिकैव भवति । तव कारुण्यमधिकमिति चरित्राणि विश्रुतानि । तत् तस्मादिदमखिल महर्षिभिः भणितं कारुण्यप्रयत्न-
कयाश्चेत्येतत्समस्तं मिथ्या अनृतमिति उदीरितुं वक्षुम् असाध्यं अशक्यम् ।
पुत्रे गणपतौ मयि विमुखी पराङ्मुखी भवतीति यत् इह अस्मिन् विषये
किं वा कारणं भवेत् ? कारणं भण ॥१५॥

भुवनभरणं नाल्पं कार्यं न देवि तव क्षणो

गुरुं च बहुलं कृत्यं नित्यं तवास्ति नः तन्मृषा ॥

न तव कठिनं मौनं नित्यं तथाऽपि न पार्वति

स्मर सकृदिमं दीनं पुत्रं तदेव ममाधिकम् ॥१६॥

भुवनेति— देवि ! भुवनभरणं जगत्पोषणम् अल्पं कार्यं न, तस्मिन्महदेव
भवति, तव क्षणो न, निर्व्यापारता कदाऽपि नैव भवति । 'निर्व्यापारस्थितिः
कालविशेषोत्सवयो क्षणे' इत्यमरः । तव नित्यं कृत्यं गुरुं दुर्भरं बहु बहुलं
च अस्ति । न तन्मृषा मिथ्या भवति । यद्यप्येवं समस्तं तद्यमेव तथापि
तव कठिनम् अविचाल्य मौनम् अवचनतेत्यर्थः, न नित्यं न, द्रूप्यमेव । पार्वति
अम्ब ! इमं दीनं दुर्बलं पुत्रं सकृन् एकवारं स्मर चिन्तय, तदेव मम अधिकं
भवेदिति शेषः ॥१६॥

न भवति मुधापारावर्षादयं मुदितस्तनो

मधुमदमुषां वाचां सर्गांश्च धाप्ययमुद्धतः ॥

तव पदयुगे निष्कालाभाश्च तृप्यति चाप्ययं

भगवति चिरात् सन्देहं ते मुतः प्रतिबीक्षते ॥१७॥

नेति— अयं तव भक्तं पुत्रं तनो शरीरे मुधापारावर्षात् सह्याराभूतमग्ना-
तात् न मुदितः न गन्तुः । शरीरे योगबलादभूतवर्षेण मन्त्रोपहेतो सत्यपि
न भवति मे मन्त्रोप । मधुमदमुषा मधुनो मकरन्दस्य मदं गर्भं मुष्पन्ति
शौर्यवन्तीति मधुमदमुषः मामा वाचा सर्गांश्च धाप्ययमुद्धतः, अयं ऋषिर्नोद्धतः
प्रगल्भः, रमोत्तरवाप्यनिर्मित्या मय्यप्यीदृश्यहेतो औद्धत्यं मे न भवति । तव
पदयुगे चरणार्गवन्दे निष्कालाभाश्च तृप्यति चाप्ययं, अयं न तृप्यति
पदयुगनिष्कालाभेन तृपितेनो मय्यपि गतिं मे तृपतिः । भगवति ! सन्देहं
तव वाचि चिरात् बहोः वाग्यात् ते तव पुत्रं प्रतिबीक्षते प्रतिपालयप्रारब्धे ॥

अत्र आद्यपादप्रये, कारणेषु शरीरेऽमृतवर्षादिषु मन्स्वपि, कार्याणां मुदि-
त्वादीनामदर्शनान् विशेषोक्तिरलङ्कार, 'कार्याजनिविशेषोक्तिः मति पुष्कल-
कारणे' इति तल्लक्षणात् । चतुर्थपादगतवाक्यार्थेन 'देवीसक्ताज्ञान् मन्देश-
प्रतीक्षणं हेतुना आद्यपादप्रयगतवाक्यार्थानां तनी मुदिन्त्वाभावादीनां समर्थ-
नान् काव्यलिङ्गम् । तस्य विशेषोक्तिमन्स्वङ्गम् । नीरक्षीरन्यायेनोभयोर्मेलनान्
अङ्गाङ्गिभावेन मङ्कुरः ॥१७॥

किमिह भुवने कर्तव्यं मे किमर्थमिहागतो-

ऽस्म्यवनि जगतां कं बोधार्थं श्रमे निजशक्तये ॥

किमपि किमपि स्वान्ते ध्वान्ते यथा परिदृश्यते

स्फुटमभयदे वक्तुं किञ्चिच्छुभं त्वमुरीकुर ॥१८॥

किमिति- अमयदे सर्वभयेभ्यो रक्षिके ! इह भुवने भूलोके मम मे कि
कर्तव्यम् ? इह किमर्थम् आगतः, जन्म प्राप्तवान् ? जगताम् अवनि रक्षिके !
निजशक्तये म्वीर्याकिन्यत्थं कं वा उपाय माघनं श्रमे आश्रये ? किमपि
किमपि यत्किञ्चित् मया चिन्तयितुम् अशक्य त्वया तु दर्शयितुं शक्यं तस्व-
मित्यर्थः, यथा येन प्रकारेण मम स्वान्ते मनसि ध्वान्ते अन्वकारे अपि परि-
दृश्यते तथा स्फुटं प्रकाशं निम्नन्देऽं वक्तुं किञ्चिदीपत् श्रमं प्रयामम् उरी-
कुर अङ्गीकुर ॥१८॥

न मम परमे मुक्तावाशा न वा विभवाष्टके

न च गजघटापूर्णायां वा महेश्वरि सम्पदि ॥

न च मयुमुचां वाचां सर्गे निरगंलवैभवे

मृनिभुवि कुतो जातः सोऽहं तदेव समीपंताम् ॥१९॥

नेति- परमे श्रेष्ठे अम्ब ! मम मुक्तौ मोक्षे इत्यर्थः, आशा दीर्घा तृष्णा
न अस्ति इति शेषः, 'आशा तृष्णाऽपि चायना' इत्यनन्तः । विभवाष्टके अणि-
माद्यष्टैश्वर्ये वा नास्त्याशा । महेश्वरि ! गजघटापूर्णायां गजसमूहममूढाया
सम्पदि शिवा च नास्ति आशा । मयुमुचा मकरन्दनिःसर्गान्दिनीनां वाचां गिरां
निरगंलवैभवे निष्प्रतिबन्धममूढसम्पत्तिं सर्गे मजंते च इत्यर्थः, नास्त्याशा ।

मुनिभुवि ऋषीणां भूखण्डे अस्मिन् भारतभूमौ न त्वत्पुत्रोऽहं कृतो ज्ञान' ?
ममेह जनने किं कारणम् ? तदेव कारणं ममीर्यताम्, उच्यता त्वयेति शेषः ॥१९॥

प्रथममनघं वाञ्छाम्यन्नं सदारमुतातिथे-

भंगवति ततः पादद्वन्द्वे तत्राविचलां स्थितिम् ॥

अथ सुरजगद्द्वार्ताज्ञानं सवित्रि ततः पर

मुनिभुवि भवे हेतुं ज्ञातुं मृगाक्षि पुरद्विषः ॥२०॥

प्रथममिति- भगवति ! प्रथमम् आदौ सदारमुतातिथेः दाराः भार्या मुता' पुत्रा अतिथय त्रागन्तवश्च तै' सह वनेते इति सदारमुतातिथि. तस्य ममेति शेष, अनघम् अदुष्ट पावनम् अन्नं वाञ्छामि, इच्छामि । तत' अनन्तर तव पादद्वन्द्वे अविचला स्थिरां स्थितिं निष्ठां वाञ्छामीति शेषः । पुरद्विषः मृगाक्षि पुरारिमुन्दरि पार्वति ! अथ तदनन्तरं सुरजगद्द्वार्ताज्ञानं देवलोकवृत्तान्त-ज्ञानं वाञ्छामि । ततः पर मुनिभुवि भारतदेशे भवे ममं जन्मनि विषये हेतुं ज्ञातुं वाञ्छामि । एवं मम वाञ्छापरम्परा भवति ॥२०॥

यदि तव कृपा पुत्रे भक्ते पदाम्बुजवन्दिनि

व्रतशतकृशे शीर्षाम्भोजामृतं त्वयि जुह्वति ॥

भरतधरणीसेवालौले भवप्रियभामिनि

स्वयमुपविशामुष्मे योग्यं विधानमनाधिलम् ॥२१॥

यदीति- भवप्रियभामिनि शिवप्रियजाये अम्ब ! पदाम्बुजवन्दिनि पादा-रविन्दस्तोत्ररि, व्रतशतकृशे व्रतशतैः व्रतानां नियमानां शतैः बहुभिः कृच्छ्रै-राहारादिनियमैः कृशे शरीरे शीर्षाम्भोजामृतं सहस्रारनिःस्पन्दि अमृतं त्वयि देव्या जुह्वति होम कुर्वति, भरतधरणीसेवालौले भारतभूमिकेन्द्रयनिरते भक्ते पुत्रे तव कृपा वरुणा अस्ति यदि, स्वयं त्वम् अमुष्मं पुत्राय अनाविलम् अवच्छुप्यं स्वच्छमिति यावत्, योग्यम् उचितं विधानं विधिं पद्धतिमित्यर्थः उपदिश ॥२१॥

जननि जगतां स्वल्पे कामेऽप्ययं त्वयि लम्बते

पुरभिद्वले मध्यं कामेऽप्ययं त्वयि लम्बते ॥

बहुलकरणे श्रेष्ठे कामेऽप्ययं त्वयि लम्बते

भगवति परे वीते कामेऽप्ययं त्वयि लम्बते ॥२२॥

जननीति- जगता जननि मातः । अयं जनः कामे स्वल्पेऽपि त्वयि लम्बते त्वाम् एव आश्रयते । पुरभिदबले इन्द्रमुन्दरि ! कामे मध्येऽपि नान्ये नानल्पे वा त्वयि लम्बते । बहुलकरणे बहुकृपे ! श्रेष्ठे उत्तमे कामेऽपि अयं जनः त्वयि लम्बते । भगवति परे अम्ब ! कामे वीतेऽपि विगतेऽपि अयं त्वयि लम्बते । सकामो वा निष्कामो वा त्वामेवाश्रितोऽस्मि । सर्वोऽपि भारो मया त्वत्पादारविन्दयोरेव न्यस्त इति भावः ॥२२॥

तनुभुवि मयि प्रीत्या वाऽम्ब त्रिलोकविधायिके

पदयुगरते वात्सल्याद्वा पुरारिपुरन्धिके ॥

स्वविमलयशोगानामक्ते कृपावशतोऽथवा

परमजरे मौनं त्यक्त्वा स्फुटोकुरु मे गतिम् ॥२३॥

तन्विति- त्रिलोकविधायिके त्रिजगद्धात्रि ! मयि तनुभुवि पुत्र्ये प्रीत्या वा, पुरारिपुरन्धिके शिवप्रेयसि ! पदयुगरते चरणभक्ते, वात्सल्यात् भक्तानुरागाद्वा, अथवा स्वविमलयशोगानामक्ते त्वदीयपावगर्हातिगानरते कवी कृपावशतः कारण्याद्वा अथवा, भोः अजरे जरारहिते देवि ! परमं कठिनं घोरं वा मौनम् अवचनत्वं त्यक्त्वा मे मम गतिं गन्तव्योपायं स्फुटोकुरु प्रवाशय । 'गतिस्तु गमने मार्गे दशास्य बुद्धपुपाययोः' इति नानार्थरत्नमाला ॥२३॥

जयतु भरतक्षोणीखण्डं विषादविषाजितं

जयतु गणपस्तस्य क्षेमं विधातुमना मुनिः ॥

१ जयतु रमणस्तस्याचार्यो महर्षिकृलाचलः

जयतु च तयोर्माता पूता महेशविलासिनी ॥२४॥

जयत्विति- भरतक्षोणीखण्डं भारतखण्डं विषादविषाजितं दुःखशून्यं मनु जयतु उत्तमैर्गणैर्बर्तताम् । तस्य भारतखण्डस्य क्षेमं कल्याणं विधातुमनाः विषागुं वनुं मनः यस्य सः मुनिस्त्रयम्बी गणपः गणपतिः जयतु । नम्य गणपतेर्मुनेराचार्यः महर्षिकृलाचलः महर्षिः कृलाचल इव हिमवानिव धृत्यादिगुण-

गणोह्रिमवतीपमेयो रमणः जयतु । तयोर्माता गणपति-रमणयोर्माता जननी
 पूता महेशविलासिनी महेश्वरकृदुम्बिनी जयतु । अत्र उत्तरोत्तरस्य पूर्व-
 पूर्वविरोपणभावेन ऋरतखण्ड-नरक्षेमविधायि-तादाचार्य-तन्मात्रस्ताना गृहीत-
 मुत्रतीतेरेकावलिरलङ्कारः । 'गृहीतमुक्कारीत्याज्यंश्रेणिकेकावलिरमता' ॥२४॥

गणपतिमुनेरेषा भाषा विदां हृदयङ्गमा

सुकविमुहृदः शब्दरत्युज्ज्वला हरिणीततिः ॥

ललितचतुरंभविर्मान्ती सुरूपवनान्तरं

मदयतु मनः कामारातेनिगन्तमृगीदृशः ॥२५॥

गणपतीति- सुकविमुहृदः सुकवीना मरमसत्कवीना मुहृत् प्रियतस्य
 गणपतिमुनेः एषा भाषा वाणी विदा विदुषां हृदयङ्गमा रमणीया शब्दः प्रयुक्तः
 अत्युज्ज्वला बहुशोभमाना हरिणीततिः हरिणीवृत्तनिबद्धस्तुतिविततिः ललित-
 चतुरैः ललितैः कोमलैः चतुरैः पटुभि भावैः अभिप्रायैः सुरूपवनान्तरं सुरूपा-
 दुषाः वनानीय सुरूपवनानि तेषाम् अन्तर हृदय यान्ती गच्छन्ती 'प्राप्त्य-
 मुरूपामिरूपा बुधमनोज्ञयोः' इत्यमरः । कामारातेः शिवस्य निगान्तमृगीदृशः
 गृहमुन्दर्याः मनः मदयतु हर्षयतु ॥

अत्र श्लेषः । तस्मान् पक्षे हरिणीततिः मृगीणा ततिः ललितचतुरैः
 कोमलैः कुशलैश्च भावैः रमणीयभावैः सुरूपवनान्तरं सुरूपस्य मनोसस्य वनस्य
 अन्तरं अन्तः यान्ती प्रविशन्ती मृगीदृशः मनो मदयतु । यथा हरिणीततिः
 कोमलचतुरभावैः मुन्दरं वन प्रविशन्ती मृगीदृशः मनो मदयति तथा एषा
 हरिणीततिर्भाषा पाषंतीमनो मदयतु इति भावः । अग्न्यध्याय्यात् ॥ एवं
 श्लेषोत्पापिन उपमाध्वनिः ॥२५॥

धनुस्त्रयः श्नुदकः गव्याक्ष्यः समाप्तः ॥

पञ्चत्रिंशः स्तवकः

पञ्चत्रिंशोऽस्मिन् स्तवके भगवत्याः वटाशं प्रापयमानस्तस्या भक्तिं तत्रभावसङ्कीर्तनेन पुष्पाति । शनवरीप्रम्पारगनेन इन्दुवदतावृत्तेन निवद्धोऽयं स्तवकः ॥

अन्धतपतं शशिविभामभिदधाना
कान्तिमलमास्यकमलस्य विदधाना ॥
अन्धकविरोधिदयितास्मितलवध्री-
र्भानु भुवनस्य सकलस्य कुशलाय ॥१॥

अथेति- शशिविभां चन्द्रप्रभाम् अन्धतपसं गाढान्धकारम् अभिदधाना भग-
नी, आस्यकमलस्य मुखपद्मस्य कान्तिं गोभाम् अलं विदधाना अलङ्कृत्युवाणा
अन्धकविरोधिदयितारिमन्तलवध्रीः अन्धवविरोधिनो हरस्य दयितायाः पार्वत्या
स्मितस्य मन्दहामस्य लवस्य लेभस्य धीः शोभा सकलस्य भुवनस्य कुशलाय
शोभाय भानु भामताम् । मन्दहामशोभायाः पुरम्नान् चन्द्रस्मितमिरायने । अपि
च मा मुखपद्मकान्तेर्भूपायने । उभयत्र तेजसोऽपि मूलतेजो देवीस्मितलवध्री-
रिति द्योत्यते ॥१॥

भाहि विविधा कृतिमती द्विजसमूहे
पाहि गतिहोनमत्तिलेश्वरि कुलं मः ॥
देहि बहुकालभक्तकाय वरमेतं
याहि नगनन्दिनि यशः शशिवल्लभम् ॥२॥

भाह्विति- अश्विनेश्वरि दिग्वाधिराज्ञि नगनन्दिनि पावंति ! द्विजसमूहे
द्विजाता द्विजन्मना जन्मना मन्वारेण च द्विर्जातानां द्वाद्वापानां समूहे गमाने
विविधा नानाप्रकारा मती कृतिमती कृतिः प्रयन्तोऽस्या अस्तीति कृतिमती
भाहि भामस्य । द्विजसमूहे तव भानान् मज्ज्यापि लोभस्य धेयो भवेत् ।

गतिहीनम् उपायहीनं न अम्माकं कुलं पाहि रक्ष । बटुकालभङ्गाय दीर्घ-
कालभक्त्याय मह्यम् एतं वरं देहि । गतिहीनस्य अस्माकं मानवकुलस्य
भारतकुलस्य वा रक्षादानमेव वरं प्रार्यसे । दाशिवलक्षं चन्द्रपवलं यमं
पाहि प्राप्नुहि । तेन वरदानेन तव शुभं यगः स्यात् ॥२॥

वारयति घोरतरपातकसमूहं

वर्धयति धर्ममपि शर्मकरमन्ते ॥

किङ्कुरजनस्य न किमावहति भव्यं

शङ्करपुरन्धि तव पादपरिचर्या ॥३॥

वारयतीति— शङ्करपुरन्धि शिवमहिषि ! तव पादपरिचर्या पादयोः
परिचर्यां शुश्रूषा घोरतरपातकसमूहम् अतिभयावहपापनिबह वारयति निवार-
यति । अन्ते परिणती शर्मकरं सुखकरं धर्ममपि वर्धयति पीपयति । धर्मश्च
हृदयाभ्यनुज्ञानसम्पन्नः सतामाचारो बोध्यः । किङ्कुरजनस्य भक्तस्य किं भव्यं
कुशलं नावहति ? सर्वाणि कुशलानि घत्ते इत्यर्थः ॥३॥

यस्य मनुजस्य हृदयेऽस्ति सदये ते

नाकचरसेव्यमपि पादसरसीजम् ॥

तं भजति पद्ममुखि पद्मवनवासा

लाभभवने भवतु नामरपुरोधाः ॥४॥

यस्येति— सदये कारुण्यवति अयि अम्त्र ! यस्य मनुजस्य हृदये नाकचर-
सेव्यं नाकचरं स्वर्गमञ्चारिभिः देवैः सेव्यं पूज्यं ते तव पादसरसीजं चरण-
कमलम् अस्ति, भो. पद्ममुखि कमलवदने । तं पद्मवनवासा कमलालया
लक्ष्मीः भजति भवने । लाभभवने प्राप्तिगृहे लक्ष्मीप्राप्तिस्थले अमरपुरोधा
देवपुरोहितः बृहस्पतिः न भवतु । तस्य पादभङ्गस्य देवगुरोरनुग्रहो न
भवतु । मन्त्रबुद्धिमपि तं लक्ष्मीः प्राप्नोतीति भावः ॥४॥

यद्यत्कलमोनिगण्योतगुणत्रालं

कालभयहारिकृदगारसभरन्दम् ॥

अद्रितनयाद्घ्नजलजन्म हृदये स्या-

दष्टमगतोऽपि विदधातु रविजः किम् ॥५॥

यदीति— अखिलमौनिगणगीतगुणजालम् अखिलेन समस्तेन मौनिना नैष्ठिकाना गणेन वर्गेषु गीतं कीर्तितं गुणाना कारुष्यादीनां जालं पटलं यस्य तत्, कालभयहारिकरुणारसमरन्दं कालान्मृत्योर्भयं हर्तुं शीलमस्येति कालभयहारी स करुणारसमरन्द. करुणारस एव मरन्द मकरन्दः यस्य तत्, अद्रितनयाद्घ्नजलजन्म पावतीपादपङ्कज हृदये स्याद्यदि भवेद्यदि, अष्टमगतोऽपि चारवधात् जन्मराशेरष्टमस्थानं प्राप्तोऽपि रविजः शनैश्चर. किं विदधातु कुरुताम्? न किमपि दुःखं दातुं प्रभवतीत्यर्थं. चारवधात् चन्द्रराशेरष्टमगो मन्दी विविधान्यशुभानि ननोनीति ज्योतिषप्रसिद्धम् । हृदयस्य देवीचरणग्रहगतिवीर्यमपि जंतु प्रन्विति भावः ॥५॥

लेखललनाकचमुर्मैः कृतचलिं ते

यो भजति पादघृणिमालिनमनन्ते ॥

निस्तरति नूनमयमस्तमितमोहः

शोकतिमिरं सकललोकगणमातः ॥६॥

लेखेति— सकललोकगणमातः, सर्वलग्नजालजननि ! लेखललनाकचमुर्मैः देवाङ्गनाजनशिरोजालद्वारमान्यैः कृतचलिं कृतः आचरितः चलिः पूजा यस्मै तं ते तव पादघृणिमालिन पाद एव घृणिमाली अशुभाली मूर्धस्त्वं यो भजति मेवने अयं म भजकः अस्नमितमोहः अस्नमितः नाशङ्गतः मोहः अज्ञानमित्यर्थः यस्य सः, शोकतिमिरं शोक एव निमिरम् अन्वकारः तं निम्नरति अतिगच्छति, नूनं ध्रुवम् । पादे घृणिमालिनः शोके निमिरस्य चारोपणान् रूपकमलद्वारः ॥६॥

शीतकरदपंहरवक्त्रजलजाने

शीतगिरिनन्दिनी तदाद्घ्नजलजातम् ॥

यः स्मरति देवि हृदि विस्मरति सोऽयं

विष्टपमदोषमपि वष्टततिगुक्तः ॥७॥

शीतकरेति— शीतकरदपंहरवक्त्रजलजाने चन्द्रगर्वापहृददनकमले, शीत-

गिरिनन्दिनि हिमवत्पुत्रि । तव अद्भिर्जलजातं पादपद्मं यः हृदि हृदये स्मरति ध्यायति सोऽप्य कष्टनतिमुक्तः कष्टनतिभिः दुःखसन्ततिभिर्विमुक्तः सन् अयोग समस्त विष्टप लोभमपि विस्मरति । पदभ्यामजपरमानन्दपारवत्यात् जगद्विस्मृतिः, न तु निद्रा-भदादिपारवस्यादिव । कष्टततेनिद्रादौ विस्मरणमेव भवति, न तु सा विमुक्तिः भवति ॥७॥

सक्तिरपि यस्य तव पादसरसीजे

शक्तिधरमातरनलाक्षगृहनाथे ॥

पूर्णशशिजैत्रमुखि पुण्यपुरुषोऽसौ

स्वर्णशिखरीव बुधलोकशरणं स्यात् ॥८॥

सक्तिरिति— अथ शक्तिधरमातः सुब्रह्मण्यजननि, अनलाक्षगृहनाथे अनलाग्नि अक्षिणि भालनेत्रे यस्य, यद्वा अनलाग्नि तृतीय यस्य तस्य हरस्य गृहनाथे गृहिणि, पूर्णशशिजैत्रमुखि पूर्णचन्द्रजित्वरवदने ! यस्य तव पादसरसीजे चरणकमले सक्तिः सङ्गः असौ पुण्यपुरुषः स्वर्णशिखरीव मेरुगिरिरिव बुधलोकशरणं विद्वल्लोकरक्षणं स्यात् भवेत् ॥८॥

वैरिगणनिर्दलनद्वयवरपाणे

वाससि पदोर्वशनवाससि च शोणे ॥

नेत्रमिषपावकविशेषितललाटे

पापमखिलं जहि भृगाधिपतिघोटे ॥९॥

वैरिति— वैरिगणनिर्दलनद्वयवरपाणे शत्रुमूहच्छेदनसङ्ग्रहस्ते । वाससि वसने पदोर्वशरणयोः दशनवाससि अपरे च शोणे रक्ते, रक्ताम्बरा अरुणचरणा विम्बाधरा चेत्यर्थः । नेत्रमिषपावकविशेषितललाटे नेत्रस्य मेषेण म्यात्रेण यः पावकोऽग्निस्तेन विशेषितं भूपिन ललाटं भाल यस्याः तस्या सम्बुद्धिः, अग्निनेत्रस्य शिवस्य पत्न्याः अपि अग्निनेत्रं भवति । भृगाधिपतिघोटे ! भृगाधिपतिः मिहः घोटकः एव घोटो बाहो यस्याः तस्याः सम्बुद्धिः मिहबाहने इत्यर्थः । 'घोटके वीनितुरगनुरङ्गास्वनुरङ्गमाः । वाजिबाह्वी-गन्धर्वहृयर्गन्धवगन्धपः' इत्यमरः । अखिलं समस्तं पापं जहि ह्य नृह ॥९॥

तव राज्यकौशल नास्तीति वक्तव्यम् । यथार्हकरणीयकृतिनित्यं यथार्हः
योग्याः करणीयाः कृतयस्तासु नित्य स्थिर चरणाम्बुहृत्सु पादारविन्दभटम्
आदिग आज्ञापय ॥१२॥

पञ्चसु विहाय मनसः कमपि सङ्ग

पुत्रघनमित्रजनबान्धववधूपु ॥

एष भजते जननि पादजलजं ते

पालय नु मुञ्च नु तवोपरि स भारः ॥१३॥

पञ्चस्विति— जननि मात । पुत्रघनमित्रजनबान्धववधूपु पुत्रे घने मित्र-
जने बान्धवे बध्वा च एवं पञ्चस्वपि कमपि यथार्हं वृत्तं सङ्गं विहाय त्यक्त्वा
एषोऽयं जन ने तव पादजलजं भजते सेवते । पालय नु रक्ष वा मुञ्च नु
त्यज वा तवोपरि स भारः । पुत्रादिपूजितगङ्गस्त्वय्यहं भारं निक्षिप्त-
वान् । अत पर त्वमेव प्रमाणम् ॥१३॥

वज्रधरमुख्यगुरसञ्चयकिरीट-

स्यापितमहाघंमणिरञ्जितनखाय ॥

जीवितमदायि जगदीश्वरि मदीयं

पादजलजाय तव पालय नु मा वा ॥१४॥

वक्षेति— जगदीश्वरि वज्रधरमुख्यानाम् इन्द्रादीनां गुराणां सञ्चयस्य
गमूहन्य किरीटं मुकुटं तथापि नैतिहितैः महार्घैः अधिकमूल्यैः मणिभिः रत्न-
विशेषैः गञ्जितनाः अपितवर्णाः नखाः पदरुहाः यस्य तस्मै तव पादजल-
जाय पादारविन्दाय मदीयं जीवितम् अदायि दत्तमित्यर्थः । पालय नु रक्ष
वा मा वा त्यज वेदयं ॥१४॥

देहि जगदीश्वरि न वा मदभिलाषं

पाहि रुदनावन्ति न वा कुलमिदं मः ॥

शूलधरवार्मानि गुरागुरनिषेव्यं

पादरुमां तव परे न विजहासि ॥१५॥

देहीति— जगदीश्वरि ! मदभिलाषं मम अभिलाषं मनोरथं देहि वा न

वा, कृष्णावति ! नः अस्माकम् इदं भारतीयं कुलं पाहि रक्ष वा न वा ।
मूलधरकामिनि हृद्रक्तान्ते परे अम्ब ! मुरामुरनिषेव्य देवामुरमेव्यं तव पाद-
कमलं न विजहामि त्यजामि ॥१५॥

पासि किल पादयुगकिङ्कुरसमूहं

हंसि किल पापतातिमापदि नुता त्वम् ॥

दन्तिवदनप्रमु वदन्ति भतिमन्तो

नानृतमिदं भवतु नाकिजनवर्ष्ये ॥१६॥

पासीति- पादयुगकिङ्कुरसमूहं त्वच्चरणभजकलांके पासि किल रक्षामि,
किल वार्तायां, रक्षसीत्याहुरित्यर्थः । 'वार्ता सम्भाव्ययां किल' इत्यमरः ।
आपदि विपदि आपतिनाया नुता म्नुता त्व पापनि दुरिनमहनि हनि किल
ध्वंसयमीनि वार्ता, भो' दन्तिवदनप्रमु गजमुखमान' । मनिमन्त वदन्ति एव
भणन्ति । नाकिजनवर्ष्ये स्वर्गवासिभिर्देवैः स्तुन्ये ! इदं मनिमङ्कुरुच्यमानम्
अनृतं न भवतु मूपा मा भूत् ॥१६॥

शक्रमुल्लदेवततिवन्दितविसृष्टे

वक्रघनकेशि चरणे तव लुठन्तम् ॥

आपदि तिमानमिममार्थितमनाथं

नन्दिहयमुन्दरि न पालयसि केन ॥१७॥

शङ्केति- वक्रघनकेशि कुटिलप्रेथभ्यामलकचे ! शक्रमुखद्वन्द्वतिवन्दित-
विमृष्टे इन्द्रादिदेवद्वन्द्वैर्वन्दिते विमृष्टं मुक्ते च तव चरणे लुठन्तं सदिलप्यन्तम्
आपदि दुरवस्थाया निमग्न, भो' नन्दिहयमुन्दरि वृषवाहनस्य शिवस्य कान्ते,
अम्ब ! आथित त्वा प्रपन्नम् अनाथं नाथरहितम् इमं जनं केन हेतुना न
पालयसि न रक्षसि ? ॥१७॥

धोपमयमम्ब विदधाति पदलग्ना

नावसि पुराणि किमु नारि बधिरासि ॥

वन्दिसुरवृन्दनुतिभाषितहृतं वा

कर्णदुगलं तव कपालिकुलयोषे ॥१८॥

धोपमिति- अम्ब ! पदलग्नः पदयोः चरणयोः लग्नः सक्तः अथ धोप

विदधाति क्रन्दतीत्यर्थः, पुराणि नारि पुरातनपुरुषि ! नावसि न पासि, बधिरा
 प्रहृतथक्वणेन्द्रियाजसि किमु ? कपालिकुलयोपे शिवाङ्गने ! तव कर्णयुगलं श्रोत्र-
 युग्म वन्दिमुखवृन्दनुतिभापितहृतं वा स्तुतिपाठकदेववृन्दस्तोत्रवचनैरपहृतं वा ?
 मम घोषस्य अनाकर्णनस्य किं कारणम् ? किं बाधिर्यम् ? उत सुरजनस्तोत्रे
 चित्तं तवावहितम् ? ॥१८॥

अम्ब भव विम्बफलकल्परद्वेले
 शम्बरसपत्नवलकारिवहुलीले ॥
 प्रागमृतभानुमुकुटस्य मदयित्री
 तं कुरु ततः परमुरीकृतमदयम् ॥१९॥

अम्बेति— विम्बफलकल्परद्वेले । ईपदून विम्बफल रक्तफलं विम्बफल-
 कल्प रद्वेलं दसानवामोऽथर इत्यर्थः, यस्यास्तस्या. सम्बुद्धिः, शम्बरसपत्न-
 वलकारिवहुलीले । शम्बरसपत्नस्य मन्मथस्य बलकारिण्यो बहुधो लीला
 यस्यास्तस्या सम्बोधन, प्राक् प्रथमम् अमृतभानुमुकुटस्य चन्द्रचूडस्य शिवस्य
 मदयित्री हर्षयित्री भव । ततः अनन्तर त परम् ईश्वरम् उरीकृतमदयम्
 उरीकृतः अङ्गीकृती मदयः मम विषय. यस्य त विधेयविशेषणं कुरु । शिव
 मदयितु प्रमुरसि त्व, तस्मात् प्रथम त हर्षयित्वा वक्ष्य, अनन्तर मत्प्रस्तावः
 त्रियन्ता तदङ्गीकाराय ॥१९॥

निर्मलमुषाकरकलाकलितमस्ते
 धर्मरतपालिनि दयावति नमस्ते ॥
 एतमव देवि धरणाम्बुदह्वन्धुं
 शीतधरणीधरमुते गमय नान्धुम् ॥२०॥

निर्मलेति— निर्मलमुषाकरकलाकलितमस्ते । निर्मलया स्वच्छया मुषा-
 करकलया चन्द्रकलया कलित बद्धम् अलङ्कृतमिति यावन्, मस्त शिरो यस्या-
 स्तस्या सम्बुद्धिः । धर्मरतपालिनि धर्मात्मकाना रक्षिके, दयावति ! ते नमः ।
 देवि । धरणाम्बुदह्वन्धुं धरणाम्बुदह्व पादारविन्द यन्धुः यम्य मम् एव भक्तम्
 जय ग्या । शीतधरणीधरमुते गमयन्ति । अन्धु वृष न गमय प्रापय, मात्तु
 ममापोगति ॥२०॥

अत्रिकुलपालककुलध्वजपताके

भद्रगजगामिनि वरिद्रमपि मत्या ॥

क्षुद्रमिव शोच्यमिनमद्विजलजाप्तं

रुद्रदयिते जननि पाहि न जहीहि ॥२१॥

अत्रिकुलेति— अत्रिकुलपालककुलध्वजपताके हिमवद्वंशवैजयन्ति ! ध्वज-
पताकयोः सामान्यविशेषरूपयोः झटिति बोधनार्थं गोत्रलीवर्दन्यायेनार्थं प्रयोगः ।
नेह पुनश्चिन्तितः । भद्रगजगामिनि मतगजगमने ! 'भद्रश्चापि गजान्तरे' इत्य-
मरः, अयि अम्ब ! मत्या वरिद्र, कर्मकौशल्यदापेक्षितायाः प्रजायाः ऊलता
मतिशयिष्ठं बोध्यम् । शोच्यम् अनुकम्पनीयम् अद्विजलजाप्तं पदार-
विन्दवन्धुम् इमं मा, रुद्रदयिते पार्वति ! पाहि पालय, क्षुद्र नीचमिव न
जहीहि न त्यज ॥२१॥

अस्तु तव पादकमले स्थितिरजस्रं

नास्ति परदुःखविवशे हृदि तु शान्तिः ॥

अस्तु करणेयमयमस्तु मतिलोपः

कष्टमिदमम्ब मम भूरि परिशिष्टम् ॥२२॥

अस्तिवति— अम्ब ! तव पादकमले अजस्रं नित्यं मम स्थितिरस्तु । पर-
दुःखविवशे परेषाम् अन्येषामस्मादृशां दुःखैः विवशे महानुभूत्या परवशे हृदि
हृदये नु मम शान्तिः नास्ति । इयं करणा मम परदुःखपारवश्यजनी अस्तु ।
इयं कष्टा बुद्धिहीनवैवेति चेत्, अयं मतिलोपः बुद्धिलोपश्च अस्तु भवतु ।
मम इदं भूरि अमितं कष्टं दुःखं परिशिष्टम् अवशिष्टम् । मतिलोपः,
करणा, अन्ते अवशिष्टं कष्टमित्येतानि सन्तु । हृदये शान्त्यभावात् तस्य
तव पादकमले स्थितिं प्रायये ॥२२॥

दुःखमुखभेदरहिता न मतिरामोत्

साधुसलभेदरहिता न मतिरामोत् ॥

भाष्यमतिमान्यमय वा मम तदेत-

न्मातरिह सङ्घमजर्षे यदवकाशः ॥२३॥

दुःखेति— मानः ! दुःखमुखभेदरहिता दुःखं प्रतिकूलानुभवः, मुग्धम् अनु-

कूलानुभवश्च तयोर्भेदेन रहिता वज्रिता मतिर्धर्मम नासीत्। साधुसलभेद-
रहिता सज्जन-दुर्जन-भेदरहिता मतिर्मम नासीत्। शास्त्राणि समबुद्धिमूप-
दिशन्ति, मम तु तादृश्यभेदधीः नास्तीत्येष दोषः स्यादिति चेन्माऽस्त्वित्याह।
अथवा तदेतत् अतिमान्यम् अतीव पूज्यं मम भाग्यम्। यत् यतः इह भुवि
सङ्घभङ्गने जनसमुदायसेवने अवकाशो भवति, तन्मम भाग्यमिति सम्बन्धः।
असत्या सुखदुःखसाधुसलभेदबुद्धौ न स्यात्सङ्घसेवावकाशः। भेदबुद्धिर्भाग्य-
मिति समर्थनं दुष्करम्। तस्य सङ्घभजनावकाशलाभरूपेण वाक्यार्थेन सम-
र्थनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥२३॥

अस्तु मम भेदमतिरस्तु मम पक्षो

यत्नपरताऽस्तु मम माऽस्तु च विमोक्षः ॥

मोक्षमपि वेदि कुलकष्टततिमोक्षं

प्रेषय सकुत्तव महेश्वरि कटाक्षम् ॥२४॥

अस्त्विति— मम भेदमतिः भेदबुद्धिः साध्वमाध्वादिभेदबुद्धिरस्तु। मम
पक्षः साधनयोग्यार्थः अस्तु भवतु। 'पक्ष. पत्रे कुचयो. पार्श्वे सभ्यो नृप-
स्य च। गजे स्यान्चुल्लिरन्ध्रे च वले साध्यविरोधयोः' इति त्रिकाण्डशेषः।
मम यत्नपरता अस्तु उद्योगो भवतिव्यर्थः। विमोक्षश्च ज्ञानलभ्यो जन्म-
बन्धविनिर्मोक्षश्च माऽस्तु मा भूत्। अपि, महेश्वरि अम्ह ! कुलकष्टतति-
मोक्षं भारतीयकुलदुःखमन्तविविमोचनमेव मोक्ष वेदि जानामि। तस्मात् तव
कटाक्षं दृग्न्तपानं गृह्णन् एकावारं प्रेषय। येन मदभिमतम् उक्तं मोक्षं कुल-
कष्टनिवृत्तिरूपम् लभेयेति भावः ॥२४॥

साक्षरगणेन मुल्लरेऽत्र गणनाथे

विष्णुपदासौद्रवधु जिष्णुमुखवन्द्ये ॥

अम्ह करुणां कुरु शिवशूरि निरशु-

स्वच्छकिरणार्भविभूषितललाटे ॥२५॥

साक्षरगणेनेति— ईशवधु ईश्वरपुत्रेऽथ जिष्णुमुखवन्द्ये विष्णुवादिभिः श्रु-
त्यं निरशुस्वच्छकिरणार्भविभूषितललाटे निरशुं अकलङ्कितं स्वच्छकिरण-
भङ्गेन दृग्भागवालेन अर्धचन्द्रेणैव धावन्, विभूषितम् अलङ्कृतं ललाटं पद्मा-

स्तम्याः सम्बुद्धिः, शिवद्वुरि शंभकारिणि अम्ब । शाक्वरागणेन, चतुर्दशाक्षरा
 शक्वरी, शक्वरीः शक्वरीछन्दसः इमे शाक्वराः तेषां गणनं समूहेन मुन्वरे
 शब्दायमाने विष्णुयशम् विष्णोर्यश इव यशो यस्य तस्मिन् गणनायं गणपतौ
 भयि करणां कुरु सदया भव । विष्णुयशमीत्यत्र विष्णुशब्दो विघ्नेश्वर-
 वाचितया ग्राह्यः । 'शुक्लाम्बरधरं विष्णुम्' इति मृप्रनिद्वय्योक्तेन अवयवार्थ-
 मजहत् विष्णुपदं विभुत्वादिघ्नेश्वरम् अभिघने ॥२५॥

पञ्चविंशः श्लोकः सव्याख्यः समाप्तः ॥

पद्त्रिंशः स्तवकः

अयं पद्त्रिंशो स्तवकेऽतिशयवरीप्रस्तावगतो नृणवद्वृत्तेन निबद्धा रमणीय-
गद्यार्था भगवतोस्तोत्रगीतिः ॥

उन्नतस्तनस्यलीवलोलहारमौक्तिक-

व्रातदोषितिप्रतानवद्धसौहृदा सदा ॥

अन्धकारिकामिनीदरस्मितद्युतिर्धुनो-

त्वन्धकारमन्तरङ्गवासिनं घनं मम ॥१॥

उन्नतेति— सदा सर्वदा उन्नतायामुत्तुङ्गाया स्तनस्यल्या विलोलाना हार-
मौक्तिकाना कण्ठमालामुक्तामणीना व्रातस्य समूहस्य दीघितीना विद्युतीनां
श्रुताने विम्बारे वद्ध गौहृद मध्य यथा सा, अन्धकारिकामिनीदरस्मितद्युति-
अन्धकारे. निवस्य कामिण्या पावंत्या. दरस्मितस्य मन्दहामस्य द्युतिर्भाः अन्-
रङ्गवासिनम् अन्तरङ्गे अन्तकरणे वसतीति अन्तरङ्गवासी त मम घनम्
अन्धकारं निभिरम् अज्ञातमिति यावन् धुनोषु प्रहन्तु ॥१॥

अम्बरस्यले पुरा पुरन्दरो ददर्शं यां

यां धरन्ति पर्वतप्रभृतिर्मतिहासिकाः ॥

सा परा पुरामरेः पुरन्धिकाऽखिलाम्बिका

पुत्रकाय मग्गने इवातु दक्षिणं करम् ॥२॥

अम्बरेति— अम्बरस्यले आशाने पुरा पूर्वं पुरन्दरः इन्द्रो या ददर्शं, 'स
मस्मिन्नेवाशानं स्त्रियमात्रगाम यद्गोभमानामुमा हंसवतीम्' इति वेनोपनिषदि
श्रुता देवी मामिन्द्रो दृष्टवानित्यप्ये । अगन् प्रपमग्नवके व्याख्यातम् । याम्
ऐभित्तिगिवाः पुरवृत्तविद. पर्वतप्रभृति पर्वतशाला पावंती वदन्ति । सा परा
शक्तिः पुरामरेः त्रिपुरान्तकस्य शिवस्य पुरन्धिका महिषी अग्निदाम्बिका

विश्वमाता, मज्जते अथः आपञ्जलर्धा मज्जते इत्यर्थः, पूतनकाय मय्य दक्षिणम् अभयदानदक्षं करं हस्तं मज्जन्तमुद्धर्तुमित्यर्थः, ददातु ॥२॥

पादपङ्कजे घृता नरैरवाह्यभक्तिभिः

पाणिपङ्कजे घृता नवेन्दुखण्डधारिणा ॥

चाह्मेमहंसका मनोजरत्नकङ्कणा

लोकजालपालिनी पुनातु मां विलासिनी ॥३॥

पादेति— नरैः मानवैः अवाह्यभक्तिभिरन्तरङ्गभक्तैः पादपङ्कजे घृता गृहीता, नवेन्दुखण्डधारिणा दालवन्दुखण्डधारिणा शिवेन पाणिपङ्कजे घृता गृहीता, शिवस्य पाणिगृहीतीत्यर्थः, चाह्मेमहंसका रमणीयस्वर्णनूपुरा, मनोजरत्नकङ्कणा रुचिरमणिमयहस्तवल्या लोकजालपालिनी सर्वलोकरक्षिका विद्यामिनी रामा मा पुनातु पवित्रं करोत्वित्यर्थः ॥३॥

उक्षराजवाहनस्य जीविताद् गरीयसी

पक्षिराजवाहनादिवर्ष्यमानवैभवा ॥

केकिलोकचक्रवर्तिवाहनेन पुत्रिणी

वारणारिसार्वभौमवाहना गतिर्नम ॥४॥

उक्षेति— उक्षराजवाहनस्य दूपमवाहनस्य शिवस्य जीवितात् प्राणेभ्योऽपि गरीयसी अधिकतरप्रियेत्यर्थः, पक्षिराजवाहनादिवर्ष्यमानवैभवा विष्णवादिभिः स्तूयमानैस्वर्षा, केकिलोकचक्रवर्तिवाहनेन मयूरसार्वभौमवाहनेन मुद्रहृष्येन पुत्रिणी पुत्रवती, गुहाम्बा इत्यर्थः, वारणारिसार्वभौमवाहना मिहराजवाहना दुर्गा मम गतिः शरणम् ॥४॥

बालकुन्दकुट्टमलालिकान्तदन्तपङ्कवित्का

कुण्डलानुबिम्बशोभिशाङ्गण्डमण्डला ॥

विभ्रती रतीशवेत्रविभ्रमं श्रुवोर्षुगं

शुभ्रभानुशेखरस्य मुन्दरी प्रणम्यते ॥५॥

बालेति— बालकुन्दकुट्टमलालिकान्तदन्तपङ्कवित्का बालानाम् अप्रवृद्धानां कुन्दकुट्टमलानां माध्यमकुलानाम् आलिः पट्टिनरिव माध्यकलिकावलिरिवे-

त्यर्थः, कान्ता कमनीया दन्तपद्मवितर्पस्याः सा, कुण्डलानुविम्बशोभिमुद्गगण्ड-
मण्डला कुण्डलयो ताटङ्कयोः अनुविम्बाभ्या प्रतिविम्बाभ्या शोभिनी भात्र-
मानो गण्डमण्डलौ कपोलविम्बी यस्याः सा, तावती दर्पणस्वच्छता गण्ड-
मथलयोः । रतीशवेत्रविभ्रम रतीशवेत्रस्य मन्मथदण्डस्य विभ्रमो विलास इव
विभ्रमो यस्य तन् भ्रुवोर्युगं भ्रुवुगल विभ्रती धारयमाणा शुभ्रभानुशैलरस्य
चन्द्रचूडस्य मुन्दरी देवी प्रणम्यते ॥५॥

आजिदक्षवाहवैरियातुधानबाधितं

या ररक्ष देववृन्दमिन्दिरादिवन्दिता ॥

सा कटाक्षपातपूतभवतलोकपातका

पावकाक्षमुन्दरी परात्परा गतिर्मम ॥६॥

आजीति— आजिदक्षवाहवैरियातुधानबाधितम् आजी सङ्ग्रामे दशो
निपुणो बाहवैरी महिष. यातुधानो राक्षसः महिषामुर इति यावत्, तेन
बाधित देववृन्दम् इन्दिरादिवन्दिता लक्ष्म्यादिस्तुता मती या ररक्ष । सा कटाक्ष-
पातपूतमक्कल्लोकपातका कटाक्षपातेन दुग्न्तपातेन घूनानि निर्धूतानि भक्त-
लोकपातकानि भक्तवल्लोकपातानि यस्याः सा । पावकाक्षमुन्दरी वह्निनेत्रस्य
रद्रस्य मुन्दरी परात्परा श्रम्बिका मम गतिः शरणम् ॥६॥

तारकाधिनायचूडचित्तरङ्गनर्तकी

मन्दहासमुन्दराम्यपङ्कजा नगात्मजा ॥

दीनपोषकृत्यनित्यवटवृद्धिरव्यया

गृह्यते गणाधिपेन सर्वतो नृणा पदे ॥७॥

तारवेति— तारकाधिनायचूडचित्तरङ्गनर्तकी तारकाधिनायः नक्षत्रपति-
श्चूडाया शिखाया यस्य मय्य चिन्मेष रङ्गः नाट्यमथल मत्र नर्तकी नृण्य
बुर्वती, शिवहृदयविल्लाभिनीत्यर्थः । मन्दहासमुन्दराम्यपङ्कजा मन्दहासेन दर-
ग्मिनेन मुन्दर मजोन्मम् अग्यपङ्कज वदनमथल मय्यः सा, नगात्मजा
गार्वती, दीनपोषकृत्यनित्यवटवृद्धिः दीनजनपोषकृत्ये नित्य वटा निष्ठा बुद्धिः
यस्या सा, प्रत्यसा भक्षया पदे शरणं नृणा गणाधिपेन सर्वतः मार्वाभ्येन
मात्स्येनेति यावत् गृह्यते, ॥७॥

अष्टमीशशाङ्कुखण्डदर्पभञ्जनालिका
 विष्टपत्रयाधिनायमानसस्य डोलिका ॥
 पापपुञ्जनागकारिपादकञ्जयूलिका
 श्रेयसे ममास्तु शैललोकपालवालिका ॥८॥

अष्टमीति— अष्टमीशशाङ्कुखण्डदर्पभञ्जनालिका अष्टम्याम् अष्टमीतियो
 यः शशाङ्कुखण्डः अर्धवृत्ताकारः तस्य दर्पस्य भञ्जनम् अलिकं ललाट यस्याः
 सा चन्द्रार्पाकारललाटस्यैत्यर्थः । विष्टपत्रयाधिनायमानसस्य त्रिलोकनाथस्य
 शिवस्य पित्तस्य डोलिका आन्दोलनभूता । अस्यां शिवचित्तं डोलायत
 इत्यर्थः । पापपुञ्जनागकारिपादकञ्जयूलिका सकलदुरितविश्वसिनोऽस्याः पादा-
 रविन्दरेणवः । शैललोकपालवालिका पर्यतराजपृथ्विका मम श्रेयसे अस्तु ॥८॥

सानुमत्कुलाधिनाथवालिकाशिकुन्तला
 जङ्गमेय काऽपि तप्तहेमसालभञ्जिका ॥
 भक्तियुक्तलोकशोकवारणाय दीक्षिता
 शीतशीतवीक्षिता लघु स्यतादर्धं मम ॥९॥

सानुमदिति— सानुमत्कुलाधिनाथवालिका मानुनरकुलं पर्वतकुलं तस्याधि-
 नाथस्य हिमवतः वालिका, अलिकुन्तला काऽपि तप्तहेमसालभञ्जिका तप्त-
 वाञ्चनपाञ्चवालिका जङ्गमा चरा इव दृश्यमानेत्यर्थः । भक्तियुक्तलोक-
 शोकवारणाय भक्तजनदुःखध्वंसाय दीक्षिता धृतरता । शीतशीतवीक्षिता
 अग्निशीतलदृक्पाता, मम अर्धं दुरितं लघु द्रुतं स्यतात् खण्डयतु ॥९॥

पुण्यनामसंहतिः पुरारिचित्तमोहिनी
 पुष्पबाणचापचाक्षिल्लिकाऽखिलाम्बिका ॥
 पुष्पवैरिपुष्टदुष्टदंत्यवंशनाशिनी
 पुत्रकस्य रक्षणं पुरातनी करोतु मे ॥१०॥

पुण्येति— पुण्यनामसंहतिः पुण्या नाम्नां महतिः यस्याः सा । पुरारि-
 चित्तमोहिनी शिवहृदयमममोहिनी । पुष्पबाणचापचाक्षिल्लिका पुष्पबाण-
 चापः मन्मथघनः चारु रमणीये झिल्लयी भ्रुवी यस्याः सा । पुष्पवैरिपुष्ट-

दुष्टदैत्यवंशानाशिनी पुण्यस्य शुभस्य पावनकर्मणः वैरिणः शत्रवः पुष्टाः दुष्टाः
दैत्याः असुराः तेषां वंशस्य नाशिनी । पुरातनी पुराणपुरूषी पुत्रवस्य मे
भम रक्षण करोतु ॥१०॥

क्षाममध्यमस्थली सुधाघटोपमस्तनी

कृष्णसारलोचना कुमुद्वतीप्रियानना ॥

भ्रूविलासघृतघण्टकाञ्चनाद्रिकार्मुका

काचिदक्षुकार्मुकस्य जीविका जयत्युमा ॥११॥

क्षामेति— क्षाममध्यमस्थली क्षामा कृशा मध्यमस्थली यस्याः सा तनु-
मध्येत्यर्थः, सुधाघटोपमस्तनी सुधाघटोपमौ अमृतकुम्भसन्निभौ स्तनी यस्या
सा, कृष्णसारलोचना हरिणाक्षी, कुमुद्वतीप्रियानना कुमुद्वतीप्रियश्चन्द्रः स इवा-
ननं यस्या सा चन्द्रवदनेत्यर्थः, भ्रूविलासघृतघण्टकाञ्चनाद्रिकार्मुका भ्रूविलासेन
निर्घृत घण्टं यस्य साः काञ्चनाद्रिकार्मुकः मेरुधन्वा रुद्रः यस्याः सा,
इक्षुकार्मुकस्य इक्षुधन्वो मदनस्य काचित् जीविका जीवनोपायभूता उमा
जयति ॥११॥

लोहिताचलेदवरस्य लोचनत्रयोहिता

लोहितप्रभानिमग्जदम्बजजाण्डकन्दरा ॥

हासकान्तिवर्धमानसारसारिमण्डला

वासमत्र मे करोतु मानसे महेश्वरि ॥१२॥

लोहितेति— लोहिताचलेदवरस्य अरुणाचलेदवरस्य शिवस्य लोचनत्रयी-
हिता नेत्रत्रयस्याप्यनुकूला, लोहितप्रभानिमग्जदम्बजजाण्डकन्दरा लोहितप्रभायाम्
अरुणवान्तौ निमग्जत् दम्बजजाण्डं ब्रह्माण्डं कन्दरं दरी इव यस्याः सा, हास-
कान्तिवर्धमानसारसारिमण्डला हासवान्त्या स्मितप्रभया वर्धमानः पोष्यमाणः
सारसारिमण्डलः सारसारे पद्भुजद्विष चन्द्रस्य मण्डलो यस्याः सा, महेश्वरी
अत्र मे मम धानमे धानं करोतु ॥१२॥

दक्षिणोक्षणप्रभाविज्जम्बिताम्बुसम्भवा

क्षाममिषवामनेत्रपामनूपसर्करवा ॥

एकतः परः पुमान्परा वराङ्गनाऽन्यतः

शुभ्रकीर्तिरेकमूर्तिरादधातु नदिशवम् ॥१३॥

दक्षिणेति— दक्षिणैक्षणप्रभाविजृम्भिताम्युसम्भवा दक्षिणैक्षणस्य प्रभया विजृम्भित विकसितम् अम्बुसम्भव पद्भुज यस्याः सा, दक्षिणनेत्रस्य मूर्धात्मकत्वप्रसिद्धेः, काममित्रवामनेत्रधामनृप्तकैरवा काममित्रस्य मन्मथहितकारिणः वामनेत्रस्य धाम्ना तेजसा तृप्त कैरव कुमुदं यस्याः सा, वामनेत्रस्य चन्द्रात्मकताप्रसिद्धेः, शिवार्धेशरीरिण्या उमाया दक्षिणाक्षि शिवभागे वर्तते, तच्च उग्रशम्भिरित्युपपन्नं, वामार्धे तु शीतरश्मिरिति युक्तम् । एकतः दक्षिणभागे परः पुमान् पुरुषः अन्यतः वामभागे परा वराङ्गना स्त्री, अत एव एकमूर्तिः एकविग्रहा शुभ्रकीर्तिः विमलयना. सर्वकन्याणाधायित्वान्, नः अस्माक शिवं कन्याणम् आदधातु आतगोतु ॥१३॥

शुम्भदंत्यमारिणी सुपर्वहर्षकारिणी

शम्भुचित्तहारिणी मुनीन्द्रचित्तचारिणी ॥

कामितार्थदायिनी करिप्रकाण्डगामिनी

विघ्नराजमम्बिका ॥१४॥

शुम्भेति— शुम्भदंत्यमारिणी, शुम्भामुखहारिणी सुपर्वहर्षकारिणी सुपर्वणां देवता हर्षकारिणी सन्तोषकारिणी, शम्भुचित्तहारिणी शिवस्य मनसः अपहारिणी, मुनीन्द्रचित्तचारिणी ऋषिजनमानसेषु विहारिणी, कामितार्थदायिनी इष्टार्थदात्री, करिप्रकाण्डवत् पञ्चश्रेष्ठवत् गच्छतीति करिप्रकाण्डगामिनी अम्बिका विघ्नराजं गणपतिं नीतकल्कं विघ्नकन्मपमादधातु करोतु ॥१४॥

देवतासपत्न्यंशकाननानलच्छटा

धारणारिसावंभौमवाहना घनालका ॥

मन्दिषाहनस्य ऋषिपि नेत्रमन्दिनी मुघ्न

नेत्रसाञ्छितालिका सुतं पुनातु कालिका ॥१५॥

देवनेति— देवतासपत्न्यंशकाननानलच्छटा देवतासपत्न्याम् अमुराणां वंशः कुलं, पक्षे वेणुः स एव काननम् धरण्य तस्य अनलच्छटा अग्निज्वाला, अमुर-

कुलमहर्षीत्यर्थः । वारणारिमावंभौमवाहना मिहेन्द्रवाहा दुर्गा, घनालका पत्न्य इव श्यामला अलका यस्याः सा, यद्वा सान्द्रकचभारा । नन्दिवाहनस्य वृष-
वाहस्य शिवस्य नेत्रनन्दिनी नयनानन्दिनी काश्रपि चन्द्रिका । नेत्रलाञ्छि-
तालिका नेत्रेण लाञ्छितम् अङ्कितम् अलिक ललाटं यस्याः सा, ललाटेनेत्र-
मुक्तेत्यर्थः, कालिका मुतं पुत्र्य गणपतिं पुनातु मुदं करोतु ॥१५॥

राजमुन्दरानना भरालराजगामिनी

राजमौलिवल्लभा मृगाधिराजमध्यमा ॥

राजमानविग्रहा विराजमानसद्गुणा

राजते महीघरे मदम्बिका विराजते ॥१६॥

राजति— राजमुन्दरानना राजा चन्द्र इव सुन्दरम् आननं यस्याः सा
इन्दुमुखी इत्यर्थः, भरालराजगामिनी राजहसगमना, राजमौलिवल्लभा चन्द्र-
शेखरप्रिया, राजमानविग्रहा देदीप्यमानशरीरा, विराजमानसद्गुणा शोभमान-
कारुण्यादिभूगुणा, मदम्बिका ममाम्वा राजते रजतस्यायं राजतस्तस्मिन्
महीघरे पवते कैलासे विराजते विजयते ॥१६॥

पर्वचन्द्रमण्डलप्रभाविडम्बनानना

पर्वताधिनायवशापावनी सनातनी ॥

गर्वगन्धनाशिनी विभावरोविचारिणा

शर्वचित्तनायिका करोतु मङ्गलं मम ॥१७॥

पर्वति— पर्वचन्द्रमण्डलप्रभाविडम्बनानना विडम्बयतीति विडम्बनं परिहासः
इत्यर्थः, पर्वचन्द्रमण्डलप्रभायाः पूर्णन्दुविम्बशोभायाः विडम्बनं परिहासि आनन
मुख्यं यस्याः सा, पर्वताधिनायवशापावनी पर्वताधिनाथस्य हिमाचलस्य वशस्य
पावनी स्वजन्मनेति शेषः । सनातनी नित्या । विभावरोविचारिणा रात्रि-
ञ्चराणा राक्षसानां गर्वगन्धं दपंलेन नाशयतीति गर्वगन्धनाशिनी । शर्वचित्त-
नायिका शिवहृदयेऽवरी मम मङ्गलं भद्रं करोतु ॥१७॥

ओजसश्च तेजसश्च जन्मभूमिरच्युता

नोऽलकञ्जयन्पुद्गमौलिरागमस्तुता ॥

वीतरागपाशजालनाशयद्वकङ्कणा

विश्वपालिनी मया महेश्वरी विचिन्त्यते ॥१८॥

ओजस इति- ओजसः दीप्ते. 'ओजो दीप्तो बले' इत्यमरः, तेजस. प्रना-
पस्य च अच्युता ध्युतिरहिता म्यिरा जन्मभूमिः उद्भवम्यलो, नीलकञ्च-
बन्धुवदमोलिः नीलकञ्चस्य नीलांत्यस्य बन्धुरिन्दुः तेन वद्धा मोलिः चूडा
यस्याः मा, आगमस्तुता वेदं स्तुता । वीतरागपाशजालनाशयद्वकङ्कणा वीत-
रागणा पाशजालनाशाय वद्वकङ्कणा धृतप्रता । विश्वपालिनी जगद्रक्षिका
महेश्वरी मया विचिन्त्यते ध्यायते ॥१८॥

अण्डमण्डलं यथा निरन्तरं च पच्यते

संस्फुरत्यशेषभूतहार्दपीठिकासु या ॥

श्वासदृष्टिसंविद्रूपमनादवारिवर्त्मभि-

र्यामुपासते विदो नमामि तां परात्परां ॥१९॥

अण्डेति- यथा च अण्डमण्डलं ब्रह्माण्डजालं निरन्तरं पच्यते परिणमन
नीयते, सर्वं विश्वम् अनर्थं परिणामवशात् गतं भवतीत्यर्थः । अशेषभूतहार्द-
पीठिकासु सकलप्राणिहृदयपीठेषु या संस्फुरति ज्वलति अहमस्मीति संविद्रूपेण
जयतीत्यर्थः । श्वासदृष्टिसंविद्रूपमनादवारिवर्त्मभिः श्वास. प्राणवायुः दृष्टिः
दृक् संविन् चित् ऊष्मा जीवाग्निः नादः गन्धः वारि जल रस इति धावन्
एतेषां वर्त्मनिर्माणैः विदः विद्वांसः याम् उपासते परात्परां तां नमामि ।
श्वासादिवर्त्मनिरुपासितामित्यर्थः । अवेदमवधेयम् । श्वाशोपासनं प्राणोपासनं
संबर्गविद्या, दृष्टिरित्यनेन अक्षिपुष्टयविद्या, संविद्रूपेण वेदान्तरविद्या, ऊष्मे-
त्यनेन मुख्यप्राणविद्या, नादेत्यनेन उद्गीयविद्या, वारित्यनेन रसोपासितः, इमा-
मेव सहस्रात्मनास्वादनं चन्द्रकलाविद्येति तान्त्रिकाः प्राहुः ॥१९॥

पञ्चधामधेयभूतपरात्परा मुखाचिता

पञ्चवक्त्रयक्त्रपञ्चवक्त्ररीकलोरुना ॥

पञ्चकान्तरङ्गान्नुसञ्चयप्रणाशिनी

प्रेतमञ्चतापिनी कुत्तं चिराय पातु मे ॥२०॥

पञ्चेति- पञ्चधामधेयभून् दशवक्त्रभून् दशमहाविद्यात्मिका हि देवी, यदा
दशावतारसंक्रान्त्यन्तान् दशवक्त्रभून् । परात्परा मुखाचिता देवपूजिता,

पञ्चवक्त्रवक्त्रपद्मचञ्चरीकलोकना पञ्चवक्त्रस्य शिवस्य वक्त्र पद्मभिव तत्र
चञ्चरीक इव लोकन दर्शनं यस्या. सा , शिववक्त्रपद्मे देव्या. दृष्टिः चञ्च-
रीकापत इत्यर्थः । वञ्चकान्तरङ्गसन्नुसञ्चयप्रणाशिनी वञ्चकाना द्रोहिणाम्
अन्तरङ्गशूणां कामत्रोवलौभमोहमदमात्सर्वाणा सञ्चयस्य विनाशिनी, प्रेतो
मञ्चः परंङ्क इव प्रेतमञ्चस्तस्मिन् शंते इति प्रेतमञ्चशायिनी 'पञ्चप्रेतासना-
सीना' इति कीर्तिता देवी, रद्रप्रेतादुपरि नग्ना स्थिता कालिका आराध्यते,
सर्वसंहारे कृते सा तत्प्रेतमविशंते इति वा बोध्यम् । मे मम कुलं चिराय
पातु रक्षतु ॥२०॥

कर्मणा यथाविधि द्विजातयो यजन्ति या
ब्रह्मणा यथाश्रुतं स्तुवन्ति यामधीतिनः ॥
चेतसा यथागुरुक्ति चिन्तयन्ति यां विदः
सा परा जगत्प्रयोजनन्यज्ञा जपत्युमा ॥२१॥

कर्मपति- या द्विजातयः त्रैवर्णिकाः यथाविधि विधिमनतित्रम्य शास्त्रो-
क्तविधिनेत्यर्थः, कर्मणा यजन्ति पूजयन्ति । याम् अधीतिनः स्वाध्यायिनः
यथाश्रुतं श्रुतमनतित्रम्य ब्रह्मणा वेदेन स्तुवन्ति कीर्तयन्ति, यां विदः विद्वाः
यथागुरुक्ति गुरुपदेशानुसारेणेत्यर्थः । चेतसा मनसा चिन्तयन्ति ध्यायन्ति ।
सा परा शक्तिः जगत्प्रयोजननी त्रिलोकमाना उमा जयति ॥२१॥

वामुदेवजापया विनम्रया निपेविता
शामरेवचाटुचित्रवाक्पद्मगल्पलालिता ॥
वासवादिदेवतात्रयप्रणादहृषिता
वारपत्वधानि मे वसुधराभूतस्मुता ॥२२॥

वामुदेवति- विनम्रया प्रह्वया वामुदेवजापया लक्ष्म्या निपेविता । वाम-
देवचाटुचित्रवाक्पद्मगल्पलालिता शामरेवस्य शिवस्य चाटुना मपुरेण चित्रेणा-
द्भूतेन वाक्पद्मगल्पेन शान्तिना प्रीयिता । वामवादिदेवतात्रयप्रणादहृषिता
हन्दादिमुत्तमवित्रययोगेण हृषिता । वसुधराभूतः भूभूतः गुता पार्वती मे
मम अपानि पापानि वारयतु ॥२२॥

पूणिमानुघामरीचिमुन्दरास्थमण्डला
 फुल्लपत्रपत्रदीर्घसम्प्रसप्रलोचना ॥
 पुष्यभूनिषेवणाय पुत्रमेतमुद्यतं
 पूर्णकाममादघातु पादलग्नमम्बिका ॥२३॥

पूणिमेति- पूणिमानुघामरीचिमुन्दरास्थमण्डला राकेन्दुमुन्दरमुखी । फुल्ल-
 पत्रपत्रदीर्घसम्प्रसप्रलोचना स्वच्छविकसितकमलदन्तायताशी अम्बिका पुष्यभू-
 निषेवणाय पुष्यभुवो भारतभूमेः निषेवणायोद्यतम् एत पादलग्नं चरणलम्बिन
 पूर्णकामम् अवाप्तमनोरथम् आदघातु विवताम् ॥२३॥

लालयन्ति बालकं वतंसशीतदीर्घिति
 शीलयन्ति सूक्ष्मतां मनांसि योगिनामिव ॥
 कालयन्तु पापिनां कुलानि संहतोस्ततां
 पालयन्तु च स्मितानि योषितः पुरट्टिपः ॥२४॥

लालयन्तीति- वतंसशीतदीर्घिति निवशितो नूपनचन्द्रं बालकं लालयन्ति
 प्रेम्णा कामयमानानि प्रीणयन्तीति यावत्, योगिना मनांसि इव सूक्ष्मताम्
 अस्यूलता तनुता शीलयन्ति अभ्यस्यन्ति, योगिना मनांसि यथा अभ्यासवत्तात्
 कृपता यान्ति तथा मन्दता यान्ति इति स्मितविशेषणम् । पुरट्टिपः पुरा-
 नवस्य हृदस्य योषितः पावंत्याः स्मितानि पापिनां कुलानि कालयन्तु अन्त-
 यन्तु । मना सज्जनाना सहतीः समूहान् पालयन्तु ॥२४॥

पादसेविनः कवेर्मनोहरातिगववरी-
 वर्णं एव नाट्यकारिनिर्बरीगणो यथा ॥
 सोःकालवद्वर्तितपुष्ययोषिनो मन-
 स्सम्मदाय साधुवष्टवारणाय कल्पनाम् ॥२५॥

पादेति- पादसेविनः चरणनजस्य कवेः गगरतेः एवः मनोहराति-
 गववरीकर्णः मनोहरः रमणीयोऽतिगववरीछन्दोनिबद्धमनुत्रिभर्णः, यथा नाट्यकारि-
 निर्बरीगणः तथा नाट्यकारिणां निर्बरीणां अमरमुन्दरीणां गणः

अप्सरोगण इवेति यावत् । लोकजालचक्रवर्तिपुण्ययोपितः त्रिलोकसावंभौम-
स्य परमेश्वरस्य सुन्दर्याः मनस्सम्मदाय चित्ताह्लादनाय साधुकष्टवारणाय
सज्जनानिष्टनिवारणाय कल्पना प्रभवतु ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेवासिनो वासिष्ठस्य नरसिंहमूनी. गण-
पतिमुनेः कृतावुमासहस्रे षट्त्रिंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च नवमं शतकम् ।

प्रभाख्या व्याख्या च समाप्ता ॥

सप्तत्रिंशः स्तवकः

सप्तत्रिंशोऽस्मिन्नाचार्यस्तत्त्वदर्शा स्वाभिमतं तत्त्वसिद्धान्तमतिमूर्धमभी-
रागयाभिः कारिकाभिः मङ्गक्षेपतः प्रतिपादयति । स्तवकादौ मन्दहास देव्याः
सङ्कीर्तयन् तस्य स्वरूप साक्षात् परतत्त्वमेवेति प्रस्तौति ॥

उद्दीपयतु नशाक्ति- मादिशक्तेर्दरस्मितम् ॥

तत्त्वं यस्य महत्सूक्ष्म- मानन्दो वेति संशयः ॥१॥

उद्दीपयति- आदिशक्तेः सर्वसां शक्तीनाम् इच्छाज्ञानश्रियात्मिकानां
सृष्टिस्थितिलयतिरोधानानुग्रहकारिणीनां च या आदिः तस्याः मूलशक्तेः दर-
स्मित मन्दहासितं वदन्विकसितमिति यावत्, न. अस्माकं शक्तिम् अस्मत्सत्ताया
अन्तर्गताम् अनभिव्यक्ता निद्रिताम् उद्दीपयतु उज्ज्वलयतु, अस्मासु निमग्ना
शक्तिम् उद्धृत्य विजृम्भयतु । किं तत् दरस्मितं यदेव प्राप्यते? आह । यस्य
दरस्मितस्य तत्त्व स्वरूपं 'तत्त्व विलम्बमाने स्यात् स्वरूपे परमात्मनि' इति
नानार्यरत्नमाला । सूक्ष्मम् अलौकिकम् अन्तर्दृष्टिगोचरं महो ज्योतिरानन्दो
वेति मंगल्यो भवतीति शेषः । तमोपहृत्वात् किमिदं मह इति दुःखापहृत्वात्
किमपमानन्द इति सन्देह इत्यर्थः । वस्तुतस्तु एकमेव तत्स्वरूपं ज्योतिः
आनन्दश्च भवति । तत्पुरस्तात् स्पष्टं भविष्यति ॥१॥

अथ प्रथमं परतत्त्व प्रतिपादयति—

पूर्णं प्रज्ञातं सद्ब्रह्म तस्य ज्ञानं महेश्वरी ॥

महिमा तेज आहोस्त्वि- ष्टक्तिर्वा प्राण एव वा ॥२॥

पूर्णांमिति- पूर्णं पूर्णत्वावच्छिन्नं, पूर्णत्वं च स्वैतरान्यूनानतिरिक्तत्वा-
वच्छिन्नप्रतियोगितारम्, असमान्यधिकम् अद्वितीयमेकमित्यर्थः । प्रज्ञानं प्रज्ञान-
धमि विषयिचैतन्याभिव्यञ्जकं, सत् सत्ताप्रत्ययगोचरं ब्रह्म भवनीत्यध्या-
हापम् । यस्यैवस्य पूर्णत्वं प्रज्ञानं सत्तेत्येतानि स्वरूपधर्मतया स्थितानि तन्
ब्रह्मण्युक्तम् 'तस्य ज्ञानं महेश्वरी' तस्य धमिभूतस्य ब्रह्मणः ज्ञानं महेश्वरी-

त्युच्यते । ज्ञानं च संवित् । यद्यपि ज्ञानेनेनेति करणव्युत्पत्त्या वृत्तिज्ञानं भवति, तथाऽपि भावव्युत्पत्त्या ज्ञप्तिज्ञानमिति संविद्भवति । पूर्णं ज्ञानं सत्यम् इति ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणमुक्तम्, धर्मिणस्तस्य ब्रह्मणः ज्ञानं धर्मो महेश्वरीति च । तं च धर्मं नामान्तरतोऽभिधत्ते । महिमा महत्त्वधर्मः, तेजो ज्योतिः, आहोस्वित् शक्तिः प्राण एव वा, स धर्म उच्यते । ज्ञानेन प्रकाशकत्वं, महिम्ना व्यापकत्वं, तेजसा पाचकत्वं, शक्त्या विश्वधारणसामर्थ्यं प्राणेन जीवितरूपत्वं चेति प्रकाशकत्व-विभुत्व-पाचकत्व-विश्वजीवितधारण-सामर्थ्य-लक्षणलक्षिता महेश्वरी प्रजातुः ब्रह्मणो ज्ञानम् इति सिद्धम् । अत्राचार्यप्रोक्तौ श्लोकौ भवतः— 'ज्ञानं प्रकाशकत्वेन महिमा व्यापकत्वतः । सन्तनात्पचनात्तेजः शक्तिर्विश्वस्य धारणात् ॥ प्राणो जीवितरूपत्वात्सेवमीशाज्जपायिनी । मूलं सर्वविकाराणां प्रकृतिः परिकीर्त्यते ॥' इति । प्रज्ञानं ब्रह्म तस्य ज्ञानं महेश्वरीति उक्तम् ॥२॥

अथ ज्ञातृज्ञानयोः अद्वैत सम्बन्धं दृष्टान्तेनोपपादयति—

प्रचक्षते चिदात्मत्वं ज्ञातृज्ञानस्य चोभयोः ॥
प्रदीपस्य प्रभायाश्च ज्योतिराकृतितां यया ॥३॥

प्रचक्षत इति— ज्ञातुः धर्मिणः ज्ञानस्य धर्मस्य चोभयोः चिदात्मत्वं संविस्वरूपत्वं प्रचक्षते आहुः । तत्र दृष्टान्तमाह । यथा प्रदीपस्य प्रभायाश्च उभयोः ज्योतिराकृतिता ज्योतिराकृतिः स्वरूपं ययोस्ते ज्योतिराकृती तयो भावः ज्योतिराकृतिता ज्योतिस्वरूपता भवति तथेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥३॥

यद्येव प्रदीपप्रभयोरिवान्युष्णतयोरिव वा ज्ञातृज्ञानयोः सम्बन्धो भवेत्तदा गुणगुणिसम्बन्धमनयोविशेष्यविशेषकभावो वाच्य इति चेत्प्रेत्याह—

चित् एकपदार्थत्वा- चिच्चिन्विता न विशिष्यते ॥
तस्माद् गुणत्वं ज्ञानस्य साङ्गरेण निराकृतम् ॥४॥

चित् इति— चित्. गविद. एकपदार्थत्वान् एव. पदार्थः पदनिष्ठवृत्ति-विषय अभिप्रेय इति वाच्य, तस्य भावमन्तस्मान् चित्तादनिष्ठज्ञानविषयत्वं-

स्वरूपत्वादित्यर्थः । चिन् मा चित्ता स्वरूपं न विशिष्यते । विशिष्टप्रत्य-
यस्य सम्बन्धान्तरसापेक्षत्वात् । स्वस्य स्वेन विशिष्टता न गच्छति इति
भावः । तस्मान् ज्ञानस्य ज्ञातृस्वरूपत्वात् गुणत्वं गच्छते न गच्छति इति
वक्तारिणा अद्वैताचार्येण भगवत्सादृशिति यावन् निराकृतम् । नाप्यश्रयण-
उपपत्तिपूर्वकं तथा प्रकरणग्रन्थेषु च निरस्तम् ॥६॥

अथ ज्ञानज्ञानयोः प्रदीपप्रभयोरिवैकस्वरूपानभ्युपगमे दोषमाह —

ज्ञानुत्तानं स्वरूपं स्या- प्र गुणो नापि च क्रिया ॥

यदि स्वस्य स्वरूपेण वैशिष्ट्यमनवस्थितिः ॥५॥

ज्ञानुरिति— ज्ञातृविषयिर्चैतन्न्यामिद्व्यञ्जकस्य ज्ञान चैतन्य स्वरूपं स्यात् ।
ज्ञानं ज्ञानगुणं न भवितुमर्हति । नापि च क्रिया, ज्ञातृकर्तृका क्रिया वा
भवितुमर्हति । 'महिमा तेज आहोम्विन् शक्तिर्वा प्राण एव वा' इत्युक्ते ।
ज्ञानं ज्ञानगुणो मा भूत्, अस्तु ज्ञानृक्रियेति गच्छतां तन्निरामाय न गुणो नापि
क्रियेति निषेधोक्तिः । यदि स्वस्य स्वरूपेण वैशिष्ट्यं भवेत्, अनवस्थितिः
स्यात् अनवस्थादोषः आपद्येत । अयं भावः । स्वस्य ज्ञातुः स्वरूपेण ज्ञानेन
वैशिष्ट्यं विनोपपन्नप्रयुक्तत्वं यदि भवेत्, स्वरूपस्य ज्ञानस्य तत्स्वरूपतया वैशि-
ष्ट्यं, तस्यापि पुनः तत्स्वरूपेणेति अनवधि भवेदुपपत्ताद्योपासकप्रवाहः ।
तस्मादनवधिककार्यकारणप्रवाहापत्तिः मा भूदिति ज्ञानुत्तानेन स्वरूपेण वैशि-
ष्ट्यं नेष्यते ॥५॥

अथ ज्ञानज्ञानयोरेक एव पदार्थत्वेत्, कुतो द्विधा व्यवहारः ? ज्ञानं च
ज्ञानगुणं, ज्ञातृ च ज्ञानवदिति चेदाह —

वाचैव शक्यते कर्तुं विभागस्त्वस्वरूपयोः ॥

नानुभूत्या ततो द्वैतं सच्छक्त्योर्व्यावहारिकम् ॥६॥

वाचैति— स्वस्वरूपयोः स्वस्य स्वरूपस्य च उभयोः विभाग विवेक
वाचैव कर्तुं शक्यते । वाचैति मनस उपलक्षणम् । यथा प्रदीपस्य प्रभावात्
पृथक्करणं वाचा मनसैव वा शक्यते न तु वस्तुनः अनुभवेन, तथा ज्ञानुत्तान-
स्य च विभजनं वाचिकमेव न याम्यथम्, अनुभूत्या न कर्तुं शक्यते । उप-
पत्त्या गच्छतां मत्तत्त्वं, द्वैतं द्वैतैव द्वैतं, द्विधा पृथक्भाग इति

यावत्, व्यावहारिक व्यवहारसिद्ध, न तु वस्तुगतम् । अत्र अयमभिसन्धिः ।
द्रव्याश्रितगुणक्रियादीना पृथक्पदार्थत्वं नाभिगतम् । शारीरकभाष्ये द्वितीया-
ध्यायस्य द्वितीयपादे 'अपरिग्रहान्चात्यन्तमनपेक्षा' इति सूत्रव्याख्याने भगव-
त्पादैः निपुणतरमिदमुपपादितम्— 'अथ भवति द्रव्याधीनत्व गुणादीनाम्' इति
प्रकृत्य 'तस्माद् द्रव्यात्मकता गुणस्य, एतेन कर्मसामान्यविशेषसमवायाना द्रव्या-
त्मकता व्याख्याता' इत्यादिना । अप च क्वचिद् गुणैः विशिष्टत्वं सतो ब्रह्मण
उच्यते श्रुतिस्मृतिपुराणेष्विति चेत्, गुणाः धर्मो उपचरिताः, धर्मपरतया प्राह्या
इत्याचार्यस्याशयः । अत्रायमस्य श्लोको भवति — 'प्रज्ञानस्य गुणत्वं यत्
प्रज्ञातुर्द्रव्यता च या । धर्मत्वादपि धर्मत्वात्तद् द्वयं चापचारिकम् ॥' इति ॥६॥

उक्तं ज्ञातृज्ञानयोरेकमेव स्वरूपम्; तयोः द्विधाभावः व्यवहारमात्रः;
वस्तुनो नन्ति । जानातेः सकर्मकत्वात् कस्तर्हि ज्ञानयोचरः? यच्च ज्ञानस्य
विषयो भवति स ज्ञातुरन्य एव स्यात् । असति च ज्ञेये सतो ज्ञातृत्वमेव न
सिद्धयेत् इति शङ्कायामाह —

ब्रह्मज्ञानस्य पूर्णस्य विषयो द्यौरदीयन्ते ॥

सा ब्रह्मणो व्यापकत्वा- द्रस्तुतो नातिरिच्यते ॥७॥

ब्रह्मेति— पूर्णस्य अभिन्नस्य ब्रह्मज्ञानस्य ब्रह्मणः सतः ज्ञातुः ज्ञानस्य विषयः
द्यौ अन्तरिक्षम् आकाश इति भावन्, उदीयन्ते उच्यन्ते । सा च द्यौः वस्तुनः
सतो ब्रह्मस्वरूपत्वात् नातिरिच्यते न व्यतिरिक्ता । कुतः? ब्रह्मणो व्याप-
कत्वात् । द्वितीयकारिकाया व्याख्याने च 'महिमा व्यापकत्वतः' इति प्रति-
पादितम् । ब्रह्मणो बृहत्त्वम् एव महत्त्व भवति । तच्च व्यापकतया
आवाप्तारूपेण गृह्यते । तस्मादाकाशं विभु ब्रह्म, स्वीय व्यापकत्वं ब्रह्मज्ञानस्य
विषयो भवतीत्यर्थः । तस्मादस्य वस्तुनः सतोऽप्यतिरेकः ॥७॥

आवाप्तारूपेण्यतिविनाशो ध्रुयन्ते, कथं तन् नित्यम् अनाद्यनन्तं ब्रह्म भव-
तीति चेदाह —

विजातादपि सद्रूपान् सगंप्रलययोर्द्वयोः ॥

प्रज्ञानस्य रूपेण्यपी जगन्नाशावृथी द्विः ॥८॥

विकासादिति— सर्गप्रलययोः सर्गस्य सृष्टेः प्रलयस्य च विलयस्य द्वयोः विकासाद्विजृम्भणात् सङ्कोचात् सङ्ग्रहादपि हेतोः प्रज्ञानस्य दिवः आकाश-
स्त्रिणो ब्रह्मणो जन्म-नागौ उत्पत्तिः नाशस्वोभौ बुधंरुतौ । विकासात्सृष्टिः
सङ्कोचाच्च प्रलयः । जगत् सृष्टिप्रलययोः सत्त्वात् तन्मूलस्य आकाशस्यापि
उत्पत्ति-प्रलयधुतिर्भवति । वस्तुतन्तु म. आकाशो ब्रह्मवैभवमेव भवति, तत्रो-
त्पत्तेः । तृत्तिरीयाणामुत्पत्तिधुतिन्तु जगत्सृष्ट्यपेक्षया ॥८॥

अनुत्पन्नमाकाशं ब्रह्मानतिरेकादित्याह—

धर्मभूतं परस्पेदं न कार्यं परमं नमः ॥

अक्षण्डत्वान्न विहृति- विश्वस्मिन्नप्रकृतित्वतः ॥९॥

धर्मभूतमिति— परस्य ब्रह्मणो धर्मभूतं धर्मता गतम्, इह भूतद्यत्तः स्व-
रूपवाची, न तूपमार्थे, इह परमम् उत्तमं नमः परमव्योमवदवाच्यन् अन्तरिक्षम्
न कार्यं, नस्यैव ब्रह्मत्वान् विश्वकारणत्वाच्च । अत एव छान्दोग्यधुति-
राकाशस्यानुत्पत्तिं श्रावयति प्राणस्य च । कुतोऽनुत्पत्तिः ? पूर्णं ब्रह्म तन्-
महत्त्वं चाक्षण्डम् । अक्षण्डत्वान् हेतोः न विहृतिः । विहृतित्वे तु कार्यं
स्यात् । तत्र । प्रत्युत विश्वस्मिन् सर्वत्र विश्रियमाणे अवशिष्यमाणस्य विभो-
गकाशस्य प्रकृतित्वं भवतीति हेतोः न विहृतिरित्यर्थः । प्रकृतित्वं च उपा-
दानकारणं बोध्यम् । एवं परस्य ब्रह्मणो धर्मिणो धर्मं एव आकाशमिति
न्ययम् । धर्मस्य भावादतन्त्यः 'यस्मिन्सत्त्वं न विहृन्वते म भावो धर्म' इति
महामायिकारः । एवम् अनुपपद्यते— 'आकाशशरीरं ब्रह्म' इत्यादिधुतिः ।
प्रज्ञानुः सतः परमात्मनः प्रज्ञानस्य विषयतया व्यापकनाशां स्वं वपुरित्यु-
क्तम् । अनेन धर्मिणो वैभवं प्रतिपादितम् ॥९॥

अथ धर्मस्य वैभवमाह—

आकाशो परमे दीप्यन् प्रज्ञानं परमात्मनः ॥

एकाक्षतात्प्रबुद्धोष्म- समीरमभवन्महः ॥१०॥

आकाश इति— आकाशे विषये स्वशरीरभूते दीप्यन् ज्वलन् परमात्मनः
अभ्योति नित्यं स्फुरतः बहुमप्यवरमार्थस्य आत्मनः सतः प्रज्ञानम् एकाक्षतात्
स्वतोऽन्यस्याभावात् स्वस्मिन्नेव घनतया स्थितेहेतोः स्वाम्यादिति यावत्,

प्रवृद्धोष्णगभीर प्रवृद्धेन ऊष्मणा धर्मेण तपसेत्यर्थः गभीर गम्भीरं महस्तेजः
अभवत् । प्रज्ञानस्य व्यापकत्वे एकाग्रतया अवस्थानात् तपोविजृम्भणेन
पाचकत्वलक्षणं तेजस्त्व समपद्यतेत्यर्थः ॥१०॥

एतावतीकृतमर्थं सःक्षिप्य प्रज्ञानस्य त्रिधाऽवस्थानं निष्कृष्टमाह —

त्रिधैवं धर्मभूतस्य ज्ञानस्य विकृतिं विना ॥

शुद्धत्वविषयत्वाभ्यां महस्त्वाच्च दशात्रयम् ॥११॥

त्रिधेति— धर्मभूतस्य विकृतिं विना विकृतिं वर्जयित्वा स्वस्यस्य अत एव
प्रकृतिभूतस्य ज्ञानस्य प्रज्ञानस्य, एवम् उक्तप्रकारेण विधा त्रिप्रकारेण दशा-
त्रयम् अवग्यात्रयं भवतीति शेषः । कुत शुद्धत्व-विषयत्वाभ्यां शुद्धत्वान्
प्रकृतित्वेन स्थिते, विषयत्वाच्च व्यापकत्वेन स्थिते, महस्त्वात् विकृति-
निमित्तस्य तपोवैभवस्य तेजसः पाचकत्वेन स्थितेः च इति तिस्रो दशाः प्रज्ञान-
स्य भवन्ति इत्यर्थः । अनेन प्रज्ञानस्य धर्मस्य प्रज्ञातृगता स्वरूपेणावस्थिति-
शुद्धा दशा । आकाशे विषये व्यापकता विषयदशा, तपोवैभवजा पाचकता
महस्त्वदशा चेत्युक्तं भवति । एव दशानयवत् प्रज्ञान सतः प्रज्ञातुर्ब्रह्मणो
धर्मो भवति, स एव महेश्वरी परा शक्तिरुच्यते इति बोध्यम् । प्रथमस्तवके
ध्याय्याया च निम्बिलजगत्कारणप्रसङ्गे आकाशा उपादानकारणं, निमित्त-
कारणं तु तपः उभेऽपि कारणे एक एव सर्वशक्त इत्युपपादितं द्रष्टव्यम् ।
प्रज्ञानस्य दशात्रयमित्यत्र त्रिपर्यायदशापदार्थसामर्थ्यादिया एवस्य दीपस्य एव-
न्मिध्रेव काले तिस्रो वर्तयः वर्तन्ते, तथा एकस्यैव प्रज्ञानस्य समानबालं दशा-
त्रयमिति गम्यते । तस्मान् प्रज्ञान त्रिमुखतया शुद्धा स्वस्थितिम् अत्रहत्
आकाशं ध्याय्य तपसा विश्वपरिपाकं विधत्त इति फलितम् । आनन्दो ब्रह्म,
आकाशगरीर ब्रह्म, यदेष आकाशो आनन्दो न स्यादित्यादिश्रुतयः आकाशस्य
ब्रह्मण दिव्योपादानकारणता प्रतिपादयन्ति । 'तदक्षतं, स तपोऽज्यत्, सो-
ऽनामदन' इत्यादिवाक्यानि अनन्तम्पततो द्रष्टुर्ब्रह्मणः जगन्निमित्तकारणता-
मुद्घोषयन्ति । 'गोऽहम् अस्मीति ध्याहरन् मनोऽहम् नामामवत्' इत्यादिश्रुति-
न्तु विश्वकार्यकारणभावमात्रमपि स्वतः कार्यकारणवर्जितं शुद्धं सद्ब्रह्मेति
नाम नित्यशुद्धता बोधयति । एवमपि दशात्रयम् उपादन इत्यलम् ॥११॥

अथ तत्र-प्रमादादाकाशादिश्रुतिमिन् विवर्जिते, तत्र अस्मदादीनां जन्मगु

च निष्पादितेषु, सर्वं जगत् स्वतन्त्रमिव स्वतःसिद्धमिव सामान्यप्रतीतिः. स्थूल-
धियां साधारणी भवति । तत्र विचारः क्रियते विज्ञान इति—

विज्ञाने भाति ये भान्ति भावा द्रव्यगुणादयः ॥

न किञ्चिदनुभूयन्ते विज्ञानोपरमे तु ते ॥१२॥

विज्ञान इति— विज्ञाने विशिष्टज्ञाने वृत्तिविशिष्टज्ञाने भाति सति ये
भावा. पदार्थाः द्रव्यगुणादयः आदिशब्देन कर्मसामान्यविशेषसमवायाः ग्राह्याः
भान्ति भासन्ते धीगोचरा भवन्ति । ते भावाः विज्ञानोपरमे तु विज्ञानस्या-
भावे निद्रादौ न किञ्चित् नाल्पमपि अनुभूयन्ते । विज्ञानभानाधीनमेव द्रव्या-
दिभाषाणां भावमित्यर्थः ॥१२॥

अत्र विज्ञानं वृत्तिविशिष्टज्ञानं विषयगतं बोध्यम् । तेन विषयिज्ञानस्य
प्रकाशकत्वं ज्ञेयस्य विषयस्य प्रकाशकत्वं चोक्ते भवतः । तदाह विषयः स्वतः
प्रकाशो न भवतीति—

एवं स्वतः प्रकाशत्वं विषयाणां न दृश्यते ॥

सिद्धिश्च परतो न स्यात् सम्बन्धं कञ्चिदन्तरा ॥१३॥

एवमिति— विषयाणां स्वतः प्रकाशत्वं न दृश्यते । सत्येव प्रकाशके
विज्ञाने विषया. प्रकाशा. भवन्ति । परतः अन्यतः स्वतोऽप्यस्मान् कञ्चित्
सम्बन्धमन्तरा केनापि सम्बन्धेन विना सिद्धिश्च न, विषयाणां विषयत्वेना-
वस्थितिः न स्यात् । अयमर्थः । विषयाणां विषयत्वसिद्धिः विषयिणः
सम्बन्धं विना न भवति । ज्ञातुः सम्बन्धं वर्जयित्वा विषयाणां ज्ञेयत्वं न
भवति । तस्मात् इदं द्वयं बोध्यम् । विषयाणां नास्ति स्वतः प्रकाशः, प्रका-
शत्वं तु विज्ञानभानायत्तम् । स्वतो विषयत्वसिद्धिश्च न भवति, विषयिज्ञातु-
सम्बन्धान् तु भवति ॥१३॥

भवत्वेवं स्वतोऽप्रकाशत्वं स्वतःसिद्धमभावरश्च । विषयिणो ज्ञातुः भिन्नाः
भावा. वर्तन्त एवेति चेदाह—

दृश्यते विषयाकारा ग्रहणे स्मरणे च धीः ॥

प्रज्ञाविषयतादात्म्य- मेवं साक्षात्प्रदृश्यते ॥१४॥

दृश्यते इति— ग्रहणे पदार्थविवोधने, स्मरणे अबद्बुधानां भावानां स्मरणे च, धीः बुद्धिः वृत्त्यात्मकं ज्ञानमित्यर्थः विषयाकारा विषयरूपेणावस्थिता दृश्यते । एव ग्रहणस्मरणात्मकस्य विज्ञानस्य विषयाकारतयाऽवस्थानान् हेतोः प्रज्ञाविषयनादात्म्यं प्रज्ञायाः धीवृत्ते, विषयस्य च तादात्म्यं तदाकारतासम्बन्धः साक्षात्प्रदृश्यते, सर्वेषामनुभवसिद्धम् इति भावः । प्रज्ञाया वृत्तेः विषया-
द्भिन्नत्वे सति विषयादभिन्नत्वेन स्थिते वृत्तिविषययोः तन्तुपटयोरिव तादात्म्यसम्बन्धो बोध्यः । सद्भावस्य विषयाकारतया भावं वृत्ति-
वैभवान्, यथा तन्तूनां पटात्मकता तन्तुवायेच्छासामर्थ्यात्, तथा एकस्यैव सत आकाशस्य ब्रह्मणः नानाभावेन विषयात्मकता तपोवैभवकृतैत्यव-
गन्वव्यम् ॥१४॥

तदाहोत्तरकारिकया—

न चेत्समष्टिविज्ञान- विभूतिरखिलं जगत् ॥
विषयव्यष्टिविज्ञान- तादात्म्यं नोपपद्यते ॥१५॥

न चेदिति— अखिलं जगत् सर्वं विषयाकारेणावस्थितम् इदं विदवं सम-
ष्टिविज्ञानविभूतिर्न चेत्, समष्टे समुदायभावापन्नस्य पूर्णस्य सतो मूलयन्तुन
इत्यर्थः विज्ञानस्य तपोमहिम्ना व्याप्य स्थितस्य विशिष्टज्ञानस्य विभूतिर्वैभव
न भवति चेत्, विषयव्यष्टिविज्ञानतादात्म्यं विषयस्य ग्रहणध्यानगोचरस्य पदा-
धेयस्य, व्यष्टिविज्ञानस्य पृथग्वचनभासमानविज्ञानस्य च उभयोः तादात्म्यं भेदे-
ऽप्यभेदमाश्लेष्ये. नोपपद्यते न युक्तो भवति । अस्मदादीनां प्रज्ञाविषय-
तादात्म्यं प्रागुक्तम् । इह तस्य हेतुशून्यते । समष्टिविज्ञानस्य जगतश्च
तादात्म्यादेव समष्टेरन्तः पृथग्वचनभासमानस्य व्यष्टिविज्ञानस्य तद्विषयस्य च
तादात्म्यं सम्भवतीत्याशयः । उभयोस्तादात्म्यसम्बन्धे प्रतिपत्तमाने तत्र
भेदोऽभेदश्च स्याताम् । न चेत् सम्बन्धो न सम्भवेत् ॥१५॥

विहृत्या भेदः प्रहृत्या अभेदः इति समापद्ये—

वषाऽमरादिचित्ताने व्येयं बुद्धिरिति इयम् ॥
पुष्पं समष्टिविज्ञाने विहृतिः प्रहृतिरुभया ॥१६॥

यथेति— अम्मदादिविज्ञाने अम्मदादीना विज्ञाने व्यष्टिविज्ञाने धीवृत्ता-
विनि यावन्, ध्येयं ध्यानगोचरं ज्ञेयं विषयभूतं वृद्धिः ज्ञानम् इति यथा द्वयं
भवति, तथा पूर्णं अव्यक्तं ममष्टिविज्ञाने विद्वृत्तिविश्वस्वात्मिका विषयाकारा
ज्ञेया, प्रकृतिर्नामाकारा मूलज्ञानम् इति द्वयं भवति ॥१६॥

अथ ज्ञानस्यैव ज्ञेयाकारतया परिणामो भवतीत्याह—

परिणामो यथा स्वप्नः मूढस्य स्पृशरूपतः ॥
जाग्रत्प्रपञ्च एव स्यात्तयेदंवरमहाचितः ॥१७॥

परिणाम इति— यथा मूढस्य ज्ञानस्य स्थूलरूपेण स्थूलाकारतया परि-
णामः विकारः स्वप्नो भवति, तथा ईश्वरमहाचितं ईश्वरस्य महाचितः
महत्या मूढमनसायाः कारणभूताया चित्तप्रज्ञायाः ममष्टिविज्ञानस्येति यावन्,
परिणाम एव एव जाग्रत्प्रपञ्चः स्यात् । अम्मदादीना जाग्रदवस्थायां यो
विश्वविस्मारो स्थूलतया गोचरो भवति, स मूढमतमस्य ममष्टिविज्ञानस्य
परिणामविशेषोऽम्मदादीना धीपरिणामः स्वप्न इव भवति इत्यर्थः ॥१७॥

अथ प्रकृतिविद्वृत्योर्विशेषं ज्ञापयति—

विद्वृत्तिस्सर्वभूतानि प्रकृतिः परदेवता ॥
सतः पादस्तपोराद्या त्रिपादी गीयते परा ॥१८॥

विद्वृत्तिरिति— सर्वभूतानि सर्वाणि भूतानि ज्ञानानि भुवनानि प्राणिनो वा
विद्वृत्तिरुच्यन्ते । विद्वृत्तिर्न च प्रकृतिपरिणामन्वम् । परदेवता परा देवता
मती शक्तिः महेश्वरीति वाच्या परस्य ब्रह्मणो धर्मभूता प्रकृतिर्भवति । प्रज्ञा-
नस्य दशाश्रयं प्राग्व्याख्यानम् । तत्र तिमृषु दशामु एता व्यापकता आराग-
रूपिणान्युक्तम् । तदिह परदेवतायाः सर्वभूतप्रकृतिन्व स्पष्टं प्रतिपादितम् ।
यद्यपि सर्वाणि भूतानि मनो व्याकृतानि विद्वृत्तिरित्युक्तम्, तथापि अत्रागम्य
पूर्णस्य मनो ब्रह्मणोऽप्ययन्वम् अविकार्यत्वं च द्योतयितुम् अगम एवेदं सर्वं
विद्वृत्तिर्भवतीति मन्त्रवचनं स्मारयति । तयोः द्वयोराद्या विद्वृत्तिः सर्वभूतात्मिका
मनो ब्रह्मणः पादोऽप्यागो भवति 'पादोऽप्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः । परा
अस्या प्रकृतिः परदेवता त्रिपादी भूमिष्ठभागा गीयते भवति 'त्रिपादस्यामृत
शिवि' ॥१८॥

अथ प्रकृतेः पादतः विश्वविकृतिप्रादुर्भावे कथं मय्या एकस्मिन्नेव काले अविकार्यत्व विकारहेतुत्वम् उभयमप्युपपद्यते ? तदाह—

कबलीकृत्य सङ्कल्पा- नैकाऽपि स्याद्यथा मतिः ॥
भूतानि कबलीकृत्य देवताऽपि तथा परा ॥१९॥

कबलीकृत्येति— यथा मति अस्मदादीना बुद्धिः एकाऽपि मङ्कल्पाननैकान् कबलीकृत्य ग्रसित्वा आत्मसात्कृत्य स्यात्, तथा परा देवताऽपि भूतानि सर्वाणि जातानि कबलीकृत्य म्यादिति सम्बन्धः । यथा सङ्कल्पाना बहुत्वे भिन्नत्वेऽपि, ते सर्वेऽपि पृथक् साकल्येन च बुद्धेः परिणामा भवन्ति, बुद्धेश्च सङ्कल्पात्मकपरिणामेन न ह्यनि ॥१९॥

एव परस्या देवताया जाताना भूताना बहुत्वे भिन्नत्वेऽपि सर्वाणि च पृथक् साकल्येन च परदेवतापरिणामा एव भवन्ति, तरयामेव तदाकाराणि भवन्ति इत्यर्थः । तस्माद्भेदलक्षणस्य सर्वस्य सर्गः सहृतिश्चैकश्रैवेति हेतोरैकानेकयोरविरोध इति उपपादयति भूतानामित्यादिना—

भूतानामात्मनस्सर्गे संहृतौ च तथाऽऽत्मनि ॥
प्रभवेद्देवता श्रेष्ठा सङ्कल्पाना यथा मतिः ॥२०॥

भूतानामिति— आत्मनः सत्. पूर्णान् परमात्मनः भूताना सर्गे मृष्टिविषये, तथा तस्मिन्नेवात्मनि महती मंहारविषये च श्रेष्ठा देवता प्रभवेत् समर्थ-त्यर्थः । आत्मनः सर्वस्य भूतजानम्योत्पत्तिरारम्भेव लयश्च भवतः, पर-देवतायाः प्रभावादित्यर्थः । तच्च दृष्टान्तेन द्रष्टयति । यथा मतिः स्वात्मनः सङ्कल्पानामुदये स्वात्मन्येव विलये च प्रभवति, तथेति पूर्वेण सम्बन्धः । समष्टे. व्यष्टेर्वा विज्ञानस्य मङ्कोच-विकानावेव सर्ग-प्रलयौ बोध्यौ । तथा च प्रागुक्ता कारिका । मङ्कोचे प्रज्ञा दून्यवद्भवतीति हेतौ, वस्तुतः पूर्णाऽपि प्रज्ञा दून्यमिन्युच्यते कैश्चित् । आचार्यवृत्तस्तदेष दशोक्तो भवति— 'मङ्कोचे दून्यवत्प्रज्ञा विधाना स्वाधये भवेत् । तस्माच्छून्याम्यया मेयमुच्यते कैश्चि-दीश्वरी' ॥ इति ॥२०॥

कथं तर्हि परा देवतयं स्वरूपतो जायतेऽम्भदादिभिरिति प्रश्ने, ब्रूते-

अनुभूत्यात्मिका सेय- मौशशक्तिः परात्परा ॥
आधारचक्रे पिण्डेषु विराजति विभिन्नवत् ॥२१॥

अनुभूत्येति- अनुभूत्यात्मिका अनुभूतिरात्मा स्वरूप यस्या मा, एवं कीर्तिता प्रजागुः सतो धर्मभूता प्रजानागु प्रकृते विश्वविद्वृत्तिहेतुः विज्ञानमयो इयं परात्परा ईशशक्तिः ईश्वरशक्ति महेश्वरी एकैव पिण्डेषु पाञ्चभौतिकेषु देहेषु विभिन्नवत् विभिन्नया तुल्य पृथक् एकैकस्मिन् देहे विभक्तेव आधारचक्रे देहधारणस्य आधारभूते मूलाधाराख्यस्थाने विराजति। सर्वेषामपि देहेषु प्रत्येक विभक्तेव अविभक्ता कुण्डलिनीशब्दवाच्या परात्परा विभाजने। अनुभूत्यात्मिकेत्यत्र इदमवधेयम्। अनुभूति साक्षाद्वेदनम्। विगलितवेद्यान्तरो धनोऽनुभवः। यद्यपि वृत्तिविषयग्रहणस्मरणादिभ्योऽप्यम् अनुभवो निष्पाद्यनेऽभिध्यज्यते वा तथाऽपि निष्पन्नोऽनुभवस्तु वृत्तिविषयनिरपेक्षो नामते। अत एव विगलितवेद्यान्तरोऽनुभव इति कीर्त्यते। ॥२१॥

एव त्विच्छकारणभूतायाः परस्याः शक्तेरधिपिण्ड मूलाधारे कुण्डलिनी-
रूपेण अवस्थानं प्रतिपाद्य तस्याः कारणभूताया सूक्ष्ममूलभेदेन पिण्डे शाखा-
द्वयीति शक्तिद्वय निरूपयति-

मूक्ष्मस्यूले ततः शाखे विद्युच्छक्तिसमीरवत् ॥
तत्राद्या ज्ञानशक्तिस्स्यात् क्रियाशक्तिरनन्तरा ॥२२॥

मूक्ष्मेति- ततः तस्या आधारचक्रेऽवस्थितायाः परस्याः शक्तेः सूक्ष्मस्यूले मूर्ध्ना च म्यूला च शाखे द्वे विद्युच्छक्तिममीरवत् विद्युच्छक्ति आकाशं सर्वत्र व्यापिनी मूक्ष्मा शक्ति समीरः वायुः जगत्प्राणश्च ताभ्यां तुल्यं, ता-
वित्प्रेत्ययः। यद्यपि ममीरोऽपि मूक्ष्म एवाम्नाक, विद्युच्छक्त्यपेक्षया ममीरस्य सूक्ष्मत्व स्पर्शगम्यत्वात्। तत्र तयोः शाखयोराद्या मूक्ष्मा विद्युच्छक्तिम्यातीया ज्ञानशक्तिः स्यात्। अनन्तरा तदनुपनिनी स्पूला शाखा क्रियाशक्तिः स्या-
दिति शेषः। अत्रैव श्रीमहर्षेः उगदेशसाराख्योक्तो भवति- 'चित्तवायव-
स्त्विन्द्रियायुताः शाखयोर्द्वयी शक्तिमूलका' इति ॥२२॥

अथ शक्तिद्वयी विवृणोति—

ज्ञानेन्द्रियाणि प्रथमा विभूतिर्मनसा सह ॥
कर्मेन्द्रियाणि त्वपरा विभूतिस्सहस्रा सह ॥२३॥

ज्ञानेन्द्रियाणीति— मनसा सह ज्ञानेन्द्रियाणि चक्षुरादीनि प्रथमा विभूतिः। मूढमा ज्ञानशक्तिः भवति, मनमेति अन्तःकरणस्योपलक्षणम्। सहस्रा सह वद्रेण ओजसेति यावत्, कर्मेन्द्रियाणि वागादीनि अपरा विभूतिः स्थूला क्रियाशक्तिरिति बोध्यम् ॥२३॥

एवं परस्याः देवतायाः तत्त्वमुपादिश्य, तत्रांश्वुपायमाचष्टे—

क्रियामूलमुत ज्ञान- मूलं किमिति चिन्तयन् ॥
आत्मशक्तिमितो विद्वा- नमुतत्वाय कल्पने ॥२४॥

क्रियामूलमिति— क्रियामूलं क्रियाशक्तेः मूलम् उत समुच्चये ज्ञानमूलं ज्ञानशक्तेर्मूलं च किमिति चिन्तयन् ध्यायन् उभयोः मूलं क्वेति एकाग्रध्यानेन जिज्ञासमानः पुरः आत्मशक्तिं स्वशक्तिम् इतः प्राञ्ज विद्वान्सन् अमुतत्वाय कल्पने प्रभवति अमृतो भवति इत्यर्थः ॥२४॥

उपमन्वति स्ववक्त्रम्—

गभीरास्सुतरामेताः कालिकातत्त्वकारिकाः ॥
धियो भामो गणपते- भवन्तु विदुषां मुदे ॥२५॥

गभीरा इति— गणपतेः मम मुद्राया धियः मुद्रे भामः घृतयः एताः स्ववक्त्रे उक्ताः सुतराम् अत्यन्तं गभीराः श्रमायाः कालिकातत्त्वकारिकाः कालिकायाः परदेवतायाः तत्त्वस्य स्वरूपस्य प्रतिपादिताः कारिकाः विदुषां मुदे प्रीतये भवन्तु ॥२५॥

गणपतिराः स्ववक्त्रः मयाऽप्य ममाप्य ॥

अष्टत्रिंशः स्तवकः

दशमहाविद्या. पूर्वमुल्लिखिताः, तामा स्वल्प निम्न्य तदुपान्तिकानि
व्यावष्टे अस्मिन्नष्टत्रिंशो स्तवके ॥

दूरीकुलाद् दुःखं निखिलं दुर्गायास्तदरहसितं नः ॥
रचितस्याम्भोमृद्भ्यां यदभू- त्लेपनममलं ब्रह्माण्डस्य ॥१॥

दूरीकुलादिति— दुर्गाया अम्बाया नन् दरहसित मन्दस्मितं न अस्माक
निखिल दुःखं दूरीकुलान् दूरीकरोतु अपहरत्विति यावन् । यन् दर-
हसितम् अम्भोमृद्भ्याम् अम्भमा मृदा च रचितमस्य निमित्तमस्य ब्रह्माण्डस्य
अमल स्वच्छं लेपन वर्णविलेपन तेज अभूत् । अम्भोमृद्भ्यामित्यनेन ब्रह्मा-
ण्डस्य भाण्डत्वमाधिष्यते । ब्रह्माण्डं तेजोऽज्वरैस्त्रिभिः घातुभि मृष्टमिति
छन्दोगाना श्रुतिः । तस्मादम्भमा अद्भिः, मृदा अन्नं च मृष्टस्य अणिष्ठं
घातुस्तेज एव मूल सृष्टिपूरकं व्यापकं च भवति । तच्च तेजः दरहसितेना-
नम् । तेजसा विना अवग्रमयस्य ब्रह्माण्डस्य गोभैव न स्यात्, गोभाविजे-
पेण रहितं च निस्तेजो भवेत् ब्रह्माण्ड, अन् एव न दृश्य स्यात् । तस्मात्
ब्रह्माण्डस्य दृश्यत्वमिदं गोभावह भवति व्यापकं दरहसितम् । मृज्ज-
निमित्तस्य यथा भाण्डस्य वर्णलेपेन गोभावहत्वं तथा अन्नमृष्टस्य ब्रह्माण्डस्य
व्यापकं गोभावह तेजो भवति दरहसितमित्युपमाध्वनिः ॥१॥

जन्तो जन्तो भुवि खेलन्ती भूते भूते नभसि लसन्ती ॥
देवे देवे दिवि दीप्यन्ती पृथगिव पूर्णा संविग्मयति ॥२॥

जन्ताविति— भुवि भूलोके जन्तो जन्तो जन्तुषु प्रत्येकं खेलन्ती श्रीरन्ती,
नभसि अन्तरिक्षे भुवल्लोके भूते भूते भूतेषु देवयोनिविशेषेषु प्रत्येकं लसन्ती
विलसन्ती, दिवि नृलोकं म्बलोकं देव देव प्रविन्देव दीप्यन्ती ज्वलन्ती, पूर्णा
सन्ति चितिः एकाग्रि पृथगिव भिन्नेव जयति ॥२॥

दहरसरोजाद् द्विदलसरोजं द्विदलसरोजाद्दशशतपत्रम् ॥
दशशतपत्राद्देहं देहात् सकलं विषयं सविद् व्रजति ॥३॥

दहरेति— सवित् चिति. दहरसरोजात् हृदयकमलात् द्विदलसरोजं भ्रूमध्य-
कमलम् आज्ञाचक्रं, तस्य द्विदलत्वं तन्त्रेषु प्रसिद्धम्, व्रजति प्राप्नोति । द्विदल-
सरोजान् आज्ञाचक्रात् दशशतपत्रं महेश्वरं व्रजति । दशशतपत्रात् देहं शरीरं
व्रजति, देहात् सकलं बाह्य विषयं व्रजति । अत्र चित्तो मूलस्थानं हृदयमिति
तत्र प्रारम्भात् स्पष्टं भवति । स्वगुरोर्महर्वेष्यदेशोऽयं श्रीरमणगीताया सवि-
स्तरमुक्तः । 'तस्मात्प्रवहति ज्योति महेश्वरं मुमुक्षया । सर्वं देहं सह-
स्रारात् तदा लोकानुभूयः' ॥ (तस्मात् हृदयात्) (रमणगीता अ. ५, श्लो
६-७.) ॥३॥

वह्निज्वाला समिधमिर्वया सकलं देहं सविद्याप्ता ॥
पृथगिव भूता व्यपगतवीर्या भवति सयूमा संसाराय ॥४॥

वह्नीति— एषा सवित् हृदयनिलया वह्निज्वाला अग्निज्वाला समिधमिव
इन्धनम् इवेत्यर्थः । सकलं देहं व्याप्ता पृथगिव भूता वस्तुतोऽत्रापि मिश्रैव
जाना अत एव व्यपगतवीर्या क्षीणवत्या गयूमा जस्वच्छा जडतामर्कादशुद्धा
धावृतेति यावत्, संसाराय बन्धाय भवति । सविद स्वस्थानात् हृदयात् देहं
स्खलनं संसारहेतुरित्युक्तम् ॥४॥

अथ प्रशास्त्रलनहेतुकमसारस्य रवष्टपमाह—

अत्रानुभवस्मुल्लङ्घाना- मत्राहृद्गृह्णतिरनुता भवति ॥
अत्रैवेदं सकलं भिन्नं प्रतिभासेत प्रशास्त्रलने ॥५॥

अपेति— अत्र अस्मिन् प्रशास्त्रलने निमित्तगणनी, सुखदुःखानामनुभवः ।
अत्र अहृद्गृह्णतिः अनुता मृषा भवति । सत्या अहृद्गृह्णतिस्तु पूर्णाहम्भावस्थितिः
अह्नाश्रयस्वरूपस्फूर्तिः, सा नैवाहृद्गृह्णतिः इवाच्या । अहृद्गृह्णतेरनुतत्वं तु इ-
न्त्याम्पदे देहादौ अह्नाप्रतीतिरेवेति बोध्यम् । अत्रैव इदं सकलं जगत् भिन्न
भेदवत् पृथगवस्थितं प्रतिभासेत । प्रशाया अम्बलने नैव दुःखानुभवेदव-
संसारः स्यादित्यर्थः ॥५॥

तस्मादस्य ममारस्य निवृत्त्युपायो नित्यया निष्ठया भवतीति तत्प्रकारमाह—
 दशशतपत्राद् द्विदलसरोजं द्विदलसरोजाद्दहरसरोजम् ॥
 अवतरतीशा येषामेषा तेषामन्तर्नित्या निष्ठा ॥६॥

दशशतपत्रादिनि— ईशा ईश्वरी शक्तिं येषा योगिना दशशतपत्रान् मह-
 सारात् द्विदलसरोजम् आज्ञाचक्रम् अवतरति, द्विदलसरोजादाज्ञाचक्रान् दहर-
 सरोजं हृदयकमलम् अवतरति, तेषा नित्या अन्त अवञ्चला मित्रा निष्ठा
 भवतीति शेष । सहस्रारं मन स्थान, स्वोदयस्थान हृदयं विहाय शिरसि
 स्थितस्य विश्लेषस्तस्मान् समारो भवति । तस्य प्रतिक्रिया सहस्रारादाज्ञाचक्र-
 द्वारा स्वमूलस्थानप्राप्तिरेव । तत्र निष्ठा नित्येत्युक्तम् ॥६॥

अथ उपासनप्रकारान्तराण्याह—

अथवा देहादावृत्तस्त- अन्त्यतमस्थामागु स्यत्याम् ॥
 आधारस्थे कुलकुण्डे वा स्थितधीनित्या निष्ठां लभते ॥७॥

अथवेति— अथवा पश्चान्तरे, देहान् शरीरादावृत्तः परावृत्य अन्नमूर्ध्व गत्
 वक्ष्यमाणामु म्थलीषु अन्यतमस्थाम् आगु बह्वीष्वेकस्या स्यत्या स्थाने इत्यर्थः ।
 आधारस्थे मूलाधारस्थे कुलकुण्डे कुण्डलिनीतिवामाग्निकुण्डे वा स्थितधी. स्थिता
 धी. प्रज्ञा यस्य सः प्राप्नोतिपदः नित्या निष्ठा लभते ॥७॥

अथ ललितात्रिपुरमुन्दरीदीना महाविद्याना स्वरूपाण्युपास्नीदवाह —

दशशतपत्रे शक्तिरललिता वज्रवती सा द्विदलसरोजे ॥
 दहराम्बुरहे भद्रा काली मूलाधारे भैरव्याख्या ॥८॥

दशेति— दशशतपत्रे सहस्रारे महामाता ललिता त्रिपुरमुन्दरी राजने ।
 सा शक्तिः द्विदलसरोजे भान्ते आज्ञाचक्रं वज्रवती ऐन्द्री शक्तिः वज्रवरोचनी
 छिप्रमन्त्रा प्रचण्डचण्डी इति नामभिराख्याता विलसति । दहराम्बुरहे हृदय-
 कमले दहरावामे भद्रा काली माङ्गल्यावहृत्वात् भद्रकाली श्यति । मूला-
 धारे कुलकुण्डे भैरव्याख्या भैरवी प्राग्या नाम यस्या. सा शक्ति त्रिपुर-
 भैरवीत्यर्थः ज्वलति ॥८॥

खेलति ललिता द्रवति स्थाने छिन्नप्रन्थिनि राजत्वन्द्री ॥
बद्धकवाटे भद्रा काली तपसा ज्वलिते भैरव्याख्या ॥९॥

खेलतीति- द्रवति अमृत वर्षति म्यानें महेश्वारे ललिता त्रिपुरसुन्दरी खेलति विलमनि । महेश्वारे ललिताविलामात् मोमरमो निःस्पन्दत इत्यर्थः । छिन्नप्रन्थिनि छिन्नो प्रन्थि यस्मिन् तस्मिन् स्थाने आज्ञाचक्रे इत्यर्थः, 'आज्ञा-चक्रान्तरात्स्थिता रुद्रप्रन्थिविभेदिनी' इत्युक्तेः, भाले रुद्रप्रन्थिविभेदे मति ऐन्द्री वज्रवरोचनी राजति विद्योतते । बद्धकवाटे बद्ध कवाटम् अरर यस्य तस्मिन् हृदये भद्रा काली भवति । स्वस्थल निहाय देहादी व्याप्य व्यपगतवीर्या न भवति, किंतु हृदये संवित्स्थाने गुप्ता स्फुरतीत्यर्थः । तपसा ज्वलिते मूला-ग्निकुण्डे भैरव्याख्या त्रिपुरभैरवी दीप्यतीत्यर्थः ॥९॥

अथ कालीछिन्नमस्तयोरधिपिण्ड भेदे सत्यपि अघ्यण्ड नेत्याह—

यद्यपि कालीवज्रेश्वर्यां स्मातां भिन्ने द्वे पिण्डेषु ॥
ओजस्तत्त्वस्यैक्यादण्डे न द्वौ शक्तेर्भेदो भवतः ॥१०॥

यद्यपीति- यद्यपि कालीवज्रेश्वर्यां भद्रा काली छिन्नमस्ता च उभे पिण्डेषु भिन्ने पृथगिव म्याता भवेताम्, तथापीति अध्याहार्यम्, ओजस्तत्त्वस्य वीर्य-स्वरूपस्य ऐक्यात् एकत्वादभेदान् अण्डं ब्रह्माण्डे शक्ते द्वौ काली, वज्रेश्वरीति भेदो न भवत ॥१०॥

एवमभेदो यद्यपि कर्म- द्वैधाद् द्वैषं तत्रापि स्यात् ॥
संघ पचन्ती भुवन काली संघ दहन्ती शत्रूनन्द्री ॥११॥

एवमिति- यद्यपि एवम् ओजस्तत्त्वस्यैक्यात् उभयोरभेदो भवति, तथा-पीति कर्मद्वैधान् कर्मणो द्वैधान् द्विप्रकारत्वात् तत्रापि ब्रह्माण्डेऽपि द्वैषं द्विप्रकार-त्वं स्यात् भवेत् । किं तन् कर्मद्वैगम् ? आह । सैव शक्ति भुवनं पचन्ती बानी भवति । सैव शक्ति शत्रून् भगुणादीन् दहन्ती ऐन्द्री प्रणण्डवर्षी भवति । इह च प्राणुपत्पन्नम् ॥११॥

पिण्डे चाण्डे जङ्गमसारः शुद्धा प्रजा मुन्दर्युक्ता ॥
विषयदशायां देवीभूता मेघं भुवनेश्वर्याख्याता ॥१२॥

पिण्ड इति— पिण्डे शरीरे अण्डे ब्रह्माण्डे च जङ्गमसारः जङ्गमाना चराणां भूतानां सारः एव शुद्धा निर्मला प्रजा संविन् मुन्दरी त्रिपुरमुन्दरी उक्ता । अन्तर्बहिश्च सर्वत्र मूलाद्यनया म्यन्ता चित्तिरेव मुन्दरी । विषयदशायां विषयाकारतया अत्रनिष्ठमानायां देवीभूता आकाशाकारा भूत्वा सर्वं व्याप्ता सा इयं चित्ति भुवनेश्वरी ब्रह्म्याना । शुद्धा संविन् मुन्दर्येव विषयाकारतायाम् आकाशदेवता भुवनेश्वर्युक्ताम् ॥१२॥

शून्यप्रस्था या चित्तलोना प्रत्ये ब्रह्मणि जन्मिषु सुप्ती ॥
कबलितमकलब्रह्माण्डां तां कवयः श्रेष्ठां ज्येष्ठामाहुः ॥१३॥

शून्येति— या शून्यप्रस्था शून्याभा शून्यवन् प्रतीयते वस्तुनस्तु न शून्ये-
त्यर्थः चित् मविन् प्रत्ये विश्वविलयदशायां ब्रह्मणि लीना उपसंहृता, सुप्ती
निद्रायां जन्मिषु देहिषु लीना लय गता भवति, कबलितमकलब्रह्माण्डां शक्ति-
समस्तलोका तां चित् कवयः क्रान्तदशिनः श्रेष्ठा प्रसस्ता ज्येष्ठा देवी-
माहुः ॥१३॥

निद्राविस्मृतिमोहालस्य- प्रविभेदस्ता भवमग्नेषु ॥
एषैव स्याद्युञ्जानेषु प्वस्तविकल्पः कोऽपि समाधिः ॥१४॥

निद्रेति— सा ज्येष्ठा देवी भवमग्नेषु भवे जन्मनि मग्नेषु अन्तःप्रतिष्ठेषु
सगारिषु निद्राविस्मृतिमोहालस्यप्रविभेदं. निद्रा सुप्तिः विस्मृति. स्मृतिध्वंसः
मोहः मूढता अज्ञानम् आलस्य मान्द्यं च एषा प्रविभेदं. भेदं महत्सम्भ्रमो
विकारविशेषैरिति यावन्, वर्तन इति शेषः, एषैव देवी ज्येष्ठा युञ्जानेषु योग
कुर्वाणेषु योगिषु इति यावन्, ध्वन्नाविलयः निविकल्पः कोऽपि समाधिः
स्यात् । प्राक् ब्रह्म मूढं या चित् शून्येव म्यन्ता तस्याः ज्येष्ठात्वम् उच्य-
ते । तदेतन्न 'अपेक्ष गच्छति' 'नामशास्ता' नो गदाशोभ' 'तम आसी-
त्तमसा गृह्णहमे' इत्यादयो मन्त्रवर्णा भूयन्ते ॥१४॥

ऐन्द्री शक्तिर्व्यक्तबला चेद् भिन्ने स्यातां शीर्षकपाले ॥
तस्मादेता चतुरवचस्का परिभाषन्ते छिन्नशिरस्काम् ॥१५॥

ऐन्द्रीनि— ऐन्द्री शक्तिः प्रचण्डचण्डघात्या व्यक्तबला चेत् योगिनि विस्फोटविक्रमा चेत् शीर्षकपाले शिरःकपाले द्वे भिन्ने विभिन्ने स्याता भवेताम् । योगिना कपालभेद प्रसिद्धः । इदं च प्राग्ब्याख्यातम्— 'व्यपोह्य शीर्ष-
कपाले भूरित्यग्नौ प्रतितिष्ठति' इति श्रुतेरयो योगिजनानुभवैकवैद्यः । जीव-
त्स्वाचार्यपादेपु आसीत् कपालभेद इति प्राक्प्रपञ्चितम् । तस्मात् हेतोः
एताम् ऐन्द्री चतुरवचस्का चित्रभाषणा. छिन्नशिरस्का छिन्नमस्तां परिभाषन्ते
परिभाषया ब्रुवते ॥१५॥

भवति परा वाग्भेरव्याख्या पश्यन्ती सा कथिता तारा ॥
रसनिधिमाप्ता जिह्वारङ्गं मातङ्गीति प्रथिता सेषम् ॥१६॥

भवतीति— परा वाक् आधारचक्रनिलया तुरीया चागिति प्रसिद्धा भेर-
व्याख्या त्रिपुरभैरवी भवति । सा पश्यन्ती वाक् मणिपूरनिलया कारणावस्था
चागिति तन्त्रशास्त्रेषु विद्युता तारा देवी कथिता । सेष वाक् रसनिधि रमाना
निधि निधानभूत जिह्वारङ्ग रसनाभुवम् इत्यर्थः, माप्ता वैखरी मातङ्गी इति
प्रसिद्धा दशमहाविद्याम् ॥१६॥

पिण्डे चाण्डे स्तम्भनशक्ति- बंगला मातस्तव महिमैकः ॥
सर्वे व्यक्ताः किरणाः कमला बाह्यो महिमा भुवनाम्ब तव ॥१७॥

पिण्डे इति— मातः । पिण्डे देहे अण्डे ब्रह्माण्डे च, एक एव महिमा, स
च स्तम्भनशक्तिः बंगला भवति । भुवनाम्ब जगन्मातः ! सर्वे व्यक्ताः
स्पष्टाः किरणाः अंशवः कमला लक्ष्मीर्भवति । सा च तव बाह्यो महिमा ।
स सर्वत्र अन्तर्बहिश्च स्तम्भनशक्तिः बंगलामुखा, जगति स्पष्टा सर्वांगी
शोभा लक्ष्मी ॥१७॥

एव दशमहाविद्याना तत्त्वानि स्थानानि च सङ्ग्रहतः प्रोक्तपाद्य, तासां

प्रमादलाभोपायोपास्तिविवाः उपदिशन् ललितादिकमथान्ता विद्या वर्णयति-

बोधे बोधे बोद्धुश्शक्तिं सङ्कल्पानां पश्चाद्भ्रान्तीम् ॥

अविमुञ्चन् यो मनुते धीरो यत्किञ्चिद्वा ललिताञ्जति तम् ॥१८॥

बोध इति- 'सङ्कल्पानां पश्चाद्भ्रान्तीम्' उदिगानां प्रत्येकं पुरः प्रवृत्तानां चित्तवृत्तीनां पश्चात् तदाधारतया माशित्वेन च स्फुरन्तीम्, अत्र एव बोधे बोधे प्रतिबोध बोद्धुं ज्ञातुं शक्तिं ग्रहणमामर्थ्यामित्यर्थं, अविमुञ्चन् अत्यजन् यो धीरो यत्किञ्चिद्वा यत्किमपि मनुते चिन्तयति, तं ललिता त्रिपुरमुन्दरी अवति रक्षति । प्रतिसङ्कल्पं पश्चात् स्थिता बोधशक्तिं दृढं धृत्वा यः सङ्कल्पाननुमन्यते तस्य ललितायाः प्रसादो भवतीत्यर्थः । ललितानिपुरमुन्दर्युपास्तिरुक्ता ॥१८॥

दृष्टौ दृष्टौ द्रष्टुश्शक्तिं लोचनमण्डलमध्ये भान्तीम् ॥

अविमुञ्चन् यः पश्यति धीरो यत्किञ्चिद्वा तमवत्येन्द्री ॥१९॥

दृष्टाविति- लोचनमण्डलमध्ये अक्षिपुरुषविम्बमध्ये भान्तीं विद्योत्तमानां दृष्टौ दृष्टौ प्रतिदृष्टिं द्रष्टुः शक्तिं दर्शनशक्तिम् अविमुञ्चन् अजहत् दृढं गृह्णन् यो धीरः यत्किञ्चिद्वा यत्किमपि पश्यति, तम् ऐन्द्री प्रवण्डवण्टी अवति रक्षति । दर्शनशक्तिं दृढं धृत्वा यः दर्शने व्याप्रियते तस्य छिन्नमस्तायाः अनुपहो भवतीत्यर्थः ॥१९॥

प्राणसमीरं विदधानमिमं नित्या यात्रामत्र शरीरे ॥

चरणे चरणे परिशीलयति स्थिरदृष्टिर्यस्तमश्नति काली ॥२०॥

प्राणैति- अत्र शरीरे नित्याम् अथान्ता यात्रां जीवितयात्रां विदधानं समर्थयन्तम् इमं प्राणसमीरं प्राणवायुं चरणे चरणे एवैरग्निम् यात्रापालनञ्चरणे यः स्थिरदृष्टिः अचञ्चलजागरूकः सन् परिशीलयति अन्ववेक्षते, न काली अवति रक्षति । उच्छ्वासानिश्वासानि मनुमरन् गन्मूकं प्राप्नुवन् न शान्तामुपासे, न शान्तीप्रसादात्पदं भवति ॥२०॥

स्थूलविकारान्परिमुञ्चन्त्या निर्मलनभसि स्थितया वृष्टया ॥
मज्जन्त्या वा दहराकाशे लोकेश्वर्याः कृष्णा लभते ॥२१॥

न्यूनेति- स्थूलविकारान् सर्वत्र वहिर्दृश्यमानान् परिमुञ्चन्त्या वर्जयन्त्या निर्मलनभसि शुद्धे रूपरहिते आकाशे स्थितया वृष्टया, दहराकाशे हृदये मज्जन्त्या अन्तः प्रविशन्त्या वृष्टया वा, उपामकः लोकेश्वर्या भुवनेश्वर्या कृष्णा कृपा लभते । वहिर्भूमानम् अन्तर्दहर वा उगममानः भुवनेश्वरीप्रमाद-भाग्नवति ॥२१॥

सर्वविकल्पान्परिभूयान्त- विमलं मौनं महदवलम्ब्य ॥
केवलमेकस्तिष्ठति योऽन्त- स्तं सा ज्येष्ठा कुरुते मुक्तम् ॥२२॥

मवेति- सर्वविकल्पान् सर्वान् विकल्पान् चित्तवृत्तीरित्यर्थः, परिभूय निर-
स्कृत्य अन्तः विमलं प्रमत्तं महत् गुरु मौनं निश्चल्यभावम् अवलम्ब्य आश्रित्य
य केवलम् एक एव निरालम्बतया तिष्ठति च सा ज्येष्ठा देवी मुक्तं मोक्ष-
ममत्तं कुर्वते विधत्ते । निर्विकल्पतिष्ठत्या ज्येष्ठानुग्रहो भवति ॥२२॥

मूले स्थित्या भैरव्याख्यां तारां देवीमुद्गीयेन ॥
सेवेतार्यो विदितरहस्यो मातङ्गीं तां गुणगानेन ॥२३॥

मूले इति- विदितरहस्य उपास्तिरहस्यज्ञानवान् आर्यः मूले मूलाकारे
स्थित्या तिष्ठत्या भैरव्याख्यां त्रिपुरभैरवीं सेवेत भजेत । उद्गीयेन सर्वनाद-
प्रकृतिभूतेन केवलस्वरेण ओमित्युपास्येन, तारा देवीं सेवेत । गुणगानेन स्तो-
त्रेण वा मातङ्गीं सेवेत । परया मूलवाचा भैरवी, कारणवाचा उद्गीयेन
तारा, वैश्वर्या मातङ्गी च प्रसन्ना भवन्ति ॥२३॥

आसनबन्धादचलो भूत्वा रुद्रप्राणो बगलां भजते ॥
अभितो म्याप्तं ध्यत्तं तेजः कलयन्कमलाकृष्णां लभते ॥२४॥

प्राणोति- आसनबन्धान् आसनस्य स्थिरमुत्तरस्य योगशास्त्रप्रतिज्ञाया-
सनाद्यन्यतमस्य वा बन्धात् अचलो दृढो भूत्वा रुद्रप्राणः शिडकुम्भवः सन्

वगलां वगलामुखीं भजते उपाम्ते । अभितः सर्वान् व्याप्तं व्यस्तं स्पष्टं तैः
 कान्ति कण्ठयन् गूह्यन् कमलाकरुणां लभते लक्ष्मीकृपा प्राप्नोति । आमन-
 वन्धेन स्थिरा वधितप्राणो वगलाप्रमादलाभवान् भवति । सर्वतो व्यापिनी
 गौमा ध्यायन् लक्ष्मीकटाक्षपात्रं भवति ॥२४॥

स्तवकमुपमहरति—

एकविधादो बहुभेदाऽथो शक्तिरनन्ता परमेतास्य ॥
 सभजनमार्गं गणपतिमुनिना पादाकुलकैरेवं विवृता ॥२५॥

एकेति— आदो एकविधा एकप्रकारा मूलशक्ति अथो तत्र बहुभेदा
 अनेकभेदा परमेतास्य अनन्ता अन्तर्गहिता शक्ति गणपतिमुनिना पादाकुलकै-
 र्वृत्तैरेवं सभजनमार्गं भजनमार्गं. उपामनोपायं मह वनेन इति सभजनमार्गं
 यथा तथा विवृता व्याख्याता ॥२५॥

अष्टविंशः स्तवकः. मध्याख्यः समाप्तः ॥

प्रचण्डचण्डी-काल्योरोजस्त्वसाम्यादेकं तत्त्व, कर्मद्वैधाश्रामभेद इति बोध्यम् ।
काली पाककर्माक्ति सम्बोधयति-

गोलानि कान्यप्यधुनोद्भवन्ति जीर्यन्ति कान्यप्यखिलेदाकान्ते ॥
पात्स्यम्बिके कान्यपि वृद्धिमत्र पाके भवत्याः परितः प्रवृत्ते ॥३॥

गोलानीति- अखिलेदाकान्ते भवैश्वरसुन्दरि, अम्बिके । भवत्या. तव अत्र
अस्मिन् पाके परिणमनविधाने परितः सर्वतः प्रवृत्ते प्रचलति मति, कान्यपि
गोलानि गोलाकाराणि भुवनानि ब्रह्माण्डानीति यावत्, अधुना मद्य उद्भवन्ति
जायन्ते । कान्यपि गोलानि जीर्यन्ति क्षय यान्ति । पुन कान्यपि गोलानि
वृद्धि यान्ति वर्धन्ते । मकालभुवनजन्मवृद्धिक्षयकारी तव पाक इत्यर्थः । केचिद्
भुवनेषु जायमानेषु, अन्यानि क्षीयमाणानि, पुनरितराणि वर्धमानानि च
भवन्ति । स ते पाकस्य महिमा येन एकस्मिन् काले देशभेदेषु त्रिविध कर्म
निष्पाद्यते ॥३॥

भासां विनेशा महता ग्रहेश्च भूरिप्रमाणंयुतमीशकान्ते ॥
एकैकमण्डं तव लोमवच्चे- त्कस्ते महद्भाग्यमिह श्रवीतु ॥४॥

भामामिति- ईशकान्ते ईश्वरप्रिये ! महता बहुप्रमाणेन भामा एवा विनेशा
सूर्येण, बहुमह्यगुणितभूमण्डलप्रमाणं सूर्यं इति मणोदत्तत्वज्ञा प्राह । भूरि-
प्रमाणं. प्रभूतप्रमाणं: कुजादिग्रहैश्च युतम् एकैकम् अण्डं युतं ब्रह्माण्डं तव लोमवन्
लोम्ना तुल्यं त्वत्तनूत्सहवन् भवति चेत्, ते तव महत् भाग्यम् ऐश्वर्यम् इह अम्भामु
को श्रवीतु ? न कोऽपि वक्तु शक्तः । यथा पृथिव्या लोमवन् वनस्पतयो
जायन्ते, तनूत्सहाश्च अस्मदादिशरीरेभ्यः, तथा देवीशरीरान् परमाकाशान् तत्र
तत्र रोहन्ति ब्रह्माण्डानि अमङ्गलधेयानि । 'एतावान् अम्य महिमा' ॥४॥

नाथस्य ते ह्यमणोरणीयो भातस्त्वदीयं महतो महीयः ॥
जानाति यो देवि रहस्यमेतद् व्याख्यातुमेव प्रभवत्यशेषम् ॥५॥

नाथस्येति- भातः ! ते तव नाथस्य ईश्वरस्य रूपम् अणोरणीयः सूक्ष्मात्
सूक्ष्मतर भवति । त्वदीयं रूपं महतो महीयः, गुरोर्गुप्तरम् अत्यन्तं बृहदित्यर्थः

'अणोरणीयान् महतो महीयानान्माञ्ज्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्' इति उभे अणोरणीयस्त्व मूढमत्वात् चित्स्वरूपत्वादन्ननिहितत्वाच्च, महतो महीयस्त्व तु विकासित्वान् बृहत्त्वात् सर्वान्मकत्वाच्च । देवि ! य एतद्रहस्यं जानाति स एष अशेष समस्तं व्याख्यान् विशेषेण वक्तु प्रभवति शक्नोति । आत्मनः पुरुषस्य द्रष्टुः अणोरणीयस्त्वम्, आत्मशक्तेः वैभवाविष्कारान्महतो महीयस्त्वं चेति बोध्यम् ॥५॥

यद् गर्जितं वारिदघर्षणेषु शब्दस्तवायं सुगभीरघोषः ॥
यल्लोकराग्नि स्फुरितं तदेत- दुर्जम्भितं किञ्चन कान्तिवीचेः ॥६॥

यदिति— अम्ब ! वारिदघर्षणेषु मेघानां सङ्घर्षणेषु यत् गर्जितं स्तनितं भवति, अयं सुगभीरघोषः मुतरा गम्भीरनिर्घोषः तव शब्दो भवति । स्तनितमुद्दिश्य विधेयस्य शब्दस्य प्राधान्यात् अयमिति पुल्लिङ्गः । लोकराग्नि जगदीश्वरि ! यत् स्फुरितं क्षणं ज्वलितं मेघेष्विव शेषः, तदेतन् कान्तिवीचेः तव प्रभोर्मे किञ्चन उर्जम्भितम् उत्कलितं भवति ॥६॥

इन्द्रस्य वज्रं ज्वलितं कृशानो- ज्योतिस्सहस्रच्छदबान्धवस्य ॥
पीयूषभानोर्हसितं विसारि जीवस्य चक्षुर्मम तात दैवम् ॥७॥

इन्द्रस्येति— तात अङ्ग ! इन्द्रस्य वज्रं विद्युद्गुणं तेजः, कृशानोरग्ने ज्वलितं ज्वलनं, सहस्रच्छदबान्धवस्य पञ्चबन्धो मूर्धस्य ज्योतिः, पीयूषभानोरमृता-गोश्चन्द्रस्य विसारि प्रसरत् हसितं प्रकाश इत्यर्थः, जीवस्य देहितः चक्षुः द्रष्टुः तेजः, मम दैवम् सर्वत्र ज्योतिर्मयं मम देवस्वरूपमिति भावः । एवमेव ज्योतिः इन्द्रस्य वज्रं कृशानोर्ज्वलितं मूर्धस्य ज्योतिः, चन्द्रस्य महं चक्षुपस्तेज इति उपाधिभेदात्प्रामत्यापारभेदां भवतीत्यनन्तरं तत्र ज्योतिरेकं ममोपास्यं दैवमित्यु-क्तम् ॥७॥

यस्यैव तेजः प्रविभक्तमर्क- विद्युच्छजाङ्गामललोचनेषु ॥
गूढं तदाद्यानागृहे समस्ता- दन्तानभिन्नं प्रणमामि दैवम् ॥८॥

यस्येति— यस्य दैवस्यैव नेत्रः अर्कविद्युच्छशाङ्कानल्लोचनेषु अर्के मूर्धे
विद्युनि क्षणप्रभाया यशाङ्के मोमे अनलेऽनी लोचने चक्षुषि च प्रविमर्कं पूय-
णिव मित्रं, आकाशगृहे आकाशमेव गृहं नम्मिन् ममन्तात् मर्वन् गूढं गुप्तम्
अन्तानभिज्ञं अन्तस्य अवधे. अनभिज्ञम् अविदितावधिम् अनवधिकमिति यावत्,
न्त् दैवं प्रणमामि ॥८॥

१

जायत्सु बुद्धिनिमित्तसु निद्रा शुष्केषु पक्तिस्तद्वेषु बुद्धिः ॥
घोरेषु निष्ठा चपलेषु चेष्टा देवी ममापत्तिमाकरोतु ॥९॥

जायदिति— जायत्सु बुद्धिः बोधरूपेण स्थिता निमित्तसु निर्मोहितनयनेषु
निद्रा मुणित्पेग स्थिता, शुष्केषु विगतरमेषु पक्ति पाकरूपिणी, तद्वेषु
पांवनमम्पत्रेषु बुद्धिः पुष्टिस्वहृता, धांषु विवर्जितमनोविकारेषु निष्ठा दृढा
स्थितिः, चपलेषु चञ्चलेषु चेष्टा चलनयात्रस्थिता, देवी ममापत्तिमाकरोतु
अपकरोतु दूरीकरोतु । एकस्या एव बुद्धिनिद्रादिभिः बहुषोऽप्यनादुन्देया-
लङ्कारः ॥९॥

विद्याशतो वादविद्यानशक्ति- बौरस्य सद्ग्रामविद्यानशक्तिः ॥

नारीमणोर्हविद्यानशक्ति- लेंद्राशयं किञ्चिदपारशक्तेः ॥१०॥

विद्यावन इति— विद्यावनः विदुषां वादविद्यानशक्तिः वादनिर्वाहममर्थता.
बौरस्य शिखरवन. सद्ग्रामविद्यानशक्तिः यद्वक्त्रणकुशलता, नारीमणेः स्त्रीरत्न-
स्य मोहविद्यानशक्ति. मम्मोहनपटुता इति शक्तिवचम्, अपारशक्ते. अनन्ताया
महाशक्तं किञ्चित् अल्पं लेदत्रय त्रयो लवा एव भवन्तीत्यर्थः ॥१०॥

उत्साहयन्ती तपतां मनासि सञ्चोदयन्ती च महाक्रियासु ॥

महशोभयन्ती हृदयं खलानां सम्मोहयन्ती च पराज्वलाप्रः ॥११॥

उत्साहयन्तीति— तपतां तपामि निष्ठा मनांसि उत्साहयन्ती उद्योतयन्ती
नेरा मनस्यु उत्साहशक्ति विदधतीत्यर्थः, महाक्रियासु महतीषु क्रियासु नानि
सञ्चोदयन्ती प्रेरयमाणा, खलानां हृदयं महशोभयन्ती धर्ययन्ती, सम्मोहयन्ती

तेषां हृदये व्यामोह विदधाना परा अम्बिका नः अम्मान् अवनात् रक्षतु ।
तपोनिष्ठानामनुग्रहं श्रलाना निग्रहं च कुर्वाणा परा शक्तिरस्मद्भक्षा
भवत्विति भावः ॥११॥

सञ्चालयन्ती सकलस्य देहं ध्यानस्य शक्त्या परितो लसन्त्या ॥
जेतुः प्रतापेऽस्ति पलायनेऽस्ति भीतस्य चेयं निखिलेशशक्तिः ॥१२॥

सञ्चालयन्तीति- परितः सर्वतः लसन्त्या विलसन्त्या ध्यानस्य बाधो
व्यापनशीलस्य प्राणस्येत्यर्थः, शक्त्या सकलस्य जनस्य देहं चालयन्ती निखिलेश-
शक्तिः सर्वेश्वरशक्तिः जेतुः युद्धे जयितुः प्रतापे अस्ति । भीतस्य युद्धान्
इति शेषः, पलायने पराजयेन घावनेऽप्यस्ति । जयितुः प्रतापे, जितस्य भीत्या
पलायने च, उभयत्र सर्वं चालकशक्तिः इति भावः ॥१२॥

एकं स्वरूपं बहुचित्रयोगात् सन्दर्शयन्ती विविधं जनेभ्यः ॥
सम्यादृशे स्थ विभुमर्षयन्ती सर्वादिमायैव महेशजाया ॥१३॥

एकमिति- एकं स्वरूपं निज रूपं बहुचित्रयोगात् बहुभिः चित्रकलाभिर्यो-
गान् मभ्यन्धात् अनेकाद्भुतकल्पनेनेत्यर्थं विविधं नानारूपं जनेभ्यः सन्दर्श-
यन्ती एकस्यैव स्वरूपस्य अद्भुतविशेषं नानारूपतामागच्छ प्रदर्शयन्तीत्यर्थः,
यद्वा यथा चित्रकलाविशेषं एकमेव बहुविधं प्रदर्शयते, तथा स्वरूपमेव बहु-
रूपं प्रदर्शयन्ती, जनेभ्यः इत्यनेन मूलस्वरूपाज्ञानिभ्यः इत्यर्थः । सम्यादृशे
साधुदृष्टये यथार्थदर्शनाय ज्ञानिने स्व विभु प्रभुम् ईश्वरम् अर्पयन्ती ददती मग्पा-
दयन्तीत्यर्थः । एवमभूना सर्वादिमाया सर्वस्य विश्वस्य आदिमाया मूलमाया
शक्तिरेव महेशजाया महेश्वरप्रेयमी भवतीति शेषः ॥१३॥

यस्मिन्धयेताखिलसङ्गतिस्त्वा ध्यानेन मग्नेण गुणस्तवैर्षा ॥
त्रैलोक्यसागराद्यधुरण्यरस्य शृद्धान्तकान्ते स कृती मनुष्यः ॥१४॥

य इति- अम्ब ! त्रैलोक्यसागराद्यधुरण्यरस्य त्रिभुवनराज्यभारवहस्य सर्व-
स्वस्य शृद्धान्तकान्ते अन्तःपुरमुन्दरि । यः अन्तःपुरमङ्गलिः अग्निदेन सकलेन

विश्वेन मङ्गतिः हृदयङ्गमना संवाद इति यावत्, यस्य सः, अश्वित्तेन मङ्गतः।
सन् त्वां ध्यानेन अन्तर्मननेन मन्त्रेण जपेन गुणमन्त्रैः गुणमङ्गीर्तनैर्वा संश्रयेत्,
स मनुष्यः कृती धन्यः ॥१४॥

मूलाग्निमुद्दीप्य शिरदशाशाङ्गं सान्द्राव्य यस्तनर्पयते कृती त्वाम् ॥
तस्मिन्नगाधोद्वरकन्यके त्वं प्रादुर्भवन्ती न किमादधासि ॥१५॥

मूलेति- मूलाग्नि मूलाधारे कुलकृण्डाग्निम् उद्दीप्य उग्ग्वान्य शिरदशाशाङ्गं
महत्स्वारणोम सान्द्राव्य स्पन्दयित्वा य कृती धन्यस्त्वा नर्पयते प्रीता करोति,
नगाधीश्वरकन्यके पार्श्वेति । तस्मिन् प्रादुर्भवन्ती प्रकाशा भवन्ती न्व किं न
आदधासि ? सर्वमपि तस्मिन् उत्पादयमीत्यर्थः ॥१५॥

यस्त्वां सहस्रारसरोजमध्ये सोमरश्म्यां भजतेऽम्ब योगी ॥
तस्यान्नरः शान्तिमुपैति तापो बाह्यस्य का नाम कयाऽप्यकस्य ॥१६॥

य इति- अम्ब ! यो योगी सहस्रारसरोजमध्ये शिरसि महत्स्वारसधान्तरे
सोमस्वरश्म्या चन्द्ररूपिणी त्वां भजते भवेत्, तस्य योगिन आन्नरः आध्यात्मिकः
तापः शान्तिम् उपैति शान्तो भवति । अन्यकस्य कुन्त्याया वन्, कुस्मिन्स्य जल्प-
स्य बाह्यस्य तापस्य धर्मस्य वा नाम कया ? बाह्यतापः शान्तो भवतीति
किम् वक्तव्यम् ? ॥१६॥

दण्डेन योजन्तर्दहरेऽवतीर्णः प्राणेन वाचा महमा धिया वा ॥
प्राप्नोति सौम्यं पुरमद्वितीयं यत्र त्वमीशा सह चित्रलीला ॥१७॥

दण्डेनेति- यः दण्डेन वीणास्त्रिदण्डेन परवान्नागैः, पुरोभागैः पशवान्नागैः
इति मार्गद्वयं प्राक् प्रतिपादितम् । प्राणेन वायुना वा वाचा मन्त्रेण महमा
तेजसा धिया बुद्ध्या वा माधनेन दहरे हृदयाकाशे अवतीर्णो भवति, सौम्यम्
अद्वितीयम् एकं पुरं ब्रह्मपुरं प्राप्नोति, यत्र त्वम् ईशा ईश्वरेण सह चित्रलीला
चित्राः अद्भुताः लीलाः यस्याः मा भवति इति शेषः ॥१७॥

तन्त्रोदितं विश्वविनेत्रि मन्त्रं यस्ते नरः संयमवानुपास्ते ॥
 रुद्राणि सान्द्राम्बुदकेशपाशे पार्श्वविमुक्तः स जयत्यशेषम् ॥१८॥

तन्त्रेति- विश्वविनेत्रि जगन्नायिके । तन्त्रोदितं तन्त्रशास्त्रप्रतिपादितं मन्त्रं
 वीर्यवन् अक्षरात्मकं यः नरः सयमवान् 'सयमश्च धारणाध्यानसमाचर्य' इति
 पानञ्जला., अत्र मनोवश इत्यर्थः, तद्वान् मन् उपास्ते भजते । रुद्राणि रुद्र-
 पत्नि, सान्द्राम्बुदकेशपाशे धनमेघकचभारे, अम्ब ! म पाशं. अविद्यावामने-
 रितपुत्रदारादिसङ्गैः बन्धैः विमुक्त अशेषं समस्त जयति ॥१८॥

अथ तन्त्रोदितं श्रीविद्यास्य मन्त्रराजं द्वाभ्याम् उच्यते । श्रीविद्यायां
 पञ्चदशाक्षरमन्त्रस्य स्वण्डनयान्मन्त्रस्य प्राधान्यात् पञ्चदशीमाह —

पद्मासनो द्वादशवर्णशान्ती दम्भोलिपाणिर्भुवनाधिनाया ॥
 गीर्वाणभागो भृगुरञ्जयोनि- रन्ते तयाप्रे च हलां विराजो ॥१९॥
 जम्भस्य हन्ताऽनलशान्तिचन्द्रः सयुक्त ऊष्मा गलदेशजन्मा ॥
 दन्तस्पलीसम्भव ऊष्मवर्णो षाणीपतिर्वज्रधरश्च लज्जा ॥२०॥

एवम् उपास्यमानानां सर्वेषां मन्त्राणां प्राणेन मायुज्यं भवतीति तत्त्वम् । तत्र विशेषतः पञ्चदशाक्षर्याः सिद्धिः । तस्या मन्त्राक्षराण्येव देव्या, अवयवताम् भजन्ते इति आगमः । तमनूय आनन्दलहर्ष्या—‘शिवः शक्तिः काम’ इति मन्त्रोद्धारल्लोके—‘भजन्ते वर्णास्ते तव जननि नामावयवनाम्’ इत्युक्तम् । सहस्रनाममु च—‘मूलमन्त्रात्मिका मूलकूटत्रयकलेवरा’ इत्यादि च कीर्तितम् ॥२३॥

एकाक्षरीः पञ्चदशाक्षरीं वा विद्याः प्रकृष्टाः सकलेशशक्तेः ॥
यो भक्तियुक्तः प्रजपेदमुष्य प्राणो वशे निस्तुलसिद्धियोनिः ॥२४॥

एकेति— एकाक्षरीः ‘ह्रीं श्रीं ह्रूं श्रीम्’ इत्याद्याः क्रमशो भुवनेश्वरी-वाली-प्रचण्डचण्डी-ललितादीनां बीजाक्षररूपिणीः, पञ्चदशाक्षरी वा, सकलेशशक्तेः परस्या देवतायाः प्रकृष्टा विद्याः दशमहाविद्या वा यो भक्तियुक्तः प्रजपेत् निस्तुलसिद्धियोनिः अनुपमसिद्धीनाम् उदयक्षेत्रभूतः प्राणः अमुष्य तस्य वशे भवेत् । वशिताया प्राणशक्ती सर्वा सिद्धयो हस्तगता भवन्ति ॥२४॥

एताः कवीनां पदकिङ्करस्य पूताः प्रमोदं परमावहन्तु ॥
गीतासभक्तिद्रवमिन्द्रवज्राः श्वेताचलाधीश्वरवल्गभायाः ॥२५॥

एता इति— एताः पूताः पवित्रा भक्तिद्रवेण भक्तिरसेन सह वर्तन्ते इति सभक्तिद्रव गीताः कवीनां पदकिङ्करस्य चरणभक्तस्य गणपतेः इन्द्रवज्रा इन्द्रवज्रावृत्तवद्धाः स्तुतयः श्वेताचलाधीश्वरवल्गभायाः कैलामपतिप्रेमस्याः पार्वत्याः पर श्रेष्ठं प्रमोदम् आनन्दम् आवहन्तु आदधन्तु ॥२५॥

एकोनचत्वारिंशत्, सतवकः गद्यान्वयः समाप्तः ॥

चत्वारिंशः स्तवकः

चत्वारिंशोऽम्मिन्नुपसंहारस्त्रके परदेवनाया विश्वम्मिन्नब्रह्मिश्च धाम-
त्युजितेषु स्थानेषु विभूतिषु समुपास्यत्व मुबोध प्रतिपादयन्ति, वेदवेदान्त-
तान्त्रिकयोगमारभूतानि तत्त्वानि प्रकाशयन्ति, विबुधानामबुधाना च मुपज्ञाणि
रमणीयगानानि देवगीतानि गीयन्ते ।

शमयतु पापं दमयतु दुःखं हरतु विमोहं स्फुटयतु बोधम् ॥
प्रययतु शक्ति मन्दं हसितं मनसिजशासनकुलमुदृशो नः ॥१॥

शमयत्विति— मनसिजशासनकुलमुदृश. कामारिकुलाङ्गनाया मन्द हसित
दरस्मित नः अम्माक पापं शमयतु निवारयतु, दुःखं दमयतु ध्वमयतु,
विमोहं व्यामोहं भ्रमं हरतु अपहरतु, बोधं ज्ञान स्फुटयतु विकामयतु, शक्ति
प्रययतु आविष्करोतु ॥१॥

आर्द्रा दयया पूर्णा शक्त्या दृष्टिवशवदविष्टपराज्ञा ॥
असिलपुरेन्द्रीपूज्या नारी मम निश्चेषां विपदं हरतु ॥२॥

आर्द्रेति— दयया कृपया आर्द्रा, शक्त्या पूर्णा, दृष्टिवशवदविष्टपराज्ञा
दृष्टेः दृश. वशवद. नराङ्गतः विष्टपाना लोकाणा राज्ञा विष्टपराज्ञा यस्या
या दर्शनवशितसर्वेश्वरा इत्यर्थं, असिलपुरेन्द्रीपूज्या मकरन्दमौजगमग्या नारी
स्यो निश्चेषा ममस्ता मम विपदम् आपदं हरतु ॥२॥

इतः प्रभृति सुदुःखहोरात्म्य सृष्टौ सर्वत्र तत्र तत्र उपाधिभेदेषु उपा-
स्यतया मितं देवस्य स्वरूपं गायति —

सुदुःखहोराणि मोहो वैवं तत्र सिसृक्षति कामो वैवं ॥
सृष्टौ पश्यान्सृष्टिदंष्ट्रम् तान्त्रिभाने महिमा वैवं ॥३॥

शुद्धेति— शुद्धब्रह्मणि शुद्धे सचलनिष्कलविभजनाविषये द्वन्द्वार्तानि स्व-
सिद्धे वस्तुनि ब्रह्मणि मोद. आनन्दो देवम् । तत्र आनन्द स्वरूपं देवस्ये-
त्यर्थः । सिसृक्षति स्रष्टुमिच्छति तत्र तस्मिन्-ब्रह्मणि काम. इच्छा देवम् ।
'सोऽङ्गामयत बहु स्या प्रजापेय' इति श्रुतिप्रतिपादिता ब्रह्मणि या सर्जनेच्छा
सैव स्वरूप देवस्य । एवं मोद. कामः इत्यादि. देवस्य स्वरूपमिति उत्तर-
त्रापि बोध्यम् । पदार्यान् भावान् वस्तुनीति यावन्, मृजति उत्पादयति ब्रह्मणि
दृष्टिः देवम् । ईक्षणादिप्रवेशान्ता सृष्टि. 'तदेक्षत' 'तदनुप्रविश्ये' त्यादिश्रुति-
सिद्धा । ईक्षणात् सृष्टिनिर्वाह्य इति हेतोः सर्जने प्रचलति दृष्टि. देव-
मित्युक्तम् । सृष्टे. प्राक् तत्कामो देव, मृष्टी तु दृष्टिः, उभयत पूर्वम् आनन्द.
यस्मादेव सृष्टे. सम्भवः । तान् मृष्टान् पदार्यान् विभागे धारयमाणे ब्रह्मणि
महिमा सर्वत्र व्याप्य धारणात् महत्त्व देवम् ॥३॥

विकृतो विकृतो प्रकृतिर्देव विषये विषये सत्ता देवम् ॥
दृष्टी दृष्टी प्रमितिर्देव ध्याने ध्याने निष्ठा देवम् ॥४॥

विकृताविति— विकृतो विकृतो एकैकस्या विकृतो प्रकृतिः अविप्रियमाणा
देवम् । वस्तुषु नामरूपाभ्या व्याप्रियमाणेषु या अविकारयति याज्वसिष्यते मा
प्रकृति. देवम् । विषये विषये सर्वेषु गोचरेषु अस्तित्वेनावभासमानेषु तत्र तत्र
या अस्तित्वप्रतीतेर्हेतुर्भवति मा सत्ता देवम् । दृष्टी दृष्टी प्रतिदर्शनकर्म
प्रमिति प्रमा बुद्धिरिति यावन् देवम् । ध्याने ध्याने प्रतिध्यान निष्ठा दृढा
स्थिति. देवम् ॥६॥

स्फूर्तो स्फूर्तो माया देवं चलने चलने शक्तिर्देवम् ॥
तेजसि तेजसि लक्ष्मीर्देवं शब्दे शब्दे वाणी देवम् ॥५॥

स्फूर्ताविति— स्फूर्तो स्फूर्तो स्फूर्तिः स्फुरण स्पन्दनं कम्पनमिति यावन्
प्रतिबन्धन तद्धेतु या माया महानाश्रितः मा देवम् । कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मणः
श्रुतिषु प्रसिद्धम् 'भीषात्मादात्र. पक्षे' 'भयादस्यानिम्नपति' इत्याद्याः । 'कम्प-
नात्' इति कम्पनाधिकरणस्य ब्रह्मसूत्रस्य शारीरकभाष्ये वेद एव प्रा-
याः व्याख्यान इष्टम् । चलने ५७। प्रतिबन्धन या शक्तिरावयती, या

विना चलनं न सम्भवति, सा देवम् । तेजनि तेजनि प्रतिनेत्रः प्रतिगोभ
नक्ष्मीः या कान्तिः भवति सा देवम् । गच्छे गच्छे प्रतिगच्छ वाणी वाक्
ययोच्चार्यमाणः श्रवणविषयो भवति गच्छ. सा देवम् ॥१॥

हृदये हृदये जीवद्दिव्यं शीघ्रं शीघ्रं ध्यायद्देवम् ॥
चक्षुषि चक्षुषि राजद्दिव्यं मूले मूले प्रतपद्देवम् ॥६॥

हृदय इति— हृदये हृदये प्रतिहृदय जीवन् प्राणन् आपरिदिनि भाव., देवम् ।
शीघ्रं शीघ्रं गिरस्मु ध्यायन् चिन्तनकारि देवम् । चक्षुषि चक्षुषि राजन् ज्व-
लन् देवम् । मूले मूले मूलाधारचक्रे प्रतपन् प्रज्वलद् देवम् ॥६॥

अभितो गगने प्रसरद्दिव्यं पृथिवीलोके रोहद्देवम् ॥
दिनकरबिम्बे दीप्यद्दिव्यं सितकरबिम्बे सिञ्चद्देवम् ॥७॥

अभित इति— अभित. गगने आकाशे प्रसरन् व्याप्तुवन् देवम् । पृथिवी-
लोके भूमौ रोहन् भूजं वृक्षादिरूपेण जायमान देवम् । दिनकरबिम्बे सूर्य-
मण्डले दीप्यन् भास्वरं देवम् । मिनकरबिम्बे चन्द्रमण्डले सिञ्चन् अमृत
सिञ्चन् देवम् ॥७॥

श्रावश्रावं वेद्यं देवम् नामनामं राघ्यं देवम् ॥
स्मारंस्मारं धार्यं देवं वारवारं स्तुत्यं देवम् ॥८॥

श्रावमिति— श्रावश्राव श्रुत्वा श्रुत्वा वेद्यं पुन. पुन. श्रवणेन आवृत्ति-
बलान् वेद्यं ज्ञेयं देवम्, नामनामं नत्वा नत्वा राघ्यं माघ्यं शरवत्प्रणमाराघ्य
देवम्, म्मारंस्मारं स्मृत्वा स्मृत्वा स्मरणवृत्तिबलान् धार्यं धारणयोग्यं देवम्,
वारवारं वृत्वा वृत्वा बहुधा वरणेन मनुष्य म्नामनामं देवम् ॥८॥

श्रुतिश्रु श्रुतिनां प्राह्यं देवं गृहिणामानो तप्यं देवम् ॥
तपना शीघ्रं पुष्टं देवम् यतिनां हृदये सिष्टं देवम् ॥९॥

श्रुतिश्रुति— श्रुतिनां ब्रह्मचारिणा म्वाच्यायिता श्रुतिश्रु म्वाध्यायेषु वास
शौच, तेषां स्वाध्याय एव नम. आध्याय., नमामनामं देवम् । गृहिण
गृहिणा

गृहमेधिताम् अग्नी तर्प्यम् अग्निहोत्रेण तर्पयितुं योग्यं दैवम् । नमता तपोनिष्ठानां
वीर्यं शिरसि पुष्टं वृद्धं दैवम् । यतिना हृदये दहरे मिष्टं निर्वृत्तिकनया स्वरू-
पेणावशिष्टं दैवम् ॥१॥

नमता पुष्पं पूज्यं दैवं कविना पद्याराध्यं दैवम् ॥

मुनिना मनसा ध्येयं दैवं यतिना स्वात्मनि शोष्यं दैवम् ॥१०॥

नमतेति— नमता जनेन पुष्पं पूज्यमर्च्यं दैवम् । कविना काव्यनिर्मात्रा
पद्याराध्यं पद्यैः आराध्यं तर्प्यं दैवम् । मुनिना मननशीलेन ऋषिणा मनसा
ध्येयं ध्यातुं योग्यं दैवम् । यतिना यमवता नैष्ठिकेन स्वात्मनि शोष्यं शोध-
यितुं शक्यं दैवम् । स्वमूलस्वरूपभूतं दैवम् । नित्तकालुष्यवर्जितं शुद्धम् उपा-
सितुं युक्तं हि यती ॥१०॥

स्तुवतां वाचो विदधद्वैवं स्मरतां चेतः स्फुटयद्वैवम् ॥

जपतां शक्तिं प्रययद्वैवं नमतां दुरितं दमयद्वैवम् ॥११॥

स्तुवतामिति— स्तुयतां स्तोत्रं कुर्वता वाच गिरौ विदधत् स्तुतिसमर्पकः
कुर्वन् दैवम् । स्मरता ध्यायता चेतः चित्तं स्फुटयत् विकारायत् दैवम् । जपता
मन्त्रजपं कुर्वता शक्तिं प्रययद्विजृम्भयत् दैवम् । नमता नतिं कुर्वता दुरितं
पापं दमयत् प्रणामयत् दैवम् ॥११॥

वाचो विनयद्वह्नी वैवं प्राणान्विनयद्विद्वृत्तिं वैवम् ॥

शामान्विनयद्वहन्त्रे वैवं हृद्वीविनयत्सूयै वैवम् ॥१२॥

वान इति— वह्नी अग्नीं स्थितं गन् वाचो गिरः विनयत् वैवं शिक्षय-
दुर्निर्दिशति वाक् । 'अग्निर्वै वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्' इति अग्निर्वाग्देवतो-
क्ता । विद्वृत्तिं नष्टिती अन्नरिक्तं व्याप्ये ज्योतिर्वीत्यर्थः स्थितं गन् प्राणान्
विनयन् शिक्षयत् दैवम् । अन्त्रे स्थितं शामान् विनयत् शिक्षयत् दैवम् । इति
श्रुत्या गामा अन्त्रयोर्वै गच्छेत् । 'श्रुतेः गुणशब्दं गतान् पितृन्विशन्तुनयन्ते'
इत्यन्त्रं गीष्म् (१ : १० : ११०) । ज। एष अन्त्रस्थं शामान्विनयद्वैवम् ।

सूर्ये स्थितं बुद्धीविनयन् उपदिशत् देवम् । मूर्यस्य धीविनेतृत्वं विद्युत् वेदे ।
तत्र 'धियां यो नः प्रचोदयान्' इति सविनृमन्त्र एवाहम् ॥१०॥

हृदये निवसद् गृह्णद्देवं वस्तो निवसद्विसृजद्देवम् ॥
कण्ठे निवसत्प्रवदद्देवं कुक्षौ निवसत्प्रपचद्देवम् ॥१३॥

हृदये इति— हृदये निवसन् हृदयस्य मन् गृह्णन् बुध्यमानं देवं माश्रित-
तया विद्यमानत्वात् । वस्तो नाभेरघ-प्रदेशे वसन् मन् विसृजन् नैमंन्याय
उत्सर्गं कुर्वन् देवम् । कण्ठे निवसन् मन् प्रवदन् प्रवचनं कुर्वन् देवम् । कुक्षौ
उदरे निवसन् प्रपचन् भुक्त्वा पचनं कुर्वन् देवम् ॥१३॥

देहे निवसद्विचलद्देवं पञ्चप्राणाकारं देवम् ॥
भागि समस्तस्याग्ने देवं स्वाहाकारे तृप्यद्देवम् ॥१४॥

देह इति— देहे निवसन् स्थिरं मन् विचलच्च देवम् । देहे अस्य न
चेद्गामः, देहस्य चलनं न भवेत् । पञ्चप्राणाकारं प्राणापानी ममानुशोदान-
ध्यानां च पञ्चप्राणाः तेषामाकार इव आकारो यस्य तन् देवम् । समस्तस्य
सर्वस्याग्नि भोक्तुरग्ने भोज्यं भागि भागवन् देवम् । अन्नस्य भोक्तुर्मुञ्चस्वल्पे
निष्ठन् न भोजयति । तस्मादस्य भुज्यमानं सर्वस्याग्ने भागो भवति । स्वा-
हाकारे देवतृप्तिवाचकं तृप्यत् प्रापमाणं देवम् ॥१४॥

अथ स्त्रीरूपतया देवं प्रत्यङ्गस्त्वनेन गायति —

विभ्रप्रारोवेणं देवं शुभ्रदरस्मितविभ्राद् देवम् ॥
अग्रमवापहृचिकुरं देवं विभ्रमवाप्तस्यातं देवम् ॥१५॥

विभ्रदिनि— नारीवेणं स्त्रीरूपं विभ्रन् देवम् । शुभ्रदरस्मितविभ्राद्
शुभ्रेण मितेन दरमितेन मन्दमितेन विभ्रात्रेण इति विभ्राद् देवम् । अग्र-
मवापहृचिकुरं मेघदण्डहृत्कन्धारं देवम् । विभ्रमवाप्तस्यातं विभ्रमवाप्तस्यतं
देवम् ॥१५॥

शीतज्योतिर्वदनं दैवं रुचिबिन्दूपमरदनं दैवम् ॥
लावण्यामृतसदनं दैवं स्मररिपुलोचनमदनं दैवम् ॥१६॥

शीतज्योतिरिति— शीतज्योतिर्वदनं शीतज्योतिश्चन्द्रः स इव वदनं यस्य तद्दैवम् । रुचिबिन्दूपमरदनं रुचीना कान्तीना बिन्दुभिः पृषतः उपमा गावृ-
श्य येषां ते रुचिबिन्दूपमा, ते रदना दन्ता यस्य तद्दैवम् । लावण्यामृत-
मदनं लावण्यं रामणीयकमेवामृतं तस्य मदनं गृहं दैवम् । स्मररिपुलोचन-
मदनं स्मररिपो कामारे. हरस्य लोचनानां मदनं हर्षणं दैवम् ॥१६॥

लक्ष्मीवीचिमदलिकं दैवं प्रज्ञावीचिमदीक्षं दैवम् ॥
तेजोवीचिमदधरं दैवं सम्मदवीचिमदास्यं दैवम् ॥१७॥

लक्ष्मीति— लक्ष्मीवीचिमदलिकं लक्ष्म्या श्रियः वीचय. ऊर्मम. अस्य सन्तीति लक्ष्मीवीचिमत् तत् अलिकं ललाटं यस्य तत् दैवम् । प्रज्ञावीचि-
मदीक्षं प्रज्ञावीचिमती चिद्रूमिमती ईक्षा दृष्टिर्यस्य तत् दैवम् । तेजो-
वीचिमदधरं तेजोवीचिमान् तेजस्तदङ्गवान् अधरः अधरोष्ठो यस्य तद्दैवम् ।
सम्मदवीचिमदास्यं सम्मदवीचिमत् आनन्दोर्मिमत् आस्यम् आननं यस्य तत्
दैवम् ॥१७॥

कृष्णोत्तोलितनेत्रं दैवं श्रीकाराभधोत्रं दैवम् ॥
कुमुदमुकुमलगात्रं दैवं कविवाग्देभवपात्रं दैवम् ॥१८॥

कृष्णोत्तोलितनेत्रं— कृष्णोत्तोलितनेत्रं कृष्णोत्तोलितनेत्रे कृष्णोत्तोलितनेत्रे यस्य तत्
दैवम् । श्रीकाराभधोत्रं श्रीकारस्य नागरलिपी आन्ध्रलिपी वा
लिख्यमानस्य 'श्री' इत्यक्षरस्य आभा इवाभा ययोः ते श्रीकाराभे ते श्रोत्रे
यस्य तत् दैवम् । तद्वैव इन्द्राणीसप्तशतया 'श्रीलिपिसुक्तिमुन्दरकर्णा' इति
गीतम् । कुमुदमुकुमलगात्रं कुमुदम् इव मुतरा कुमलं ललितं गात्रं कुमुदस्य
तत् दैवम् । कविवाग्देभवपात्रं कवेर्वाचो देवस्य ऐश्वर्यस्य पात्रं कविवर्णना-
त्तद् दैवम् ॥१८॥

हिमवति शैले व्यक्तं दैवं सितगिरिगिरिखरे क्रीडद्वैवम् ॥
तुम्बुरुनारदगीतं दैवं सुरमुनिसिद्धध्यातं दैवम् ॥१९॥

हिमवतीति- हिमवति शैले पर्वतराजे व्यक्तं स्पष्टम् उमाह्वयेण प्रकाशं दैवम् । सितगिरिगिरिखरे कौशलाद्रिगुञ्जे क्रीडन् रममाणं दैवम् । तुम्बुरुनारदगीतं तुम्बुरुणा गायकभक्तेन नारदेन भक्त्याप्रेमरेण च गीतं दैवम् । सुरमुनिमिद्ध-
ध्यानं सुरैः देवैः मुनिभिः ऋषिभिः मिद्धैश्च ध्यानम् एकाग्रतया प्रणिहितं दैवम् ॥१९॥

क्वचिदपि रतिशतललितं दैवं क्वचिदपि सुतरां चण्डं दैवम् ॥
भक्तमनोनुगवेयं दैवं योगिमनोनुगविभवं दैवम् ॥२०॥

क्वचिदिति- क्वचिदपि रतिशतललितं रतीनां क्रीडानां शनं ललितं मीम्य दैवम् । क्वचिदपि सुतराम् अत्यन्तं चण्डम् उग्रं दैवम् । भक्तमनोनुगवेयं भक्त-
मनोनुगः भक्तजनमनोनुमारी वेद्यः बाह्याकारः यस्य तन् दैवम् । 'यो यो या या तन् भक्त धृढयार्जितुमिच्छति । तस्य तस्याचला धृढा तामेव विदयाम्यहम् ॥' इति । योगिमनोनुगविभव योगिमनोनुगो योगिजनमनो-
नुमारी विभव ऐश्वर्यं यस्य तन् । उपपद्यते सैतदमोषन्वायोगिजन-
मद्वल्यस्य ॥२०॥

चरिते मधुरं स्तुवतां दैवं चरणे मधुरं नमतां दैवम् ॥
अपरे मधुरं शम्भोर्दैवं मम तु स्तन्ये मधुरं दैवम् ॥२१॥

चरिते इति- स्तुवतां स्तोत्राणाम् अर्थे, चरिते श्लेषार्थायां मधुरं दैवम् । रमणीयवृत्ता भगवती स्तोत्रेषु विषये कारुण्यप्रदर्शनान् । नमतां नमस्कुर्वता-
मर्थे, चरणं स्वीये पादे मधुरं रमणीयं दैवं, नमस्कुर्वता चरणमाधुर्यं विदि-
तम् । शम्भोः शिवस्य अर्थे, अवरे मधुरं दैवं, उमादैवस्य शिवरमणी-
त्वान् । मम तु गणपतेः पुत्रस्य अर्थे, स्तन्यं मधुरं दैवं मातुः स्तन्यरसं
गिगुर्वेति ॥२१॥

भुजभूतविष्टपभारं दैवं पदधृतसम्पत्सारं दैवम् ॥
लालितनिर्जरवीरं दैवं रक्षितमात्त्विकधीरं दैवम् ॥२२॥

भुजभूत इति - भुजभूतविष्टपभार भुजाभ्या वाहुभ्या भूतः वीर-
विष्टपभागं लोककार्यभारः यस्य तत् दैवम् । पदधृतसम्पत्सार पदाभ्यां धृत
सम्पदा सार बलं यस्य तत् । लालितनिर्जरवीर लालिता, निर्जरवीरा,
देववीरा येन तत् । रक्षितमात्त्विकधीरं रक्षिताः मात्त्विका, धीरा येन
तत् दैवम् ॥२२॥

चिच्छक्त्यात्मकमधितनुं दैवं तद्विदाकृत्यधिभूतं दैवम् ॥
श्रुतिषु शिवेति प्रथितं दैवं जयति जगत्त्रयधिनृतं दैवम् ॥२३॥

चिदिति - अधितनु तनो शरीरे चिच्छक्त्यात्मकं चित्तियकिनस्वरूपं दैवम् ।
अधिभूत भूते बाह्ये वस्तुनि तद्विदाकृति विद्युदाकार दैवम् । श्रुतिषु वेदेषु
श्रिवा इति प्रथितं विश्रुत दैवम् । जगत्त्रयधिनृत त्रिलोकसंस्तुत दैव जयति,
प्रकर्षेण वर्तते ॥२३॥

रमणमहर्षेरन्तेवासी मध्यमपुत्रो नरसिंहस्य ॥
वासिष्ठोऽयं मष्टां मातु- गणपतिरद्भ्यो शरणमुपैति ॥२४॥

रमण इति - रमणमहर्षेः अरुणाचलवासिनः अन्तेवासी निष्यः तेनानुगृहीत-
त्वान्, नरसिंहस्य मध्यमपुत्र, अनेन कवे, पित्तोः आत्मना सह त्रय पुत्राः
इति जायते । तत्र मध्यमोज्जी वामिष्ठ वसिष्ठगोत्रजः अयं गणपति मन्ता
मातुरिन्द्राण्या अद्भ्यो शरण शरणमुपैति प्राप्नोति ॥२४॥

त्रिभुवनभर्तुः परमा शक्ति- स्सकलसवित्री गौरी जयति ॥
तद्भुतिरेया गणपतिरचिता पादाकुलकप्रान्ता जयति ॥२५॥

त्रिभुवनेति - त्रिभुवनभर्तुः त्रिलोकेश्वरस्य परमा सर्वोत्कृष्टा शक्ति
सकलसवित्री विश्वजननी गौरी उमा जयति । गणपतिरचिता गणपतिनिबद्धा

पादाकुलकप्रान्ता पादाकुलकगानि एतदात्म्यवृत्तनिवृद्धानि पद्यानि प्रान्ते प्रकृष्टे
अन्ते यस्याः सा एषा नम्रुति तस्या गौर्याः नुतिः उदामहन्मुनिः अयनि
उत्कर्षेण वर्तते । तदिदमुदामहन् वामिष्ठगणपतिमुनिप्रणीतं विजयनेगराम्
विजयतेतराम् ॥२५॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादान्तेजामिनो वामिष्ठस्य नरसिंहसूनुो गणपति-
मुनेः कृतावुदामहन्ने चत्वारिंशः स्तवकः समाप्तः ।

समाप्तं च दशमं शतकम् ।

॥ उदामहन् समाप्तम् ॥

संपा स्तुतिरुमा देवीमधिष्ठत्य महात्मना ॥

यनकंदंशभिर्गीता चतुस्त्वक्कराम्मितं ॥१॥

अत्रम्यविषयान्मर्वांन्वृत्तानि च यथाक्रमम् ॥

गङ्गुनीयामः पठ्या कण्ठस्थपदलब्धये ॥२॥

आर्याभिराद्ये स्तवके व्योमात्मा म्प्रीतनुर्नुता ॥

सर्गादिवर्णनं प्रोक्त द्वितीये पञ्चचामरं ॥३॥

तृतीये तनुमध्याभिः सदेहायाश्च साधनम् ॥

चतुर्थे गीतिभिर्गीता आध्यात्मिकविभूतयः ॥४॥

उपजातिभिरुद्राह पावंत्याः पञ्चमे स्मृतः ॥

पष्ठे तु मदलेखाभिर्नाहाभाय जगत्सुवः ॥५॥

मातुराकामदेहाया मातृकादिविभूतयः ॥

वमन्तनिलकावृत्तः सप्तमे स्तवके नृदाः ॥६॥

अष्टमेऽनुष्टुभः शृंग्याः प्रणताभीष्टदायिनीम् ॥

चण्डिकामुपनिष्ठन्ते चरित्रवदनामिनीम् ॥७॥

नवमे स्तवके रम्यं तमन्तापहरं परम् ॥

मन्दम्मितं महेश्वर्या आर्याभिरनिबन्धते ॥८॥

वृत्तैः शेषादिपादान् मीन्द्र्यं ललिताभिर्धैः ॥

तथा पादादिवेगान्त्तम् आर्याभिर्भुवनोत्तरम् ॥९॥

अभिवर्णितमम्बाया द्वयोः स्तवकयोस्ततः ॥
 रयोद्धताभिः शृङ्गारवर्णनं द्वादशे कृतम् ॥१०॥
 त्रयोदशे जगन्मातुः कटाक्ष उपजातिभिः ॥
 चतुर्दशेऽप्य स्तवके शस्ताभिरुपगीतिभिः ॥११॥
 काली गौरी परा देवी गीता कुण्डलिनी तथा ॥
 उदीर्णं स्वागत देव्या स्वागताभिरनन्तरे ॥१२॥
 कुमारललितावृत्तैरध्यात्म शक्तिवैभवम् ॥
 षोडशे विवृतं सर्वमथ सप्तदशे परा ॥१३॥
 शक्तिश्चम्पकमालाभिर्दिव्या मदकरी स्तुता ॥
 प्रहृषिणीभिर्घाताभिर्गिरामष्टादशे त्वथ ॥१४॥
 कुण्डलिन्याः समुल्लासश्चित्रो व्याख्यायते मनाम् ॥
 तथा रूपविशेषाणाम् साक्षात्कारश्च कीर्त्यते ॥१५॥
 एकोनविंशे स्तवके ललिताया महारम् ॥
 प्रमाणिकाभिरग्रघाभिर्ध्वेय रूप प्रगीयते ॥१६॥
 मणिबन्धैस्तथा विंशे सर्वसारमयी स्तुता ॥
 एकविंशे हरार्पाङ्गी सम्प्रगायन्त्यनुष्टुभ ॥१७॥
 वियोगिनीभिर्द्वाविंशे गीतं हरकुटुम्बकम् ॥
 अथ प्रकीर्णकौ तत्र त्वेका नरमनोरमा ॥१८॥
 गायत्रीगमिताऽन्या तु सुप्रतिष्ठा सरत्प्रभा ॥
 क्षेत्रमालेन्द्रव्याभिः पञ्चविंशे प्रगीयते ॥१९॥
 षड्विंशे दौषवर्गीता माताऽपीतकुचाम्बिका ॥
 प्रचण्डचण्डीं गायन्ति शिखरिण्यस्त्वनन्तरे ॥२०॥
 वमन्ततिलकावृत्तैरष्टाविंशे मनोहरैः ॥
 उज्ज्वल स्तवके गीतं रेणुकाद्यभिवर्णनम् ॥२१॥
 मदलेखाभिरेकोनत्रिंशे नवविध लघु ॥
 अनर्घं भजनं गीर्णं भक्तलोकमुदावहम् ॥२२॥
 त्रिंशे प्रमाणिकावृत्तैर्मातुर्मनिसपूजनम् ॥
 एवत्रिंशेऽम्बिकानाम्ना माहारम्यमुपजातिभिः ॥२३॥

आर्यागीतिनिराख्याती भक्तियोगोऽप्यनन्तरे ॥
 त्रयस्त्रिंशो तु वंशस्यैर्वसो योगोऽर्जनं तथा ॥२४॥
 हरिर्गोमत्रवरीभ्यां तु क्लमः प्रार्थना द्वयोः ॥
 तथात्रिंशद्वरीभिस्त्र षट्त्रिंशो तु प्रकीर्तनम् ॥२५॥
 व्याचक्षतेऽथ तत्त्वानि मन्त्रानि त्वनूटुम ॥
 ततो दशमहाविद्याः पादाहुःश्रवणीतरे ॥२६॥
 एकौतस्त्राग्निं तु मन्त्रके जगनीनुवः ॥
 नहिमा व्योमदेहाया इन्द्रव्यानिरीडिनः ॥२७॥
 चत्वारिंशोऽन्तिमे श्त्रोत्रे पुस्त्यायंकरं परम् ॥
 देवगीतं महानार पावनाना च पावनम् ॥२८॥
 इत्यं मह्यं पद्यानामत्रिंशत्पास्त्रिलेखरीम् ॥
 गीतं प्रशस्तं महतां माननीयेन गूरिणा ॥२९॥
 वृतेन स्या भारत्या प्रतिमानमहोपमा ॥
 तपसोऽङ्गनया कण्ठं गन्ता काव्यवेधसा ॥३०॥
 निमिषा रतिनिःप्रतिभूरम्बापदपद्मयोः ॥
 स्तुतिः कामदुया सैषा कृतिर्गणपतेर्गुरोः ॥३१॥
 वेदगास्त्रादिविद्याद्विबलोडनेन महात्मना ॥
 श्त्रोत्रमाहित्यमभूतं भूसुरेष समाहृतम् ॥३२॥
 मेव्यना काव्यरसिकैर्मज्जना भवनायिभिः ॥
 महत्त्वकाटशिभि मद्भिरिदमादीपनामिति ॥३३॥
 व्याख्या महायामावध्य प्रभाभेना मुनेगिराम् ॥
 कृतकृत्योऽस्मि तस्यान्नेवामी पुत्र इव प्रियः ॥३४॥
 श्रेयं प्रणीता साहित्यगुणालङ्कारसाखा ॥
 जगदम्बापदप्रमरसाविर्भावजीवना ॥३५॥
 आनुष्णं लेशतो वाऽपि गुरोरन्तु प्रकल्पनाम् ॥
 इति यत्नोऽप्रमारब्धस्मम्पूर्णस्तत्प्रसादनः ॥३६॥
 न पाण्डित्यप्रवर्षोऽत्र न वा तस्य प्रसादानम् ॥
 विद्यामन्तानविच्छेदवारण मूलकारणम् ॥३७॥

अधीतस्नातपादेभ्यस्स्वाध्यायस्सामशाखिना ॥
 बाल्ये काव्यानि शास्त्रं च तथा शब्दानुशासनम् ॥३८॥
 श्रीविद्या च मया लब्धा तथैव पितृपादत ॥
 अथ दैवप्रसादेन प्राप्ताद् गणपतेर्मुने. ॥३९॥
 साहित्यशास्त्रविज्ञानं दर्शनानां यतीरपि ॥
 देवतातत्त्वमीमांसा मन्त्रयोगस्य साधनम् ॥४०॥
 वेदार्यपद्या गहना रमण परमं गुरुम् ॥
 सर्वाण्येतानि सम्प्राप गुह्यनाथाद् गिरा प्रभोः ॥४१॥
 तदत्र गुणलेनाश्चेद्रचिनाया कपालिना ॥
 ममर्च्यस्तत्र गुरवो हेतव पुरुषास्त्रय. ॥४२॥
 गुरुविश्वेश्वरो जीयाञ्जीयाद् गणपतिर्गुरुः ॥
 रमणो मुनिराद् जीयाञ्जीयात्स परमो गुरुः ॥४३॥
 इदम्प्रभू परा जीयादुमा जीयात्पुरातनी ॥
 उमामहेश्वरमामूर्यं जीयाञ्जीयात्प्रभोज्ज्वलम् ॥४४॥

इति श्रीमहर्षिरमणभगवत्पादानुध्यातश्रीभगवद्वासिष्ठगणपतिमुनिप्रवरान्ते-
 वामिन पूर्णयोगाचार्यश्रीमदरविन्दभगवत्पादानुध्यातस्य भारद्वाजस्य विश्वेश्वर-
 मूनोः कपालिन इति उमामहेश्वरप्रभाष्या उमामहेश्वरव्याख्या समाप्ता ॥

उमासहस्रश्लोकसूचिका

श्लोकः	...	...	पादवम्
अग्नेनाविद्यादी	...	...	५८
अम्बुधाराया	....	...	३२४
अश्विलजगन्मानोमा	...	...	१९
अश्विलम्य	...	...	२४४
अश्विलामर	...	...	२५०
अग्निस्त्वं	...	....	१७१
अप्रगः	...	...	१४९
अङ्गुषे	...	...	२८६
अचलया	...	...	२५७
अत्रय	...	...	१६०
अत्राण्डपिण्ड	...	...	०००
अजिनम्य	...	...	२४५
अजेय	...	...	२९४
अण्डमण्डलं	...	...	३८९
अनिपुष्ट	...	...	१७६
अनिसूहम	...	...	२३
अत्यल्प	...	...	१२६
अवानुभव	...	...	४०६
अपवा देहा	...	...	४०७
अदयमरिभिः	...	...	३६१
अदुष्ट	...	...	१८९
अद्रिकुल	...	...	३७९
अद्वैतिभिः	...	...	५१
अयरप्रवाल	...	...	१२०
अपरोष्ट	...	...	१२१

श्लोकः			पाठ्यक्रम
अम्बरस्यले	...	...	३८०
अम्ब विधूय	...	...	२८३
अम्बावृणोति	....	...	३१०
अम्बिकामुप	....	....	११३
अम्बं व	...	...	३०९
अम्भोजोपम	....	...	३१८
अयं कटाक्ष	...	...	१६३
अयं तवाप्रियः	...	...	३३०
अयं भयानां	...	...	३५८
अयि त्वामेवेन्द्रं	...	...	२९७
अयि भुवाम्यदं	...	...	२६०
अरीणा षीर्षेषु	...	...	२८९
अचंन	...	...	२२७
अल्पमप्यधिकं	...	....	१०८
अल्पया	...	....	१५०
अव जहीहि	...	...	२५६
अवनंशुनुषार	...	....	२६६
अवनंशुपल्लव	...	...	१३८
अवनसित	...	...	२६१
अवनरप	...	...	६०
अविभक्त	...	...	२६३
अशक्त	...	...	९६
अष्टमा	...	...	३८५
अम्नु तव	...	...	३७९
अम्नु नगोज्वर	...	...	२८५
अम्नु मम	...	...	३८०
अम्नु विरेके	...	...	२०३
अम्बिषु	...	...	१८६
अयं स्वदाय	...	...	३१२
अयं मङ्गलं	...	...	२६७

श्लोकः			पादवम्
अहकृति	...	...	१९४
अहमिति	...	...	२६०
अहमिह	...	...	३६३
अहम्पदार्यो	...	...	३५४
अहम्मति	...	...	१९१
अहम्मतिलताया	...	...	१९१
आकाशस्य	...	...	२६
आकाशे	...	...	३९७
आकाशो	...	...	२९
आक्षेप	...	...	३३८
आगमवि	...	...	२८०
आजिदक्ष	...	...	३८४
आत्मनि यो	...	...	३४५
आत्मनि स्थिते	...	...	२६४
आत्मन्युता	...	...	३३२
आद्यौ	...	...	४८
आधारचक्र	...	...	६७
आनन्ददेहा	...	...	२७८
आपदामप	...	...	१७८
आपन्महोष	...	...	३११
आपीन	...	...	२१३
आग्नेदित	...	...	७२
आयतलोचन	...	...	२८०
आयतवक्र	...	...	२८२
आयम	...	...	१८१
आयुष्या	...	...	३१५
आराधय	...	...	५४
आराध्यते	...	...	२७६
आरोहण	...	...	६१
आर्श	...	...	४२३

श्लोकः			पादसं०
आर्यागीनी	...	...	३४७
आलोकने	...	...	२७२
आन्दोकमात्र	...	...	११८
आगा रे	...	...	३१९
आशिरो	...	...	२६६
आश्चर्य	...	...	८५
आमनबन्धा	...	...	६१०
आहार	...	...	९७
इनः पीत्वा	...	...	२३५
उदं शरी	...	...	३२९
उन्द्रस्य वज्रं	...	...	४१६
इममभिमुखी	...	...	३६०
इनामपि	...	...	३०७
इय च	...	...	१९५
इयद्रहस्यगोलं	...	...	१८९
इष्ट	...	...	१९८
ईमां च	...	...	४९
ईगद्विषा	...	...	१६०
ईशानमुन्दरि	...	...	१२७
इकन दधन	...	...	६०
उभरात्र	...	...	३८३
उन्वारयो	...	...	३३८
उग्ग्वल्लतारे	...	...	१९८
उग्ग्वल्लरूपे	...	...	२२७
उगाहो	...	...	३०१
उन्माह्यन्ति	...	...	६१७
उद्गीर्णेषुम	...	...	२६
उद्गीर्णतु	...	...	३९३
उद्धनं	...	...	२१६
उत्ताने	...	...	८२

श्लोक.		पादसंख्यम्
एवमादि	...	१५३
एय प्रीदो	...	१७६
ऐन्द्रो भक्ति.	...	४१०
ओत्रमस्य	...	३८८
कञ्जमवाण्डे	...	२३०
कष्ट	...	२०२
कन्याकुमारी	...	२३०
कवलीवृत्त्य	...	४००
कमनीय	...	११७
कनडाविद्याम	...	१४६
कमलासन	...	२६५
कम्बुमद्गम्ब	...	१४०
करुणारमा	...	३४०
करुणोन्मोद	...	६२८
करोति या	...	३३
करोतिवय	...	१९५
कणपुटे	...	२८४
कर्णान्तर	...	१६३
कर्मणा यथा	...	३९०
कश्चिदपि	...	१७३
कष्ट धुनोतु	...	३१०
कम्पाति	...	१६३
काकली	...	१५०
काविदमुन्मया	...	२०५
काष्ठी	...	२७३
कान्दारं	...	२४१
कान्ति मोद	...	१८३
कान्दहम्पति	...	२६०
काम	...	९६
कारद्वार	...	८८

श्लोक.		पार्श्वम्
एवमादि	...	१५३
एष प्रौढो	...	१७६
ऐन्द्री शक्ति	...	४१०
आंजमदन	...	३८८
कञ्जभवाण्डे	...	२३२
कण्ठ	...	२०२
कन्याकुमारी	...	२७०
कवलीकृत्य	...	४०२
कमनीय	...	११७
कमलाविलाम	...	१४४
कमलासन	...	२४५
कम्बुसदृगम्ब	...	१४०
करुणारसा	...	३४०
करुणोल्लोल	...	४२८
करोति या	...	३३
करोत्विय	...	१९५
काणंपुटे	...	२८४
कार्णात्मिक	...	१६३
कर्मणा यथा	...	३९०
कश्चिदपि	...	१७३
कष्टं पुत्रोनु	...	३१०
कम्पापि	...	१६३
कावन्दी	...	१५०
काचिदमून्या	...	२०५
काञ्ची	...	२७३
कान्तापे	...	२४१
कार्त्तवि मोद	...	१८३
काप्यहर्म्मनि	...	२६७
काम	...	९२
काट्यार	...	८८

श्लोकः			पार्वम्
एवमार्दि	...	...	१५३
एष प्रीष्टो	...	...	१७६
गेंद्री वक्ति	...	...	४१०
ओजमदन	...	...	३८८
वञ्जमवापडे	...	...	२३०
वष्ट	...	...	२०२
वन्याकुमारी	...	...	२७०
नबलीकृत्य	...	...	४०२
वमनीय	...	...	११७
वमलाविलाम	...	...	१४४
कमलामन	...	...	२४५
कम्बुमदुगम्ब	...	...	१४०
करभारमा	...	...	३४०
करणोल्लोद	...	...	४२८
करोति या	...	...	३३
करोतिव्य	...	...	१९५
कणपुटे	...	...	२८४
कर्णान्तर	...	...	१६३
कर्मणा यथा	...	...	३९०
कश्चिदनि	...	...	१७३
कष्ट धुनोतु	...	...	३१०
कम्पानि	...	...	१६३
कावली	...	...	१५०
काविदमून्या	...	...	२०५
काञ्ची	...	...	२७३
कान्तापं	...	...	२४१
काटीय मोद	...	...	१८३
कान्यारम्भानि	...	...	२६७
काम	...	...	९२
कारकुर	...	...	८८

श्लोकः		पाठवृत्तम्
केचित्तनुहीन	...	४९
केर्षि यत्र	...	२०४
केनादि	...	१२६
केर्षि मह्यं	...	१९९
को भाषता	...	१०९
क्रियामूल	...	४०८
क्वचिदपि	...	४०९
क्व ज्योतिः	...	८४
भान्तं	...	१७२
धाममध्य	...	३८६
य श्रीहामवतं	...	८०
घण्टवप्रणा	...	०६८
घ्नितानि	...	२४०
घ्नन्ति	...	४०८
गगनानिल	...	२६३
गच्छन् कुर्वन्	...	३४३
गत्रवमे	...	०८८
गणपतये	...	१६६
गणरविमुने	...	३३०
गणरतेः	...	२५६
गणेशिनुः	...	३३०
गन्तूणा	...	८३
गनीराः	...	४०४
गानदटूना	...	०३०
गिरिमाद्गण	...	१२२
गोर्षोत्तमना	...	०३६
गोर्षोत्तमोह	...	१०८
गुणगण	...	२५९
गुणमन्त्रे	...	२२६
गुरुमुत्तम	...	२६९

श्लोक.			पाश्वर्यम्
गुहावनार	...	...	३२७
गोपालिनी	...	...	२७६
गोरानि	...	...	४१५
गौरि	...	...	२००
घनीनव	...	...	२२०
घोरं	...	...	७३
घोषमय	...	..	३७३
वक्षुविधाय	...	...	४२१
वक्षुपः	..	...	१५२
वक्षुया	...	...	२६६
वक्षुयि	...	...	२२८
वञ्चल	...	...	२८३
वन्दविरीटा	...	...	२३६
वन्दं	...	...	१४१
वन्दानप	...	...	७०
वन्दिवा	...	...	२६२
वरमादि	...	...	११६
वरिने	...	...	४२९
वामुग्ग	...	...	११२
वार म्या	...	...	२१०
विबीषंति	...	...	३८
विष्णुपदा	...	...	४३०
विष् एव	...	...	३९६
विंति परं	...	...	१३
विलम्बीयो	...	...	६५
विलम्बु	...	...	६४
विन्मरी	...	...	१८२
वेगोहरो	...	...	१२६
विज्ञानि	...	...	१०७
उदार व	...	...	१०५

श्लोकः

पार्श्वम्

जगतां माता	...	...	२७
जगदम्ब	...	...	१४०
जगदधिप	...	...	३६०
जगद्विधान	...	...	३६
जङ्घायुगं	...	...	१३५
जडोष्णिवालमे	...	...	३३०
ज्वनि जग	...	...	३६८
ज्वनि विजना	...	...	२५७
ज्वलो ज्वलो	...	...	४०५
जम्भाम्य	...	...	४२०
जयति त्रिपुरारि	...	...	२५२
जयतु भरत	...	...	३६९
जापस्मृ	...	...	४१७
जानन्ति	...	...	१४०
जानीमो	...	...	२०९
जाने	...	...	९२
श्रीगणेशे	...	...	२८४
श्रीषण्णेश	...	...	३४३
बुद्धिनि	...	...	३४४
ज्ञानं या	...	...	३१६
ज्ञानुर्ज्ञान	...	...	३९५
ज्ञानरमाह्वय	...	...	२८७
ज्ञाने बुद्ध्या	...	...	२७५
ज्ञानेन्द्रिय	...	...	४०४
स्यात्तिस्रिभानि	...	...	३१०
श्वश्वरश्वरदो	...	...	७८
श्वश्वन्ती	...	...	२९१
मपश्येदुता	...	...	१३७
मा इव	...	...	११८
मदनारुण्य	...	...	१३

श्लोकः			पादवम्
दहरसरो	...	...	४०६
दातु नाजित	...	...	१७३
दातु प्रभुः	...	...	७५
दानतो	...	...	२६४
दिलु	...	...	१३०
दिगदिनि	...	...	१७०
दिग्बल्ली	...	...	८१
दिवाकरायुतो	...	...	२२३
दिव्यं घन	...	...	५३
दिव्यं नव	...	...	५५
दिव्यं दुकूलं	...	...	७३
दिव्यपुमा	...	...	२७
दिव्यो घन	...	...	५३
दिग्नि दिग्नि	...	...	११५
दीपितिधारा	...	...	२३०
दीपितिरूपा	...	...	२३३
दुःखमुग	...	...	२७९
दुकूल	...	...	१९०
दुग्धं	...	...	१८४
दुर्जन	...	...	२३३
दुष्टाप्रिहनि	...	...	९९
दूरीकृत्वा	...	...	४०५
दूरीकृष	...	...	१४६
दूई पर	...	...	३५७
दूम्ने	...	...	३९९
दुष्टिरेष	...	...	१८५
दुष्टपारणा	...	...	३४१
दुताभेत्त	...	...	२९९
दुष्टी दुष्टी	...	...	४११
दुष्टा वद	...	...	२७३

श्लोकः

देवता	...	...	३८७
देवि ते	...	...	१५४
देवी	...	...	८४
देवेन्द्राय	...	...	८४
देहि जग	...	...	३७६
देहीनि	...	...	३३३
देहे देहे	...	...	१३०
देहे भिवम	...	...	६२७
देहेष्विय	...	...	६०१
देहे स्पन्दनि	...	...	३४६
दोषप्रपा	...	...	०१३
दोषल्लिके	...	...	१३०
द्रविहेषु	...	...	२५१
द्रष्टु विश्व	...	...	८७
द्रादनात्	...	...	०६३
द्रारेषु	...	...	१६४
द्विरद	...	...	०४९
द्विरदवदनेन	...	...	१३९
द्वन्नाम्ने	...	...	३१९
धर्मभुव	...	...	३९७
धाम्नि प्रमिडे	...	...	०७५
धिवन्तु	...	...	१०४
धुन्वन्तु	...	...	३१६
धुन्वन्त्य	...	...	००७
धुमान्गोप्य	...	...	०६
धर्मपात्रुषं	...	...	१११
नगान्मन्त्राना	...	...	१६०
न वेग्य	...	...	६००
न गन्ध वेगो	...	...	३५१

श्लोकः			पाठनम्
नदन्ति	...	...	३३२
न भवति	...	...	३६६
न भवति	...	...	३६५
नमसः	...	...	६०
नमस्तले	...	...	२२४
नमोज्ज्वल	...	...	२२३
नमोज्ज्वरे	...	...	४५
नमोज्ज्वरे हिर	...	...	४४
नमः शिवायै	...	...	३३१
नमता पुण्यैः	...	...	४२६
न मम परमे	...	...	३६७
मयनद्	...	...	२५९
नयनं	...	...	२४६
न वित्र	...	...	२५८
नव्यान्तनु	...	...	५५
न ह्यात्	...	...	५१
नारी	...	...	१३९
नात्यर्पाणि	...	...	३१५
नाथस्य	...	...	४१५
नादंगि	...	...	९०
नाता	...	...	९९
नाभिः	...	...	१३४
नामार्ति	...	...	१३३
नार्धन	...	...	२०५
नार्पि	...	...	२३८
नात्तय	...	...	१६७
नात्तयन्	...	...	५३
निमित्तेषु	...	...	२०
निमित्ते	...	...	२४५

श्लोकः		पान्चम
निजनुदान्त	...	१०८
निजाद्	...	७६
नित्य म	...	५०
निश्यमब्ज	...	१५३
निद्राधिम्पुनि	...	४०९
निघोन्	...	१०८
निधेस्त्वतां	...	३००
निरन्तर	...	३३
निरखधि	...	३६५
निरस्त	...	१९०
निर्मलमुधा	...	३३८
निर्माय	...	३०
नीलान्तल	...	०३३
नृपत	...	१९३
नृपनृप	...	५९
नेत्राभ्या	...	०१५
नेत्र महा	...	२०४
नेत्राभ्या	...	१३५
नो वेन्दुप्यमि	...	३१३
नोद्यमेत	...	०६५
पद्भुजगभव	...	०८३
पद्भुजगुण	...	३८९
पद्भुजगु	...	३३६
पद्म कथा	...	३५३
पद्ममयी	...	०५६
पद्ममुने	...	०५८
पद्मपत्रवन्दि	...	००५
पद्मपत्रा	...	१९३
पद्मपत्रा	...	६००

श्लोकः

पाठ्यम्

पुण्याम्ब	...	...	१३५
पूर्ण	...	...	३९३
पूर्णममाधि	...	...	२८६
पूर्णाश्वरे	...	...	२७९
पूर्णमामुधा	...	...	३९१
पूर्णे विद्य	...	...	४१४
पूर्णे शरीर	...	...	५८
प्रचक्षते	...	...	३९४
प्रचण्डा	...	...	२९८
प्रतिक्षणं	...	...	३२३
प्रत्यङ्ग	...	...	७३
प्रथममनस्य	...	...	३६८
प्रपश्यमि	...	...	१९०
प्रकृत्वा	...	...	२१८
प्रभा भानो	...	...	२९८
प्रभोः प्रमा	...	...	४६
प्रमथ्यमाना	...	...	६३
प्रमथो	...	...	२९०
प्रमून	...	...	२२०
प्रदृष्ट	...	...	७९
प्रागता	...	...	१८१
प्रागममीर	...	...	४११
प्रागमनो	...	...	१९८
प्राणा च	...	...	३०७
प्राणात्	...	...	९४
प्राप्तिशरीरं	...	...	२०१
प्राप्तिश्रुति	...	...	३४०
प्रागंश्वरी	...	...	१०८
प्राणेषु	...	...	६०

श्लोकः		पान्थम्
भगवति	...	३६०
भजे भामां	...	०९०
भग निरन्तर	...	०५६
भगन्ति	...	३५३
भवं भगन्ति	...	३५
भवति परा	...	४१०
भवत्यक्षण्डा	...	३५५
भवत्यमावतो	...	३३
भवस्य	...	०४३
भवाम्बुधि	...	१५७
भानि शीत	...	१५५
भारतभू	...	०८०
भाल्लक्षुप.	...	०६०
नापे भुजङ्गा	...	३३५
भामा	...	६१५
भामुर	...	०३
भाहि	...	३३१
भुजभूत	...	६३०
भुवनभरण	...	३६६
भुवि भट्ट	...	०५१
भूपट्ट	...	०३०
भूजग्न	...	९०
भूताना	...	६००
भूमि	...	१९९
भूयामु	...	३१
भूयाने	...	१३१
भूया	...	११६
भूमाकुण्ड	...	०००
भूमज्ञ	...	८६

श्लोक.			पाठवंम्
मात्रुयं	...	...	३३७
मा पुनानु	...	...	३६४
मायं	..	...	१०४
माहा	...	...	८५
मृत्तभोगि	..	...	१६७
मृक्ताभि	...	...	२११
मृत्	...	...	१०९
मृत्त्व ममत्त्व	...	...	२८१
मृथा	...	...	१६६
मृतीन्द्र	...	...	१९०
मृतीन्द्रमृत्	...	...	२१८
मूर्धनि	...	...	१८६
मूर्धमोम	...	...	१८५
मूर्धामि	...	...	४१९
मूलाघारा	...	...	१७०
मूले त्व	...	...	२१५
मूले विधन्या	...	...	४१०
मन्वृत्त्रयो	...	...	३१०
मूर्धिका	...	...	३१६
मूर्धिकादन	...	...	१५६
मूर्धो	...	...	३०९
य नागका	...	...	१६५
य निरन्तु	...	...	१०७
यः सर्वशेर	...	...	३११
य कुण्डली	...	...	३७३
य प्राण	...	...	२०८
यजेत	...	...	३३५
यत्. वाद	...	...	२९६
यत्तं वा	...	...	११०

श्लोक.			पाठ्यंम्
या मांघृरी	...	...	३३७
या व्यक्ति	...	...	६१
युवयो	...	...	२६९
युष्मात्	...	...	१५९
ये बाली	...	...	३१८
येन विभु	...	...	२०२
ये नाम	...	...	३३२
येषा म्या	...	...	३१६
योगयुक्त	...	...	२६३
योधवराणा	...	...	२२९
यो मद	...	...	२०३
योऽन्व	...	...	२०८
योऽरणे	...	...	१८१
यो रम	...	...	१८२
यो राका	...	...	२०९
यो शीतने	...	...	२७१
यन्ते दशंस	...	...	३२०
यथा स्वचेनो	...	...	२७०
यथा येना	...	...	१०७
यदवागमा	...	...	११९
यमममहर्षे	...	...	६३०
यममेऽन्व	...	...	२४८
यस्य	...	...	३३६
राका	...	...	३०९
रागवानाश	...	...	१५१
रात्रन्तु	...	...	१३२
रात्रमुद्ग	...	...	३८८
राश्व	...	...	२१०
राश्वि	...	...	११६

श्लोक			पाठक्रम
यत्ते जग.	...	...	३३८
यत्प्रतापेन	...	...	१०६
यथाचल	...	...	२७८
यथाम्ब	...	...	१६४
यथैव	...	...	१३५
यथाविधि	...	...	२१८
यथाऽऽम	...	...	४००
यदाऽभव	...	...	१९५
यदि तव	...	...	३६८
यदि त्व	...	...	२९३
यदीय	...	...	११२
यदेत	...	...	१९२
यद् गर्जित	...	...	४१६
यद् गीयते	...	...	३३४
यद्देवि	...	...	५५
यद्यत्तिल	...	...	३७२
यद्यपि काली	...	...	४०८
यद् द्रवति	...	...	१७१
यगोदा	...	...	११३
यस्मिन्भुत्तर	...	...	१०८
यस्य मनुजस्य	...	...	३७२
यस्त्वा	...	...	४१९
यस्या.	...	...	११२
यस्यैव	...	...	४१६
यस्मश्रयेता	...	...	४१८
यानापान	...	...	५९
या देवि	...	...	९३
वा निशा	...	...	१०५
यान्यद्वा	...	...	२११

श्लोकः

पादवर्गम्

वमिष्ठगोत्र	...	...	३२६
वस्त्रं स्यात्	...	...	२११
वह्निज्वाला	...	...	४०६
वाक्प्राणि	...	...	३३४
वापैव	...	...	३९५
वाचो वितय	...	...	४२६
वाणीमरोद्ध	...	...	९०
वातायामिन	...	...	८५
वात्सल्यं	...	...	३२१
वारयति	...	...	३७२
वाराणसी	...	...	२७७
वाग्निस्तथित	...	...	२८२
वामव	...	...	१०६
वामस्ते	...	...	३१९
वामुदेव	...	...	३९०
विबले	...	...	२४४
विक्रामा	...	...	३९६
विबुर्वाणा	...	...	२९७
विकृति	...	...	४०१
विकृतौ	...	...	४२४
विचित्र	...	...	३२६
विचिन्तने	...	...	३५७
विज्ञाने	...	...	३९९
विडम्बन	...	...	२३७
विदधानु	...	...	३४०
विदिनमहिमा	...	...	३५९
विद्या त्वयं	...	...	४२१
विद्यानामसि	...	...	८३
विद्यावनो	...	...	४१७

श्लोकः

पाठवेम

वमिष्टगोत्र	...	...	३२६
वस्त्रं स्यात्	...	...	२११
बह्निज्वाला	...	...	४०६
षाडयानि	...	...	३३४
याचैव	...	...	३९५
वाचो वितय	...	...	४२६
वाणीमगोरु	...	...	९०
वातायामित	...	...	८५
वात्मन्थं	...	...	३२१
वारयति	...	...	३७२
वारानमी	...	...	२७७
वारितमश्रित	...	...	२८२
वामव	...	...	१०६
वामग्ने	...	...	३१९
वामुदेव	...	...	३९०
विबले	...	...	२४४
विकामा	...	...	३९६
विकुर्वाणा	...	...	२९७
विहृति.	...	...	४०१
विहृती	...	...	४२४
विचित्र	...	...	३२६
विचिन्ने	...	...	३५७
विज्ञाने	...	...	३९९
विडम्बित	...	...	२३७
विदधातु	...	...	३४०
विदितमहिमा	...	...	३५९
विद्या द्वियं	...	...	४२१
विद्यानामसि	...	...	८३
विद्यावती	...	...	४१७

श्लोकः			पादवृत्तम्
वैगिगण	...	...	३७४
व्यक्तित्वं	...	...	३४३
व्यक्तिरवमन्व	...	...	९७
व्यक्तिरवलोभ	...	...	३४३
व्यक्तिन्वादपि	...	...	३४२
व्यक्तिन्वापंक	...	...	६२
व्यर्थो	...	...	१२३
व्याख्यान	...	...	११५
व्याघ्राट्टाघ्रि	...	...	२७२
व्याप्तमकल्पमु	...	...	१८७
व्याप्तार्त्तपि	...	...	३०
व्याप्येद	...	...	४१४
व्रत्रति विलय	...	...	३६४
वक्ति ननु	...	...	४९
वक्त्रनील	...	...	२३८
वक्त्रमुष	...	...	३७७
वङ्कुर	...	...	१६८
वमयतु	...	...	४२३
वस्तुमुषा	...	...	२२२
वर्षस्त्रिं	...	...	१४७
वर्षन्तारि	...	...	२६५
वर्षम्य	...	...	१६१
वर्षाणि	...	...	३१७
वम्प्रधराणां	...	...	२२९
वाक्वर	...	...	३८०
वाम्पनि	...	...	२००
वारदवल्ल	...	...	११४
वायिलघूति	...	...	३४२
विरोगत	...	...	१९३

पार्श्वम्

श्लोकः	...	...	पार्श्वम्
पष्टावतार	...	...	३०५
पुंशालनाय	...	...	१२५
संयमादध	...	...	२६५
संशोष्यायम	...	...	३२१
मकलमस्तयुमे	...	...	२५५
मकले घवल.	...	...	२४६
न किमिन्दु	...	...	२४८
गक्तः	...	...	१५८
मक्तिरयि	...	...	३७४
म गुहो	...	...	२५२
सङ्कल्परक्त	...	...	९९
मङ्कल्याना	...	...	१७४
सङ्कल्याप्र	...	...	२१३
मङ्कल्पे	...	...	६६
सङ्कल्पैः	...	...	२१०
सङ्कीर्णय	...	...	८०
सङ्कीर्तिना	...	...	३३५
सङ्गीयमान	...	...	२७६
स चेद् भवो	...	...	३६
सङ्गन	...	...	२२६
सञ्चालय	...	...	४१८
सत्कवि	...	...	१८७
सत्यतो	...	...	२६४
सत्याः	...	...	२६
सत्सर्व	...	...	२९
सन्तु	...	...	१५५
सन्मान	...	...	५०
सम्पदा	...	...	२६५
समयमयि	...	...	३६२

श्लोकः			पादवम्
नित्यविद	...	...	२८१
शिवहृदय	...	...	१२०
शिष्ट	...	...	१९७
गीतकर	...	...	३७३
गीतज्योति	...	...	४२८
गीताचन्द्रा	...	...	१६६
गीर्षमरोत्रे	...	...	२२८
गुचां निवृत्ति	...	...	३५६
गुहः	...	...	१२३
गुहब्रह्मणि	...	...	४२३
गुहान्ते	...	...	८७
गुहेन्दु	...	...	१४२
गुग्गुलित	...	...	४८
गुग्गुल	...	...	१०३
गुग्गुलदंष्ट्र	...	...	३८७
गुग्गुलद्वया	...	...	४०९
गोशतगा	..	...	२८६
गमनात	...	...	७८
श्रावणं श्राव	...	...	४२५
श्रीशर्ष	...	...	१३०
श्रीशार	...	...	२७४
श्रीशर	...	...	६८
श्रीशर	...	...	२७६
श्रीशर	...	...	३१६
श्रीशर	...	...	१९१
श्रुता	...	...	१२५
श्रुतिवृ	...	...	८६
श्रोणी	...	...	३६१
श्रीश	...	...	३२१
श्रीशर	...	...	...

श्लोकः	पार्श्वम्
पष्टावतार	३०५
मंशालनाय	१२५
संपमादध	२६५
संशोध्यागम	३२१
मवलमस्त्युमे	२५५
मक्ते घवलः	२४६
म विमिन्दु	२४८
मक्ताः	१५८
गत्तिरयि	३७८
म गुहो	२५२
मङ्कल्परक्त	९९
मङ्कल्पाना	१७४
सङ्कल्पात्र	२१३
मङ्कल्पे	६६
सङ्कल्पः	२१०
सङ्कीर्तय	८०
सङ्कीर्तना	३३५
सङ्कीर्तना	२७६
सङ्कीर्तमान	३६
म चेद् भवो	२२६
मज्जन	४१८
मञ्ज्वाल्य	१८७
गत्कवि	२६४
सत्यवो	२६
सृत्याः	२१
सत्यैव	१५५
मनु	५०
सन्मात्र	२६५
सम्पदा	३६२
समयमयि	...

श्लोक.			पादसंम्
भारभीश्वरि	...	...	१८०
भारम्	...	...	२२९
भिद्र म वा	...	...	७७
मुक्तोमलो	...	...	२२०
मुधा क्रि	...	...	३४९
मुधा हम्	...	...	१६५
मुधाघटः	...	...	३२६
मुधाब्धि	...	...	१९५
मुपर्वमौलि	...	...	२१९
मुरालये	...	...	३३७
मुवर्णचेल	...	...	२२५
मुवर्णमाल	...	...	२१९
मुविमलधिय.	...	...	३६१
मुस्वन्धो	...	...	२१०
मूश्मस्वूले	...	...	६०३
मूरिवराणा	...	...	२३१
सेतान्या	...	...	२३७
मेयमुत्तम	...	...	१८३
मोमस्य	...	...	२१६
मोमाश	...	...	५४
स्कन्दजननी	...	...	११७
स्कन्दाम्वा	...	...	३१८
स्तुता दिशसि	...	...	१९२
स्तुता भवसि	...	...	१९२
स्तुवता	...	...	६२६
स्त्रीत्व	...	...	५२
म्याणु	...	...	८५
म्यापित	...	...	२८५
स्थितिभसा	...	...	२५८

दशोत्.

पादवर्गम्

द्वृतं धारा	...	...	३०२
द्वृते लोक	...	...	२९५
द्वृदये निवम	...	...	४२७
द्वृदये द्वृदये	...	...	४०५
द्वृदि करुणया	...	...	३६०
द्वृदगुहान्तरे	...	...	२६६

संस्करणम्

पान्वंम्	पट्टसि.	अगुद्धम्	गुद्धम्
८	९	पदानि	पद्यानि
२८	०	नवलवार	नलववार
१०८	१५	पूर्वम्या-	पूर्वम्या
१२२	१५	मवनादेवेति पदे पट्टसिं	आदौ पठनीये न त्वन्ते
१६२	२२	पावननाम्	पावनानाम्
१७८	२०	हेतूनाम	हेतूनाम
१८०	०७	विविधधा डाम	विविधा विहान
२०३	१८	भावति	भवति
२१६	२१	सम्वन	सम्वनं
२९९	०८	भेदादन्न	भेदाद्भिन्न
३०१	१३	मिद्यते	भिद्यते
३१०	१७	दुर्भाग्यम्य	दुर्भाग्यम्य
३१३	१२	स्मारमि	स्मरामि
३१९	५	ब्रह्म	ब्रह्म
३२७	६	विपा ति	विपातेनि
३५२	२३	प्रवतिका	प्रवतिका
३६३	२३	शोभूकयिष्टे	शोकभूयिष्टे
३७०	४	गुभ	गुभ्र
३७३	१०	मन्दी	मन्दी
४०२	१४	भनानाम्	भूतानाम्
४१०	२	वचस्का	वचस्काः

संस्करणम्

पान्वम्	पट्टकि.	अगुद्धम्	गुद्धम्
८	९	पदानि	पद्यानि
२८	०	नवल्का	नवल्का
१०८	१५	पूर्वस्या-	पूर्वस्या
१२२	१५	मयनादेवेति पदे पट्टके	आदो पठनीये न न्वन्ते
१६२	२२	पावननाम्	पावनानाम्
१७८	००	हेतूनाम	हेतूनाम
१८०	०७	विविधेषु द्वाम	विविधेषु विद्याग
२०३	१८	भावति	भवति
२१६	२१	सम्बन्ध	सम्बन्ध
२१९	०८	भेदादन्न	भेदाद्भिन्न
२०१	१३	मित्ये	मित्ये
२१०	१७	दुर्भाग्यस्य	दुर्भाग्यस्य
२१३	१२	स्मारमि	स्मरामि
२१९	५	अहम्	अहम्
२२७	६	विषा लि	विषाक्तेनि
२५२	२३	प्रयतिषा	प्रयतिषा
२६३	२३	शोभूषणित्	शोभूषणित्
२७२	४	शुभ	शुभ
२७३	१०	मन्दी	मन्दी
४०२	१४	भनानाम्	भूतानाम्
४१०	२	वचस्का	वचस्काः